MAKOTO ITOH
COSTAS LAPAVITSAS

PARA VE FİNANSIN EKONOMİ POLİTİĞİ

İNGİLİZCEDEN ÇEVİREN: TUNCEL ÖNCEL

Yordam Kitap

Makoto Itoh

Tokyo Kakugakuin Üniversitesinde iktisat profesörüdür.
İngilizce yayınlanmış eserleri:
Value and Crisis (1980)
The Basic Theory of Capitalism (1987)
The World Economic Crisis and Japanese Capitalism (1990)
Political Economy for Socialism (1995)
The Japanese Economy Reconsidered (2000)

Costas Lapavitsas

Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulunda (SOAS) iktisat profesörüdür.
Başlıca eserleri:
Social Foundations of Markets, Money and Credit (2003)
Finansallaşma ve Kapitalizmin Krizi (Yordam Kitap, 2010)

Eserin orijinal adı:
Political Economy of Money and Finance
(Palgrave Macmillan, 1999, Londra)

Para ve Finansın Ekonomi Politiği

Makoto Itoh
Costas Lapavitsas

İngilizceden Çeviren
Tuncel Öncel

Yordam Kitap: 166 ✣ **Para ve Finansın Ekonomi Politiği** ✣ Makoto Itoh-Costas Lapavitsas
ISBN-978-605-5541-73-6 • *Çeviri*: Tuncel Öncel • *Kitap Editörü:* Ümit Şenesen
Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç • *Sayfa Düzeni*: Gönül Göner
Birinci Basım: Ekim 2012 • *Yayın Yönetmeni*: Hayri Erdoğan
© Palgrave Macmillan, 1999 © Yordam Kitap, 2008

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 10829)
Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat:3 34110 Cağaloğlu - İstanbul
T: 0212 528 19 10 **F:** 0212 528 19 09 **W:** www.yordamkitap.com
E: info@yordamkitap.com

Baskı: **Pasifik Ofset** (Sertifika No: 12027)
Cihangir Mah. Güvercin Caddesi Baha İş Merkezi A Blok
Haramidere - İstanbul
Tel: 0212 412 17 77

iktisat

Para ve Finansın Ekonomi Politiği

İçindekiler

Giriş 9
Teşekkürler 15

I. Kısım
KLASİK TEMELLER

1 Klasik Ekonomi Politikte Para ve Kredi 21
1.1 Değer, Metalar ve Para 22
1.2 Para ve Kredi Süreçleri 30
2 Marx'ın Ekonomi Politiğinde Değer ve Para 48
2.1 Para ve Değer Biçimleri 48
2.2 Paranın İşlevleri ve Biçimleri 54
2.3 Para: Kapitalizmin *Nexus Rerum*u 65
3 Faiz Getiren Sermaye: Özgün Marksist Yaklaşım 71
3.1 İlk Analitik Değerlendirmeler 71
3.2 Sanayi Sermayesi Devresinde Faiz Getiren Sermayenin Oluşumu 74
3.3 Kapitalizmden Önce Para Ödünç Verme 83
3.4 Neoklasik Faiz Teorisi ve Optimal Sözleşme Tasarımı 87

II. Kısım
KREDİ VE FİNANSIN İLKELERİ

4 Kredi Sistemi 93
4.1 İlk Gözlemler 93
4.2 Ticari Kredi 96
4.3 Banka Kredisi 101
5 Anonim Şirket Sermayesi ve Sermaye Piyasası 111
5.1 Kısa Bir Tarihsel Bakış 111
5.2 Anonim Şirket Sermayesi Biçimleri 115
5.3 Anonim Şirket Sermayesinin Toplumsal İşlevleri 123
6 İş Çevriminin Parasal ve Finansal Yönleri 130
6.1 Marx'ın Para Krizleri Analizi 130
6.2 Temel İş Çevrimi Teorisi 134
6.3 İş Çevrimi Sırasında Paranın Değerinin Belirlenmesi 144
6.4 İş Çevriminin Tarihi Evrimi 148
7 Merkez Bankacılığı 158
7.1 Merkez Bankasının Doğası 158
7.2 Para Politikasının Uygulayıcısı, Kredi Sisteminin Denetçisi ve Son Başvurulacak Kredi Mercii 166
7.3 Merkez Bankası Bağımsızlığı ve Serbest Bankacılık 172

III. Kısım
SAVAŞ SONRASI DÖNEMİN GERÇEKLERİ VE TEORİLERİ

8 Para ve Finans Üzerindeki Kontrolün Kaybı ... 185
8.1 Bretton Woods Sistemi Altında Göreli İstikrar ... 186
8.2 Enflasyon Krizi ve Uzun Düşüş ... 190
8.3 Artan Finansal İstikrarsızlık ... 194

9 Keynesçiliğin Yükselişi ve Gerileyişi ... 205
9.1 Keynes'in Genel Teori'sinin Radikal İçeriği ... 206
9.2 Neoklasik Sentez ... 213
9.3 Bölünmüş Ortodoksinin Geri Dönüşü ... 216

10 Post-Keynesçi Para Teorisi ... 222
10.1 Belirsizlik, Zaman ve Para ... 223
10.2 Para Arzının İçselliği ... 229

11 Sosyalist Ekonomide Para ve Kredi ... 239
11.1 Paranın İlgası mı, Toplumsallaştırılması mı? ... 239
11.2 Planlı Sosyalist Ekonomide 'Para' ... 241
11.3 Sosyalist Piyasa Ekonomisinde Para ... 248
11.4 Sosyalist Toplumda Kredi Sistemi ve Faiz ... 249

Notlar ... 253

Kaynakça ... 269

Dizin ... 282

Giriş

1970'lerin başından bu yana, şiddetli bir güvensizlik heyulası, kapitalist dünya genelinde insanların ezici bir çoğunluğunun ekonomik yaşamına musallat olmuştur. II. Dünya Savaşını uzun süreli bir yüksek ekonomik büyüme dönemi izlemişti, ama günümüze kadar süren ekonomik depresyonun habercisi olan enflasyon krizi bu dönemi sona erdirdi. Depresyon süresince, istikrarlı ve ahenkli ekonomik büyümeyi yeniden tesis etmek amacıyla çeşitli politikalar uygulanmıştır: Devletin refah hizmetleri sunmasının eşlik ettiği Keynesçi efektif talep yönetimi, dalgalı döviz kurları, parasalcıların para arzı kontrolü, neoliberallerin gelir vergisinin marjinal oranında yaptıkları indirimler ve döviz kurlarının idaresinde uluslararası işbirliği. Bu politikaların hiçbiri başarılı olmamıştır: Gerek çalışan kesimin, gerekse toplumun daha güçsüz kesimlerinin istihdam düzeylerinde ve reel gelirlerinde sancılı yansımaları olan bir başarısızlık.

Bu arada ileri kapitalist ekonomilerin sürekli yeniden yapılanma sürecinden geçmeleri, dünya piyasasında rekabetin ciddi ölçüde şiddetlenmesiyle sonuçlandı. Kapitalist dünya ekonomisi, gücünü bir ölçüde tekrar kazanmak için rekabetçi ve kendiliğinden işleyen bir uluslararası piyasa düzeninin yeniden kurulmasına doğru ilerliyormuş izlenimi veriyor. Yeni rekabetçi koşulların gerek işçilerin gerekse toplumun daha güçsüz üyelerinin geçimini son derece olumsuz etkilediği açıkça ortadadır. Bu tarihi eğilim, savaş sonrası dönemin Keynesçi iktisadi müdahalecilik anlayışının başarısızlığının, devletin refah hizmetleri sağlama işlevinde çuvallamasının, işçilerin yasal haklarında ve çalışma koşullarında yaşanan kötüleşmenin hem nedeni hem de sonucudur. Kapitalist ekonomilerde tanık olduğumuz yeniden yapılanmanın nasıl ve ne zaman sona ereceğini söylemek şu an için imkânsızdır. Ancak, daha şimdiden bir şey bellidir: Sovyet bloğunun çöküşünü ve kapitalizmin sözüm ona nihai zaferini kutlayan o coşku hâli buhar olup gitmiştir. Dünya kapitalizmi de derin bir tarihi dönüşümden geçiyor ve

bu dönüşüm, insanların ezici bir çoğunluğunun yaşamında sıklıkla vahim sonuçlara yol açıyor.

Bu dönemin ekonomik sorunlarının başlıca kaynağının, para ile finansın istikrarsızlığı olduğu aşikârdır. Dahası, öyle gözüküyor ki belli başlı kapitalist ekonomilerin 1970'lerin başından itibaren uyguladıkları, birbirini izleyen iktisat politikaları, parasal ve finansal istikrarsızlığı daha da ağırlaştırmıştır. Günümüz kapitalizminde para ile finans alanında düzeni ve ahengi sağlamak neden bu kadar zor? Önde gelen iktisadi düşünce okulları, çok karmaşık olan bu meseleyi farklı şekillerde çözmeye çalışıyorlar.

Neoklasik iktisat, (klasik ekonomi politiğin yolundan giderek) kapitalizmi, tarihsel olmayan ve doğal bir toplumsal düzen olarak görür. Parasal ve finansal istikrarsızlık, tipik olarak, yetkililerin para ve finans alanındaki hatalı ve yanıltıcı yönetimlerine bağlanır. Bu anlayışa göre eğer teoriyle pratikteki hatalar ve yanlış kanılar ortadan kaldırılsaydı, kapitalist ekonominin temelinde yatan doğal ahenk kendini ortaya koyabilecekti. Hâkim anlayış bu olsa da, doğal ahengin somutlaşmasına izin verecek güvenilir politikalar hazırlamak pratikte mümkün olmamıştır. Gene de hükümetler, hem para ile finansın ileri kapitalizmdeki toplumsal işlevlerinin karmaşıklığını yansıtan, hem de para ile finansa birtakım düzenlemeler getirilmesi ihtiyacını açığa vuran çeşitli para ve finans politikalarını kullanmaya devam etmişlerdir. Bu politikalarının kapitalist ekonomi üzerindeki etkisini tam anlamıyla saptamak zordur ve konuyla ilgili teorik tartışmalar muhtemelen gelecekte de sürecektir. Aynı zamanda, bazı isabetli politika karışımlarıyla, kapitalist parasal ve finansal düzende ahengin yeniden sağlanabileceği beklentisine kuşku ile bakmak gerekiyor.

Neoklasik doğalcı bakış açısını eleştiren bu kitapta, ekonomi politik yaklaşımını benimsiyoruz. Parasal ve finansal istikrarsızlığa odaklanarak, Marksist para ve finans teorisinin sistemli bir sunuşunu yapıyoruz. Marksist ekonomi politiğin karakteristik kuvveti, kapitalizmin tarihi olarak özgül doğasına vurgu yapmasıdır. Geniş bir tarihi bakış açısını benimseyen Marksist parasal ve finansal istikrarsızlık analizi, üç noktanın üzerinde duruyor.

Birincisi, kapitalist parasal ve finansal istikrarsızlığın kökleri, yalnızca piyasa işlemlerinde (ve yetkililerin bu işlemler üzerindeki etkisinde) değil, bizzat kapitalist birikim süreci içinde aranmalıdır. Parasal ve finansal istikrarsızlığın tek nedeni, politika yanlışları ya da para ile finans mekanizmalarının olası kusurları değildir. Bu istikrarsızlığın kaynaklarını tam olarak tespit etmek için reel sermaye birikimi ile para ve finans işlemleri arasındaki toplumsal ilişkileri bütünüyle göz önüne almak, bunların çelişik ve sıklıkla akıl dışı karakterlerini göstermek mecburidir. Ayrıca, konuyla ilgili akademik çalışmalarda tipik olarak rastlandığı üzere para ile finansın dar bir tek-

nik yaklaşımla ele almanın ötesine geçerek, çalışan insanların yaşamlarını etkileyen daha geniş meseleleri ve endişeleri açığa çıkarmak da önemlidir.

İkincisi, parasal ve finansal istikrarsızlığın niteliği, tarihi açıdan bakıldığında karmaşık ve değişken olagelmiştir. Kredi ilişkilerinin nüfuz ettiği kapitalizm öncesi dönemin gelişmiş piyasaları, parasal ve finansal istikrarsızlık unsurlarını kaçınılmaz olarak içlerinde taşıyorlardı. Kapitalizm, para, finans ve reel birikim arasındaki zorunlu bağlantılardan kaynaklanan, fazladan (ve karakteristik) bir istikrarsızlık sergilemiştir. Kapitalizmin tarihi gelişimi esnasında parasal ve finansal istikrarsızlığın hem özellikleri hem de sonuçları ziyadesiyle değişmiştir. Günümüzün parasal ve finansal istikrarsızlığını tam olarak kavramak için onun tarihi evrimini anlamak gerekiyor. Yalın para ve finans teorisi düzeyinde bile, hiç durmaksızın değişen tarihi bağlam ihmal edilmemelidir.

Üçüncüsü, rakip teorilerin, uygun tarihi bağlamlarında eleştirel bir gözle değerlendirilmesi de para ve finans teorisinin geliştirilmesi için önemlidir. Para ve finansla ilgili birçok mesele, 18. yüzyılın başlarından itibaren farklı düşünce okullarına mensup iktisatçılar arasında sürekli tartışma konusu olmuştur. Paranın tarihsel kökeni, ortaya çıkışının mantıki gösterimi, sahip olduğu toplumsal ve iktisadi işlevler, meta-para ile kredi-para miktarının teorik olarak belirlenmesi ve pratik düzeyde düzenlenmesi, paranın mübadele değerinin (fiyat düzeyinin tersi) belirlenmesi ve merkez bankasının ihtiyari politikalarının rolü, bu konuda ilk akla gelen meselelerdir. Bunların her biri, günümüzün parasal ve finansal istikrarsızlığının analiz edilmesini etkilemektedir. Marksist ekonomi politik, tarihe yaptığı analitik temelli vurgusu nedeniyle, para ve finans alanındaki zengin teorik geleneğin içgörülerini değerlendirip kullanmakta avantajlı bir konuma sahiptir.

Para ve finans, esas itibariyle piyasa ekonomilerinin ve özellikle de kapitalist ekonominin kendiliğinden ortaya çıkan *nexus rerum*udur*. Kapitalist toplumsal koşullarda, toplumsal ilişkiler piramidi kendiliğinden ortaya çıkar ve birbirini takip eden metalar, para, rekabet hâlindeki sermayelerin devri, ticari kredi, bankalar, para piyasası, merkez bankası katmanlarından meydana gelir. Son derece bütünleşmiş, toplumsal nitelikteki parasal ve finansal kurumlar, anarşik bir tarzda somutluk kazanırlar; bu kurumlar, tarihi bağlama bağlı olarak, toplumsal ve siyasi denetime belli ölçüde imkân tanırlar. Tarih boyunca iktisatçılar ve siyasetçiler, kredi ile finansın bütünleşik toplumsal mekanizmalarını kullanarak, kapitalizmin istikrarsızlığını azaltmayı amaçlamışlardır. Kapitalizmin özünde ahenkli bir yapıya sahip olduğuna

* *Nexus rerum*: Şeylerin bağlantı noktası –*çev.*

inananlar bile para ile finansın –sıklıkla merkez bankasının faaliyetleriyle ilgili olarak– düzenlenmesini önermiştir.

19. yüzyılın ortalarına doğru, Rikardocu paranın miktar teorisinin mirasçıları olan nakit okulu, Britanya'da 1844 Banka Yasası'nın uygulanmasını desteklemişti. Bu yasayla kapitalist bir devlet, ekonomik istikrarı güçlendirmek amacıyla ilk defa para arzını düzenlemeye teşebbüs ediyordu. Köşe taşını para arzı kontrolünün oluşturduğu günümüz parasalcılığı, nakit okulunun modern dengidir. Bu teorik geleneğin genellikle liberal olan inançları (bilhassa piyasanın serbestliğine yaptığı vurgu) ile parayı düzenleme önerisi arasında açık bir çelişki bulunmaktadır. Paranın miktar teorisinin ciddi teorik kusurları olduğu ve kapitalist para ile finansta istikrarın sağlanması için gereken çerçeveyi asla sunamayacağı, kitabın ilerleyen sayfalarında açıklık kazanacaktır. Serbest bankacılığın günümüzdeki destekçilerinin, merkez bankasının ve sahip olduğu tekelci ayrıcalıkların lağvedilmesi önerileri, iktisadi liberalizmin ruhuna daha uygundur. Bunun kapitalist ekonomi için gerçekçi bir politika olmadığı da kitabın ilerleyen sayfalarında anlaşılacaktır.

Nakit okulunun başlıca rakibi olan bankacılık okulu, hem kapitalist kredi sisteminin işleyişi, hem de kapitalist paranın işlevleri konusunda daha derin bir anlayış sergilemiştir. Bankacılık okulu ile günümüz post-Keynesçiliğinin argümanları arasında dikkate değer bir benzerlik söz konusudur. Bu gelenek, daha zengin teorik içeriğine karşın, para ve finansta istikrarı artıracak, tutarlı bir politika kümesi önerememiştir. Marksist ekonomi politik elbette (Keynes'in içgörüleri dâhil olmak üzere) bankacılık okulu teorisine olumlu yaklaşmakta, nakit okulunun basite kaçan argümanlarını reddetmektedir. Aynı zamanda Marksist ekonomi politik, Keynesçiliğin psikolojik ve öznel unsurlarını da reddederek, toplumsal temeller üzerine oturtulmuş bir para ve finans teorisi oluşturmaya çalışmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, öznel marjinal fayda teorisine karşıt olarak nesnel emek değer teorisi, her ne kadar para ve finans teorisine her durumda doğrudan uygulanması gerekmese de, gerekli analitik esasları sunmaktadır. Bundan daha da önemlisi ve yine bankacılık okulunun önerilerinden farklı olarak, Marksist para ve finans teorisi, parasal ve finansal istikrarsızlığın asıl nedenlerini bizzat kapitalist birikim süreci içine yerleştirmeye çalışır. Kapitalist parasal ve finansal krizler, kapitalist birikim açısından hem kaçınılmaz hem de gereklidir. Öte yandan, bu krizlerin özgül özellikleri, içinde somutlaştıkları tarihi ve kurumsal çerçeveye bağlıdır. Dolayısıyla, krizin (özellikle çalışan insanlar üzerindeki) etkilerini önemli ölçüde hafifletmesi (ya da ağırlaştırması) mümkün olsa da hiçbir politika, kapitalist parasal ve finansal istikrarsızlığı kalıcı olarak çözüme kavuşturamaz.

Para ve finans alanı dâhil olmak üzere bütün ekonominin sosyalist yeniden yapılanması, parasal ve finansal istikrarsızlığa kalıcı bir yanıt olabilir. Bununla birlikte, sosyalist bir ekonominin, (bilinçli olarak örgütlenmiş sosyalist 'para' ve 'kredi' sayesinde) kapitalist para ile finansın toplumsal işlevlerinin yerine nasıl geçebileceği henüz açıklığa kavuşmamıştır ve yeniden incelenmelidir. Kitabın son bölümünde gösterdiğimiz üzere Sovyet 'ortodoks' Marksizmi, bu konuda hatalıydı. Kapitalizm evrim geçirdikçe, tarihi bir eğilim olarak para ile finansın giderek daha fazla toplumsallaştığının önemle dikkate alınması gerektiğini düşünüyoruz. Bu eğilim, bir yandan sosyalizm doğrultusunda ekonomik demokrasinin güçlenmesi olasılığına işaret etmektedir. Bu, geleceğin alternatif sosyalist ekonomisinin alacağı şekil açısından şüphesiz önemlidir. Öte yandan bu eğilim, para ve finans politikalarının, (her ne kadar kapitalist istikrarsızlığı bütünüyle gidermeleri mümkün olmasa da) çalışanların ve toplumun en güçsüz üyelerinin yaşamlarındaki iyileşmeleri etkileme konusundaki esnekliğini göstererek bizi uyarmaktadır.

Son otuz yıl, Anglosakson radikal ekonomi politik geleneğinin âdeta yeniden doğduğu bir dönem olmuştur. Aralarında değer teorisi, emek süreci, reel sermaye birikiminin analizi ve anayolcu iktisadın eleştirisinin de bulunduğu pek çok alanda önemli ilerlemeler sağlanmasına karşın, bu gelişmenin tuhaf bir özelliği, para ile finansın görece ihmal edilmiş olmasıdır. Ekonomi politiğin bakış açısıyla İngilizce olarak yazılmış, para ve finansla ilgili sistemli teorik çalışmalar oldukça az sayıdadır. Konunun günümüz kapitalizminde giderek önem kazandığı düşünülürse, bu durum daha da çelişkili gözükmektedir. Öte yandan Japon ekonomi politik geleneği, savaş sonrası dönemde para ve finans teorisine hatırı sayılır çaba hasretmiştir. Yalnızca Japonya Kredi Teorisi Çalışmaları Akademik Birliği'nin, çoğu Marksist geleneği takip eden yüzlerce üyesi bulunmaktadır. Anglosakson ve Japon ekonomi politik gelenekleri arasında neden böylesine büyük bir farklılaşma yaşandığı, iktisadi düşünceler tarihi açısından başlı başlına ilginç bir sorudur. Bu çalışmanın amaçları açısındansa, Japonya'da iyi bilinen para ve finansın radikal ekonomi politiğiyle ilgili temel kavramların bazılarının sistemli bir biçimde İngilizcede sunulması şüphesiz ki önemlidir.

Ancak, bu görevi üstlendiğimizde, para ve finansın mekanizmaları ile reel birikim arasındaki karmaşık etkileşimin daha derinlemesine incelenmesi gerektiği çok geçmeden netlik kazandı. Dolayısıyla, elinizde tuttuğunuz bu kitapta, paranın mantıki ve tarihi doğuşu arasındaki ilişki, faiz getiren sermaye kavramı ile bunu yaratan süreç, merkez bankasının doğası ile işlevleri, kapitalist ekonomide parasal ve finansal istikrarsızlığın tarihi niteliği konularında yeni bir şeyler yapmaya çalışıyoruz. Aynı zamanda, kapitalist kredi sisteminin yapısı, para / meta-para / itibari para / kredi-para arasında-

ki ayrım, kredi sistemi ile anonim şirket sermayesi arasındaki ilişki gibi para ve finansın ekonomi politiğinin (en azından Japonya'da) iyice yerleşmiş bazı yönlerini, sistemli bir biçimde sunmaya gayret ediyoruz.

Yine, kitabı kaleme alırken, rakip teorik ekollerin sundukları parasal ve finansal analizlerin de sistemli bir şekilde anlatılmasının gerektiğini gördük. Fikirlerin tarihçesi, toplumsal gelişimin aslında hem göstergesi hem de yansımasıdır. En azından, para ve kredinin klasik ekonomi politikteki yeriyle ilgili özlü bir genel bakışın ortaya koyulması gerekiyordu –özellikle de Sir James Steuart'ın unutulmuş çalışmalarının hakkı teslim edilmeliydi. Üstünkörü bir bakışla bile klasik para ve kredi teorilerinin, günümüz kapitalizminin sorunları ve teorilerinde belirli bir yankı bulduğu görülebilir. Dünya piyasasından kaynaklanan ve yeni bilişim teknolojilerinin gelişimiyle şiddetlenen rekabet baskısının giderek hâkimiyeti altına aldığı dünya kapitalist ekonomisi, merkantilizm ve liberalizm çağından beridir özünde taşıdığı parasal ve finansal sorunları bugün çok daha büyük bir çapta açığa vuruyor.

Para ve finansın uluslararası yönleriyle ne kadar ayrıntılı ilgilenmemiz gerektiği konusunda karar verirken zorlandık. Gerektiğinde bunları elbette kitapta tartıştık, ancak ayrıca inceleme yoluna gitmedik. Öncelikle kapitalist dünya ekonomisinin, bizim bu kitapta geliştirdiğimiz kavramlar gibi kavramlarla analiz edilmesi, uluslararası para ve finansın kapsamlı teorik analizi için bir gerekliliktir. En iyisi, uluslararası para ve finansın, ayrı bir konu olarak başka bir kitaba bırakılmasıdır.

Kitabın, amaçlarına ulaşmakta ne ölçüde başarılı olduğunu şu noktada bilmemiz mümkün değil. Bizim yazarken zevk aldığımız kadar sizlerin de okurken keyif duyacağınızı umut ediyoruz. Para ve finansın ekonomi politiği alanında işbirliğini geliştirip yeni çalışmaları teşvik ederse, bu bizi fazlasıyla memnun edecektir. Yaşadığımız *fin de siècle*'nin* aşırı istikrarsızlığı, bu görevi daha da acil hâle getiriyor.

* *Fin de siècle*: Yüzyıl sonu –*çev.*

Teşekkürler

Bu kitabı yazma düşüncesi 1993 yazında ortaya çıktı. Costas Lapavitsas, Nisan 1993'te iktisat bölümünde yardımcı doçent olarak çalışmak üzere bir yıllığına Tokyo Üniversitesi'ne davet edilmişti. Bu süre zarfında, birçok teorik meselede Makoto Itoh ile birlikte çalışma şansına sahip oldu. *Sosyalizm için Ekonomi Politik* (1995) adlı çalışmasının önsözünde belirttiği gibi Bay Itoh, uzun süredir para ve kredi konusunda İngilizce bir kitap yazmak istiyordu. Ortak bir teorik zemini paylaştığını gördüğü Costas Lapavitsas da uzun süredir para ve finansın ekonomi politiği üzerine araştırmalar yapıyordu.

Japonya'da, Tokyo Üniversitesi'nden meslektaşımız Michiaki Obata'nın yanı sıra yüksek lisans öğrencileri Koji Daikoku, Makoto Nishibe, Kazutoshi Miayazawa ve Hideaki Tanaka ile birçok kez bir araya gelip görüş alışverişinde bulunma şansımız oldu (bahsettiğimiz bu öğrencilerimiz şimdi sırasıyla Ryukoku, Hokkaido, Ibaragi ve Shiga üniversitelerinde hocalık yapıyorlar). Japonca okuyup yazabilen Costas Lapavitsas, kitabın kaleme alınmasındaki yardımlarından ötürü müteşekkir olduğumuz Avrupa Birliği'nin mali desteğiyle, 1996 yazında Tokyo Üniversitesi'ni üç aylığına ziyaret etme fırsatı buldu.

Britanya'da, Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu'ndan (SOAS) meslektaşımız Ben Fine, taslak halindeki bölümlerin çoğunu okudu ve başta ortodoks iktisat ile post-Keynesçiliğin kısımlara ayrılmasıyla ilgili olmak üzere değerli yorumlarda bulundu. Faiz getiren sermaye kavramı ve kapitalist kriz süreci gibi bazı noktalarda eleştirileri vardı. Bir yıldan fazla bir süreliğine SOAS'ı ziyaret eden Aichi Üniversitesi'nden Kiyoshi Nakagawa, birçok bölümün taslaklarını titizlikle okuyarak yorumlar yaptı. Cambridge Üniversitesi'nden Bob Rowthorn'un da, Nassau Senior'un meta-paranın değerinin belirlenmesiyle ilgili çalışmasını yeniden değerlendirmemizde olduğu gibi, faydalı önerileri oldu. South Bank Üniversitesi'nden Alfredo Saad-Filho, 2. ve 3. bölümleri daha da geliştirmemizde bize yardım etti; kitabın geri kalanıyla ilgili keskin görüşlü yorumlarını bizden esirgemedi.

Ben-Gurion Üniversitesi'nden Arie Arnon, SOAS'ı ziyaret ederken kitap taslağının bazı kısımlarını okudu.

Massoud Karshenas, Terry Byres, John Sender, John Weeks, Mushtaq Khan, Rathin Roy, Dic Lo, Sonali Deraniyagala ile Graham Dyer'ın da aralarında bulunduğu, SOAS'taki diğer meslektaşlarımız da taslakların bazı kısımlarını okudu. Yüksek lisans öğrencileri Sedat Aybar ile Bassam Fatouh da yorum ve fikirleriyle katkıda bulundular. Son olarak, Nikos Petralias (Atina Üniversitesi), Giorgos Stamatis (Panteion Üniversitesi) ve Stavros Mavroudeas (Macedonia Üniversitesi), kitap taslağının bazı kısımlarını okudu. Her ne kadar kitapla ilgili her türlü sorumluluk yazarlara ait olsa da, kitabın ortaya çıkmasında katkısı olan tüm meslektaşlarımıza ve dostlarımıza teşekkür etmek istiyoruz.

Bu kitap, her ikimizin de sorumluluğunu üstlendiğimiz ortak bir çabanın ürünüdür. Bireysel çalışmalarımızı göz önüne alacak olursak, Costas Lapavitsas 1., 2., 3., 7., 9. ve 10. bölümlerin, Makoto Itoh ise 4., 5., 6., 8., ve 11. bölümlerin hazırlanmasına daha fazla katkı yapmıştır.

Makoto Itoh
Costas Lapavıtsas

I. Kısım

KLASİK TEMELLER

Klasik ekonomi politiğin en parıltılı dönemi, 1776'da Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği*'nin* yayınlanması ila 1848'de John Stuart Mill'in *Ekonomi Politiğin İlkeleri*'nin yayınlanması arasında geçen yıllardır. Bu dönem aynı zamanda, büyük ticaret tekelleri ve imtiyazlı şirketleriyle Avrupa tüccar kapitalizminin en sonunda yerini sanayi kapitalizmine bıraktığı dönemdi. İki yüzyılı aşan bir sürenin karmaşası, klasik iktisadi düşüncenin toplumun örgütlenmesine dair sunduğu içgörüyü gölgede bırakmamıştır. Bu parıltılı dönemin klasik iktisatçıları, dev şahsiyetlerin omuzları üzerinde yükseldikleri için çok uzakları gördüler: Klasik para teorisini hakkıyla kavrayabilmek için John Law, David Hume ile James Steuart'ın yazılarını da dikkate almalıyız.

Klasik ekonomi politik, arka planda Amerikan ve Fransız devrimlerinin yer aldığı bir dönemde, ama kendi devrimini yüzyıldan fazla bir süre önce yaşamış Britanya'da ortaya çıktı. Cumhuriyetçilik, insanın hakları, burjuvazinin vergilendirilmesi ve kamu maliyesi gibi yeni düşünceler dünyanın dört bir yanına yayılmaya başlamıştı. Aynı derecede önem taşıyan bir diğer gelişme, 18. yüzyılın son çeyreği itibariyle zaten başlamış olan Britanya sanayi devriminin, modern toplumun üç büyük sınıfını keskin hatlarla ortaya koymasıydı: Kapitalistler, işçiler ve toprak sahipleri. Toplumun yıllık üretiminin bu sınıflara karşılık gelecek şekilde kârlar, ücretler ve toprak rantı olarak bölüşülmesi, klasik ekonomi politiğin tam kalbinde yatıyordu.

Klasik ekonomi politik, ideoloji alanında merkantilizmi, yani Avrupa iktisadi düşüncesine iki yüzyılı aşkın süredir egemen olan iktisadi düşünceler kümesini mağlup etmek zorundaydı. Ulusal zenginliği madeni parayla özdeşleştirme eğiliminde olan erken dönem merkantilizmi, paranın yurtdışına çıkmasını engellemek üzere ithalat kontrollerini savunuyordu. Bilahare gelişen daha incelikli merkantilizmse, dış ticaret fazlası oluşturup ülkeye düzenli para girişini sağlamak için dış ticaret hadleriyle oynamayı amaçlıyordu. Merkantilizmin bu iki türü de, iktisadi sistemin işleyişinde kendiliğinden ortaya çıkan bir düzenin varlığını kabul etmiş değildi. Aksine, merkanti-

---

* *Ulusların Zenginliği*, Cilt I, çev. Ayşe Yunus ve Mehmet Bakırcı, Alan Yayıncılık, 2004; Cilt II, çev. Mehmet Tanju Akad, Alan Yayıncılık, 2004 –*çev.*

list düşüncenin amacı, devletin iktisadi yaşama müdahalesinin kurallarını ve koşullarını belirlemekti. Klasiklerin merkantilizme saldırısı, çoğunlukla metalardan oluşan ulusal zenginliğin dış ticaret fazlasından değil, her şeyden önce emekten kaynaklandığı ilkesini yerleştirdi. Bu vesileyle meta değeri sorusu ister istemez ortaya çıktı. Merkantilistlere göre değer, mübadele alanında arz ve talep tarafından belirleniyordu. Öte yandan, klasik ekonomi politikçilere göreyse değeri, üretimde harcanan emek belirliyordu. Emek değer teorisi, değerin nesnel bir şekilde 'üretim maliyeti'yle belirlendiğini gösterdi ve dikkatleri mübadeleden üretime kaydırdı. Para tipik olarak üretilen bir meta (altın ve gümüş) olduğu için teorinin para analizi açısından da derin sonuçları oldu. Ülke içinde ve uluslararası alanda kapitalistler arasında gerçekleşen mübadelelerde, yeni yeni oluşan kredi sistemiyle yakından ilgili değersiz para biçimleri de (örneğin, özel kesimin çıkardığı banknotlar) yoğun şekilde kullanılıyordu.

Klasik ekonomi politiğin ömrünü tamamlamasının ardından, hemen hemen eş zamanlı olarak Alman tarih okulu, neoklasizm ve Marksizm ortaya çıktılar.[1] Marksist iktisadın, bu üçü arasında teorik içeriği bakımından klasik ekonomi politiğe en yakını olduğu söylenebilir. Bunun en açık görüldüğü yer değer teorisidir. Alman tarih okulunun ilke olarak her türlü teorik düşünceyi reddettiği ve neoklasizmin öznel marjinal fayda teorisini benimsediği bir ortamda, Marksizm emek değer teorisini geliştirmeye gayret gösterdi. Marx, emek değer teorisi temelinde tutarlı bir para ve kredi teorisi öne sürerken, klasik okulun bu meseleleri ele alma şeklini de eleştirmekten geri durmadı.

1

Klasik Ekonomi Politikte Para ve Kredi

Klasik para ve kredi teorisi, piyasa ekonomisi işlemlerinde doğal bir ahengin, para ve kredi alanına da uzanan bir ahengin hüküm sürdüğü şeklindeki zımni varsayımla nitelendirilebilir. Bu konuda klasik teori içinde iki farklı gelenek olduğu görülebilir. Bir yanda paranın miktar teorisi (ya da nakit okulu), kapitalist piyasaların ulusal ve uluslararası işlemlerine ne devletin ne de başkalarının müdahale etmesi şartıyla, toplam meta üretimi miktarı ile toplam meta-para miktarı arasında ahenkli bir dengenin olduğunu vurgular. Bu görüşe göre para, kapitalist mübadelenin tali bir yönüdür, gerçek ekonomik faaliyetler üzerindeki 'peçe'dir. Bankaların yarattığı kredi-para, farz edilen bu ahengi bozarak, meta fiyatı bozulmalarına neden olabilir. Böylece bu gelenek, İngiltere Bankası'nın kredi-paraya sıkı miktar düzenlemeleri getirerek, kapitalist piyasa rahatsızlıklarını ortadan kaldıracağı umuduyla 1844 Banka Yasası'nın uygulamaya geçirilmesini destekledi.

Öte yanda ise miktar teorisi karşıtı gelenek (ya da bankacılık okulu), banka kredileri ile geri ödemelerin spekülatif olmayacak şekillerde gerçekleşmesi şartıyla, ahengin meta ürünü ile kredi-para arasında da büyük ölçüde geçerli olduğunun altını çizer. Bu geleneğe bağlı iktisatçılar, görüşlerinin doğruluğunu göstermek için meta-paranın kapitalist mübadeledeki rolünü yeniden incelemek zorunda kaldılar; paranın gömüleme ve ödeme işlevlerini vurgulayarak, miktar teorisine karşı çıktılar. Bu nedenledir ki miktar teorisi karşıtı gelenek, kapitalist mübadelenin parasal olgularının [*fenomen*] analiz edilmesi konusunda arkasında daha güçlü bir miras bırakmıştır. Bununla birlikte, kapitalist piyasa rahatsızlıklarıyla nasıl başa çıkılacağı konusundaki teorik ve pratik önerileriyle tam tersine kötü bir miras bırakmıştır.

Bu bölümde, iki geleneğin öncellerini ve belli başlı taraftarlarını inceleyeceğiz. Kısım 1.1'de paranın ortaya çıkışı, meta değerlerinin ölçülmesi, toplulaştırılmış olarak metalar ile para arasındaki ilişkiyi ele alırken, Kısım

1.2'de ise kredi sistemi işlemlerinin, paranın biçimleri ile işlevleri açısından etkilerini değerlendireceğiz.

1.1 DEĞER, METALAR VE PARA

1.1.1 Değerin Ölçülmesi

Klasik iktisatçılar[2] arasında paranın kökeniyle ilgili ilk kapsamlı tartışmayı Adam Smith (1776, 1. kitap, 4. bölüm) yapmıştı. Smith öncelikle iş bölümünü, emek üretkenliğindeki artışların asıl nedenini inceledi. Gelişmiş bir iş bölümü varken üreticiler, emekleriyle ürettiklerinin bir kısmını başkalarının ürünleriyle değiştirmek zorundadırlar. Ancak, dolaysız meta mübadelesi süreci sıklıkla 'kendi işlemleri sırasında tıkanır ve sıkıntıya düşer', çünkü üreticilerin istekleri kaçınılmaz olarak birbiriyle uyuşmaz (a.g.e., s. 26). Dolayısıyla, 'basiretli' bir kişi, 'karşılığında pek az insanın mesleklerinin ürünlerini mübadele etmeyi reddedeceğini tasavvur ettiği şu ya da bu metadan belli bir miktarda bulundurmak' zorunda kalır (a.g.e.). Kıymetli madenler, bozulmaz ve dayanıklı oldukları için bu amaca son derece uygundurlar. Madeni para ilk başlarda ağırlığa göre kullanılıyordu, ancak her muamele sırasında madeni tartıp ayarını belirlemek maliyetli olduğundan (işin içine mutlaka karışan hileleri de unutmamalı), devletin ağırlık esasına göre darp ettiği sikkeler ortaya çıktı. Ancak, çok geçmeden sikkeler, ağırlık yerine 'tane olarak' ortalıkta dolaşmaya başladılar; böylece, malların nominal fiyatı ortaya çıkmış oldu.

Dolayısıyla Smith, teorik açıdan parayı, diğer malları güvenilir bir şekilde satın alan ve bu yolla da takasın sorunlarının üstesinden gelen bir meta olarak düşünmüştü. Malların nominal fiyatı, onların mübadele edilebilirliklerinin ölçüsüdür. Sonuçta Smith (a.g.e., s. 34), 'kullanımdaki değer' ile 'mübadeledeki değer' arasında ayrım yaparak, klasik mübadele-değeri teorisinin ilk yetkin ifadesini ortaya koydu: 'Bu nedenle emek, tüm metaların mübadele edilebilir değerinin gerçek ölçüsüdür. … Her nesnenin gerçek fiyatı, onu edinmek isteyen insana gerçekte getireceği maliyet, onu edinmenin zahmeti ve sıkıntısıdır'. Smith'in değeri ele alışında dikkat çekici bir belirsizlik vardır; üretim esnasında metada cisimleşen emek ile mübadele esnasında metanın hükmettiği [satın alabildiği] emek arasındaki belirsizlik özellikle dikkati çekmektedir. Smith'in birbiri yerine kullandığı bu iki kavram düşüncede aynı değildir ve göreli fiyatlardaki değişmeler söz konusu olduğunda, çelişik teorik sonuçlara neden olabilir. Gene de, değeri tutarlı bir şekilde emekle ilişkilendirmek Smith'in gerçekleştirdiği düşünsel bir atılımdı ve klasik değer teorisinin köşe taşı hâline geldi. Smith, mübadeledeki değerin değişmez bir

ölçüsünü bulmak için boş yere çabaladı (bunu çoğunlukla buğdayla özdeşleştirdi). Para-metanın 'reel' fiyatı, üretim koşullarındaki değişimlerden doğrudan etkilendiği için para olarak kullanılan maden bu değişmez ölçü olamaz. Madeni paranın yapıp yapabileceği, madenin değeriyle ve sikkenin maden içeriğiyle arasında ters bir ilişki olan 'nominal' fiyatları belirlemektir.[3]

'Reel' ('değer') ile 'nominal' ('para') fiyat arasında ayrım yapmanın dışında Smith'in ne nominal fiyat hesaplama sistemi, ne de bunun paranın değeriyle ve metaların değeriyle ilişkisi üzerine söyleyecek pek bir şeyi vardı. Geç dönem merkantilisti ve Smith'in haksız yere göz ardı edilmiş çağdaşı olan[4] Sir James Steuart'ın bu konuda önemli bir içgörüsü vardı. Steuart, biraz dağınık çabalarına karşın emek değer teorisine ulaşamamış; değerle fiyatın, mübadele alanında arz-talep tarafından belirlendiğini düşünmüştü. Hesap parası [*money of account*] kavramı, fiyat teorisi açısından temel öneme sahipti: 'Para, ki ben buna hesap parası diyorum, *satılabilir şeylerin ayrı ayrı değerlerini ölçmek üzere icat edilmiş, keyfi bir eşit parçalar ölçeğ*inden başka bir şey değildir' (Steuart, 1767, II. cilt, s. 270, vurgu aslında).[5] Hesap parası, 'satılabilir şeylerin' değerini ölçerek bir fiyatlar sistemi oluşturur. Öte yandan para, isabetli sınıflandırmalarıyla ün kazandığı asla söylenemeyecek Steuart'ın (a.g.e., s. 279) 'yapay ya da maddi para' dediği bir madendir. Maddi para, pratikte hesap parası yerine kullanılan bir şeydir. Maddi paranın (arz-talebin belirlediği) değeri değişken olduğundan, bu para, hesap parasının kurduğu fiyatlar sistemini kâfi ölçüde gerçekleştiremez. Maddi para, ideal hesap parasının ister istemez yetersiz bir ikamesidir.

Steuart'ın fiyat hesaplama sisteminin soyut bir varlığı olduğu iddiası, iktisat teorisinde önemli bir ilerlemeydi. Meta değerlerinin aslında birçok farklı para türü cinsinden ifade edilebileceği inkâr edilemez ve değerleri fiyatlara çevirmek için bu paranın cismen mevcut olması gerekmez.[6] Keza Marx da (1867, s. 189-98), değeri fiyata çeviren soyut para ile fiyatı somut bir eş değere çeviren gerçek para arasındaki farkı vurgulamıştı. Kapitalist mübadele sürecinde soyut paranın gerçek paraya fiilen dönüşmesi asla kolay bir süreç değildir. Ancak, Steuart'un yaptığı analizin sorunu, sikkeyi pratikte soyut bir ölçü birimine [*numeraire*] yaklaşan bir şey olarak görmesiydi. Sikkenin toplumsal bir teamül olduğu şüphesiz doğrudur, ama Smith, sikkeyi soyut bir değer ölçüsüne yaklaşan bir şey olarak değil de para madeninin toplumsal teamül hâline gelmiş bir bölünmesi olarak ele alırken, Steuart'tan çok daha sağlam bir zeminde duruyordu. Smith'in emek değer teorisi, para ile metaları, bunların her ikisinin üretiminin de insan emeğini icap ettirmesi yüzünden, mübadelede temasa geçmelerinden önce birbirleriyle orantılı göstermesine izin vermiştir. Emek değer teorisinden yoksun olan Steuart, soyut

hesaplama fiyatları sisteminin, ideal değer ölçüsüne yaklaşan keyfi bir şeyden kaynaklandığını savunma yoluna gitmiştir.

1.1.2 Paranın Miktar Teorisi

Para, fiyatları belirlemenin ötesinde dolaşım aracı olma işlevini de görür. Gelişmiş bir iş bölümünün ve özerk üreticilerin bulunduğu parasal bir ekonomi (kapitalist ekonomi bunun örneğidir), üreticilere girdilerini ve işçilerle diğerlerine tüketim araçlarını sağlamak konusunda iyi işleyen çeşitli piyasalara bel bağlar. Böyle bir ekonominin varlığını sürdürmesi için malların parayla mübadele edilmesi gerekir –düzenli olmakla birlikte bilinçli bir şekilde örgütlenmemiş bir mübadele süreci. Meta yığınları her an hem (para karşılığı satılmak üzere) mübadele alanına girerler, hem de (para karşılığı satılmış olarak) buradan çıkarlar. Herhangi bir verili zaman dilimi boyunca üretim alanındaki metalar ile paranın toplulaştırılmış miktarları, aynen paranın hızı gibi bu bağlamda açıkça önem taşıyan iktisadi büyüklüklerdir. Dahası, hem metaların hem de paranın değerleri ile miktarlarının kesinlikle toplam fiyatlarla bağlantısı vardır. Ancak, bu konuyla ilgili klasik argümanların önemini tam anlamıyla kavrayabilmek için öncelikle Hume'un paranın miktar teorisini ve Steuart'ın buna getirdiği eleştirileri incelemeliyiz.

David Hume, ekonomi politikle fazla ilgilenmemişti ama yazdığı birkaç kısa makalede, bütün parasal geleneğin esasını gelecek nesiller adına kavramayı başarmıştı. Hume'un 18. yüzyılın ortasında geliştirdiği teorisi karmaşık bir arka planda ortaya çıkmıştı: İlerleyen sayfalarda daha ayrıntılı tartıştığımız John Law'ın 'Sistem'inin 1720'lerde çökmesi; parayı ulusal zenginliğin özü olarak görmesi de dâhil merkantilizme karşı verilen mücadele; İspanyolların Yeni Dünya'da buldukları kıymetli madenlerle bağlantılı olarak 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'da baş gösteren fiyat enflasyonu. Hume'un teorisinin esası özgün değildi (Cantillon ve Montesquieu gibi başkaları, benzer noktaları önceden ortaya koymuşlardı), ama paranın miktar teorisine tutarlılık ve özlülük kazandıran Hume oldu.

Hume'a göre (1752, s. 48) para yalnızca 'fiktif değer'e sahiptir ve mübadele alanında 'emekle metaları temsil eder' (a.g.e., s. 37). Paranın 'fiktif değeri', esas olarak toplam meta miktarı ile toplam para miktarı arasındaki mübadele oranıdır (fiyat düzeyinin tersi). Dahası para, saf bir mübadele aracıdır: 'İnsanların, bir metanın bir başkasıyla mübadele edilmesini kolaylaştırmak amacıyla üzerinde anlaştıkları yegâne araç' (a.g.e., s. 33). Hume'un teorisi, ayrı görülemeyecek uluslararası bir yöne sahiptir: Para, aynen kaplar arasındaki su gibi uluslararasında gidip gelir ve tüm ülkelerde aynı 'düzeyi' tutturmayı amaçlar (a.g.e., s. 64-5). Söz gelimi Yeni Dünya'daki gümüş made-

ni keşifleri yüzünden eğer yurtiçinde para miktarı artarsa, paranın metalar miktarı ile mübadele oranı bozulur. Paranın değeri doğal olarak düşer (meta fiyatları yükselir). Ancak, uluslararası para 'düzeyi' bu esnada aynı kaldığı için para madeni ülke dışına çıkar ve ödemeler dengesi açığı oluşur. Para, uluslararası olarak doğru 'düzeye' yeniden geldiğinde, rahatsızlıklar sona erer. Yurtiçi para miktarının azalması, tersi sonuçlar doğurur. Hume, temel fiyat düzeyi-madeni para akımı teorisine 'aktarım mekanizmasını' da dâhil etti. Kısa dönemde, normalde olduğundan daha fazla miktarda paraya sahip olduklarını gören tüccarlar, daha çok zanaatkâr çalıştırıp üretimi yükselterek, efektif taleplerini artırırlar. Ancak, zaman geçtikçe reel faaliyetlerdeki geçici canlanma sonlanarak, üretim düzeyini eskisiyle aynı düzeyde bırakırken fiyatları yükseltir. Uzun dönemde para, reel faaliyetler üzerindeki bir 'peçe'dir ve iktisadi bakımdan yansızdır. Günümüz yazınında büyük bir saygı görmesine karşın bu analitik manevra, Hume'un argümanında temel bir role sahip değildi. Çoğunlukla uzun dönemin nasıl biçimlendiğiyle ilgilenmeyi tercih eden Ricardo, bu gibi fikirlerle asla vakit harcamadı.[7]

Hume'un miktar teorisini formüle edişi güçlü olmakla birlikte basitliği ölçüsünde de aldatıcıydı. Avrupa'da yaşanan fiyat enflasyonunu bir hamlede açıklıyor ve paranın yegâne hakiki zenginlik olduğu şeklindeki merkantilist görüşü reddediyordu. Ancak, paranın miktar teorisinin bu amaçlardan herhangi birisini sağlamasının gerekmediği vurgulanmalıdır. Smith, Hume'un çalışmalarına aşina olmasına ve başka insanların görüşlerini benimsemeye yatkın mizacına karşın, merkantilist sistem eleştirisinde Hume'un miktar teorisinden özenle uzak durmuştu.[8] Avrupa'daki fiyat enflasyonuna gelince, Yeni Dünya'da keşfedilen zengin madenlerin, köleleştirilen yerli halk kullanılarak işletilmesiyle birlikte kıymetli madenlerin değer kaybetmesi, fiyat artışlarını miktar teorisine başvurmadan da açıklayabilirdi.

Hume'un teorik argümanı çok geçmeden Steuart'ın saldırısına maruz kaldı. Steuart'a göre (1767, II. kitap, 27. bölüm) paranın dolaşımı, metalar ile paranın arka arkaya elden ele geçmesidir; toplumun büyük sınıfları arasındaki temel mübadeleleri temsil eden bir süreçtir. Eğer eş değerlerin sınıflar arasında mübadelesi layıkıyla gerçekleşmezse, tüketim sınırlanır ve 'çalışkanlık' zarar görür. Sonuçta, ekonomik faaliyetleri gözetip herkesin gıda ve gereksinimlerinin karşılanmasını sağlayan (Steuart'ın ekonomi politiğinin referans noktasını oluşturan) 'devlet adamı', '*sanayinin ürünü ile tebaasının bunu satın almak üzere elinde tuttuğu dolaşımdaki eş değer miktar arasında makul bir oranı her zaman muhafaza etmelidir*' (a.g.e., s. 53, vurgu aslında). 'Devlet adamı', zenginlerin tüketim eğilimini, yoksulların ne ölçüde çalışmaya istekli olduklarını, dolaşımdaki paranın hem eğilime hem de niyete göre oranını bilmek zorundadır. Bu açıdan madeni para sorunludur, çünkü insan-

lar tüketim arzularını yatıştırır yatıştırmaz parayı gömülemeye meylettiklerinden dolaşımda kayıp meydana gelir. Başka bir deyişle madeni para, yurtiçi para miktarında yetersizliğe yol açar; bu, sanayinin büyümesine ket vurur. 'Devlet adamı', 'çalışkanlığı' teşvik etmek üzere madeni parayı gömülerden çekip çıkarmalıdır. Hatta daha da iyisi, 'devlet adamı', bankaların kâğıt para yaratmasına güvenebilir. Steuart'ın 'somut mülkün eritilmesi' dediği bu süreç, ilerleyen sayfalarda daha ayrıntılı açıklanacağı üzere bankaların, likit yükümlülükler çıkarmak suretiyle likit olmayan varlıklar edinmeleri anlamına gelir. Toprak sahibi sınıf, böylelikle tüketimini artırabilir ve sanayiye ivme kazandırabilir.

Gereksiz ayrıntılara dalıp giden birisi olan Steuart, Smith ile kıyaslandığında büyük bir sistem kurucusu değildi. Örneğin, dolaşım süreci analizini kâğıttan kredi-paraya dayandırmasına karşın, bu paranın özelliklerini çok daha sonra yapacağı çalışmalarda ele alacaktı. Dolaşım analizi, metaların dayanıklılığı ile değerleri arasında ilişki olduğunu vurgulayan yanlış yorumuyla darbe almıştı, ama yine de Hume ile kıyaslandığında dinamik ve 'modern' bir havası vardır. Steuart'ın, Hume'un paranın miktar teorisini özlü şekilde reddetmesi son derece keskin görüşlüdür ve uzun uzadıya alıntılanmaya değerdir:

> Her ülkenin dolaşımı, *piyasaya gelen metaları üreten halkın çalışmasıyla daima orantılı* olmalıdır … Dolayısıyla, eğer bir ülkenin sikkesi, çalışmanın ürünlerinin *satışa sunulan* kısmının altına düşerse, çalışma durma noktasına gelecektir; ya da buna eş değer bir şey bulmak üzere simgesel para gibi icatlara hücum edilecektir. Ama madeni paranın eğer çalışmanın oranını aştığı anlaşılırsa, bunun fiyatları artırmak gibi bir etkisi olmayacak, ne de bu, dolaşıma girecektir: Kasalarda istiflenecek ve burada, mülk sahiplerinde tüketim yapma arzusunun uyanmasını, ama bunun da ötesinde bu arzuyu tatmin edecek çalışkanlığın ortaya çıkmasını beklemek zorunda kalacaktır (a.g.e., s. 95, vurgu aslında).

Bu alıntı, madeni paranın gömülenmesini, dolaşımın ihtiyaçlarını karşılamak üzere kredi-paranın içsel bir şekilde yaratılmasını ve paranın yanlılığını temel alarak, paranın miktar teorisinin kesinkes reddedilmesidir. Hume'un, dolaşımdaki para miktarında esaslı bir azalmanın tek sonucunun fiyat düşüşleri olacağı ifadesine cevaben Steuart (a.g.e., s. 98), kâğıt para yasaklansaydı, sanayi ile istihdamın çökeceğini ve tahrip olan parasal mübadelenin yerini hızla dolaysız mübadelenin alacağını gözlemlemişti. Fiyatlar gerçekten de düşecek, ama para miktarıyla başlangıçtaki oranı koruyamayacaklardı. Daha genel olarak para, serbestçe işleyen bir piyasada 'metaları temsil' etmez. Eğer 'devlet adamı', hem tüm metaları ve tüm parayı düzenleyerek, hem de bunlar arasındaki oranı saptayarak 'tüm dolaşım işlemlerini doğrudan icra etse' idi, bu yerinde bir fikir olurdu. Son olarak, Steuart'a göre para

miktarında rastgele değişiklikler varsayımından hareketle fiyatlar hakkında herhangi bir sonuca ulaşmak mümkün değildir. Para miktarı artışı, tüketici talebinin büyümesine dönüşmeyebilir; azalma ise kesinlikle çalışmanın gerilemesine ve işsizliğin yükselmesine yol açacaktır.

Steuart'ın para dolaşımıyla ilgili önemli içgörülerinin bazılarından bahsetmemiz gerekiyor, çünkü bunların, bankacılık okulu ve Marx da dâhil, daha sonra paranın miktar teorisini eleştirenlerin çalışmalarında yeniden ortaya çıktıklarını görürüz. Steuart, para gömülemenin yanı sıra paranın borçları ödediğine vurgu yaptı; bu tespit, yalın meta mübadelesinden oldukça farklı türde bir para dolaşımını doğurur:

> *Zorunlu* ve *isteğe bağlı* dolaşım ayrımını yapmıştık: *Zorunlu* olan, *borçların ödenmesi*dir; *isteğe bağlı* olan, amacı doğrultusunda *satın almak*tır. Borcu olan kişinin ya iflas edeceğini ya da ülkede şilin olduğu müddetçe *ödeme yapmak zorunda olduğunu* söylemiştik … Parayı dolaşımla ilgili kullanımlar için alıkoyarak, ki bankalar bir süreliğine bunu yapabilirler, alımlar *belki* durdurulabilir, ama ödeme *asla durdurulamaz* (a.g.e., IV. kitap, s. 255-6, vurgular aslında).

Borç geri ödemesinin, daha sonra Marx'ın (1867, s. 232-40) da vurguladığı zorunlu, bağlayıcı niteliği, bir ülkenin esnek ve idare edilebilir banka kâğıt parası kullanabilmesini iki kat önemli hâle getirir. Bu seçenek, Steuart'ın para dolaşımına ilişkin genel görüşüyle son derece uyumludur: Hume, farklılaşmamış para kütlesiyle karşılaşan aynı ölçüde farklılaşmamış metalar kütlesini düşünürken, Steuart (1767, IV. kitap, 19. bölüm) ise (1) sikkenin yurtiçindeki dolaşımı, (2) bankaların bastıkları kâğıt paranın yurtiçindeki dolaşımı ve (3) yurtdışı bakiye ödemeleri (yani paranın uluslararası dolaşımı) arasında ayrım yapıyordu. Steuart (a.g.e., s. 285), 'bu üç amaç mizaçları itibariyle tamamen farklıdır ve farklı ilkelerin etkisi altındadır' diyordu. Başka bir deyişle sikke ile kredi-para, farklı ilkelere göre dolaşırlar ve para, dünyadaki uluslar arasında, kaplar arasında aynı düzeyi sağlamaya çalışan suya benzer bir şekilde hareket etmez. Paranın yalnızca dolaşım aracı olma işlevine aşırı vurgu yapan Hume ile kıyaslandığında, paranın hesap birimi, borç geri ödeme aracı, gömüleme aracı ve uluslararası muamelelerde ödeme aracı işlevlerini tartışan Steuart, çok daha zengin bir analiz sunmuştu. Marx'ın paranın işlevleri analizi, Steuart'ın çalışmasına çok şey borçludur.

1.1.3 'Dolaşım Kanalı'

Verili herhangi bir zaman diliminde meta mübadelesi alanında belli miktarda paranın bulunması zorunluluğu, klasik iktisatçıların karakteristik görüşüdür.[9] Zorunlu para miktarı, meta değerlerine, paranın değerine ve paranın hızına bağlıdır. Bununla ilgili en sevdiği eğretileme [*metafor*] 'dolaşım kanalı' olan Smith (1776, I. kitap, s. 210), bir ülke zenginleştiği zaman do-

laşımdaki sikke miktarının 'zorunluluktan dolayı' artacağını savunuyordu. 'Dolaşım kanalı'nda 'zorunlu miktar'dan daha çok madeni para olduğunda, kanal 'dolup taşacaktır' (Smith'in kredi-para analizinde yerli yerinde kullandığı bir kavram). Ayrıca Smith'e göre, 'büyük dolaşım çarkı'nı oluşturan madeni para, toplumun net gelirinin bir parçası değildir, ama net gelirin ücretler, kârlar ve kira olarak paylaşılmasını kolaylaştırır. Gene de, madeni yeryüzünün derinliklerinden çıkarmak emek istediğinden, toplumun net gelirinden yapılan net bir kesintiyi temsil eder. Smith (a.g.e., II. kitap, s. 313-4), Hume'dan farklı olarak, bankaların bastıkları kâğıt paraya olumlu bakıyordu, çünkü böylece daha ucuz bir dolaşım aracı, 'bir nevi havadan giden at arabası yolu' sağlanıyordu.

İktisatçılar arasındaki en güçlü model kurucu olan David Ricardo, 'zorunlu' para miktarının ilkelerini Smith kadar gayretli bir şekilde ama onu bile gölgede bırakan bir keskinlikle analiz etti. Ricardo (1817, s. 18-20), Smith'de hükmedilen emek olarak değer ile cisimleşen emek olarak değer arasındaki belirsizliği tespit etmişti. İlkini reddederek, klasiklerin cisimleşen emek olarak değer görüşlerine son hâlini verdi.[10] Ayırt edilemeyeceği diğer tüm metaların değeri gibi paranın değerini de belirleyen şey, üretiminde cisimleşen emektir (Ricardo, 1810, s. 52). Dünyada dolaşımda yalnızca madeni para olsa, denge durumunda her ülke, yurtiçinde yapılması gereken ödemelerin sayısına ve sıklığına göre belirlenen bir para miktarına sahip olur. Bu 'zorunlu' miktar, dolaşımdaki metaların toplam değeriyle (ya da yapılacak ödemelerin değeriyle) aynı yönde, para madeninin değeriyle ve 'bu ödemeleri gerçekleştirirken yapılan tasarrufun derecesi'yle (paranın hızı) ise ters yönde değişir (Ricardo, 1816, s. 55-8). Bu noktada akıllara, dolaşımdaki fiili para miktarı 'zorunlu' olandan saptığı zaman ne olur sorusu gelir. Burada Ricardo, Smith'den tamamen farklı bir yol izleyerek, Hume'un paranın miktar teorisini benimsedi.

Ricardo'nun paranın miktar teorisinin arka planı, Hume'unkinden oldukça farklıydı; İngiltere Bankası banknotlarının altına konvertibilitesinin 1797'den sonra sınırlanması ve bunu takip eden külçe tartışması [*bullion controversy*] dikkati çekiyordu. Bununla birlikte Ricardo'nun teorisinin esası Hume'unkine oldukça benzer, ama önemli bir istisnayla: Paranın (ve metaların), emek içeriklerinin belirlediği bir içsel değeri vardır. Ricardo'nun şemasında paranın içsel değeri, Hume'un paranın 'fiktif değeri'yle, yani toplam meta miktarının toplam para miktarına mübadele oranıyla (fiyat düzeyinin tersiyle) uyumlu kılınmalıdır. Ricardo, bu iki para değerini karmaşık ve incelikli bir tarzda uzlaştırdı.[11] Eğer para dünyanın her yerinde yalnızca madeni paradan meydana gelseydi, denge durumunda her ülke, kendi mübadele alanı için 'zorunlu' para miktarına sahip olacaktı. Ricardo'ya göre 'zorunlu'

para miktarını paranın değeri, metaların değeri ve hız belirlediği için dengedeyken, paranın içsel değeri ile paranın metalarla genel mübadele oranı arasında herhangi bir ayrılık olmaz. Dahası, bu dengenin küresel olduğunu düşünürsek, meta olarak paranın içsel değeri dünyanın her yerinde geçerli olur. Dolayısıyla, paranın ülkeler arasında gönderilmesine yol açacak hiçbir iktisadi güdü olmaz ve uluslararası muameleler yalnızca meta akışlarından oluşur. Uluslararası denge, dış ticaret dengesidir –ki ticaret aslında takastır. Yeni bir altın madeninin bulunması ya da bankaların daha fazla para basmaları gibi dengeyi aniden bozan bir şok, *ceteris paribus*[*], karmaşık bir dizi olayı harekete geçirir. Hume'un varsaydığı üzere, yurtiçi para miktarındaki bir artış ilkin paranın metalara göre değerini düşürür (fiyatları yükseltir). Ancak, para madeninin içsel değeri dünyanın her yerinde aynı kaldığı için külçeyi kâr elde ederek ihraç etmek mümkündür. Ellerinde sikke olanlar bunu eritip külçe hâline getirerek yurtdışına gönderebilirler; bunu yaparken dış ticaret açığı yaratıp, ulusal paranın yabancı parayla mübadele oranını düşürürler. Ancak bu, yurtiçi para miktarını azaltarak, nihayetinde dengeyi yeniden sağlar: Paranın metalara göre değeri bir kez daha paranın içsel değerine uygun hâle gelir. Dolaşımdaki para miktarı 'zorunlu' olanın gerisinde kalırsa, anlattığımız sürecin tam tersi yaşanır.

Kâğıt para (Ricardo, bankanın çıkardığı banknotlarla devletin çıkardıklarını birbirinden ayırmıyordu), altına konvertibl olduğu müddetçe bu otomatik mekanizmayı bozmaz. Eğer başlangıçtaki şokun kaynağı bankaların fazladan kâğıt para basmalarıysa, bu banknotları ellerinde tutanlar onları sikkeyle değiştirir, bu sikkeyi eritip yurtdışına ihraç edebilirler. Öte yandan, konvertibl olmayan kâğıt para bütünüyle farklı bir şeydir. Bu tür paranın miktarındaki bir artış, sikkeyi dolaşımın dışına iterek, paranın metalarla genel mübadele oranının kalıcı bir şekilde para madeninin içsel değerinin altına düşmesine neden olur. Ulusal paranın yabancı parayla mübadele oranı da orantılı şekilde düşer. Hume'un aksine Ricardo, konvertibl olması şartıyla kâğıt paraya karşı değildi. Nitekim kâğıt paranın madeniden üstün olduğunu, çünkü paranın metalarla genel mübadele oranında istikrarı sağlamak amacıyla kâğıt para miktarının bilinçli şekilde yönlendirilebileceğini dile getiriyordu (Ricardo, 1816, s. 57).

Ricardo'nun teorisi sikkenin sürekli ve serbestçe külçeye dönüşmesine (ve tersinin de geçerli olmasına) bağlı olduğundan, tacirlerin sırf para olması hasebiyle ellerinde tuttukları gömülenmiş, dolaşımın dışına çıkmış paraya izin veremez. Aynı şekilde teori, meta sahiplerinin, mallarına karşılık olarak herhangi bir metayı değil de özellikle para talep etmelerini de öngöremez.

---

* *Ceteris paribus*: Diğer bütün koşullar aynı iken –*çev.*

Eğer tacirler ticari işlemler esnasında parayı kullanıp gömülemenin kârlı olmaktan ziyade zorunlu olduğunu görürlerse, bu durumda para özel bir metadır. Oysa Ricardo'nun emek değer teorisi ile paranın miktar teorisini uzlaştırması, paranın diğerleri gibi sıradan bir meta olduğu varsayımına dayanır.

Oysa pratikte para düzenli olarak gömülenir ve tüccarların arbitraj kazançlarıyla açıkça ilgisi olmayan nedenlerle uluslar arasında ihraç edilir; örneğin para, mahsul yeterli olmadığında yurtdışından acilen gıda maddeleri satın almakta ya da uluslararası borçları kapatmakta kullanılır. Bu, para işlemlerinin, Steuart'ın tam da Hume'u eleştirirken vurguladığı bir yönüdür. Ancak Ricardo, bu gibi olguları teorisine dâhil edemedi ve bunu yapan diğer teorisyenlere de saldırdı. Thornton'dan, yabancıların neden İngiliz mallarını kabul etmeyip bunun yerine para talep edeceklerini açıklamasını istedi (Ricardo, 1810, s. 61); Bosanquet'in, hasat kötü olduğunda İngiltere'nin buğday ithal etmeye 'mecbur olduğu' telkinini dikkate almadı (Ricardo, 1811, s. 208); bir şeylerin yanlış olduğunu sezinleyen (ama nedenini bilmeyen) Malthus'un aklını karıştırdı (Ricardo, 1951, s. 26). Ricardo'nun paranın miktar teorisinin tutarlı olabilmesi için paranın yalnızca mübadele aracı olması zorunludur.

1.2 PARA VE KREDİ SÜREÇLERİ

1.2.1 Tarihi ve Kurumsal Arka Plan

Tüccar kapitalizminin 18. yüzyıl boyunca gelişip sonunda yerini sanayi kapitalizmine bırakmasına, çoğu zaman kredi ilişkileriyle bağlantılı olmayan yeni ve madeni olmayan para biçimlerinin yaygınlaşması eşlik etti. Ekonomi politikçiler, bu para biçimleriyle yakından ilgilendiler. Klasiklerin kredi-parayla ilgili tartışmalarını layıkıyla kavrayabilmek için hem 18. yüzyılın ilk çeyreğinde John Law'ın 'Sistem'inin yükselişini ve gerileyişini, hem de klasik ekonomi politiğin parıltılı döneminde genel hatlarıyla İngiliz kredi sistemini tetkik etmeliyiz.

XIV. Louis hükümdarlığının sonuna doğru savaşlar, savurganlık ve düzenli vergi gelirinin olmaması, Fransız devletinin ekonomik güvenilirliğini önemli ölçüde aşındırmıştı. Kapitalizmin ilk zamanlarında dikkat çekici bir finansçı, teorisyen ve maceracı olan John Law'ın 1715'te Fransa'da bir banka kurmasına izin verildi; bankanın sermayesi ağırlıklı olarak fazlasıyla iskonto edilmiş devlet borçlanma araçlarından oluşuyordu.[12] Law, böylesi bir mütevazı başlangıçtan sonra hızla kendi 'Sistem'ini inşa etti. Niyeti, büyük bir ulusal ekonomik girişim yaratıp Fransa'nın üretici güçlerini canlandırmak amacıyla kredinin gücünü kullanmaktı. Law'ın genel müdürlüğünü yaptı-

ğı Compaignie des Indes, 1719'a gelindiğinde tütün tekelini, Colbert'in East India and China Companies'ini, darphaneleri, Batı Afrika'nın köle ticareti şirketlerini ve genel çiftlikleri eline geçirmişti. Bu muazzam kazanımlar, banknot (kurulan banka çok geçmeden millileştirilmiş, banknotları yasal ödeme aracı yapılmıştı) ve hisse senedi basılarak finanse ediliyordu. 1720'de banka ile Compaignie des Indes birleşti. Yeni hisse senedi ihracına giderek daha fazla bel bağlanması ve Law'ın şişkin getirilerle ilgili söylentilerle beklentileri ustaca kullanması, Avrupa genelinde muazzam bir hisse senedi piyasası balonu ortaya çıkardı. Spekülatif balon kaçınılmaz olarak 1720'de patladığında, Avrupa hisse senedi piyasalarına panik havası hâkim oldu. Balonun patlaması ve Fransa devlet borçlarının faiz ödemelerinin düzenli olarak yapılmasıyla ilgili beliren soru işaretleri, Law'ın 'Sistem'inin, değersiz banknotlar yığını ortasında iflas etmesine neden oldu.

Law'ın İngilizce yayınlanmış en önemli eseri (1705), onun bir merkantilist olduğunu açıkça gösterir;[13] Steuart gibi o da madeni para eksikliğinin, üretimle istihdamın yetersizliğine yol açtığına inanıyordu. Bu gibi eksikliklerle başa çıkabilmek için para arzının kredi süreçleriyle desteklenmesi gerekir; yani, rezervlerine dayanarak kredi verecek bankalar kurulmalıdır. Ancak, Law'ın getirdiği asıl yenilik, bankaların, araziyle teminat altına alınmış, konvertibl olmayan banknotlar basmalarına izin verilmesi gerektiğini savunmasıydı. Bu, gümüşün para birimi olarak kullanımına bir anda son verecek ve toprağı tam anlamıyla devredilebilir bir metaya dönüştürecekti. Law'ın çalışmasında eksik olan ve 'Sistem'inin nihayetinde çökmesine katkı yapan şey, banknot miktarının nasıl sınırlanacağı, dolayısıyla da banknotların, madeni paraya ve metalara göre değerinin nasıl korunacağıyla ilgili bir analize yer vermemesiydi. Toprak üzerindeki mülkiyet, banknot basımını sınırlayacak bir ilke değildir. Law'a hayranlık besleyen ve düşüncesinin çığır açıcı unsurlarını unutulup gitmekten kurtaran Steuart (1767, IV. kitap, s. 141), kredi için 'hayali' olmayan, 'gerçek' bir temel aramak zorunda kalmıştı. Yine de Steuart (ve hemen ardından Smith), ilk ulusal kredi sisteminin nasıl işlediğini gözlemleme şansına sahip olmuşlardı.

18. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde İngiliz kredi sistemi gelişerek, en azından bir sonraki yüzyılın ortalarına kadar koruyacağı biçimi almıştı. 1694'te kurulan yarı kamusal nitelikteki İngiltere Bankası, İngiliz kredi sistemi üzerinde büyük bir hâkimiyet kurmuştu: Devletin bankacısı, Londra'da para basma tekelinin azimli muhafızı, diğer bankaların rezervlerini muhafaza eden bir kasa ve ülkedeki en büyük altın rezervinin sahibi. Çıkardığı banknotlar, Londra Takas Odası'nda hesaplaşma [alacak-vereceklerin kapatılması] aracı, Londra piyasasında büyük tüccarlar ile tacirler arasında ödeme aracı ve tartışmasız ticaret parası idi. 19. yüzyıla gelinceye değin yalnızca

Londra bankaları denilen bankalar, Londra bölgesinde İngiltere Bankası'nın karşısında durabiliyorlardı. Ancak bunlar, zenginlere kişisel krediler verme konusunda uzmanlaşmış, para basamayan özel sektör bankalarıydı. Kırsal bölgelerde, taşra bankaları diye bilinen çok sayıda banka faaliyet gösteriyordu. Norfolk gibi tarım alanlarında kurulmuş olanlar, tipik olarak, ödünç verilebilir fon fazlasına sahipti ama bunların yerel yatırım olanakları sınırlıydı. Lancashire gibi yeni sanayi alanlarında kurulu olanlarsa, fon kıtlığıyla karşı karşıyaydılar ama yatırım fırsatları boldu. Taşra bankalarının banknot basmalarını izin veriliyordu; bunu genellikle poliçeleri iskonto ederek yapıyorlardı ve banknotlar esasen her bankanın kendi bölgesinde tedavülde oluyordu. Sanayi bölgelerinde bulunan taşra bankaları, çok sayıda poliçe alıyor ve aktiflerine daha da likit bir biçim kazandırmak için bunları yeniden iskonto [*reeskont*] etmeye uğraşıyorlardı. Bilhassa hasadı takip eden aylarda âdeta fon denizinde yüzen tarım temelli bankalar, bu senetleri satın almaya uğraşıyorlardı. Senet akışı, senet simsarlarının etkin çalışmasını güvence altına aldıkları Londra senet piyasasını merkez almıştı. Simsarlar çoğunlukla borç sermayeyle çalıştıkları için devrin hızlı olması onlar için çok önemliydi; dolayısıyla, yaklaşan finansal krizlere karşı hep tetikte oluyorlardı. İngiltere Bankası, hem senetleri iskonto ederek, hem de doğrudan kredi vererek senet piyasasında önemli rol oynuyordu. Banka'nın iskonto oranı, her ne kadar Tefecilik Yasaları ile 1832'e gelinceye değin %5'in altında tutulsa da, diğer faiz oranları için gösterge işlevi gören bir ölçüttü.

1.2.2 Geri Akış ve Ödemeler Dengesi

Steuart, Hume ile girdiği polemikte, gerçekte kredi-parayı ifade eden 'simgesel' para terimini kullanmıştı: 'Banknotlar, bankadaki kredi, bonolar, tahviller ve (kredinin alınıp verildiği) tüccar defterleri, *simgesel para* teriminin kapsadığı birçok kredi çeşidinden bazılarıdır' (Steuart, 1767, II. kitap, s. 39, vurgu aslında). 'Simgesel' terimi biraz talihsizdir, çünkü bankaların çıkardığı kredi-para yerine devletin çıkardığı itibari para için daha uygun bir ifadedir. Tamamen devlet otoritesine dayanarak itibari para basılması, 18. yüzyılın sonu boyunca Prusya, Rusya ve hepsinden önemlisi de Assignatların* kullanıldığı devrimci Fransa'da yaygındı. Miktar teorisi karşıtları, yandaşlarının aksine genellikle itibari para ile kredi-parayı birbirinden ayırdılar ve kredi-paranın, kredi sistemi işlemlerindeki davranış ilkelerini tespit etmeye gayret ettiler.

Steuart'a göre 'simgesel' paranın (kredi-paranın) yaratılması, sınıflar arasındaki mübadeleleri düzenlemenin, dolayısıyla hem istihdam hem de

* *Assignat*: Fransa'da 1789-1796 arasında kullanılan bir kâğıt para –*çev.*

zenginlik yaratmayı teşvik etmenin en kolay ve en esnek yoludur. 'Gerçek' (madeni) para ile 'simgesel' para arasındaki fark, ilkiyle muameleler sonuçlandırılırken, ikincisiyle ise (esasen bir ödeme vaadi olduğundan) bunun yapılamamasıdır (a.g.e., III. kitap, s. 268). Dahası, madeni para gömülerde öylece durma eğilimi gösterirken, 'simgesel' para farklı bir düzenleyici ilkeyi takip eder:

> Ülkede hâlihazırda mevcut olan paranın bu amaçları {ticaret, sanayi, tüketim} gerçekleştirmeye yeterli olmadığı anlaşıldığı {zaman}, somut mülkün eksikliğe denk gelecek kadarlık bir kısmı (bizim deyişimizle) eritilebilir ve kâğıt olarak dolaşıma çıkması sağlanabilir: Bu kâğıt, tekrar bu oranın ötesinde arttığı anda, önceden dolaşımda olanın bir kısmı kâğıt olarak borçluya geri dönmeli ve baştan gerçekleştirilmelidir (a.g.e., IV. kitap, s. 147; {} arasındaki ifadeler, yazar tarafından eklenmiştir).

Steuart, çıkaran kuruma geri dönen gereğinden fazla kredi-para miktarına 'geri çıkan' para diyordu. 'Geri çıkan' para atıl durmaz, ya madene dönüştürülüp ülke dışına ihraç edilir ya da hükümet müdahale ederek bu parayı borçlanır (a.g.e., s. 149). Kısacası, fazla miktarı gömülerde öylece bekleyen madeni paranın aksine kredi-paranın fazlası, madeni paraya çevrilip akabinde maden olarak yurtdışına ihraç edilmek ya da devlete borç verilmek üzere çıkaran kurumlara geri döner (ayrıca bkz. a.g.e., s. 228). Üç çeyrek yüzyıl kadar sonra kredi-paranın bu karakteristik hareketine geri akış yasası dendi ve para teorisinde hâlâ genellikle bu isimle bilinmektedir.

Steuart'ın Hume eleştirisinde 'geri çıkma'nın önemi, uluslararası muameleler analizinde aşikârdır. Bağlamdan açıkça anlaşıldığı üzere Steuart (a.g.e., s. 217-9), uluslararası borçların ödenmesi ve taze krediler verilmesi de dâhil, ödemeler dengesi dengesizliklerini kısa dönemli olgular olarak görür. Fazla, döviz kurunun yükselmesine ve ülkeye sikke girişine yol açar. O noktada birçok olasılık belirir: Bunlardan en yüksek ihtimallisi, yurtiçinde dolaşımdaki para miktarının bir kısmının gereksizliğiyle ilgilidir. Bu, bir yandan dolaşımdaki bir kısım kâğıt paranın 'geri çıkıp' bankalara dönerek, faiz oranlarını düşürmesine, öte yandan da bankaların elindeki menkul kıymetlerin azalmasına yol açar (a.g.e., s. 228). Bu, 'somut mülkün eritilmesi'nin tam tersidir. Bunun aksine açık verildiğinde, ülkenin sikkelerinin bir kısmının yabancılara kaptırılması söz konusu olabilir. Bu durumda bankalar, 'somut mülkü eriterek' ve daha fazla varlık edinerek eksikliği gidermelidir. Eğer açığın uzun ömürlü olduğu anlaşılırsa, bankalar, yabancılara sikke verebilmek için dışarıdan borçlanmalıdır. Son olarak, panik yaşandığında dolaşımdaki sikke hızla azalır ve Steuart'a göre bankalar, külçe rezervlerini korumak uğruna dolaşımı takviye etmekten kaçınmamalıdır. Madeni para azalmasının

kaynağı dış açıktır ve dışarıya yapılması gereken ödemeler biter bitmez baskı hafifler. Bankalar, kendi paralarını basmayı reddetselerdi, ancak sıkıntıyı ağırlaştırmış ve yurtiçi dolaşıma zarar vermiş olurlardı.

Bu analizde yarım kalmış birçok nokta vardır (dengesizliklerin asıl nedeni bunlardan biridir), ama Hume'dan farkı çarpıcıdır. Steuart'a göre uluslararası meta ve para akışları aracılığıyla işleyen, otomatik dengeleyici mekanizmalar yoktur. Tersine, dış açıkların banka bilançoları üzerinde birtakım etkileri vardır: Aktif tarafında, bankalar muhtemelen bir kısım külçe rezervlerini kaybedip biraz menkul kıymet edinirler; pasif tarafında, bankaların banknot yükümlülükleri artar. Bu finansal değişiklikler, ödemeler dengesinin kendiliğinden tekrar dengeye gelmesini sağlamaz.

Steuart'ın geri akışı anlaşılır bir şekilde açıklaması ve ödemeler dengesi dengesizlikleri hakkındaki özgün incelemesi, kayda değer başarılardı. Bununla birlikte, kredi-para geri akışının, bankaların kredi politikasıyla nasıl bir ilgisinin olduğuna ilişkin belirgin bir teori sunamamıştı. Teminatın tam güvencede olmasında ısrar ediyordu ama bu, geri akışı bankaların ve sanayi kapitalistlerinin olağan işlemleriyle ilişkilendirmiyordu. Sonradan reel senetler doktrini olarak bilinecek geri akışın (yanlış da olsa) teorik temelini hazırlamak için Smith'in çok daha güçlü sentezci aklına ihtiyaç vardı.

1.2.3 Reel Senetler Doktrini

Smith'in kredi-para analizi, Steuart'ın çalışmasıyla büyük yakınlık gösterir: Banknotlar madeni paranın yerini alarak, 'dolaşım kanalı'nı 'tamamen önceden olduğu gibi' bırakır. Smith'e göre (1776, II. kitap, s. 318), 'herhangi bir ülkede kolaylıkla dolaşımda olabilecek her türden bütün kâğıt paralar, arz edildiği yerdeki ya da hiç kâğıt para olmasaydı (ticaretin aynı olduğu farz edildiğinde) orada dolaşımda olacak altınla gümüşün değerini asla aşamaz'. Pratikte 'dolaşım kanalı'na fazla geldiği anlaşılan banknotlar, altına çevrilip yurtdışına ihraç edilir (a.g.e., s. 311, 319). Smith, banknot 'taşkını'nın fiyatları artırmayıp bankalara geri döneceği iddiasını desteklemek için bankaların işlemlerini daha yakından ele almalıydı.

Bankacılık analizinde, niyetleri kredi verilmesi yoluyla ülkenin üretken mekanizmasını kuvvetlendirmek olan Law ile Steuart'ınkinden oldukça farklı bir tutum benimseyen Smith, bir ülkenin yıllık gelirini 'reel' etkenlerin belirlediğini düşünüyordu: İş bölümü, tasarruf ve sermaye birikimi. Kredi verilmesi, ülkenin sermayesini artırmaz; tek yaptığı, kapitalistleri atıl para stokları tutmaktan kurtarmak ve ülke sermayesinin devrini hızlandırmaktır (a.g.e., s. 340-1). Bu sebepledir ki bankaların asıl işi, kapitalistlerin atıl tutacakları sermaye kısmını, yani işlerin normal gidişatı sırasındaki ihtiyati gömüleri yine kapitalistlere ödünç vermektir:

> Bankanın yerinde bir davranışla her türlü tüccara ya da girişimciye ödünç verebileceği şey, ne bu kişinin mesleğini yaparken kullandığı sermayenin tamamıdır, hatta ne de bu sermayenin hatırı sayılır bir kısmıdır; bu yalnızca, aksi takdirde kullanmadan ve ara sıra ortaya çıkan talepleri karşılamak üzere hazır para olarak tutmak zorunda kalacağı kısmıdır (a.g.e., s. 322-3).

Eğer bir banka, 'dolaşım kanalı'nda kullanılabilecek olandan daha fazla banknot basarsa, banknotlarının normalden daha çabuk geri döndüğünü görecektir. Anormal miktarda banknotu dolaşımda tutmaya kalkıştığı takdirde, geri dönen banknotları madeni paraya çevirmeyi sürdürebilmesi için alışılmadık ölçüde yüksek rezervler tutmak zorunda kalacaktı. Bu nedenle, bankanın kârlılığı da azalacaktı. Smith, bu şekilde çalışan bankaların hiç de az olmadığını ve bu bankaların verdikleri kredilerin, tipik olarak, 'Birleşik Krallık'ın her iki kısmında da gözü pek bazı proje sahiplerinin sermayelerini aşan işlere girişmeleri' ile bağlantılı olduğunu düşünüyordu (a.g.e., s. 322). Smith, bankaların kredi verme faaliyetlerine rehberlik edecek aşağıdaki kuralı önerdi:

> Banka, gerçek bir kreditörün gerçek bir borçluya keşide ettirdiği ve borçlunun, vadesi gelir gelmez gerçekten de ödediği gerçek bir poliçeyi bir tüccara iskonto ettiği zaman; değerin yalnızca, aksi takdirde kullanmadan ve ara sıra ortaya çıkan talepleri karşılamak için hazır para olarak tutmak zorunda kalacağı kısmını tüccara öndelemiş olur (a.g.e., s. 323).

Bu argüman, reel senetler doktrini diye anılır oldu. Malların satışıyla desteklenmemiş mevhum [*fiktif*] senetlerin aksine sırf reel senetleri iskonto eden bankalar, banka parasıyla açtıkları yeni krediler, eski kredilerin geri ödenmesiyle düzenli olarak dengelendiği için rezervlerinin asla bitme noktasına gelmeyeceğinden emin olabilirler. Reel senetler bankalara iskonto ettirilir, çünkü tacirler, sermayelerinin devrini kolaylaştırmak amacıyla atıl tutacakları fonlar temin etmeye uğraşır. Ardından Smith, akıl yürütmeden ziyade çağrışımın yardımıyla, bankaların yalnızca reel senetleri iskonto etmeleri hâlinde dolaşım kanalının asla taşmayacağına işaret etti. Smith'e göre, eğer bankalar (kendi kişisel tanımına göre) en iyi bankacılık uygulamalarını takip ederse, kredi-para miktarı kendisini dolaşımın gereksinimlerine eksiksiz ayarlayacaktır. Meta miktarı ile (kapitalist üretim ve mübadelenin kendiliğinden olan süreçlerinin yarattığı) kredi-para miktarı arasında ahenk hüküm sürecektir. Bu, Steuart'ın yalın geri akış yasası açıklamasıyla kıyaslandığında teorik bir *tour de force*'dur*; buna karşın, hemen aşağıda tartışacağımız nedenlerle aslında bir safsatadır.

---

* *Tour de force*: Güç gösterisi, ustalık –*çev.*

1.2.4 Külçe Tartışması

Ricardo ortaya çıkıncaya değin Smith'in İngiliz para teorisi üzerinde güçlü bir etkisi vardı. Ricardo'nun paranın miktar teorisini bu bölümün daha önceki sayfalarında değerlendirdik, ama bu kadar ön plana çıkışını tam anlamıyla kavrayabilmek için siyasi ve kurumsal olayların meydana getirdiği arka plana kısaca bir göz atmamız gerekiyor. İngiltere, 1793'te devrimci Fransa'ya savaş açtı. Askeri başarısızlıklar ve ilhamını Fransız Devrimi'nden alan toplumsal huzursuzluk, halkın banknotları altına çevirmek üzere bankalara hücum etmeleri korkusunu doğurdu. Kredi sisteminin aksamasını engellemek için banknotların altına konvertibilitesi 1797'de askıya alındı. Geçici olacağı düşünülen bu kısıtlama 1821'e kadar devam etti ve parayla ilgili klasik tartışmayı, yani külçe tartışmasını doğurdu.[14] Başlangıçtaki kaygılara karşın 1802'ye kadar çarpıcı bir olay olmadı. Bu tarihte, sterlinin frank ve mark döviz kuru sert düşüş gösterdi, ülke dışına altın kaçışı başladı ve altının piyasa fiyatı, 3£ 17s 10½d* olan darphane fiyatının epey üzerine çıktı. Bu olguları açıklamaya çalışan, çoğu vasat denilebilecek bir sürü kitapçık yayınlandı. Bir yanda külçeciler, parasal huzursuzluğun kısıtlamadan kaynaklandığını savunuyor ve altın konvertibilitesine geri dönülmesini öneriyorlardı. Öte yanda külçecilik karşıtları, sıkıntının kaynağının banknotlar olmadığına, savaşın etkilerinin gözden kaçırılmaması gerektiğine inanıyorlardı.

Bu vasat çabaların arasında, 1810 tarihli ünlü Külçe Raporu'nun arkasındaki beyin olan bankacı Henry Thornton'un çalışması (1802) bir istisnadır.[15] Thornton iki taraf arasında ortada bir yerde duruyordu, ama Külçe Raporu kaleme alındığında artık külçecilerin tarafına geçmişti. Henry Thornton'un kitabının başına gelenler, aydınlar için ölümden sonra hayatın yaşarkenkinden daha iyi olabileceğinin kanıtıdır. Etkisinin sınırlı olduğu kısa bir sürenin ardından Thornton'un eseri unutulmaya terk edildi; yüzyılı aşkın bir süre sonra onu unutulmaktan kurtaracak kişi, iflah olmaz kitap kurdu Jacob Viner oldu (1924). Hayek'in yeniden yayına hazırlanan kitap için kaleme aldığı övgü dolu girişin (1939) ve Hicks'in kitabın argümanlarını ustalıkla özetleyip sunmasının (1967) da yardımıyla, Thornton'un düşünsel değeri o zamandan bu yana hızla arttı.

Thornton'un kitabı boyunca Smith ile kalem kavgasına tutuşup Steuart'ın adından bile bahsetmemesi, Smith'in etkisinin ve Steuart'ın ne kadar gölgede kaldığının bir göstergesidir. Thornton'un amacı parasal sorunlarla ilgili teorik bir inceleme hazırlamaktı, ama en ateşli hayranları bile kitabının 'sistemden yoksun' olduğunu kabul ediyorlar (Hayek, 1939, s. 46). Smith'in değer ve fiyat konusundaki çığır açıcı çalışmasına rağmen Thornton (1802,

* *£ s d*: Sterlin, şilin ve peni olarak bölünmüş eski İngiliz para ölçüsü –*çev.*

8. bölüm), meta fiyatlarının mübadele alanında arz-talep tarafından belirlendiğini savunuyor ve paranın, üretilmiş bir meta olarak değerinin olduğu anlayışından pek istifade etmiyordu. Bu öncül, Thornton'un, Smith'in 'dolaşım kanalı' analizine getirdiği eleştiriyi aslında zayıflatıyordu.[16] Smith, kâğıt paranın, yerini aldığı altının ve gümüşün değerini aşamayacağını, çünkü fazlasının bankalara geri akacağını iddia etmişti. Thornton, bunu çürütmek için banknotların dolaşım hızının (başka bir kâğıt para biçimi olan) poliçelerinkinden daha yüksek olduğunu, fiilen dolaşımdaki kâğıt para miktarının bu iki bileşenin karışımına bağlı olacağını savunuyordu. Paranın hızının değişkenliğini vurgularken Thornton şüphesiz haklıydı, ama dolaşımdaki zorunlu para miktarının varlığını da çürütüyormuş gibi gözüküyordu. Bu, müteakiben Hume'un fiyat düzeyi-madeni para akımı mekanizması tartışmasındaki mantıki tutarlılığını zedeliyor ve ikna etme gücü Ricardo'nun gerisinde kalıyordu.

Ancak, Smith'in 'reel' ve 'mevhum' senet ayrımını hedef alan saldırısı belirleyici sonuçlar doğurdu. Thornton'a göre (a.g.e., 1. ve 2. bölümler), 'reel' senetlerin daima gerçek mülkü temsil ettiklerini ve 'mevhum' senetlerinse hayali olduklarını iddia etmek yanlıştı. Bir parti malın satışı, mallar tüccardan tüccara geçtiği için birçok 'reel' senet ortaya çıkarabilir. Thornton (a.g.e., s. 87), 'reel' senetlerin gecikmeden geri ödenmesinin genelde 'mevhum' senetlerden daha olası olduğunu ve kapitalistin fiili satışlarının, yaratılan 'reel' senet miktarını sınırlayacağını kabul ediyordu, ama ona göre bu 'son derece eksik' bir sınırdı. Özünde, mevhum senet ile adi emre yazılı senet, yani malların teslimi için ödeme emri değil de vaadi arasında fark yoktur. Üstelik 'reel' ve 'mevhum' senetler ayrımının, bankanın yaptığı iş açısından da bir anlamı olduğu söylenemez. Sorunlu krediler vermekten sakınmak için bankanın geleneksel yöntemlere, yani borçlunun kredi verilebilirliğini tespit etmeye odaklanması çok daha iyidir.

Ancak, bankacılık sisteminin serbest işlemlerine bağlı olarak, banknot miktarıyla ilgili kendi kendini sınırlayıcı, doğal bir eğilimin olduğu yine de iddia edilebilir. Thornton (a.g.e., s. 252-3), doğrudan geri akış yasasıyla ilişkili gerekçelerle bu argümanı reddetti. 'Reel' senetler üzerinden kredi vermek, teminatta ısrarcı olmak ve 'zamanında geri ödeme olasılığı'nı artıracak önlemler almak, banknot basımına bir ölçüde sınırlama getirebilir. Ancak, eğer bankalar piyasaya sürdükleri banknot hacmini giderek artırırlarsa, kapitalistlerin, bankalara olan mevcut yükümlülüklerini kapatmakta kullanabilecekleri araçları da artırmış olacaklardır. Dahası, banknot miktarını giderek artırmak için gereken banka kredilerindeki artışın, kredi talebini ille de karşılaması gerekmediğinden bu, banknot miktarını doğal olarak sınırlamayacaktır. Thornton'a göre (a.g.e., s. 254), burada önemli olan kâr oranı ile

faiz oranı karşılaştırmasıdır. Eğer bankalar kredilere uyguladıkları faiz oranını kâr oranının altında tutarlarsa, ne yeni kredi taleplerinin ne de banknot miktarının bir sınırı olacaktır. Thornton'un (a.g.e., s. 259) hoş bir üslupla sonuca bağladığı üzere, 'ya tüccarların istemlerini ya da hükümetin arzularını karşılıksız bırakmak, banka ihraçlarının ölçüsünü belirlemek, tartışmasız çok yanlış bir davranış ilkesi benimsemek olur.'

Thornton'un İngiltere Bankası'na anlayışla yaklaştığı ve kitabında Banka'yı savunduğu belirtilmelidir. Dış ticaret dengesizlikleriyle ilgili tartışması, bir modelin gerektirdiği açıklıktan ve tutarlılıktan yoksundur, yine de bazı önemli şeyler söyler. Kısa dönemli açıklar, hasadın kötü olması gibi 'gerçek' etkenlerden kaynaklanabilir ve döviz kurunu düşürerek, altının ülke dışına çıkmasına yol açabilir (a.g.e., 5. bölüm). İngiltere Bankası'nın kredi avanslarını, dolayısıyla banknot basımını azaltması, bu gibi olguların üstesinden gelebilir, ama Hume'un savunduğu para miktarını azaltıp fiyatları düşürme mekanizması aracılığıyla olmaz bu. Aksine, kredilerin azaltılması, üretimin daralmasına ve ithalatın sınırlanmasına yol açar. Bu politikanın gerçek maliyetleri olacağından Banka'nın büyük bir altın stokuna sahip olup fırtınanın dinmesini beklemesi daha iyi olur. Öte yandan, uzun dönemli dış ticaret açıkları söz konusu olduğunda Thornton (a.g.e., 8. ve 9. bölümler), analizinde Hume'un mekanizmasını kullandı. Kredi-para miktarı artışları, reel birikim sürecini muhtemelen hızlandırabilir, ama aynı zamanda yurtiçi harcamaları ve fiyatları artırarak, dış açıklara yol açması da söz konusu olabilir. Thornton, bu argümanı, Smith'in 'kredi kanalı'nın kapasitesiyle ilgili görüşlerini çürüten bir şey olarak gördü: Fiyatlar yükselirse, 'dolaşım kanalı', içine atılan her para miktarını taşıyabilir.

Başlangıçtaki kısa süreli huzursuzluğun ardından 1809'a gelinceye kadar göreli istikrar finansal sisteme geri döndü. Bu tarihte Britanya, Avrupa kıtasında deniz ablukası uygulamaya başladı ve Napolyon, Fransa'nın kontrolü altındaki limanlara Britanya gemilerinin yanaşmasını yasaklayan Kıta Sistemi'ni ilan etti. 1809'da döviz kuru bir kez daha Britanya'nın aleyhine değişti, altın ülkeyi terk etti ve piyasa fiyatı hızla yükseldi. Külçe tartışması yeniden alevlendi ve iktisat teorisi sahnesine Ricardo giriş yaptı. Ricardo'nun bu parasal olgularla ilgili açıklaması, yukarıda tartıştığımız üzere esasen Hume'un paranın miktar teorisini yeniden canlandırıyordu; ama önemli bir farkla: Buna emek değer teorisi de eklenmişti. Böylece Ricardo, külçecilerin başlıca savunucusu oldu; karşı konulamaz düşün gücü ve tartışmalardaki ısrarcılığı, Ricardo'nun yükselişini kolaylaştırdı. Ona göre parasal huzursuzluğun suçlusu, kısıtlamadan istifade ederek fazla banknot basan İngiltere Bankası idi. Ağırlıklı olarak İngiltere Bankası'nın tüccar müdürlerinden oluşan külçecilik karşıtları buna itiraz ettiler, ama cılız bir sesle ve tutarsızca.

Ricardo (1810, s. 61) da, Thornton'un 'reel', kısa dönemli dış ticaret dengesizlikleri hakkındaki argümanını mantıki içerikten yoksun diye reddediyordu: Altın ancak ucuzsa, yani yurtiçinde çok fazla para dolaşımdaysa yurtdışına gidecektir. Thornton'un çalışmasının, Hume'un mekanizmasıyla uyumlu olan kısmına gelince Ricardo, emek değer teorisine dayanarak, temel ilkelerden hareketle aynı noktayı öne sürüyor, ama bunu daha az lafla yapıyordu. Ricardo'nun görüşlerinin Thornton'u gölgede bırakmasına şaşmamak gerek.

Ricardo'nun müdahalesinin etkisi, Ricardo'nun *İlkeler*'inin* ebesi James Mill'in çalışmasına şöyle bir göz gezdirerek anlaşılabilir. Mill (1808), erken dönem çalışmalarından birinde, Adam Smith'in 'dolaşım kanalı' yaklaşımını Thornton'un eleştirilerine karşı azimle savunmuştu. Mill (a.g.e., s. 167-9), devletin çıkardığı kâğıt para ile bankanın çıkardığı kâğıt para arasındaki farkın, dönemin ekonomi politikçilerinin gayet iyi bildikleri bir şey olduğunu iddia ediyordu. Devletin çıkardığı itibari paranın aksine banknotlar, senetleri ödemek üzere bankalara geri dönerek, 'dolaşım kanalı'ndan çekilirler. Ancak, Mill'in argümanının en önemli bileşeni, Thornton'un, aşırı banknot basımının neden olduğunu varsaydığı fiyatlardaki artış ile 'birbirlerinden fazla uzak olmayan tüm ülkelerdeki kıymetli madenler neredeyse tam fiyat eşitliğine yaklaşırlar' (a.g.e., s. 163) önermesini birbiriyle bağdaştıramamasıydı. Mill'in ünlü pedagojik zihni para teorisinde bir sistem arıyordu ve kıymetli madenlerin değerinin, fiyat bozulmaları teorisinin ayrılmaz bir unsuru olması gerektiğini seziyordu. Thornton, güçlü birçok yönüne karşın bir değer teorisi, hele ki kıymetli madenlerin değer teorisini ortaya koyabilecek birisi değildi. Mill'in aradığı teorik temeli Ricardo sunuyordu. *Ekonomi Politiğin Unsurları* basıldığında Mill, Smith'i tamamen terk etmişti:

> Madeni paranın değerinin, içerdiği madenin değeri tarafından belirlendiğini daha önce görmüştük. Dolayısıyla, istendiği zaman sikkelerle ya da külçelerle mübadele edilebilen kâğıt paranın değerini de, bu paralarla elde edilebilecek madenin değeri belirler … Herhangi bir belirli ülkede para miktarındaki artışın ve neticesinde [paranın] değerinde yaşanan düşüşün iki etkisi vardır: Birincisi, fiyatların yükselmesi; ikincisi, eski ve henüz düşmemiş değer üzerinden belli miktarda parayı alma hakkı olan tüm şahısların zarara uğramaları (Mill, 1826, s. 292-3).

Burada kredi-para ile itibari para arasındaki ayrım kaybolmuş, geri akış yasasından hiç bahsedilmiyordu: Para miktarındaki artış basitçe değerinin düşmesine yol açar. Rikardocu paranın miktar teorisi, İngiliz para teorisi üzerinde büyük bir etki yapmıştı.[17]

---

* *Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri*, çev. Tayfun Ertan, Belge Yayınları, 1997 –*çev.*

1.2.5 Bankacılık/Nakit Okulları Tartışması

Kısıtlama 1825'te resmen sona erdi ve Britanya ekonomisi, başlangıçta aksi yöndeki korkulara karşın Napolyon Savaşları'nın sona erişine başarıyla uyum gösterdi. Sanayi devrimi ve Napolyon'un Avrupa'yı baştan sona kat etmesi, Britanya'nın merkezinde yer aldığı gerçek bir dünya sanayi ürünleri piyasasının oluşmasına elverişli koşulları yaratmıştı. Külçe tartışmasını takip eden 20 yıl boyunca para teorisi alanında göreli bir sükûnet egemen oldu. Ardından, 1830'ların sonuna doğru savaş yeniden alevlendi ve bankacılık/nakit tartışması şekillenmeye başladı. Bu sefer teorisyenler, doğmakta olan dünya piyasasında yaşanan dönemsel ticari ve sınai krizlere eşlik eden parasal olgularla karşı karşıyaydı. 1820'lerden 1860'lara kadar her on yılda bir patlak veren klasik krizlerde, tüccarlar borçlarını ödeyemiyor, tacirler çaresizce borç para bulmaya çalıştıkça faiz oranları aşırı yükseliyor, ödemeler dengesi açık vermeye başlıyor ve altın dışarı kaçıyordu. Tüccarlar ve sanayi şirketleri çok geçmeden iflas etmeye başlıyor, işçiler işten çıkarılıyor ve fiyatlar düşmeye başlıyordu. Her krizin doruk noktasında piyasalar paniğin pençesine düşüyor ve kredi sisteminin çökebileceği korkusu, banknotların altına konvertibilitesinin askıya alınmasına yol açıyordu. Bu olguları açıklamak için birbirleriyle rekabete tutuşan çeşitli düşünce akımları, kısa bir süre sonra nakit ve bankacılık okulları olarak ayrı saflarda toplandı.[18]

Nakit okulu yazarları, Rikardocu ortodoksluğun mirasçısı ve savunucuları idiler. Zengin ve çevresi geniş Manchester'lı bankacı Samuel Lloyd Jones (daha sonra Lord unvanı verilen) Overstone, zamanında nakit okulunun en yetkin kişisi olarak kabul ediliyordu. Ancak, özensiz ve karmaşık ifadelerle dolu yazıları, neden bu kadar önem verilen bir şahsiyet olduğuna dair hiçbir ipucu vermemektedir. Öte yandan, eski deniz kuvvetleri albayı Robert Torrens'in iktisat teorisine yaptığı katkı, çok daha önemli ve uzun soluklu olmuştur. Zeki ve azimli bir polemikçi olan Torrens (1812), ilk önceleri Rikardoculuğu eleştiren birisiyken, daha sonra nakit okulunun teorik dayanağı hâline geldi. İngiltere Bankası'nın müdürü George Warde Norman, etkisi Overstone ile Torrens'e nazaran hep daha sınırlı kalsa da, okulun liderliğini üstlenmişti.

Nakit okulunun başlıca teorik iddiası olan nakit ilkesi şöyle özetlenebilir: Bir ülkenin ideal para birimi saf madeni paradır ve para, ideal durumunda genel olarak Rikardocu tarzda hareket eder; yani dolaşımdaki para miktarının artması, diğer bütün koşullar aynı iken, paranın değerini değiştirir ve altın ihracatına ya da ithalatına yol açar. Ancak, o dönemde İngiltere'nin fiili parasının hem altından hem de konvertibl banknotlardan oluştuğu, saf altın para olarak davranmadığı dile getiriliyordu: Taşra bankaları ve hepsinden önce

de İngiltere Bankası, fazla banknot basma eğilimindeydi. Overstone (1840a, s. 189), fazla para basmanın anlamını şöyle açıklıyordu: 'Bu bizi, neyin aşırı para basma olduğu sorusuna getirir. Aşırı para basmaktan, herhangi bir anda kâğıt para dolaşımı miktarını, arzulanan madeni para dolaşımı miktarından fazla kılacak durumu anlıyorum'. Nakit okulu, genel olarak Rikardocu tarzda, fazla basılmış (ama hâlâ konvertibl olan) banknotların altına göre değer kaybedeceğini, bunun döviz kurunda düşüşlere ve altının yurtdışına ihraç edilmesine yol açacağını iddia ediyordu. Döviz kurunun hareketi ve altının ülkeler arasındaki akışı, kredi-paranın fazla basıldığının *prima facie*[*] kanıtıdır. Torrens'in (1847, s. 10-11) 'kıstas ilkesi' şunu ifade ediyordu: 'Sürdürülebilir yegâne mübadele vasıtası miktarı, fiyatları, ihracatla ithalatın dengeleneceği düzeye getirenidir'. Overstone (1840a, s. 190), her zaman olduğu gibi bu konuda da açık sözlüydü: 'Külçenin dalgalanmalarını, kâğıt parayı sınamakta kullanılacak standart ölçü olmasını öneriyorum'. Dışarıya altın akışı dengeyi yeniden sağlar, ama bunu yurtiçindeki parasal koşulları bozmak pahasına yapar. Esasen bu, Ricardo'nun teorisinin gerektirdiği banknotların konvertibl olması anlamında mantıki çelişkiyi önemsemezsek, İngiltere'de tekrarlanıp duran krizlerin parasal olgularını açıklamakta kullanılan Rikardocu mekanizmadır. Nakit okulu yazarları da, Thornton'a benzer şekilde ama Ricardo'nun aksine, 'reel' dış ticaret açığı oluşabileceğini kabul ediyorlardı (Overstone, 1840a, s. 167; Norman, 1833, II. kısım), ama analizlerinin itici gücü kapitalist krizlerin parasal nedenlerini bulmaktı.

Nakit ilkesinin etkisi açıktır: Kredi-para dolaşımının, aynen saf madeni para dolaşımı gibi dalgalanması sağlanmalıdır (Torrens, 1857, 2. bölüm). Ardından, mübadelede kredi-para ile metalar arasında ahenk sağlanabilir, ama bunun başarılmasında İngiltere Bankası'nın altın rezervlerindeki dalgalanmalar hayati önemde rol oynar. Banka'nın altın rezervi yükseliyorsa devam eden bir altın girişi vardır, dolayısıyla yurtiçi para miktarı çok küçüktür; Banka'nın rezervi düşerse, o zaman yurtiçi para miktarı çok büyük demektir. Bu nedenle, doğru dürüst yönetilen bir İngiltere Bankası, altın rezervi artarken (azalırken), çıkardığı banknot miktarını artırmalıdır (azaltmalıdır). Nakit okulu yazarları, İngiltere Bankası'nın bu tür miktar ayarlamalarının aceleye getirilmemesi ve krizin tam olarak olgunlaşmasından önce yapılması gerektiğini de dile getiriyorlardı (Overstone, 1840c, 2. bölüm). Her şeyden önemlisi, İngiltere Bankası'nın takdir yetkisine güvenilmemeli, kredi-para miktarını Banka'nın altın rezervine bağlayacak değişmez bir kural belirlenmeliydi. Burada Congdon'un (1980), günümüz parasalcılığının para tabanı kontrolünü savunan çeşidiyle koşutluklar araması şaşırtıcı olmaz.

---

* *Prima facie*: İlk bakışta, ilk izlenime dayanan –*çev.*

Nakit okulunun siyasi etkinliği, gelmiş geçmiş en ünlü ekonomi mevzuatı parçası olduğu söylenebilecek 1844 Banka Yasası'nın uygulamaya geçirilmesiyle sonuçlandı. 1830'larda uygulanan ve Banka'nın müdürü Horsley Palmer'ın ismiyle anılan Palmer kuralı, Yasa'nın habercisi olmuştu. Palmer kuralı, Banka'nın kredi politikasına yön veren, ampirik [*görgül*] olarak saptanmış bir ilkeydi. Banka'nın tuttuğu menkul kıymetler, pasiflerinin üçte ikisine eşit olurken, aktiflerinin geri kalanı altın rezervinden oluşacaktı. Banka'nın pasiflerinin çoğu banknotlardan oluştuğu için esas itibariyle Palmer kuralı, altın rezervlerinin Banka'nın çıkardığı banknotların kabaca üçte bir kadar olması gerektiğini ifade ediyordu. 1844 Banka Yasası, Palmer kuralının ruhuna uygun bir yaklaşımla, İngiltere Bankası'nı Emisyon ve Bankacılık bölümlerine ayırıyordu. Emisyon bölümünün aktifleri altın rezervinden oluşurken, pasiflerini ise çıkarılmış banknotlar meydana getiriyordu. Sonuçta Yasa, banknot miktarının rezervlerdeki değişimlere uygun olması gerektiğini ima ediyordu. Bankacılık bölümünün aktifleri çoğunlukla iskonto edilmiş poliçeler ile devlet tahvillerinden oluşuyordu ve bu bölüm, altın yerine devlet tahvilleriyle desteklenen 14 milyon sterline kadar pasif taşıyabiliyordu. Yasa, taşra bankalarının para çıkarma faaliyetlerine miktar sınırlamaları (ki bunlar zamanla azaldı) getirerek, ülke genelinde banknot tekelini İngiltere Bankası'na veriyordu.

Bankacılık okulu, nakit ilkesine şiddetle karşı çıktı. Bankacılık okulunun en önemli taraftarı, Londra piyasaları hakkında etkileyici pratik bilgiye sahip zengin bir tüccar ve azimli bir ekonomi verileri derleyicisi olan Thomas Tooke idi. Tooke, orta yaşlarının olgunluk dönemine gelinceye kadar eline kâğıt kalem almamış, ama ardından çok sayıda hacimli eser yazmıştı.[19] Uzun yıllar Hindistan'da cerrahlık yapan ve iktisat açısından ne yazıktır ki teorik katkıları tek ciltlik bir çalışmayla sınırlı kalan John Fullarton'un önemli teorik desteğinden faydalandı. *Economist* dergisinin kurucusu James Wilson da bankacılık okulunun önemli ve önde gelen üyelerinden birisiydi. Son olarak, klasik iktisatçıların en sonuncusu John Stuart Mill, Rikardocu doktrinin bazı kısımlarını kabul etmesine karşın, bankacılık okuluna önemli ölçüde destek verdi.

Thomas Tooke büyük bir teorisyen değildi. Görkemli *Fiyatların Tarihi* adlı çalışmasında, buğday, haşhaş ve yün gibi temel metaların 75 yıllık fiyat hareketlerini ampirik olarak inceliyordu. Bu, her şeyden önce dolaşımdaki para miktarında yaşanan değişmelerin aslında fiyatlardaki değişmeleri takip ettiğini ve bu değişmelerden kaynaklandığını göstermeye çalışması nedeniyle dikkate değer bir çalışmaydı. Tooke (1844, s. 123), bulgularını şöyle özetliyordu:

> Metaların fiyatları, ne banknot miktarının işaret ettiği para miktarına, ne de dolaşım aracının tüm miktarına bağlıdır; tam tersine, dolaşım aracının miktarı aslında fiyatların neticesidir.

Ricardo ile Hume'u apaçık reddettiğini gösteren bu ifade, Steuart'ın argümanlarının 75 yıl sonra (bilmeden de olsa) yeniden keşfedilmesinden başka bir şey değildir. Yukarıdaki iddiayı desteklemek için Ricardo'nunkinden farklı bir madeni para dolaşımı teorisi gerekir; Tooke ile Fullarton'un paranın gömüleme işlevine vurgu yapmaları bu yüzdendi. Bir ülkenin para stoku, hem dolaşımdaki paradan, hem de durağan hâldeki sikke ile külçelerden oluşur; bu ikinci kısmın fiyatlar üzerinde hiçbir etkisi yoktur (Tooke, 1844, 2. bölüm; Fullarton, 1844, 4. bölüm). Para gömülerinin hem ulusal hem uluslararası rolü vardır. İngiltere Bankası, Fransa Bankası ve Hamburg'un, Amsterdam'ın kamu bankaları gibi büyük bankalarda tutulan uluslararası gömülerin işlevi, bilhassa ticaret dengesizliklerini gidermektir (Tooke, 1844, 2. bölüm).

Rikardoculuğun gereksiz yükünden silkinip kurtulan bankacılık okulu yazarları, itibari kâğıt para ile banknotlar arasındaki ayrımı daha derinlemesine incelediler (Wilson, 1859, 4. makale). Bunlardan ilki devletin isteğiyle basılır ve 'dolaşım kanalı'nı kolaylıkla istila edebilir. Diğeri ise borca karşılık bankalarca basıldığından düzenli olarak bankalara geri döner ve dolaşımdan geri çekilir. Tooke'un sözcükleriyle ilki *kâğıt para* ya da *assignat*, ikincisi *kâğıt kredi*dir (Tooke, 1848, 3. kısım, 2. bölüm). Bu iki para biçimi arasındaki asli fark, kredi-para miktarının geri akış yasasıyla düzenlenmesi gerçeğinde yatar. Fullarton (1844, s. 67), Steuart'ın kredi-paranın düzenlenme ilkesini yeniden keşfediyordu: 'Hayatın normal seyri sırasında gereğinden fazla banknot basılmasını imkânsız kılan, altına konvertibiliteden ziyade geri akışın düzenli olmasıdır'.

Aynı fikri Tooke (1848, s. 185) da açıkça ifade ediyordu: 'Bu yasa, miktarı ne kadar olursa olsun, hizmet etmeleri gereken amaçlar için artık istenmeyen banknotların, onları çıkaran bankalara geri dönmesini sağlar'. Kredi olarak banknotların özel hiçbir yanının olmadığını ilan etmek, buradan hareketle atılabilecek doğal bir adımdı. Nakit okulu, banka mevduatlarının para olarak görülmesi düşüncesini şiddetle reddediyordu (Overstone, 1840d, s. 200; Torrens, 1857, 1. bölüm).[20] Fullarton'un (1844, s. 38), bu konuda nakit okulunun iddialarını reddetmesi, yine Steuart'ı andıran bir şekilde büyük bir içgörü sergiler: 'Krediden zaman zaman paranın işlevlerini yapması talep edildiğinde, [aldığı belirli şekilden ötürü] bunu yapmasını engelleyecek hemen hiçbir şekil yoktur; bu şekil ister banknot, ister poliçe, isterse banka çeki olsun, her temel özelliğiyle süreç aynıdır ve sonuç da aynıdır'. Ayrıca, bankacılık okulu yazarlarının yeniden keşfettiği şey geri akış yasasıydı, Smith'in

reel senetler doktrini değildi. Kimi zaman Smith'in aksiyomuna [*belit*] benzer bir şey ileri sürmeye yaklaştıkları doğrudur. Örneğin, Fullarton (a.g.e, s. 64) şöyle diyordu: 'Bankacının, onların {banknotların} yeterli güvenceyle ödünç verilmesi ile ilgilenmesi yeterlidir; geri akış ve ihraç, uzun dönemde daima birbirini dengeleyecektir'. Ancak, 'yeterli güvence' burada 'reel senetler' değildi ve bankacılık okulu yazarları, Smith'den farklı olarak geri akış yasasını, bankaların kâr-zarar kararları üzerine kurmaya kalkışmadılar. Bu bir yandan onların güçlü bir yönü idi, çünkü bankacılık okulunun göz göre göre reel senetler doktrini safsatasına kapılıp gitmesine izin vermiyordu. Öte yandan zayıf bir yönü de vardı, çünkü bankacılık okulu yazarlarının, geri akış yasasını faiz oranıyla ilişkilendirmekten uzaklaşmalarına yol açtı.

Bankacılık okulu, iktisadi bir kategori olarak faiz oranını elbette görmezden gelmiyordu. Kâr oranının faiz oranını 'idare ettiği'ni kabul eden Tooke (1826, 1. kısım), 'para sermayesi' ile 'para' arasında ayrım yapıyor, 'para sermayesi'nin fiyatına faiz diyor ve banknot ihracı artışlarının, faiz oranını düşürdüğünü savunuyordu. Kısa bir süre sonraki başka bir çalışmasında (1829, 3. kısım), İngiltere Bankası'nın aceleci iskonto çabalarının, piyasa oranının asla Banka'nın yüzde 5'lik oranının üzerine önemli ölçüde çıkmaması gibi basit bir nedenle, kısıtlamanın sona ermesinden sonra gerçekleşemediğini savunuyordu. Ayrıca Tooke, 'aşırı bankacılığın', yani bankaların finanse ettikleri spekülatif muamelelerin meta fiyatları üzerindeki yansımalarını iyi kavramıştı. Tooke (1844, 13. bölüm), düşük faiz oranlarının fiyatları yükseltirken, yüksek faiz oranlarınınsa düşürdüğü şeklindeki gelenekselleşmiş görüşe karşı çıktı. Düşük faiz oranları illa spekülatif hararete yol açmaz, aksine üretim maliyetlerinin azalmasını temsil ederek, fiyatların düşmesine yol açar. Sırası gelmişken, Fullarton'un (1844, 8. bölüm) bu konuda ustasına katılmadığını da belirtelim.

Bankacılık okulu çalışmalarında eksik olan şey, hem bankaların davranışlarını, hem de iktisadi faaliyetlerin (yüzyılın ortasına gelindiğinde belirginleşmiş olan) çevrimsel kalıbını temel alan bir faiz oranları hareketi teorisidir. Wicksell (1935, II. cilt, 4. bölüm, 8. kısım), bankacılık sisteminin faiz oranını düşürerek fiyat yükselişlerine neden olma olasılığını göz ardı etmelerinden ötürü bankacılık okulunu eleştirirken, bu eksiklikten istifade etmişti. Bu, esas itibariyle, Thornton'un Smith'in reel senetler doktrini hakkında dile getirdiği bir noktaydı. Parasal krizlerin hemen öncesinde faiz oranlarının yükselme eğilimi gösterdiği ve İngiltere Bankası'nın iskonto oranının, anlamlı olacak ölçüde piyasa oranının altına nadiren düştüğü gibi su götürmez olguları kayda geçirmek yeterli değildi. Faiz oranı teorisi de gerekliydi ve bankacılık okulunun yeterli bir teorisi yoktu. Böyle bir teorinin yokluğu, bankacılık okulunun döviz krizleriyle ve altın kaçışlarıyla başa çıkma amaç-

lı pratik önerilerine de rengini veriyordu: Önemli miktarda altın rezervi tut, serbestçe borç ver ve [altın] kaçışının kendi seyrini izlemesine izin ver (Fullarton, 1844, 8. bölüm).

1844 Yasası ile uygulamaya geçirilen parasal kuralların, parasal krizlerden sakınmaya kesinlikle faydası olmadı. Tooke (1844, 15. bölüm), Banka'nın Emisyon ve Bankacılık bölümlerine ayrılmasının aptalca ve tehlikeli bir önlem olduğunu iddia etmişti. Ona göre bir kriz gerçekleşirse, Bankacılık bölümü senetleri iskonto edip borç verme konusunda muazzam bir baskıyla karşı karşıya kalacak, ama bunu yapacak yeterli rezerve sahip olmayacaktı. Bu arada Emisyon bölümü büyük bir altın stoku tutuyor olacaktı. Yasanın kabul edilmesinden sadece üç yıl sonra,1847'nin sonlarında, parasal kriz belirlemeye başlamıştı. Tooke'un tahmin ettiği üzere Bankacılık bölümü krizle başa çıkabilecek konumda değildi ve sırf bunun bilinmesi bile Londralı tüccarlar arasında panik yaratmaya yeterli oldu. Hükümet Yasa'yı askıya almak zorunda kaldı ve panik havası hızla dağıldı, ama 1848'de Britanya ekonomisi ağır bir ticari ve sınai krize katlanmak zorunda kalmıştı. Askıya alınmak, 1857 ve 1866 krizlerinde de yine Yasa'nın kaderi olacaktı.

Bununla birlikte 1844 Yasası, yanlış iktisat teorisinin rehberlik ettiği sorunlu bir ekonomi politikasından ibaret değildi. Yasa'nın öncesinde, yalnızca ampirik bir tarzda olsa da İngiltere Bankası'nın pasiflerine miktar kısıtları getirilmesini destekleyen Palmer kuralı vardı. Buradaki önemli nokta, pasiflerin miktar kısıtları yerine faiz oranları kullanılarak yönetilmesinin, 19. yüzyılın ilk yarısı boyunca Banka açısından gerçekçi bir olasılık olmamasıydı. Sonradan Banka Faiz Oranı diye bilinecek, çoğunlukla yurtdışına altın çıkışının önünü kesme amacıyla Banka'nın kredi faiz oranını yükseltmesi politikası, bankacılık/nakit okulları tartışması döneminde akla yatkın değildi. İngiliz kredi sisteminin yapısı ortadayken, Banka Faiz Oranı'ndaki bir artışın, yurtdışına altın çıkışını tersine çevirecek sermaye girişlerine neden olması uzak ihtimaldi. Bizzat Horsley Palmer, kendi zamanının tarihi ve kurumsal koşullarında Banka Faiz Oranı'nın etkisiz kaldığını fark etmiş gibi gözükür (Cramp, 1959).

Britanya kapitalizmi açısından 1914'e kadar rahatsız edilmeyecek farklı bir dönemin başlamasıyla 19. yüzyılın ikinci yarısında işler değişti. Britanya İmparatorluğu'nun gücünü pekiştirmesi, Britanya'da kapitalist birikimin temelinin tekstil ürünlerinden demir, çelik ve demiryollarına kayması, Londra Şehri'nin dünya finans merkezi olarak yükselişi, tüm bunların etkisiyle Britanya kredi sisteminin görünümü ve yapısı değişti. Geride bırakılan çok sayıda krizden elde edilen deneyimler, uluslararası yükümlülüklerin Londra aracılığıyla kapatılması, ticari bankacılığın ortaya çıkışı, dünyanın dört bir yanından mevduat toplanması ve Britanya sermayesinin yaygın uluslararası

kredi faaliyetleri sayesinde döviz krizlerini, İngiltere Bankası'nın uyguladığı faiz oranlarıyla oynayarak yönetmek mümkün hâle geldi. Banka Faiz Oranı politikası döneminde, bankacılık/nakit okulları tartışması yersiz gözüküyordu. Yeni dönemin müjdecisi Bagehot'da (1873, 1. bölüm), 'eskiden kalma tartışmalar'ın yorgunluğu açıkça görülür. Para alanında sular eskiye nazaran durulsa da, yüzyılın ikinci yarısını meşgul eden çift maden sistemi [*bimetalizm*] tartışmaları teori açısından pek hayırlı olmadı. Teorisyenler, ancak I. Dünya Savaşı şoklarından sonra, 19. yüzyılın ilk yarısında yaşanan tartışmalarla kıyaslanabilecek eserler vermeye başladılar. Ama o zaman, klasik ekonomi politiğin ışığı zaten sönüp gitmişti.

Bu bölümün temel argümanlarını kısaca özetlemek gerekirse, merkantilistlerin zenginliği parayla özdeşleştirdikleri ve ekonomik faaliyetin uyarıcısı olarak paraya vurgu yaptıkları, ama klasik okulun bu görüşlere karşı çıktığı önemle belirtilmelidir. Klasik ekonomi politiğe göre mübadele, ahenkli ve kendi kendini idame ettiren iktisadi yeniden üretimin doğal bir parçasıdır ve dolayısıyla para, metaların mübadelesine tabi, büyük ölçüde edilgen olan bir iktisadi kategoridir. Bu görüş, paranın miktar teorisini bütünüyle kabul etmesinden ötürü paranın mübadele aracı olma işlevine haddinden fazla vurgu yapan ekonomi politik akımının karakteristiğidir. Paranın miktar teorisinin 19. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'de karşılaşılan parasal olguları doyurucu şekilde açıklayamadığının farkına varılmasıyla hareketlenen muhalif akım, paranın işlevlerini tüm karmaşıklığıyla para teorisine yeniden kazandırmak için epeyce çaba gösterdi. Bu bakımdan miktar teorisi karşıtı gelenek, parayla ilgili merkantilist argümanların kısmen geçerli olduğunu yeniden keşfetti. Gene de, klasik okulun bu akımı bile parayı kapitalist mübadelenin ahenkli bir unsuru olarak gören doğalcı bakış açısına sıkı sıkıya bağlı kalmaya devam etti.

Paranın miktar teorisine bel bağlanması, klasik para teorisinde Ricardo'nun mirasçılarını, 1844 Yasası biçiminde para ile kredinin düzenlenmesini savunmaya itti. Bu yasa, klasik okulun hem Serbest Ticarete hem de iktisadi meselelerde doğrudan düzenlemeye başvurulmamasına verdiği liberal desteğe rağmen geçirilmişti: Bu açıdan bakıldığında, klasik liberalizm temelde tutarsızdır. Yasa ne sağlam bir teoriye dayanıyordu, ne de nükseden parasal ve iktisadi krizlerin önlenmesinde etkiliydi. Miktar teorisi karşıtı akım da bu zayıf noktaların üstesinden gelemiyordu. Bankacılık okulu, para ile kredinin kapitalist ekonomideki rolüne dair daha zengin bir analiz sunmasına karşın, ne bir kapitalist kriz teorisi, ne de yinelenen iktisadi dalgalanmaların icabına bakabilecek politika önerileri ortaya koyabildi. Her iki akım da, çağlarının ayırt edici özelliği olan doğal ahenge yaptıkları ideolojik vurgunun esiriydi.

Marksist iktisada göre kapitalizm, tarihi olarak özgül ve dar tabanlı bir sistemdir. Sonuç olarak, Marksist para teorisi, pek çok noktada miktar teorisi karşıtı gelenekle aynı görüşte olmakla birlikte para ile kredinin iktisadi yeniden üretime kattığı ahenksizlik ve istikrarsızlık unsurlarını açıkça tespit edebilir. Paranın kapitalist mübadeledeki işlevlerinin karmaşıklığı ve paranın ekonomik yaşam üzerinde uyguladığı gerek toplumsal gerekse iktisadi güç, kapitalist ekonominin istikrarsız ve krizlere gebe niteliğinden ayrı tutulamaz. Kitap boyunca, bu argümanı ayrıntılı olarak geliştirmeye ve sergilemeye çalışacağız.

2

Marx'ın Ekonomi Politiğinde Değer ve Para

Emek değer teorisi, Marx'ın iktisat alanındaki teori sisteminin köşe taşıdır. Genel olarak bakıldığında klasik okul piyasa ekonomisi ile kapitalizmi ekonomik yaşamın doğal düzeni olarak görürken, Marx, teorisini formüle ederken kapitalist ekonominin tarihi olarak özgül niteliğini vurguluyordu.[21] Piyasa ilişkileri ile kapitalizmin bu özgüllüğünü ihmal etmesi, klasik okulun değer, para ve sermaye biçimlerinin kökenini keşfedememesi sonucunu doğurmuştu. Bu bölümün 2.1 kısmında, Marx'ın değer teorisini inceliyor ve para biçiminin ortaya çıkışıyla ilgili mantıki temelleri ortaya çıkarıyoruz. Paranın değerin özüyle, yani toplumsal olarak gerekli emek-zamanla ilişkisini de inceliyoruz. 2.2 kısmında, paranın kapitalist ekonomide üstlendiği çeşitli işlevlere eğiliyoruz. Son olarak 2.3 kısmında, paranın tarihsel olarak çok erken ortaya çıkışı meselesinin yanı sıra bunun, para ile meta mübadelesi arasındaki ilişkiye etkileri değerlendiriliyor.

2.1 PARA VE DEĞER BİÇİMLERİ

2.1.1 Marx'ın Değer Biçimleri Teorisi

Meta mübadelesi hakkındaki klasik analiz, esas itibariyle metaların birbirleriyle hemen ve dolaysız olarak mübadele edilebileceklerini varsayıyordu. Bunun sonucunda klasik yazarlar, paranın işlevleriyle ilgili aralarında ne tür görüş farklılıkları olursa olsun, parayı her şeyden önce geleneksel mübadele aracı olarak görüyorlardı. Para muammasının, yani paranın diğer tüm metalarla dolaysız mübadele edilebilirliği tekeline almasının, klasik iktisatçılar tarafından bir türlü deşifre edilememesinin temel nedeni budur. Marx, para muammasına, değer biçimleri ile özü ayrımına dayanan, güçlü bir çözüm sundu. Gene de, klasiklerin meta mübadelesine ve paraya yaklaşımları Marx'ı oldukça etkilediğinden, çalışmalarında biraz teorik gerilime yol açmıştı.

Marx (1867, 1. bölüm, 1. kısım), *Kapital*'in* ilk bölümünü, klasik iktisatçıların yolundan giderek metaların dolaysız mübadele edildiği varsayımıyla açmıştı; ardından, metalarda billurlaşmış soyut insan emeği olarak değerin özü çıkarımını yapmıştı.[22] *Kapital*'in ikinci bölümünde Marx, hâlâ klasik tarzı takip ederek parayı, dolaysız mübadelenin iyi bilinen sorunlarına getirilmiş bir çözüm olarak ortaya koyar. Marx'ın daha eski bir çalışmasında (1859, s. 37-55) zaten göstermiş olduğu üzere bu sorunlar, metanın doğasına içkin kullanım değeri ile değerin karşıtlığından kaynaklanıyordu. Basitçe söylemek gerekirse, kullanım değeri tikelken değer geneldir; değerler olarak metalar nitelikçe aynı, tam bölünebilir, homojendirler; kullanım değerleri olarak ise nitelikçe farklı, tam bölünemeyen, heterojendirler. Her meta aynı anda hem kullanım değeri hem de değer olmaya çalıştığı için, dolaysız mübadele kaçınılmaz olarak işlemez hâle gelir. Eğer bir meta, tüm metalar için değeri temsil etmiş olsaydı, bundan sakınmak mümkün olabilirdi: Bu durumda metalar, kendileri olarak kullanım değeri, tek meta olarak değerler olurlar. Diğer tüm metaların aralarındaki kendiliğinden etkileşim, değerin temsilcisi olarak ortaya çıkan para-metayı diğerlerinden ayırır.[23] Bu açıdan değerlendirildiğinde ve değeri oluşturan soyut insan emeği ile kullanım değerlerini yaratan somut insan emeği arasında açıkça ayrım yapsa da (1867, 1. bölüm, 2. kısım), Marx'ın meta ve para analizi, klasik ekonomi politiğin ciddi etkisini sergiler.

Ancak, *Kapital*'in ilk bölümünün üçüncü kısmında Marx, paranın mantıki doğuşunu daha inandırıcı bir şekilde açıklayan, son derece özgün bir değer biçimi teorisi de sunmuştu.[24] Marx (a.g.e., s. 139), 'basit, tek başına ya da rastlantısal' değer biçimiyle başlayarak, para muammasını, yani paranın dolaysız mübadele edilebilirliği tekeline almasını adım adım çözümler. 20 yardalık** keten bezi 1 adet ceketle mübadele edilmek istendiğinde (20 yarda keten bezi = 1 ceket), keten bezi (etkin meta) göreli değer biçimini temsil eder. Öte yandan ceket (edilgen meta), keten bezi değerinin ifade edildiği malzeme (kullanım değeri) olarak iş görür; eş değer biçimini temsil eden ceket, 20 yarda keten beziyle dolaysız mübadele edilebilmeye uygun olur. Keten bezi sahibinin talebi ne karşı yönde talebin varlığını, ne de ceket sahibinin rızasını garanti edemeyeceğinden, göreli ve eş değer biçimleri arasındaki ilişki genellikle ters çevrilebilir olmaz. Fiili mübadele, ancak ceket sahibi, keten bezi sahibinin talebini kabul ettiğinde gerçekleşir. Bu, birbirlerini tanımayan insanlar arasında ve farklı toplulukların tarihi zamanın başlangıcında birbirleriyle temasa geçmeleriyle, meta mübadelesinin ortaya çıkmasını sağlayan anarşik sürecin temel diyalektiğidir.

---

* *Kapital, I. Cilt*, çev. Nail Satlıgan ve Mehmet Selik, Yordam Kitap, 2011; *Kapital, II. Cilt*, çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, 1976; *Kapital, III. Cilt*, çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, 1978 *–çev.*

** *Yarda*: Yaklaşık 0,91 metreye denk gelen uzunluk ölçü birimi *–çev.*

Keten bezi ile ceketin dolaysız mübadele edilmesi, asla gerçekleşmeyebilecek, belli bir muameledir. Değeri hâlâ göreli biçimde temsil edilen keten bezinin sahibi, benzer şekilde çay, kahve, buğday ve altın gibi birçok başka metayla (ki bunlardan her biri özel eş değer olarak davranır) mübadele etmeyi isteyebilir. Bu, 'toplam ya da genişlemiş' değer biçimini ortaya çıkarır (a.g.e., s. 154-5):

20 yarda keten bezi = 1 ceket
10 yarda keten bezi = 5 libre* çay
5 yarda keten bezi = 10 libre kahve
40 yarda keten bezi = 2 quarter** buğday
10 yarda keten bezi = 1 ons*** altın vb.

Genişlemiş değer biçimi, meta mübadelesinin rastlantısal olmayan niteliğine zaten işaret etmektedir. Gene de, keten bezinin göreli değer ifadesi eksiktir, çünkü eş değer tarafın hiçbir zaman sonu gelmeyeceği için göreli değer biçimi, 'birbirine benzemeyen ve bağlantısız değer ifadelerinden oluşan alacalı bulacalı bir mozaiğe benzer' (a.g.e., s. 156). Buna bağlı olarak, her eş değer özel kalmaya devam eder ve göreli değer biçiminin tek hesap aracı olarak davranmaz.

Genişlemiş biçimin kusurlarının üstesinden 'genel' değer biçimiyle gelinebilir (a.g.e., s. 157). Belli bir metanın, söz gelimi çayın, diğer malların eş değeri olarak davranmak üzere seçilmeye başlamasıyla birlikte tedricen ve yavaşça genel değer biçimi ortaya çıkar. Böylece çay, ilave bir kullanım değeri, daha açık bir ifadeyle diğer birçok metayla dolaysız mübadele edilebilme özelliği kazanır.[25] Sonuçta meta sahipleri, ellerindeki metaların çayla mübadele edilmesini daha umumiyetle talep etmeye başlarlar. Çay, genel eş değer biçimi olarak belirmeye başlarken, aynı zamanda da göreli değer biçimini tamamlayıp genelleştirir, çünkü şimdi değerin tek hesap aracı olarak ifade edilmesi söz konusudur. Bunun sonucunda, mübadele edilmek üzere diğer metalar tarafından talep edilmesi sayesinde genel eş değer konumuna gelen çay, dolaysız mübadele edilebilirliği tekeline almaya başlar.[26]

20 yarda keten bezi = 10 libre çay
1 ceket = 10 libre çay
10 libre kahve = 2,5 libre çay
0,5 quarter buğday = 5 libre çay
2 ons altın = 10 libre çay vb.

* *Libre*: Yaklaşık 0,45 kilograma denk gelen ağırlık ölçü birimi –*çev.*

** *Quarter*: Yaklaşık 12,7 kilograma denk gelen ağırlık ölçü birimi –*çev.*

*** *Ons*: 28,35 grama denk gelen ağırlık ölçü birimi –*çev.*

Herhangi bir metanın genel eş değer olması prensipte mümkündür. Ne var ki, tam göreli değer biçimi, ancak özgül bir meta, genel eş değer olarak seçilip belirlendiği zaman kalıcılığa ve toplumsal geçerliliğe kavuşabilir. Tarihsel olarak, kıymetli madenler, özellikle de altın toplum tarafından genel eş değer rolüne seçilmiştir; dayanıklılık, bölünebilirlik, homojenlik, taşınabilirlik gibi fiziki özellikler bu seçimi belirler. Altın genel eş değer olarak belirlendiğinde, değerin para biçimi ya da metaların fiyat biçimi kurulur (Marx, a.g.e., s. 162). Değerin para biçiminde, genel eş değer olarak para, toplumca kabul edilebilir bağımsız değer biçimi hâline gelir.

1 yarda keten bezi = 0,1 ons altın
1 ceket = 2 ons altın
1 libre kahve = 0,05 ons altın
1 quarter buğday = 2 ons altın
1 libre çay = 0,2 ons altın vb.

Fiziksel para-meta miktarlarının nasıl bölüneceğini normalde (çoğunlukla madenin ağırlığı ve saflığı temelinde) devlet belirler –örneğin, 1£ = 20s = 240d eşitliğinin söz konusu olduğu Britanya'da altının bir troy onsu 3£ 17s 10½d olarak bölünmüştü. Devlet, bu açıdan geleneksel fiyat ölçeğini sağlar, ama ne parayı ne de değerin para biçimini yaratır.

Marx'ın değer biçimi teorisi, parayı, anarşik mübadele sürecinin kendiliğinden ortaya çıkan bağlantı noktası olarak gösterir. Marx'ın teorisi, paranın, basit mübadele aracıyla sınırlı olmayan birçok iktisadi ve toplumsal işlevini analiz etmek için de uygun bir temel sunar. Kapitalist ekonominin gelişimi esnasında, kredi-para da kendiliğinden ortaya çıkar ve mübadelenin belirli işlevlerinde kendisini meta-paranın yerine geçirir. Günümüz kapitalizminde yaşandığı üzere meta-paranın iktisadi faaliyetlere müdahale etmesi devletçe askıya alındığı zamanlarda bile, kredi-paranın kendiliğinden ortaya çıkışı ne engellenebilir ne de kolaylıkla denetim altına alınabilir. Tüm biçimleriyle para, genel eş değer konumundayken bağımsız değer biçimi olarak kalmaya devam eder. Ancak, farklı para biçimlerinin değeri yeterince temsil edip edemedikleri, verili bir şey olarak kabul edilemez ve hem teoride hem de pratikte ispatlanmalıdır.

2.1.2 Emek değer Teorisi ve Meta Mübadelesi

Marx'ın değer biçimleri teorisi ve metalarla para arasındaki mantıki ilişkileri açıklığa kavuşturması, metalarda cisimleşmiş soyut emek olarak değerin özüne açıkça atıfta bulunmadan sunulabilir.[27] Bu yaklaşım, emek değer

teorisini zayıflatmak bir yana, kapitalist ekonomide bu teorinin hem mantıki tutarlılığını hem de toplumsal kaçınılmazlığını gösterir. Marksist ekonomi politik, klasik okulun ve neoklasizmin aksine, üretim ilişkilerinin tarihi özgüllüklerini belirlemekle ilgilenir. *Kapital*'in ilk üç bölümünde Marx, değerin özünü (soyut insan emeğinin billurlaşması) mantıki olarak elde etmeye çalışırken, bunu tamamen metalar arasındaki mübadele ilişkilerini inceleyerek yapar. Marx'ın teşebbüsü, emeğin, içerisinde üzerine düşeni yapıp değer hâline geldiği toplumsal ilişkiler konusunda Marksist gelenekte ister istemez kafa karışıklığına neden olmuştur. Marx, tam olgunlaşmış bir kapitalist üretim tarzının varlığını varsayıyor gibi gözükür, çünkü meta arzı-talebi dalgalanmalarına göre emeğin esnek bir şekilde toplum genelinde yeniden dağıldığını verili kabul eder. Oysa Marx, metaları, parayı ve paranın sermayeye dönüşmesini analiz ettikten sonra, *Kapital*'in takip eden bölümlerinde, kapitalist üretim sürecini teorik olarak inceleme işini üstlenmişti.

Engels (1894), *Kapital*'in ilk üç bölümünün, küçük meta üreticilerinden oluşmuş toplumların ilk tarihi varlığını yansıttığını belirtir. Ancak, Engels'in argümanı oldukça yanıltıcıdır, çünkü kapitalizm öncesi tarihte sınıfsız, eşitlikçi toplumların var olduğunu ima eder.[28] Amaç Marx'ın usulünü savunmaksa, Marx'ın, *Kapital*'in ilk üç bölümünü, emek değer teorisinin türetilmesini ve kapitalizm analizini kolaylaştırmak amacıyla eşit emek miktarlarını temel alan yalın meta mübadelesi geçici varsayımıyla kaleme aldığı da söylenebilir. Ancak bu, Marx'ın emek değer teorisinin temeli açısından pek güçlü bir savunma sağlamayacaktır: Sosyal bilimlerde varsayımların tarihi temelleri olmalı ve arzu edilen sonucu verecek şekilde soyut olmamalıdır. Bu noktada, değer teorisinin temel ilkelerini analiz ederken karşılaşılan bir başka ciddi sorunun varlığı da tespit edilebilir. Marx şöyle diyordu:

> Bizatihi nesneler, insanlara dışsal ve bu nedenle de elden çıkarılabilir şeylerdir. Bu elden çıkarmanın {*Verausserung*} karşılıklı olması için gerekli olan tek şey, insanların, zımni bir anlaşma sonucu birbirlerinin karşısına bu elden çıkarılabilir nesnelerin özel sahipleri ve tam da bu nedenle birbirlerinden bağımsız kişiler olarak çıkmalarıdır. Ama böyle bir karşılıklı bağımsızlık ve yabancılık ilişkisi, ister bir ataerkil aile, ister bir eski Hint topluluğu, isterse bir İnka devleti biçiminde olsun, ilkel bir topluluğun üyeleri için söz konusu olmaz. Meta mübadelesi, toplulukların sona erdiği, bunların başka topluluklarla ya da bu toplulukların üyeleriyle temas kurduğu noktalarda başlar (Marx, 1867, s. 182; ayrıca bkz. 1939, s. 103).

Bu, meta mübadelesinin köklerinin topluluklar arasındaki ilişkilerde yattığını ifade eden, mübadeleyle ilgili güçlü bir içgörüdür. Ancak, emek değer teorisi, emeğin yıllık ürünün toplum içerisinde (veya ulusal bir ekonomide) mübadele edilmesinde zımnen ifadesini bulan toplumsal ilişkilerle ilgilidir

esasen. Marx'ın yukarıda ileri sürdüğü gibi eğer meta mübadelesinin ilk doğuşu topluluklar arası ekonomik etkileşimde yatıyorsa, para biçiminin mantıki temellerini, emek değer teorisinin özetlediği toplum-içi ilişkilere yerleştirmek sorunlu olur.

Bu kitapta bizim benimsediğimiz konum, gerek değer biçimlerinin mantıki çıkarımlarını, gerekse paranın kendiliğinden ortaya çıkışının açıklanmasını, billurlaşmış emek olarak değerin özü üzerine temellendirmenin imkânsız olduğudur. Değer biçimleri, metaların mübadele edilmek istemeleri ortak özelliğinden kaynaklanır ve değerin özünden bağımsız olarak anlaşılabilir. Tüm değer biçimleri, metalar arasında nicel ilişkilerin varlığını (mübadele oranları) ima eder; bu ilişkiler, değerin para biçimi yerleşir yerleşmez göreli fiyatları vücuda getirirler. Yine de, yukarıda tartıştığımız örneklerden açıkça görüldüğü üzere, 20 yarda keten bezinin 1 ceketle, 2 ons altınla ya da 7£ 15s 9d ile mübadele edilmek istenmesi, gerçek mübadele süreci aracılığıyla hem toplumsal açıdan sınanması, hem de nesnel olarak onaylanması gereken öznel bir beklenti unsuru her zaman içerir. Öznel mübadele talepleri ve bunlardan türeyen fiyatlar, tam olarak oturmuş değerlere dayanmazlar. Bu şekilde oluşturulan meta fiyatları, tekrarlanan piyasa mübadelesi süreci sayesinde toplumsal açıdan düzeltilir ve standart hâle getirilir.

Tüm toplumlar, malların tekrarlanan üretimine yönelik birtakım zamandan tasarruf yöntemleri uygularlar. Marx (1939, s. 173) şöyle diyordu: ' Bütün ekonomi nihayetinde kendini buna, zamandan tasarrufa indirger. Keza toplum da, tüm ihtiyaçlarına yetecek üretimi gerçekleştirmek için zamanını, amaca uygun olarak bölüştürmek zorundadır'. Toplum, sıklıkla ve tekrar tekrar mübadele edilen malların üretimine ne kadar zaman ayrıldığını büsbütün göz ardı edemez. Ancak, toplumsal yeniden üretimin özünü, piyasa dışı, komünal [*ortaklaşmacı*] toplumsal ilişkiler nitelendirdiği müddetçe, emek-zaman maliyetlerinin yerini tamamen meta fiyatlarına bırakmasını sağlayacak, zorlayıcı bir toplumsal gereklilik yoktur. Farklı ifade edecek olursak, her ne kadar tekrarlanan mübadele sayesinde meta fiyatları standart hâle gelse de, ne emek-zamanın sistemli olarak değere dönüşümünü, ne de meta fiyatları aracılığıyla etkilenmiş emek-zamandan tasarruf yapılmasını güvence altına alacak bir toplumsal mekanizma mevcuttur.

Kapitalist üretim koşulları, Marx'ın *Kapital*'in ilk cildinde uzun uzadıya açıkladığı üzere, üretim sürecinde ücretli emeğin sömürülmesi sayesinde artık değer üretilmesine bağlıdır. Bu koşullarda, değer biçimleri değerin özüyle ilişkili hâle gelirler; yani kapitalist meta fiyatları, kaçınılmaz olarak, metalarda cisimleşmiş toplumsal olarak gerekli emekle ilişkili hâle gelirler. Kapitalist meta fiyatlarının özgül karakteri, kapitalizmin temel toplumsal gerekliliğinden ortaya çıkar: Fiyatlar, hem emek-zaman maliyetlerinin kar-

şılanmasını, hem de karşılığı ödenmemiş emek-zamanın rakip kapitalistler arasında orantılı bölüşülmesini sağlamalıdır. Bu temel toplumsal gereklilik, kapitalist ekonominin işleyişinden kaynaklanır. Kapitalist tarzda üretilen *i* metasının değeri, üretim sürecinde kullanılmış olan üretim araçlarından aktarılan geçmiş emek (c_i) ile üretimde yeni yaratılan canlı emeğin ($v_i + s_i$) toplamından oluşur –burada v_i, canlı emeğin, bir maliyet olarak kapitalistin zaten işçilere ödemiş olduğu emek gücü değerini karşılayan gerekli kısmını, s_i ise artık kısmını gösterir. Kapitalist üretimin devam etmesi (ya da kapitalist bir işletmenin iflas etmemesi) için kapitalist, ürettiğini satarak en azından üretim araçları ile emek gücünün ($c_i + v_i$) maliyetini çıkarmak zorundadır. Kapitalist meta fiyatlarının, en azından meta üretiminin emek-zaman maliyetlerini karşılaması, toplumsal bir gerekliliktir. Ancak bu yine de, kapitalist fiyatlarla ilgili tam kesin olmayan bir gerekliliktir. Kapitalist fiyatların değerin özüyle ilişkisi, kâr oranının sermayeler arasında eşitlenmesi eğilimi dikkate alındığında daha kesinlik kazanır –bu noktaya aşağıda kısaca değiniyoruz.

Kârın sermayeler arasında eşitlenmesi süreci, esas itibariyle, üretilmiş toplam artık değerin bireysel sermayeler arasında *pro rata* temelde* yeniden bölüşülmesidir. Sermaye akışkanlığı [*hareketliliği*] veriliyken, dönemsel çıktının üretimine ve dolaşımına katılmış olan tüm rakip sermayeler, mevcut toplam artık değerden aynı nispi payı alırlar. Kâr eşitlenmesinin gerçekleşmesi için metalar, üretim fiyatları edinmelidirler. Bu, maliyet fiyatı (ki bu, $c_i + v_i$'nin yenilenmesini sağlar ve aynı zamanda, üretimi başlatmak için öndelenmiş bireysel sermayedir) ile ortalama kârın (toplam artık değerin bir kısmını, öndelenmiş bireysel sermayenin ortalama kâr oranıyla çarpılmasına eşit bir parçasını edinmek için) toplamından oluşur. Akabinde üretim fiyatları, mütemadiyen dalgalanan meta piyasası fiyatları için ağırlık merkezleri olarak hareket ederler. Böylece, kapitalist meta fiyatları, metalarda cisimleşmiş emekle yakından ilişkili olmakla birlikte meta değerlerinin özüyle orantılı olmazlar. Malların üretiminde zamandan tasarruf aslında meta fiyatlarından etkilenir, ama fiyatlar ile değerin özü arasında doğrudan orantılılığı imkânsız kılacak, kapitalizme özgü bir tarzda. Bu, değer yasasının, kapitalist koşullarda en gelişmiş hâline ulaşacağı bir tarzdır.

2.2 PARANIN İŞLEVLERİ VE BİÇİMLERİ

Marx'ın paranın kökeni incelemesi, göz alıcı karmaşıklığıyla paranın tüm işlevlerini göstermeyi mümkün kıldı. Bu konuda temel metodolojik nokta, bağımsız değer temsilcisinin, kapitalist bir ekonomide yapacak belirli işlev-

* *Pro rata*: Belli bir oran temelinde –*çev.*

lerinin olmasıdır. Yani, paranın ne yaptığı, paranın ne olduğundan anlaşılır. Neoklasik iktisada göre tam tersi geçerlidir: Para ne yapıyorsa odur ve soyut olarak belirlenmiş belirli işlevleri yapan herhangi bir şeye para diye bakılabilir. Marksist analize göre paranın işlevlerinin katı bir sıralaması vardır; paranın ne olduğundan türetilen bu sıralama, para biçiminin evrimini ortaya çıkaracak mantıki temelleri sağlar. Meta-paradan devletin çıkardığı itibari paraya, oradan kredi-paraya uzanan gelişim çizgisini anlamak için özel para biçimleri ile paranın kapitalist ekonomide yerine getirmesi gereken işlevler arasındaki mütekabiliyeti incelemeliyiz.

2.2.1 Değer Ölçüsü

Bağımsız değer biçiminin ilk işlevi, meta değerlerinin ifade edildiği ve böylelikle ölçüldüğü malzeme olarak hizmet etmektir. Değer ölçümü, doğrudan doğruya para-metanın cisminde gerçekleştirilir: Altın miktarı, yukarıda analiz ettiğimiz süreç aracılığıyla, meta değerinin eş değeri olarak görülür. Meta değerlerinin para cinsinden ifade edilmesi daima şu ya da bu ölçüde öznel bir boyut içerdiğinden, her değerin paraya çevrilmiş ifadesini sürekli doğrulamak ve tashih etmek için metaların tekrar tekrar paraya dönüşmeleri (ya da bunu yapamamaları) gerekir. Böylece, paranın değer ölçüsü olma işlevi somut bir toplumsal içeriğe kavuşur.

Öte yandan, fiyat ölçeğinin belirlenmesi, değer ölçüsünün işleyişiyle karıştırılmamalıdır. Fiyat ölçeği, tipik olarak, devletin eylemleriyle ortaya çıkar; devlet, daha önce bahsettiğimiz üzere Britanya devletinin altının troy onsuna bölünmesinde yaptığı gibi, para-meta maddesinin gelenekselleşmiş bölünmesini resmiyete döker. Para-metanın standart birimi veriliyken, meta değerlerinin para-metanın değerine bölünmesi, fiyat hesaplama sistemini doğurur. 1. bölümde açıkladığımız üzere Steuart, fiyatlar ölçeğinin, varsayılan ideal değer birimine toplumda gelenekselleşmiş bir yakınlaşma olduğunu dile getiriyordu. Öte yandan Marx (1859, s. 79-80; 1939, s. 791-802), fiyat ölçeğini, para-meta cisminin geleneksel bölünmesinin ismi olarak görüyordu. Marx'ın argümanının önemli yansıması, fiyat hesaplama sisteminin, bariz biçimde soyut olmakla birlikte meta değerleri sisteminde gerçek bir toplumsal temele sahip olmasıdır –üstelik bizzat fiyat ölçeğinin belirlenmesinden bağımsız olan bir temel. Ayrıca, soyut fiyatların, standart hâle getirilmiş somut para birimi miktarlarına fiili dönüşümü, asla olup bitmiş bir şey olarak görülemez; belirsizlikle dolu bir süreçtir bu aslında.

Marx'ın analizinin, meta değerlerini ölçmek ve fiyatları belirlemek için bizatihi paranın değerinin olması gerektiğini ima edip etmediği, bu noktada ortaya çıkan karmaşık bir meseledir. Başka bir deyişle, fiyat hesaplama

sisteminin kurulması için acaba yegâne uygun biçim meta-para mıdır?[29] Meta-paranın kapitalist koşullardaki performansı, bize bu sorunun yanıtını verir. Daha önce bahsettiğimiz üzere kapitalist meta üreticileri, ortalama kâr oranını kazanmalıdır; dolayısıyla mallarını, metalarda cisimleşmiş emekle orantılı olmayan üretim fiyatlarına göre diğer mallarla ve parayla mübadele ederler. Bu, kapitalist mübadele sürecinde artık değerin yeniden bölüşümünün gerçekleştiğini ima eder: Organik bileşim oranı (yani c_i/v_i) ortalamanın üstünde olan sanayilerdeki sermaye, ürettiğinden daha fazla artık değere el koyar. Devir hızı, tipik olarak başka yerlerden yavaş olan sanayilerdeki sermayeler için de aynı sonuç geçerlidir. Bu, mevcut artık değerin yeniden bölüşümüyle ilgili olduğundan rakip sermayelerin bütünü açısından değerlendirildiğinde sıfır toplamlı bir oyundur. Burada, paranın bizatihi bir meta olup olmadığının, dolayısıyla da değerinin olup olmamasının, artık değerin sermayeler arasındaki yeniden bölüşümü üzerinde doğrudan bir etkisi yoktur. Sürecin gerçekleşmesini sağlayan hesaplama fiyatları, geçerli ortalama kâr oranına, rakip sermayelerin organik bileşimine ve sermaye devri süresine bağlıdır. Bu hesaplama fiyatlarının, değersiz bir paranın birimleri cinsinden belirlenmesini engelleyecek hiçbir neden bulunmamaktadır.

Meseleye biraz daha yakından bakacak olursak, para-metanın kapitalist tarzda üretildiğini, dolayısıyla bir üretim fiyatının olması gerektiğini varsayalım. Doğrusu, fiyat hesaplama sistemi, paranın üretim fiyatını da içermelidir. Ancak, para-metanın kendi üretim fiyatı olduğundan, paranın değeri ile (geleneksel olarak hesap birimi olarak tanımlanan) miktarı arasında doğrudan bir orantılılık olamaz. Örneğin, para-meta, ortalamadan düşük bir sermayenin organik bileşimiyle üretilen altın olduğunda, altının ortalamanın üzerinde organik bileşime sahip olduğu duruma nazaran meta fiyatları genel olarak daha yüksek olur; yüksek fiyatlar, altının diğer metalara göre satın alma gücünü azaltır. Bu açıdan bakıldığında, her ne kadar basit analitik düzeyde hesaplama fiyatlarının oluşumu, meta değerlerinin para biriminin değerine bölünmesi olarak görülse de, kapitalist koşullar altında değerin hesaplama fiyatları cinsinden ifadesinin, paranın değeriyle son derece dolayımlı bir ilgisi vardır. Burada, değersiz para, hesaplama fiyatlarının oluşumunu kolaylaştırabilir.

Sonuç olarak, kapitalist üretim ve mübadele ilişkilerinde meta-para, bir dizi dolayımlamalar vasıtasıyla değeri fiyatlara tercüme eder. Sermayenin daha yüksek kâr arayışıyla hareket etmesinin sonucu olan üretim fiyatları, toplam artığın, toplam toplumsal sermayenin bileşenleri arasında yeniden bölüşülmesine olanak verir. Hesap biriminin değere sahip olup olmamasının, göreli üretim fiyatlarının oluşumuyla ilgisi yoktur. Günümüzün konvertibl olmayan banknotu gibi değersiz bir hesap birimi, kapitalist tarzda oluş-

muş üretim fiyatlarını pekâlâ belirleyebilir. Ancak, bir bütün olarak meta çıktısının fiyat düzeyini belirlemek, tamamen farklı bir şeydir. Bu bakımdan değersiz para, hem mantıki hem de pratik olarak birtakım temel güçlüklerle karşılaşır; meta-paranın yokluğu, bu güçlükleri bilhassa ağırlaştırır. Bu güçlüklerin incelenmesi, aşağıdaki tartışmaların önemli bir kısmını oluşturacaktır.

2.2.2 Mübadele Aracı (ya da Satın Alma Aracı)

Paranın ikinci işlevi, meta mübadelesine aracılık etmektir. Bu, iktisadın tüm geleneklerinin tipik olarak kabul ettiği, paranın tamamıyla basit piyasa süreçlerine özgü olan yegâne işlevidir. Marx'a göre (1867, s. 200), meta mübadelesi alanında basit meta dolaşımının karakteristik formülü, meta (M_1) – para (P) – meta (M_2) ya da satış-ve-alıştır.[30] Bu bağlamda, paranın karakteristik biçimi, sıklıkla sikke biçimindeki madeni paradır. Özel kesimin sikke darp etmesi olasılığı göz ardı edilemese de, sikke basılması geleneksel olarak devlete ait bir faaliyettir, çünkü sikkenin toplumda güçlü bir kabul görmesini devlet sağlayabilir. Marx'ın sözcükleriyle, 'Sikke darp etmek, tıpkı fiyat ölçeğinin saptanması gibi, devlete has bir özelliktir' (a.g.e., s. 221-2).

Mübadele (ya da dolaşım) alanında, darp edilmiş para, metalar basitçe girip çıkarken sürekli bir hareketle nitelendirilir.[31] Bir sikkenin dolaşım alanında izlediği yol, muameleden muameleye bir dizi hareketten oluşur; bu yolun belli bir şekli yoktur. Dolayısıyla, hız kavramı, mübadele aracına doğal olarak uygulanabilir. Marx'a göre (1939, s. 186-7), paranın hızı, bir dönemde birim paranın (kurumsal, coğrafi ve geleneksel etkenlerce belirlenen) ortalama muamele sayısıdır.

Dolaşım alanındaki para ayrıca miktarla da nitelendirilir. Marx (1867, s. 237), Ricardo'ya oldukça benzer şekilde, gerekli para miktarının, meta değerleriyle doğrudan, paranın değeri ve hızıyla dolaylı olarak değiştiğini savunur.[32] Ancak Marx, fiilen dolaşımdaki meta-para miktarı ile zorunlu olan arasında nasıl bir ilişki bulunduğu konusunda Ricardo'dan kati surette ayrılır. Ricardo dışsal madeni para arzını kullanırken, Marx ise mübadele alanının parasal gereksinimlerinin karşılanmasının, para-metanın üretiminin yanı sıra mevcut para gömülerine de bağlı olduğunu söyler. Marx'a göre (a.g.e., s. 231-2) madeni para dolaşımı, mübadele alanı dışında tutulan önemli miktarda para gömülerinin [*rezervlerinin*] (ayrıca kolaylıkla darp edilebilecek para madeni) varlığına dayanır. Gömü, fazla miktarları emip eksiklikleri karşılayarak, dolaşımdaki para miktarını düzenleyici bir görev üstlenir. Gömülerin oluşumu, dolaşıma dışsal olmakla birlikte bir bütün olarak bakıldığında iktisadi yeniden üretime içsel bir mekanizmadır; gömüler, dola-

şımdaki fiili ve zorunlu madeni para miktarlarının denkleşmesini sağlarlar. Marx'a göre bu nokta, paranın miktar teorisinin reddedilmesinde temeldir: Gömüleme sayesinde dolaşımdaki para miktarı, meta fiyatlarınca belirlenir.

Marx, paranın bir 'peçe' olduğunu savunan Rikardocu görüşü de kabul ediyordu, ama kısmi ve sınırlı bir anlamda. Eğer birisi fiyatların para miktarını belirlediğini iddia ediyorsa, mübadele alanındaki asli iktisadi olgunun, paranın değil metaların dolaşımı olduğunu da zorunlu olarak ima ediyordur. Metaların hareketi kapitalist yeniden üretim için *sine qua non*[*] iken paranın aralıksız hareketi, metaların hareketinin yol açtığı ve belirlediği tali bir süreçtir (a.g.e., s 210-12). Ancak, aşağıda yine tartışılacağı üzere, Marx'a göre para dolaşımın dışında da işlev görür ve bu kabiliyetiyle, iktisadi faaliyette 'peçe' olmaktan kesinlikle uzaktır.

Meta-paranın, mübadele işlevini yerine getirme yeterliliği, öylece doğru kabul edilebilecek bir şey değildir. Dolaşım, aşınma yüzünden ister istemez özün kaybını gerektirir; sikkelerin birleştirilmesini, kırpılmasını ve sürtülerek kazınmasını da teşvik edebilir. Dolaşımdaki sikke, taşıdığını belirttiğinden daha az ağırlığa ve dolayısıyla daha az değere sahiptir. Buna rağmen, söz konusu bozulma çok fazla olmadığı müddetçe sikke meta mübadelesini kolaylaştırmaya devam eder. Marx'a göre (1859, s. 108-14) bu mümkündür, çünkü basit dolaşımda (M_1-P-M_2) para, iki meta arasında bir anlığına gözüktüğünden maddi özü önemsiz hâle gelir. Ayarı bozulmuş bir sikke, tam ayar sikke gibi iş görebilir; bozuk olan diğerini simgeler artık. Mübadele pratiğinin kendisi, simgesel paranın ortaya çıkmasına olanak sağlar. Meta-paranın yerinde simgeleri (adi madeni para ya da değersiz kâğıt), tipik olarak devlet tarafından çıkarılır; bunlar, dolaşımda kullanılması zorunlu itibari paralardır –Fransız Assignatları, I. Dünya Savaşı Britanya Hazine Bonoları örnek verilebilir. Simgesel itibari para, meta-paraya benzer şekilde, belirli bir şekli olmayan birbirine eklemlenen muameleler boyunca aralıksız hareket eder. Ancak, dolaşımdaki fiili meta-para miktarı, dolaşımın yanı başında tutulan gömülerce düzenlenirken, simgesel itibari paranın miktarı ise devletçe belirlenir. Eğer devlet, sistemli ve hızlı bir şekilde büyük miktarlarda itibari para basarsa, bu paranın dolaşımdaki miktarı basitçe büyür.

İtibari paranın gömüleme için yetersiz kalmasının, dolayısıyla da dolaşım alanını terk edememesinin iki temel nedeni vardır: İlk olarak, itibari paranın kendi cismi bir değer taşımaz; ikinci olarak, itibari paranın, kredi sistemi ve reel sermaye birikimiyle organik bağlantısı yoktur. Bunun tam aksine, bankanın çıkardığı değersiz kredi-paranın, hem kredi sistemiyle hem de reel birikimle organik bağları bulunur. Kredi-para, devletin yaratılmasını bilfi-

* *Sine qua non*: Olmazsa olmaz şey –*çev.*

il düzenlediği durumlarda bile kredi sistemiyle organik bağlarını muhafaza eder –dolaşım alanı dışında da iktisadi bir role sahip olmasını sağlayan bir olgu. Öte yandan itibari para, toplumsal geçerliliğini yalnızca devletin sözüyle kazanır; devletin resmi onayı, itibari paranın dolaşıma girmesini sağlasa da, devlete yapılacak ödemelerin (en başta da vergilerin) itibari para kullanmayı gerektirmesini dışarıda tutacak olursak, bu tür paraya dolaşım alanı dışında herhangi bir rol biçemez.

Ancak, miktarının belirlenmesindeki keyfilik, itibari paranın hesap birimi olarak işlev görmesini oldukça etkiler. Meta-paranın simgesi olan itibari paranın miktarı, meta değerlerinin, hızın ve para-metanın değerinin belirlediği zorunlu altın miktarına 'vekâlet eder'. Meta değerleri altın miktarıyla ölçülürler, ama altın sikkeyi simgeleyen itibari para cinsinden fiyatlarla ifade edilirler. Eğer simgeleştirme oranı bire birse, yani standart itibari para birimi bir birim standart altını (söz gelimi bir İngiliz sterlinini ya da kabaca bir troy ons altının dörtte birini) simgeliyorsa, fiyat hesaplama sistemi bozulmaz. Ancak, zorunlu altın miktarı değişmezken devlet itibari paranın miktarını keyfi olarak artırırsa, itibari para birimleriyle ifade edilen fiyatlar yükselir. Bu tam bir fiyat enflasyonudur ve devletin itibari para miktarını sürekli artırması durumunda hiperenflasyona yol açma riski söz konusudur. Enflasyon, itibari paranın, değer ölçüsü ve fiyat ölçeği işlevlerini yerine getiremediğini gösterir. Paranın miktar teorisinin basit biçimi, yalın fiyat enflasyonuyla ilgili bazı analitik içgörüler sağlayabilir.

2.2.3 Para olarak Para

Bağımsız değer biçimi olarak para, tamamen mübadele süreciyle ilgili olmayan işlevler de üstlenebilir. Bu işlevlerini yerine getirirken para, meta mübadelesini kolaylaştırmanın çok ötesine geçen ne kadar karmaşık bir toplumsal rolü olduğunu gösterir bize. Marx bunları gömüleme, ödeme aracı ve dünya parası olarak özetlemiş ve hepsini birden 'para olarak para' terimiyle ifade etmişti.

Gömüleme

Para daima hem dinlenme hem de hareket hâlinde bulunur: Daima gömülendiği kadar dolaşımda da görülür. Marx'a göre (1885, s. 158-9, 162-5, 572-4, 410-2), toplam toplumsal sermayenin yeniden üretimi esnasında para gömülemenin vuku bulması zorunluluğu, birtakım yapısal nedenlerden kaynaklanır. İhtiyari para gömüleri, meta sahiplerini öngörülemeyen fiyat dalgalanmalarından korur; sabit sermaye yatırımı ve artık değer tahakkuku ile ilgili 'pürüzler' de, geçici atıl para tutarları oluşturmayı gerektirir; ürünün

satılması için geçen süre zarfında kapitalist üretimin sürekliliğini sağlama ihtiyacı, kapitalistlerin para gömüleri tutmalarını gerekli kılar.[33]

Para gömülenmesi, paranın dolaşımı için bir ön koşuldur, çünkü gömüler gerektiğinde dolaşıma katkıda bulunur ya da dolaşımdan para çekerler. Dolayısıyla, bir ülkenin toplam para stoku, bir kısmı hareket eden bir kısmı ise durağan hâldeki paralardan oluşur; bu ikisi arasındaki ayrım çizgisi, meta dolaşımının gereksinimleri uyarınca durmaksızın değişir. Teknik nitelikteki bu parasal rolün dışında, gömülerin daha genel bir iktisadi işlevi de vardır. Gömüleme, satın alma ve ödeme gücünü, sıradan metaların kullanım değeriyle ilgili olmayan bağımsız bir biçimde toplar. Gömülenmiş para, insan ilişkilerinin her yönüyle metalaşmasıyla karakterize edilen kapitalist bir toplumda sahibine muazzam bir toplumsal güç kazandırır; para ile sosyal statü, eğitim, siyasi güç satın alınabilir. Gömülenmiş paranın daha genel toplumsal gücü, kapitalist devletler arasındaki ilişkilerde en açık hâliyle görülebilir; para, ulusal ittifakları güvence altına alabilir ve savaş masraflarını karşılayabilir. Yarış hâlindeki devletler dünyasında zihinleri ulusal gücün belirlenmesiyle meşgul olan merkantilistler, paranın bu yanını klasik ekonomi politikten çok daha iyi kavramışlardı.

Gömülenmiş kıymetli madenler, değerin, dolayısıyla da zenginliğin dayanıklı bir biçimde biriktirilmesidir. Değerin genişlemesini mümkün kılacak sistemli bir toplumsal mekanizmanın bulunmadığı toplumlarda, gömülenmiş maden, başlıca servet biriktirme biçimidir. Marx'ın (1859, s. 128-30) işaret ettiği üzere, bu tür toplumlarda, değeri para biçiminde biriktirmeye yönelik nitelikçe sonsuz arzu ile para gömülerinin nicelikçe sınırlı büyüklüğü arasında bir çelişki bulunur. Öte yandan kapitalist toplum, değerin genişlemesi için toplumsal bir mekanizmaya sahiptir: Üretim sürecinde sermaye yatırımıyla sürekli hâle getirilen sömürü. Kapitalist gömülenmiş para, bir yandan dayanıklı bir değer birikimidir, öte yandan da sermaye hâline gelebilecek, yani tekrar üretime yatırılıp kendisini genişletebilecek paradır. Kapitalist gömülerin bu ikili yönü, kapitalist kredi sisteminin gelişiminde önemli bir etkendir.

Kapitalizmin ilerlemesi ve gelişmiş kredi sisteminin ortaya çıkışıyla birlikte para gömüleri toplumsallaşır ve biçim değiştirirler. Öncelikle, para biriktiriciler artık para-meta yığınları değil, banka mevduatları, şirket borç senetleri, devlet tahvilleri ve diğer finansal araçları tutarlar. Bireylerin tuttukları bu gömüler, gelecekte ürün ve değer üzerindeki hak iddialarını temsil eder; başta da kredi kuruluşlarına karşıdır bu iddialar. Bununla birlikte, bizzat kapitalist kredi kuruluşları, toplumsal gömüleme işlevinin bir kısmını üstlenmeye başlarlar; banka rezervleri, yalın kapitalist gömülerin çok önemli bir biçimidir. Ancak, bankaların para gömüsü de, kredi sisteminin gelişi-

mi esnasında madeni özlerini yitirme eğilimi gösterir ve başkalarına yönelik kademeli yapıdaki hak iddiaları hâline gelir. Kapitalist toplumun devasa miktarları bulan madeni para gömülerinin büyük kısmı giderek (bankaların bankası olan) merkez bankasının kasa dairesinde toplanır. Tarihsel olarak bakıldığında, ulusal merkez bankalarının gömülerinde bile madeni para hızla azalırken, az sayıdaki hâkim kapitalist ülkenin değersiz kredi-parası bunun yerini almaktadır.

Ödeme Aracı

Paranın varlığı veriliyken, satış fiili, yani *M-P* ikiye ayrılabilir: İleride ödeme taahhüdü karşılığında metanın öndelenmesi ve ödeme taahhüdünün sonuçlandırılması sırasında paranın bilahare işe karışması. Kapitalist ekonomideki bu olanak, ticari kredinin kapitalistler arasında kendiliğinden öndelenmesine izin verir.[34] Ticari borçlar, takasa [*kliring*], yani bir borcun diğeriyle silinmesine tabidirler. Kapitalizmin gelişimiyle birlikte bu uygulama, tarihsel ve kurumsal bir özgüllük kazanır. Verili bir zaman aralığında ne kadar ödeme aracı gerektiği, takas sürecinin etkinliğine, coğrafi uzaklığa ve ülke içindeki ticaret kalıplarına bağlıdır. Ödeme aracı olarak para, önceki birçok muameleyi bir defada yaparak, satın alma aracı kullanımında tasarruf sağlar. Ancak, ticari borçların tasfiyesi [ödenerek kapatılması] için belli miktarda ödeme aracına her zaman gereksinim vardır, çünkü takas ve taze kredilerle, verili bir dönemdeki tüm geçmiş yükümlülüklerin tamamen kapatılması neredeyse ihtimal dışıdır.

Ödeme aracının, geçmiş yükümlülükleri kapatırkenki hareketi ne pürüzsüz ne de süreklidir.[35] Bunun ana nedeni, ödeme aracı dolaşımının, mübadele aracının görünüşteki gönüllü karakterinden farklı olarak, zorunlu bir karaktere sahip olmasıdır. Yeniden üretim kararlarını ertelemek mümkünken, borçların kapatılmasında bu söz konusu değildir. Borçlu kapitalistin belli miktarda ödeme aracına sahip olması, mutlak bir gerekliliktir. Ödenmesi gerektiğinde ticari yükümlülüklerin kapatılamaması, iflas etme ve borçlunun varlıklarının icra yoluyla satılması anlamına gelir.

Paranın ödeme işlevine istinaden ortaya çıkan para biçimi, kredi-paradır (Marx, 1867, s. 238). En basit düzeyde kredi-paranın kökü, ticari kredinin doğurduğu ödeme taahhüdünde yatar. Poliçe, yani borç verenin hazırladığı ve bugün teslim edilen metalara eşit değerde bir ödemenin borçlu tarafından ileriki bir tarihte yapılmasını emreden senet, 4. bölümde ayrıntılı olarak açıklanacağı üzere, ilk ortaya çıkmış tipik bir kredi-para biçimidir. Hamilinin ciro ettiği poliçe, kapitalistler arasında dolaşarak, yine metaların mübadele edilmesini sağlayabilir. Bu ilkel kredi-para biçimi, daha gelişkin

banka kredisi uygulamalarına temel hazırlar. Poliçelerin iskonto edilmesi, yani senedin karşılığında senet hamiline öndelenen para, bankaların banknot biçiminde kendi ödeme taahhütlerini sistemli olarak ihraç etmelerini sağlar. Banka kredi-parası, aslında banka aktifleri karşılığında banka pasifleri olarak yaratılır; en başta da poliçe satın alırken banknot basmak suretiyle. Yine bankaların mevduat yükümlülükleri de, bankalar arasındaki yükümlülükler için takas sisteminin bulunması koşuluyla, çek kullanımı ya da doğrudan transferlerle paranın ödeme işlevini yerine getirebilir. Kredi-paranın fiili dönüşüm süreci (yani senetler, banknotlar ve banka mevduatları), kredi temelli para biçiminin içkin akışkanlığı kadar önemli değildir. Kapitalizmin gelişmesiyle birlikte finansal kurumların pasifleri değiştiğinden, kredi-para farklı biçimler alır. Bu biçimler, genel olarak kredi sisteminin ve kapitalist birikimin tarihi olarak özgül kurumsal yapısına bağlıdırlar, ama kredi-para, finansal kurumlar nezdinde bir hak iddiası olmaya sürdürür ve bu kurumların aktifleriyle desteklenir.

Bu sonucun, kredi-paranın hareketi ile miktarına önemli yansımaları vardır –en açık hâliyle banknot kredi-parada görülür. Özel bankalar ticari borç alımında banknot çıkardıklarında, bankaların aktifleri ağırlıklı olarak ticari senetlerden oluşur. Bu senetlerin vadesi geldiği zaman, banknotlar, kapitalistlerin bankalara ödeme yapmak için (diğer ödeme araçlarının yanı sıra) onları kullanması sonucunda bankalara geri dönerler. Benzer şekilde, kapitalistler, bankalarla olan vadesi gelmiş yükümlülüklerini kapatmak için mevduat fonlarını kullandıkları zaman, banka mevduat yükümlülükleri de silinir (bankalarca kaybedilir). Kısacası, finansal kurumlar kapitalistlere avans verdikçe, kredi-para bu kurumlar eliyle düzenli olarak yaratılır ve kapitalistlerin finansal kurumlara olan borçlarının vadesi geldikçe de düzenli olarak tahrip edilir. Kredi-paranın kapitalist dolaşımda izlediği rota çevrimseldir; böylece, hem meta-paranın hem de itibari paranın şekilsiz rotasından farklılaşır. Bu, 1. bölümde ele aldığımız Steuart'ın 'geri çıkış' fikrinin ve bankacılık okulunun geri akış yasasının teorik temelidir. Kredi-paranın çevrimsel hareketi, dolaşımdaki kredi-para miktarının belirlenmesi açısından büyük önem taşır. Bu miktar, kapitalistlerin birbirlerine ve finansal kurumların kapitalistlere verdikleri kredilere ve bunların geri ödenmesine bağlıdır. Her iki kredi türünü ve keza borç tasfiyesinin düzenli olmasını belirleyen unsurlar, reel birikim sürecinden kaynaklanır. Ancak kredi, birikimi 'esnetmek', yani ilave değer ve artık değer yaratılmasını destekleyerek, kendi geri ödemesinin koşullarını yaratmak gibi önemli bir güce sahiptir.

Kapitalist birikim söz konusu olduğunda kredi-para 'yansız' değildir. Kredi-para, kapitalistlerle finans kurumlarının diğer kapitalistlere kredi vermeleri sonucunda kapitalist dolaşıma dışarıdan girer, değer ve artık değer

yaratımını teşvik eder. Bundan şu sonuç çıkar: Dolaşımdaki fiili kredi-para miktarı ile zorunlu para miktarı arasındaki ilişki, dar meta dolaşımıyla ilgili olanlardan çok daha geniş etkenlerce belirlenmektedir. Kredi avanslarının artık değer üretmede ve sonuçta da borcu ödemek için gereken kaynağı yaratmada başarılı olması, bu bakımdan özellikle önemlidir. 'Dolaşım kanalı'nın, tam ve ahenkli bir şekilde daima dolu olması, daha en baştan garanti edilemez.

Kredi-paranın, değer ölçüsü işlevini (özellikle de toplam fiyat düzeyi hususunda) üstlenebilmesiyle ilgili belli sonuçlara ulaşabiliriz. Daha önceki itibari para analizinde, itibari paranın mübadele değerinin esasen dolaşımdaki simge miktarına göre belirlendiği, ama meta-paranın değeriyle her zaman ilişkisi olduğu, çünkü itibari paranın bunu simgelediği öne sürülmüştü. İtibari para ile kredi-para arasında ayrım yapmayan Ricardo'ya göre, banka kredi-parasının mübadele değerini aynı zamanda paranın değeri de düzenler(bu ikisinin birbirine konvertibl olması koşuluyla). Ancak, kredi-paranın mübadele değerinin belirlenmesi, Ricardo'nun düşündüğünden (ki bunun bazı yönlerine aşağıda değineceğiz) çok daha zorlu bir teorik sorundur.[36]

Kredi-para, meta-para ile aynı zamanda dolaşımda olduğu ve meta-para, rezerv olarak bankaların bilançolarında etkin bir rol üstlendiği zaman, meta-paranın değeri gerçekten de kredi-paranın değeri üzerinde düzenleyici bir etki yapar, ama bu Ricardo'nun önerdiği gibi olmaz. Bu meselenin analizine uygun düşen teorik çerçeve, kapitalist iş çevrimidir (bkz. 6. bölüm). Tipik bir iş çevrimi örüntüsünde, kapitalist yükseliş esnasında para-metanın değeri aynı kalırken, kredi-paranın (ve para-metanın) mübadele değeri düşer (fiyat düzeyi yükselir). Ancak, patlama evresini sınai, ticari ve parasal krizler takip ettiğinden kredi-paranın mübadele değerinin düşmesi son bulur. Parasal kriz devam ederken, ödeme aracı olarak paraya talep güçlüdür, çoğu kredi tahrip olur ve metalar sıklıkla mecburiyetten satılırlar. Bu arada bankacılık sistemi, para-meta rezervlerini korumak, dolayısıyla da yeni kredi verme işlemlerini sınırlamak zorunda olduğu bir durumla karşı karşıya kalır. 6. bölümde ele alacağımız bu karmaşık etkiler dizisi yüzünden, kredi-paranın (ve para-metanın) mübadele değeri bir kez daha yükselir (fiyatlar düşer) ve para-metanın, fiyat düzeyinin belirlenmesinde üstlendiği kilit rol yeniden ön plana çıkar. Kriz ve düşüş sırasında kredi-paranın mübadele değerinde yaşanan artış, yükseliş sırasında gerçekleşen düşüşü telafi edip bunun da ötesine geçer. Ne olursa olsun, kredi-paranın mübadele değerinin analizi, meta dolaşımının parasal analizine ilaveten bir kapitalist birikim teorisi de gerektirir.

Meta-paranın kapitalist birikimde etkin bir rolü olmadığı zaman (örneğin, 20. yüzyılın son çeyreğinde devlet müdahalesi sayesinde durum böyley-

di), kredi-paranın mübadele değeri, meta-paranın değerindeki çıpasını tamamen kaybeder. Bu koşullarda, kredi-para miktarının belirlenmesi yine de bütünüyle keyfi ve birikim sürecine dışsal değildir. Kredi-para miktarı, reel birikimle ilgili kredi sistemi işlemlerine bağlı olmayı sürdürür ve hâlâ kendi kendini düzenleme belirtileri gösterir –elbette ahenkli olmaktan oldukça uzaktır. Bu koşullarda, paranın miktar teorisi belli bir geçerliliğe kavuşur ve kredi-paranın mübadele değeri (fiyat düzeyi), dolaşımdaki meta değerlerinin kredi-para miktarına oranını yansıtma eğilimi gösterir. Dolayısıyla, kredi-paranın mübadele değerinin hızla düşmesi (fiyat enflasyonu) olasılığı her daim mevcuttur –özellikle de devletin, kredi sistemi süreçlerine müdahalesi yaygınsa ve sermaye birikimi, ürün arzını genişletmekte güçlüklerle karşılaşıyorsa.

Dünya Parası

Marx (1867, s. 240-4), dünya piyasasında paranın, ulusal özellikleri olmayan ve uluslararası kabul gören bir ödeme aracı işlevi gördüğünü iddia ediyordu. Bundan, dünya parasının tamamen madeni olduğu anlaşılır. Ödemeler dengesi yükümlülüklerini yerine getirmek, gerekli gıda maddelerini satın almak, savaşlara girmek için bir ülkenin diğerine altın ödemesi gerekirdi. Marx'ın, altının uluslararası ödeme işlevine vurgu yapması, Ricardo'nun altını yalnızca mübadele aracı olarak görmesiyle kesin ve açık bir tezat oluşturur.[37] Marx'a göre dünya parası esasen bir ödeme aracıdır ve bu nedenle de ülkeler, uluslararası yükümlülüklerini yerine getirmek için sıklıkla dünya parasına başvurmak zorunda kalırlar. Keza, dünya piyasasına katılmak isteyen ülkeler, altın rezervi sahibi olmalıdırlar; bu rezervin büyüklüğü, onların dünya piyasasındaki dalgalanmalara ne ölçüde göğüs gerebileceklerini ve siyasi iktidarlarını koruyup koruyamayacaklarını gösterir.

Marx'ın en uygun dünya parası biçiminin altın olduğu argümanı, zamanın sınavından başarıyla çıkamamıştır aslında. Geriye dönüp bakıldığında dünya parası biçimi, (kendi faaliyet merkezlerine sahip) küresel kredi sisteminin gelişimine ve kapitalist devletler arasındaki siyasi ilişkilere göre değişime uğramıştır. Küresel kredi sisteminin ortaya çıkışı, altını bütünüyle kullanımdan kaldırmasa da, kredi-paranın ulusal sınırları aşarak ödeme aracı vazifesini üstlenmesine izin vermiştir. Bu bakımdan önem arz eden başka bir gelişme de, önce Britanya'nın, ardından da ABD'nin kapitalist uluslar arasında egemen güçler olarak yükselişleridir. Bu egemen güçlerin ekonomisini ve topraklarını merkez alan küresel kredi sisteminin doğuşu, belli bir ulusa ait kredi-paranın dünya parası olmasına olanak tanımıştır. Ancak, bu gelişme, dünyanın birçok ulusal parası arasındaki istikrarlı eş değerlilik ilişkilerinin sürdürülmesini bir o kadar güçleştirmiştir.

Sonuç olarak, Marx'ın paranın işlev ve biçimlerine dair yaptığı analiz, paranın kapitalist bir ekonomideki karmaşık kullanım biçimlerini tam olarak kullanır. Rikardocu klasik ekonomi politik geleneği, paranın işlevlerini daraltarak basit mübadele aracına indirmişti. Her ne kadar bankacılık okulu Steuart'ın paranın işlevleri analizini yeniden keşfetmişse de, bunu yaparken paranın işlevlerini ele alan bir mantık silsilesi sunamamıştı. Marx, paranın işlev ve biçimlerini incelerken, analizini değerin biçimleri ve özü üzerine temellendirerek bu boşluğu doldurdu. Dahası Marx'ın yaklaşımı, para biçiminin izlediği gelişim rotasını belirtir ve meta-paranın, devletin çıkardığı itibari para ile kredi-paranın analizi için sağlam bir temel olduğunu gösterir. Bunun aksine, neoklasik iktisadi analiz, paranın işlevlerinin karmaşıklığını fark etmiş ve kredi-paranın yaratılması üzerine ciltlerce çalışma ortaya koymuş olmasına karşın, ne paranın işlevlerinin içsel tutarlılığını, ne de meta-para ile kredi-para arasındaki mantıki bağı gösterebilmiştir.

2.3 PARA: KAPİTALİZMİN *NEXUS RERUM*U

İktisat teorisi, çeşitli akımları arasındaki ne gibi temel farklar olursa olsun, paranın yaratılışını metalar arasındaki etkileşim açısından ele almıştır. Ancak, gücünü ağırlıklı olarak antropoloji çalışmalarından alan ve paranın mübadele süreçlerinden doğmadığını savunan, güçlü bir karşı görüş de vardır.[38] Polanyi ve meslektaşları (1957, s. 250-6), üç toplumsal bütünleşme [*entegrasyon*] biçimini birbirinden ayırırlar: Simetrik [*bakışımlı*] konumlanmış birey grupları arasında ürünlerin karşılıklı olarak değiş-tokuş edilmesine işaret eden 'karşılıklılık'; ürünlerin, toplumsal bir merkezde yoğunlaşıp ardından toplumsal hiyerarşiye göre dağıtılmasını ifade eden 'yeniden bölüşüm'; ürünlerin, piyasadaki tacirler arasında eş değerli ve karşı yönde hareket etmesine göndermede bulunan 'mübadele'. Polanyi'ye göre ticaret –ürünlerin, onları üretenler haricindeki insanların tüketimlerini karşılamak üzere kısa ya da uzun mesafeler boyunca hareket etmesi, pazarlık etmeyi içeren, piyasa fiyatlarını meydana getiren ve katılımcıların kişisel kazançlarına dayanan piyasa alışverişinden çok daha kapsamlı bir şeydir. Son birkaç yüzyıl istisna olmak üzere, insanlık tarihinin büyük bir bölümünde piyasa alışverişi yoktur.

Polanyi'nin görüşüne göre para, dar kapsamlı mübadele aracından çok daha geniş bir olgudur. Klasik ekonomi politik, insanın iktisadi faaliyetinin doğal bir bileşeni olarak değerlendirdiği piyasa alışverişine gereğinden fazla vurgu yapmıştı. Polanyi (a.g.e., s. 264), paranın 'katalaktik' tanımını önerdi; yani para, ödeme aracı ve ürünlerin ortak ölçüm ölçeği işlevlerini de üstlenen dolaylı ürün mübadelesi aracıdır. Tarihteki ilk para biçimleri, me-

taların piyasada mübadelesi için değil, eski toplumlarda karşılıklılık ve yeniden bölüşüm eylemlerini gerçekleştirmek amacıyla kullanılan özel (genel değil) nesnelerdir. Polanyi'ye göre (1944, 5. bölüm), 19. yüzyıl Avrupa liberalizmi, piyasayı toplumun temeli hâline getirdi ve bunu yaparken toplumun kendi varlığını sürdürme kabiliyetini tehlikeye attı. Altın standardı liberal Avrupa'nın temel direğiydi, ama körü körüne otomatik işleyişi aynı zamanda 19. yüzyıl kapitalizmini zayıflattı. Polanyi, iki dünya savaşı arasındaki dönemde meta olmayan güdümlü paranın yanı sıra korumacılığın ve devletin iktisadi müdahaleciliğinin yükselişini, kişisel kazancın yönlendirdiği piyasa süreçleri karşısında toplumun doğal savunma eylemi olarak görüyordu.

Polanyi'nin yaklaşımı, paraya dar, mübadeleyle sınırlı bir çerçeveden bakışın ötesine geçmesi yüzünden çekicidir. Aynı zamanda, kapitalistlerin satın almak için değil de, ağırlıklı olarak ödemek için kullandıkları modern kredi-paranın analizine de son derece uygun gözükmektedir. Üstelik paranın mübadele dışındaki rolüne vurgu yapması, Polanyi'nin çalışmasını, para biçimini içermekle birlikte mübadelenin gelişmediği kapitalizm öncesi toplumların analizine de uygun kılar. Ancak, paranın mantıki türetilmesini, meta mübadelesi sürecinden bilerek koparmaya çalışması, Polanyi'nin yaklaşımının cazibesini oldukça azaltır. Klasik ekonomi politiğin paraya yaklaşımı gerçekten de dardı ama bu, meta etkileşiminin asli özelliklerinden soyutlama yaparak parayı türetmenin, mantıken mümkün olduğu anlamına gelmez.

Grierson da (1977), paranın kökeninin meta mübadelesinde olmadığını göstermeyi amaçlayan karmaşık bir argüman öne sürmüştü. Grierson'a göre (a.g.e., s. 15-19), ilkel 'sınırlı amaçlı' (genel olmayan) para, mübadele aracından çok ölçüm ölçeği işlevi üstlenerek, fiyatları belirliyor ve farklı şeyler arasında eş değerlilikler oluşturuyordu. Değer ölçüsü, mübadele aracının temeliydi. Bu nedenle Grierson, paranın mübadele sürecinde ortaya çıkmasının mümkün olmadığını şöyle savunuyordu:

> Alan, hacim ve ağırlık birimlerinden farklı olarak değer birimlerine büyük zorluklardan geçerek ulaşılabilir; bunun bir nedeni doğal birimlerin bulunmaması iken, diğer nedeni ise ölçülmesi gereken metaların çok fazla çeşitlilik göstermesi ve bunun sonucunda, makul şekilde karşılaştırılmalarını sağlayacak ortak ölçekler bulmakta güçlük çekilmesidir (a.g.e., s. 18).

Sonuçta Grierson, paranın kökenini *wergeld*, yani başkalarına yapılan (cinayet dâhil) kötülükler karşılığında ödenen tazminat uygulamasında aradı. Eskiden Anglosakson, Kelt ve Rus halkaları arasında, uzuv kaybı, bedene alınan darbeler, bıyıkların kesilmesi, tecavüz, cinayet gibi şeyler için mağdur tarafın tazmin edilmesini düzenleyen, dikkatle hazırlanmış yasalara dair bolca kanıt vardır. Tazminat ödenmesinin ilkeleri, duyulan kızgınlığın yatıştırılması ve toplum nezdinde yitirilen saygınlığın telafi edilmesi temelleri

üzerine kuruluydu. Grierson'a göre (a.g.e., s. 19-24), parayla değer ölçülmesi bu gibi uygulamalardan ortaya çıktı, oradan başlık parasıyla köleliğe ve sonra da meta mübadelesine sirayet etti.

Ancak, farklı toplumsal statü, servet, yaş ve cinsiyet gruplarından insanların maruz kaldıkları zararların ortak ölçüsü için mantıki bir temel bulmaya çalıştığımızda, Grierson'un argümanı inandırıcılığını büyük ölçüde yitirir. Farklı metaların ortak ölçümü zor olabilir, ama yukarıda bahsettiğimiz kadar farklı zararların ortak ölçümü daha da zordur. Grierson'un aşağıda söyledikleri tamamen bir savdan ibarettir:

> Zararlara karşılık ödenecek vergiler halk meclislerinde belirlendi ve ev halkının sahip olmayı umabileceği ya da akrabalarından elde edebileceği bazı değerli nesneler temel alınarak, ortak ölçekler oluşturuldu. Bu yapılanlar, metaların değil de uğranılan zararların değerlendirilmesinden oluştuğundan, birbiriyle ilgisiz nesnelere değer biçmek için ortak bir ölçü bulmanın yol açacağı kavramsal zorluktan sakınılabilir (a.g.e., s. 20-1).

Maruz kalınan zararları karşılaştırmamız gerektiğinde, ortak ölçü bulmanın 'kavramsal zorluğu' daha da büyür. Birisinin bıyıklarının kesilmesi, söz gelişi 'beyin görülecek ve kemikler dışarı çıkacak şekilde kafaya darbe alınması' ile hangi mantıki temellerde eş değer olabilir? Şüphesiz ki gelenekler, dini pratikler, hiyerarşik ilişkiler vb., uygulamada bu tür eş değerliliklerin belirlenmesine yardımcı olurlar. Ancak bu, paranın yaratılışının mantıki bir izahı değildir; uygulamanın kendisi, (zararların ortak ölçüsü, başlık parası ve kölelik için hem nesnel hem de somut bir temeli olması için) paranın daha önceden var olmasına dayanıyor olabilir. İktisat teorisi, paranın ortaya çıkışının mantıki zeminini metaların etkileşiminde bulmaya çalışırken haklıdır. Ancak, buradaki asıl mesele, bunu yaparken paranın daha kapsamlı tarihi işleyişini gözden kaybetmemektir.

Marksist para analizi, değer biçimlerinin doğru dürüst analiz edilmesi koşuluyla yukarıda bahsedilen gereksinimleri karşılayabilir. Marx'a göre (1939, s. 223; 1894, s. 447-8), ticaret ve eski çağların tüccar halkları (Fenikeliler ve Kartacalılar), Epikür'ün tanrıları gibi eski toplumların 'intermundia'sında* yer alıyorlardı. Teşbih önemlidir: Epikür'ün tanrıları, beşeri dünyadan ayrı ve insanın işlerine kayıtsız, yüce bir konumda bulunurlardı. Benzer şekilde ticaret, kapitalizmin yükselişine kadar insan toplumlarının yeniden üretimine büyük ölçüde kayıtsızdı; kapitalizm öncesi toplumlar, işlerini çoğunlukla gelenek, hiyerarşi ve komuta temelinde düzenliyorlardı. Para ve ticaret, esas olarak, toplulukların ve toplumların birbirleriyle temasa geçtikleri yerlerde ortaya çıktı. Ancak, kapitalizm öncesi toplumlarda para aşındırıcı bir güç ta-

* *Intermundium* (çoğulu *intermundia*): Epikürcü felsefede tanrıların yaşadıkları "dünyalar arası boşluk" –*çev.*

şıyordu, çünkü hiyerarşik ve geleneksel ayrıcalıklarla ilgisiz bir şekilde malların edinilmesine ve toplumsal gücün yansıtılmasına izin veriyordu.

Paranın aşındırıcı gücü, onun topluma nüfuz edip toplumun sınırlarında varlığını sürdürmesine izin verdi, ama aynı zamanda paranın, bu gibi toplumların hiyerarşik ve geleneklere bağlı özü üzerinde yıkıcı ve çelişik etkiler yapmasını da sağladı. Kapitalist üretim koşullarında, mübadele süreci toplumsal yeniden üretime içkin hâle gelir ve para, marjinal rolünü terk eder. Toplumsal hiyerarşilerle gelenekleri zayıflatmak ve piyasa aracılığıyla biçimlenmiş toplumsal bağları kısmen de olsa bunların yerine geçirmek, kapitalizmin karakteristiğidir. Değerin bağımsız biçimi olarak para, kapitalist toplumun *nexus rerum*udur. Kapitalist topluma içkin bir iktisadi biçim, bu toplumun (değerin etrafında dönen) toplumsal ilişkilerinin en üstün muhafazasıdır. Paranın kapitalist yeniden üretimde üstlendiği merkezi rol, paranın işlevlerinin çokluğuna yansır.

Bu görüş, Polanyi'nin analiziyle uyumludur –elbette Marx için üretimin kapitalist niteliğinin çok daha önemli olduğu unutulmamalıdır. Ancak Marx'ın analizi, paranın, ilk başta cismani bir mübadele aracı olmaksızın ideal hesap birimi olduğunu iddia eden antropolojik görüşlerle uyumlu değildir. Geçmişte toplumlar, farklı kullanım değerlerinin eş değerliliğini ifade edecek bir hesap birimi aradıklarında, bunu dışsal ilişkileriyle yapmak zorunda kaldılar. Kapitalizm öncesi toplumlar arasındaki iktisadi ilişkilerin, güvene, karşılıklı yükümlülüğe ya da karşılıklılığa dayanıp, paraya yalnızca soyut bir numeraire olarak gereksinim duyan ilişkiler olması uzak ihtimaldir. Metaların mübadelesini gerçekleştirmek için cismani para da gerekliydi. Bu, kullanılan cismani paranın illa hesap parasıyla aynı olduğunu ifade etmez: Açıktır ki tarihte bu ikisi farklı olabilmiştir. Ancak, tüm hesap paralarının, geçmişlerinin belli bir noktasında gerçek mübadele aracı olduğu anlamına gelir. Tarih araştırmaları, erken modern çağ için bile bu iddiayı istisnasız desteklemektedir (Braudel, 1981, s. 465).

Kapitalizm öncesi toplumlarda para, geleneksel, dini, ayinsel ve hatta büyüyle ilgili uygulamalarla tabiatıyla iç içe geçiyordu. Sümer ve Babil yazılarında paradan çoğunlukla değer ölçüsü olarak bahsediliyordu, ama çeşitli değer ölçülerinin her bakımdan ideal olduğunu varsaymamız için bir neden bulunmuyor. Para, M.Ö. ilk bin yılın başlarında toprak sahibi Yunan aristokrasisinin kendine dair algısını yansıtan Homeros'un tasvir ettiği dünyada da sık sık karşımıza çıkar. *İlyada*'da* para, zırh değeri ölçüsüydü, ama *wergeld*'i akla getirecek şekillerde de kullanılıyordu –bilhassa geline güvence verirken, akrabalar arası suçları tazmin ederken ya da resmi hediyeler sunarken (von

* *İlyada*, çev. A. Kadir ve Azra Erhat, Can Yayınları, 24. Basım, 2012 –*çev.*

Reden, 1994). Dolayısıyla, Homeros'un resmettiği toplumda para, seçkinlerin karakteristiği olan toplumsal pratikte, daha açık bir ifadeyle kendi aralarında karşılıklı yükümlülükler yaratmakta önemli bir rol oynuyordu. Yine de, paranın bu rolü, meta mübadelesi üzerine kurulu olmayan eski Yunan toplumunun maddi yeniden üretimi açısından esasen tali bir roldü.

İlk düzenli sikke kullanımı, M.Ö. 6. yüzyılda Küçük Asya'nın batısında ortaya çıktı. Klasik 5. yüzyılın başına gelindiğinde, belli başlı Yunan *polis*lerinin* hepsinde sikke kullanılıyordu. Yunanlılara özgü genelleştirme kabiliyeti, onları gümüşle altını, zenginlik ile toplumsal gücün genel biçimleri olarak kabul etmeye yatkınlaştırmıştı. Sikke sisteminin yayılmasında rol oynayan en önemli etken, bizzat *polis* rejiminin ve doğu Akdeniz toplulukları arasında ticaret ağlarının yükselişi idi. Devletin (örneğin, tiyatroyla uğraşılması için) verdiği para yardımları, para cezaları koyulması, savaş ve acil durumlar için gönüllü katkı toplanması (*eranos*), *polis* içinde para kullanımını yaygınlaştırdı. Buna karşın, parasal ilişkiler, *polis*in ekonomik yaşamında geleneksel ve hiyerarşik ilişkilere nazaran tali kalmaya devam etti. Finley'in (1973, 1. bölüm), eski Yunan-Roma ekonomisinin gayrişahsi piyasa ilişkilerine dayanmadığından, modern ekonomik benzerliklere ve kavramlara dayalı bir analize pek imkân vermediği tezi, inandırıcılığını korumuştur. Küçük bir kesimi oluşturan özgür üreticilerin harcadıkları tarımsal emek ve madenlerle diğer yerlerde kullanılan köle emeği, Atina'da toplumsal yeniden üretimin ritmini belirliyordu.[39] Klasik Atina köylü demokrasinin parasallaşmasının, kendi temellerinin aşınmasına ne ölçüde katkıda bulunduğu, ilginç olduğu gibi para analiziyle de ilgili bir konudur.

Sikke sisteminin Küçük Asya'da kayıtlara geçmiş ilk kullanımından yaklaşık 50 yıl sonra, 'barbar' bir kabile devleti olan Yunanistan'ın kuzeyindeki Trakya'da kabaca işlenmiş sikkeler yapılmıştı. Bundan kısa bir süre sonra, adaşı efsanevi kralın uzaktan akrabası olan Makedonyalı I. İskender, Trakya ile komşu olan kendi geri kalmış kabile krallığında sikke kestirmişti (Borza, 1990, s. 126-30). Makedonya ticaretinin büyük kısmı, güney Yunanlıların gemi yapımı için ihtiyaç duydukları keresteyi ihraç etmekten oluşuyordu. I. İskender, zayıf krallığında muhtemelen hiç kullanılmayan, gümüşten yapılmış zarif ve kocaman oktadrahmiler darp ettirmişti. Gümüş madenlerine sahip olunması, dış ilişkilerin önemi ve kraliyet ailesinin hem ülke içinde hem de dışında prestijini yansıtma, muhtemelen Makedonya krallarını sikke darp ettirmeye yönelten en önemli etkenlerdi.

Öte yandan, Pers Ahameniş imparatorluğunun belki öyle büyük kralları yoktu, ama hepsinin de büyük gömüleyiciler olduğu kuşkusuzdu. Persepolis,

* *Polis* (çoğulu *Poleis*): Eski Yunancada 'şehir' anlamına gelip, modern tarih çalışmalarında 'şehir devleti'nin karşılığı olarak kullanılır –*çev.*

Sart ve Ekbatana şehirleri, yüzyıllardır toplanan haraçların biriktirildiği altın hazineleriyle ün salmışlardı. Pers kralları, altını külçe olarak tutuyor ve ünlü dariklerini, Yunanlılara rüşvet vermek ya da onları paralı asker olarak tutmak için darp ettiriyorlardı. Büyük İskender, ülkeyi fethettiğinde Ahameniş gömülerine el koydu ve kaygısızca harcama yoluna gitti (St Croix, 1981, s. 118-9). Pers altınlarının kullanılması, Helenistik çağın en gösterişli dönemi olan M.Ö. 3. yüzyıl boyunca doğu Akdeniz ekonomisine canlılık getirdi (Green, 1990, 21. bölüm). Ancak, tarihin maddi açıdan daha zengin, ticaret odaklı ve kültürel olarak sorgulayıcı döneminde bile para, kapitalist toplumdaki rolüne azıcık dahi yaklaşacak toplumsal bir rol oynamamıştı. Batlamyuslar, İskenderiye'nin debdebeli yaşantısını canlı tutmak için bütün bir Mısır'ı kendi malikâneleri gibi yönettiler, ama uğruna deli oldukları altının, Nil'in sömürülen ve küçümsenen *fellah*larının* yaşamı üzerinde pek az etkisi oldu.

Tarihin bize sunduğu kanıtlar, para biçiminin zorunlu olarak metaların etkileşiminden ortaya çıktığı görüşüyle kesinkes çelişmiyor. Ayrıca, kapitalizm öncesi toplumlarda paranın, toplumsal yeniden üretimin asli süreçleriyle pek az ilgili olan bir toplumsal olgu olduğu argümanını da destekliyor. Kapitalizm koşullarında, mübadele ilişkileri toplumun ekonomik düzeninin ayrılmaz bir parçası hâline gelmiş ve üretim, ücretli emeğin sömürüsü temelinde örgütlenmiştir. Tarihsel açıdan kapitalizm, en gelişmiş ve en yaygın piyasa ekonomisi biçimidir; para, kapitalizm öncesi toplumların aksine, kapitalizmin yeniden üretiminin ayrılmaz parçasıdır. Kapitalizmin tarihi özgüllüğünün bilincinde olan Marksist iktisadi analiz, en başından itibaren parayı göz önünde bulundurma eğilimi gösterir. Meta mübadelesini toplumun doğal düzeni olarak görmeleriyle ve mübadeleyi de tipik olarak takasla özdeş tutmalarıyla ortaklaşan klasik ekonomi politik ve neoklasizm, kapitalizmin parayı temel alan bir iktisadi analizini geliştirebilmiş değillerdir.

* *Fellah*: Mısır köylüsü –*çev.*

3

Faiz Getiren Sermaye: Özgün Marksist Yaklaşım

3.1 İLK ANALİTİK DEĞERLENDİRMELER

Kredi-para kavramını, yani metaların ödeme taahhüdü karşılığında satılmasını (ki akabinde paranın ödenmesiyle hesap kapatılır), 2. bölümde anlatmıştık. Ticari kredi, kapitalist mübadele sathı boyunca kendiliğinden ve sürekli olarak ortaya çıkar. Benzer şekilde, kapitalist satıcılarla alıcılar, kapitalist birikimin normal seyri sırasında tipik olarak kredi verenler ve borçlananlar hâline gelirler. 4. bölümde ayrıntılarıyla açıklayacağımız üzere ticari kredi ilişkileri, kapitalist kredi sisteminin ortaya çıkışı için gerekli arka planı oluşturur. Dahası, analitik ve pratik açılardan ticari kredi, kredinin bir başka önemli ve ayrı biçimi olan banka kredisinin (ya da parasal kredi) temeli olma görevini üstlenir. Banka kredisi, geri ödeme artı faiz koşuluyla paranın ödünç verilmesini ifade eder ve ticari krediden (her ne kadar örtüşseler de) çok daha karmaşıktır. Banka kredisi ilişkileri, kapitalist faiz ve (faiz ödemesi yoluyla karşılığı ödenen özel bir sermaye türü olan) faiz getiren sermaye kategorilerine açık bir içerik kazandırır.

Bir gelir biçimi olarak faizin kaynağı ve doğası fazlasıyla tartışılmıştır ve iktisat teorisinde görece muğlak kalmış bir konudur. Klasik ekonomi politik, kapitalizmin üç büyük sınıfıyla ilişkilendirdiği üç ana gelir kaynağı belirlemişti: Kâr (kapitalistler), ücretler (işçiler) ve toprak rantı (toprak sahipleri). Faiz, bunlarla eşit düzeyde değildi. Ancak, klasik ekonomi politikçiler dördüncü bir toplumsal grup daha belirlemişlerdi: 'Para çevreleri' (Smith, 1776, II. kitap, 4. bölüm, s. 374); kapitalist sınıfın, sermayesini kendi başına 'işletme zahmetine katlanamayıp' faiz karşılığı ödünç veren bir kesimi. Sonuç olarak, faiz olarak tahakkuk eden gelirin, 'para-kapitalistleri'ni sanayi ve ticaret kapitalistlerinden farklı kılan şey olduğu, klasik iktisatçıların genel olarak benimsedikleri bir görüştü. Böylece faiz, sermayeden elde edilen

kârların bir bölümü olarak, kâr oranı ise faiz oranının 'düzenleyicisi' (gerçi 'düzenleme'nin tam doğası belirsizdi) olarak görüldü (Ricardo, 1817, s. 363-4).

3.1.1 Faiz Getiren Sermaye Konusunda Marx'ın İki Yaklaşımı

Marx, çalışmasının bazı yerlerinde (1894, 21., 22., 23., 24. bölümler), klasik okula oldukça benzer bir şekilde faiz oranı kavramını analitik bir yaklaşımla incelemiştir. Bu bağlamda, faiz getiren sermayenin niteliğini, (parası olan) ödünç veren kapitalistin (yatırım projelerini olan) borçlanan kapitaliste kredi vermesi varsayımına dayandırarak açıklar kısmen. Bu nedenle faiz, borçlanan kapitalistin yatırım projelerinin yarattığı kârların bir bölümüdür. Bu yaklaşım, bazı nedenlerle sorunludur (Itoh, 1988, s. 257-60). Birincisi, yatırım projesi olup da parası olmayan katıksız 'üretici kapitalist' varsayımı idealize edilmiş bir soyutlamadır. Pratikte, borçlanan kapitalistlerin, borçlandıklarına ilaveten bir miktar da kendi sermayeleri vardır. İkincisi, faiz biçimindeki gelir, sanayi ve ticaret kapitalistlerine de gitme eğilimi gösterdiğinden, bir toplumsal grubun ona özgü temeli olamaz. Kapitalist sınıfın 'paralı' kesimi ile 'üretici' kesimini birbirine karşıt konumlandırmakla, borç veren kapitalistle alan kapitalistin farklı ve sıklıkla çatışan menfaatlerini gerektiği gibi analiz edemeyiz. Paranın borç verilmesi alanında ortaya çıkan menfaat çatışmalarını analiz etmek için öncelikle sınai kapitalist birikim sürecinin ayrılmaz bir parçası olarak faiz getiren sermayenin yaratılmasını, ödünç verilmesini ve geri ödenmesini incelemeliyiz. Marx'ın (1894, 36. bölüm) da işaret etmiş olduğu üzere üçüncüsü, faiz getiren sermaye, eski kapitalizm öncesi toplumlarda var olan, 'Nuh nebiden kalma' bir sermaye biçimidir. Eğer faiz getiren sermayenin niteliği, borç veren 'para kapitalisti' ile borçlanan 'üretici kapitalist' arasındaki ilişkide aranacaksa, bu takdirde faiz getiren sermayenin modern ve eski niteliği arasındaki ayrımı tatmin edici bir biçimde göstermek çok güç olacaktır.

Ancak Marx, çalışmalarının başka yerlerinde, özellikle de *Kapital*'in II. cildi genelinde, durağan (ya da atıl) para kümelenmelerinin, toplam toplumsal sermayenin yeniden üretimi sırasında sistemli olarak yaratıldığını göstermeye çalışmıştı. Geçici olarak atıl kalan kârlar, sabit sermaye amortisman fonları, ihtiyati rezervler, üretim ile dolaşım birbirini sırayla izlerken sermaye devrinin sürekliliğini sağlayan rezervler; bunların hepsi, kapitalist para gömüleme biçimleridir. Kapitalist yeniden üretim esnasında düzenli olarak durağan para yaratılması, hem ticari krediye hem de bankacılık kredisine nesnel bir taban hazırladığı gibi kapitalist kredi sisteminin temelini oluşturur. En geniş manada ifade edersek kredi sistemi, kapitalist yeniden üretim sırasında yaratılan durağan parayı harekete geçirir, faiz getiren (ödünç ve-

rilebilir) sermayeye dönüştürür ve birikime doğru yönlendirir. Kredi sistemi, her şeyden önce fazla fonların sanayi ve ticaret kapitalistleri arasındaki dâhili yeniden dağılımını sağlayan bir mekanizmadır. Bu nedenle, faiz ödemeleri aslında artık değerin sermayeler arasında (atıl paranın önceden bu sermayeler tarafından yaratılması temelinde) yeniden bölüşülmesidir. Faiz oranı hareketi, birikimin normal gidişatı esnasında faiz getiren sermaye arztalebini yansıtır. Dolayısıyla faiz, tüm sanayi ve ticaret sermayelerine gider; ayrı bir toplumsal grubun temeli olamaz.

Konunun bu şekilde ortaya konması, faiz getiren sermayenin, işçilerle diğer toplumsal grupların parasal gelirlerinin geçici olarak atıl kalan kısımlarından da yaratılabileceği ihtimalini gündeme getirir.[40] Kredi sistemi, tam da durağan paranın toplamakta uzmanlaşmış bir toplumsal mekanizma olmasından ve toplam toplumsal sermayenin yeniden üretiminde nesnel bir toplumsal zemine sahip olmasından ötürü, faaliyetlerini toplumun geneline yayabilir ve tüm fazla para tutarlarını toplamaya başlayabilir. Benzer şekilde, faiz getiren sermayenin kredi sistemi eliyle süren yayılması, yalnızca reel sermaye birikimine değil, artık değer üretmeyen diğer faaliyetlere doğru da yönlendirilebilir. Geniş bir açıdan bakıldığında faiz, birikimde yaratılan artık değerin bir bölümü olmanın ötesinde toplum genelinde borçlananlara giden parasal gelirin de bir parçasıdır. Örneğin, gelişmiş kapitalist üretim tarzına, yaygın bir küçük toprak sahibi köylülüğün eşlik ettiği bir ülkede kredi sistemi pratikleri, köylülerden parasal artıkların sistemli olarak çekilip alınmasına uygun bir mekanizma sunabilir.

Banka kredisi ve faizi analizi, Marx'ın ikinci yaklaşımı temelinde yapılırsa çok iyi olacaktır: Yani, sınai birikim sırasında sistemli olarak durağan para yaratılır, kredi sistemi bunu faiz getiren sermayeye dönüştürür ve artık değerden pay almak amacıyla birikime geri gönderir yaklaşımı. Bu süreç, kredi sistemi için nesnel bir toplumsal temel sağlar. Ayrıca, faiz getiren sermayeyi, sermaye birikiminin hemen yanı başına konumlandırır. Geçici olarak atıl kalan para, birikim sürecinden kaynaklanmasına ve ona geri dönmesine karşın, özünde bu sürecin dışında faiz getiren sermaye hâline gelir. Bu temel üzerinde, kredi sistemi işlemlerinin, reel birikimden belli ölçüde görece özerk olduğu da gösterilebilir. Kredi kuruluşlarının toplumun her kesiminden fazla parayı toplayabilmeleri ve reel birikim güçlükler yaşarken kâr yapmaya devam edebilmeleri, bu özerkliği açıkça göstermektedir. Kitabın III. kısmında belirginleşeceği üzere, kredi sisteminin göreli özerkliği, olgun kapitalizmde finansal istikrarsızlığı açıklamada önemli bir etkendir. Ancak, göreli özerkliğine rağmen kredi sisteminin nesnel temelinde kapitalist firmaların yarattıkları atıl paranın yattığı gerçeği, sistemin işleyişinin esasen kapitalist birikimin asli devinimine uygun olduğunu ifade eder.

3.2 SANAYİ SERMAYESİ DEVRESİNDE FAİZ GETİREN SERMAYENİN OLUŞUMU

3.2.1 'Para' Kapitalisti ve 'Üretici' Kapitalist

Üretimle dolaşımın bütünlüğünü gösteren sanayi sermayesinin karakteristik hareketi, çoğu kez para-sermaye devresi diye ifade edilir:

$$P - M(eg, üa) \ldots Ü \ldots M' - P' \ (P + \Delta P)$$

$P - M$ aşamasında para-sermaye (P), emek gücü (*eg*) ile üretim araçları (*üa*) satın alır. $Ü$ aşamasında bu girdiler, emeğin sömürülmesiyle yaratılan artık değeri de içeren bitmiş ürüne dönüştürülür (M'). $M' - P'$ aşamasında bitmiş ürünün satılması, baştaki paranın geri alınmasına ilaveten kârı (ΔP) ortaya çıkarır. $P - M$ ve $M' - P'$ aşamaları birlikte dolaşım alanını temsil ederken, $Ü$ aşaması üretim alanını temsil eder. Artık değer, hem devreye kapitalist niteliğini kazandırır, hem de basit para ve meta dolaşımından ($M - P - M$) nitel farkını doğurur. Devrenin, bireysel sanayi sermayesinin ya da sınai bir kapitalist ekonomideki toplam toplumsal sermayenin karakteristik hareketini özetlediğini düşünebiliriz.[41] Değer, devrede üç biçim alır: Para, metalar ve üretim faktörleri (işçiler ve üretim araçları). Devrede para yalnızca dolaşım alanında bulunur ve bu dar anlamda para, tüm piyasa süreçlerinde ortak olan kapitalizm öncesi yanı muhafaza eder. Yine de devre, parayı organik olarak üretime bağlar; artık değerin çekilip alınması, para biçimindeki değerin sürekli genişlemesine uygun mekanizmayı sağlar. Bu nedenle, kapitalist koşullarda, ticari muamelelerde kullanılan düz para, sanayi sermayesinin temel hareketi için bir başlangıç noktası olan para-sermaye hâline gelir. Düz paranın para-sermayeye dönüşümünün derin sonuçları vardır. Değerin bağımsız temsilcisi olduğundan ve her zaman satın alabildiğinden ötürüdür ki para, metayla ya da üretken sermayeyle karşılaştırıldığında devre için daha genel bir başlangıç noktasıdır. Sermayenin dairesel hareketi, toplumun yeniden üretiminin karakteristik biçimi olduğu müddetçe, para üretim araçlarını satın alır, işçileri tutar ve kârın üretilmesine neden olur.

Marx (1894, s. 459), *Kapital*'in üçüncü cildinin yukarıda bahsettiğimiz dört bölümünde ve klasiklerin faiz analizinin izinden giderek, kapitalist koşullarda paranın, sermaye olarak işlev gören özel bir kullanım değeri edindiğini iddia ediyordu. Bu tamamen kapitalist kullanım değeridir, yani ya sermaye devresini *ab ovo** başlatmaya veyahut da mevcut devreleri genişletmeye ve kâr üretmeye muktedir olmak demektir. Bu özel kullanım değerine sahip

* *Ab ovo*: İlk başta, en başından –*çev.*

olmak, faiz getiren sermaye olarak paranın alışverişinin yapılmasına izin verir. Özel bir meta olarak, faiz getiren sermayenin özel bir fiyatı da vardır.[42] Faiz getiren sermayenin fiyatını teorik olarak ortaya koyabilmek için biraz daha hassasiyet göstermek; paranın, kullanıcı için genel olarak ortalama kârı yaratabileceğini belirtmek gerekiyor. Paranın ortalama kâr yaratma kapasitesi alınıp satıldıkça, faiz getiren sermaye oluşur. Potansiyel açıdan ortalama kârı yaratma kapasitesinin taşıyıcısı olarak para-sermayenin sahipliği, satıcıda kalmaya devam eder; faiz getiren sermaye ödünç alınır ve verilir. Belirli bir süreliğine para-sermayesinden ayrı kalması karşılığında sahibine ödül olarak yaratılan ortalama kârlardan pay, yani faiz verilir. Böylece, faiz getiren sermaye formülü, sanayi sermayesi formülünün para biçimini esas alır (*f*, faiz oranı):

$$P \ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots \; P'' \, (P + fP)$$

$$P - M(eg, üa) \ldots \; Ü \ldots \; M' - P' \; (P + \Delta P)$$

Kısaca tekrarlayacak olursak, Marx'ın analizinde görülen ve yukarıda değindiğimiz bakışa göre, kapitalist koşullarda para, ortalama kârları yaratabilmesi gibi özel bir değere sahip olduğu içindir ki sahibi, potansiyel kârdan pay alması karşılığında paradan geçici süreliğine ayrılabilir. Klasik iktisatta olduğu gibi borç veren kişi, kapitali öndeler ama onu doğrudan doğruya kâr üretiminde kullanma zahmetine girmez. Marx'ın sözleriyle:

> Parasını faiz getiren sermaye olarak değerlendirmek isteyen para sahibi, bir başkasına vererek ondan ayrılır, dolaşıma sokar, *sermaye olarak* bir meta hâline getirir; yalnızca kendisi için değil başkaları için de bir sermaye olarak. Para, yalnızca onu veren kişi için sermaye değildir, bilakis daha en başında sermaye olarak, artık değer ya da kâr yaratmasıyla kullanım değerine sahip bir değer olarak başka bir kişiye devredilir (Marx, 1895, s. 464-5, vurgu aslında).

Dolayısıyla 'para' kapitalisti, faiz getiren sermayeyi 'üretici' kapitaliste öndeler ve (kârdan pay olan) faizle ödüllendirilir. Geriye kalan üretici kapitaliste gider ve 'girişim kârı'nı oluşturur (a.g.e., s. 497). Sonuç olarak, faiz ile girişim kârı arasında, toplam kârın tamamen niceliksel dağılımı olarak başlayıp niteliksel bir ayrım hâline gelen bir karşıtlık vardır. Faiz, sırf sermayeye sahip olmakla kazanılan gelir olarak ele alınırken, girişim kârı ise kapitalist olarak çalışıp üretimi düzenlemenin karşılığında kazanılmış gelir olarak değerlendirilir. Yani girişim kârı, her ne kadar tüm örneklerde emek gücü sömürüsünden elde edilen artık değeri içerse de, kapitalist yönetimle denetimin ücretleri olarak bile tahayyül edilebilir. Marx, klasik analizin ruhuna uygun bir bakışla, faiz ile girişim kârını, kapitalist sınıfın iki farklı ve

karşıt kesimini ('para' kapitalistleri ile 'üretici' kapitalistler) ortaya çıkaran gelir kaynakları olarak görüyordu. Bunlardan birinin daha fazla artık değere el koyması, diğerine kalan kısmın azalmasına neden oluyordu.[43]

Yukarıda zaten işaret ettiğimiz üzere, birçok içgörüsüne rağmen bu yaklaşımın sorunu, faiz getiren sermayenin doğasını idealize edilmiş soyut bir tarzda ortaya koymaya kalkışması ve faizi, belli bir toplumsal katmanla özdeşleştirme eğilimi göstermesidir. İki birey arasındaki, ki bunlardan biri 'para' kapitalisti ve diğeriyse 'üretici' kapitalist olabilir, muamele düzeyinden bakarsak, faiz getiren sermayenin karakteri, borç verenin niyetiyle ve borçlananın anlayışıyla ilgili bir mesele olarak gözükür. Marx'ın, kapitalist birikimin toplumsal arka planını verili saydığı iddia edilse bile, borçlanan kapitalistin parayı üretici olmayan şekillerde kullanıp yine de borcunu faiziyle geri ödeyebileceği düşünülürse, analiz bir sav tadı bırakmaktadır. Üstelik eğer para, ortalama kâr oranını yaratabilmesiyle kullanım değerine sahipse, para sahibinin bu kullanım değerinin farkına varmayıp faizle yetinmesi inandırıcı olmaz. Marx'ın, faiz getiren sermayenin, 'artık değer üretmesiyle kullanım değerini gerçekleştirdiği' zaman geri dönmek şartıyla sahibinden uzaklaştığı şeklindeki faraziyesini, 'paralı' kapitalist ile 'üretici' kapitalist arasındaki ilişkilerde mantıken göstermek neredeyse imkânsızdır.

Bu kitapta, kapitalistler arası para ödünç vermede, para sahibinin artık değer üretme potansiyelini satmadığı, çünkü bunun zaten borçlananın iş planlarında var olduğu görüşünü benimsiyoruz. Bireysel düzeyde bakarsak, para ödünç verildiğinde aslında öndelenen basitçe paradır. Dahası, ödünç verilen para, borç verenin ellerinde atıl duruyordu: Eğer ortalama kârın elde edilebileceği gerçekçi fırsatlar mevcut olsaydı, bunlar şüphesiz kullanılırdı. Bu bağlamda, para sahibinin mülkünden ayrılması karşılığında aldığı ödül olan faiz, ödünç vererek para tutarını büyütme genel olasılığını yansıtır basitçe. Bu olasılık, kapitalizme özgü olmayıp birçok farklı toplumsal sistemde bulunabilir (tüccar sermayesi faaliyetleriyle para kazanma olasılığı için de geçerli olan bir nokta).

3.2.2 Durağan Para ve Sermaye Devresi

Paranın, sermaye devresi sırasında, yani sermaye devrinde yaratılan durağan parayı toplayan toplumsal bir mekanizmanın(kredi sistemi) kurulmasından sonra, sistemli olarak faiz getiren sermaye hâline geldiğini kabul etmek, faiz getiren sermayenin analizinde daha verimli bir analitik yol olacaktır. Kredi sistemi, durağan parayı homojen bir metaya dönüştürür, ona faiz getiren sermaye niteliğini kazandırır ve sistemli olarak birikime geri yönlendirir. Gerek borç alanla verenin niyetleri, gerekse paranın gerçekte nerede kullanıl-

dığı bu açıdan hiçbir önem taşımaz. Bankalar ve açık piyasalar gibi kurumlardan oluşan bir kredi sistemi var olduğu müddetçe, sistemin mekanizmaları aracılığıyla ödünç verilen para zaten faiz getiren sermaye hâlini almış olur ve faiz ödemesi almaya hak kazanır. Öndelenmiş faiz getiren sermayenin tipik olarak büyük kısmını kendine çeken bir reel birikim sürecinin varlığı veriliyken, faiz, düzenli olarak üretilen kârdan bir pay olarak nesnel bir toplumsal temele kavuşur. Bu açıdan bakılınca, banka kredisi süreçleri, kapitalist sınıfın paralı kesiminin sahip olduğu sermayenin öndelenmesini ve karşılığının ödenmesini değil, fazla fonların yeniden tahsis edilmesini ve artık değerin farklı üretici kapitalistler arasında yeniden bölüşülmesini temsil eder.

Burada önerilen yaklaşım, kredi sisteminin, kapitalist toplumda faiz getiren sermayeyi oluşturan toplumsal mekanizma olarak yapısal analize tabi tutulmasına izin verir. İşçilere, kapitalistlere ve diğer toplumsal sınıflara üretici olmayan amaçlarla kredi verilmesini analiz edebileceğimiz daha iyi bir teorik temel sunar. Bu, kapitalist firmaların, fazla fonlarını ödünç vererek sıklıkla önemli miktarda faiz kazandıkları gözlemiyle de örtüşür. Ayrıca, beklenen getirileri kazandırmayabilecek yatırım amaçları için ödünç verilmesini de analiz edebiliriz. Paranın nerede kullanıldığından bağımsız olarak, borç verenin yine de faiz alma hakkı olabilir, çünkü kredi sistemi borçlanılan parayı faiz getiren sermayeye dönüştürmüştür. Üstelik faiz, kârın yaratılmasında nesnel bir toplumsal temel kazanmasına rağmen, paranın ödünç verilerek büyütülmesini sağlayan genel bir biçim olmayı sürdürür. Dolayısıyla, toplum genelindeki tüm parasal gelirlerden, bunların sonunda artık değere indirgenip indirgenmeyeceğine bakılmaksızın, faiz çekilip alınabilir.

Değerin, sermaye devresindeki normal ilerleyişi sırasında devreyi sistemli biçimde terk edip, para biçiminde durağan hâle gelmesinin birtakım yapısal nedenleri vardır. Başka bir ifadeyle, devre sürekli olarak değer 'sızdırır' –devrede ilerleyen değerin yanı başında tutulan para meblağları olarak gözüken 'sızıntılar'. 'Sızmış' ya da 'boşa çıkmış' değer hareketsiz durmasıyla nitelenir ve gömü karakterine yakınlaşır. Aslında analizi kolaylaştırmak adına paranın yalnızca altından oluştuğu ve kredi sistemin mevcut olmadığı varsayılacak olursa, devreden boşa çıkan değer ancak gömülemede kullanılabilir. Para gömülemeye ilişkin bu yaklaşımın, para gömülemesini açıklanamayan kişisel ve psikolojik güdülere dayandıran Keynesçi likidite tercihi görüşünden adamakıllı farklı olduğu vurgulanmalıdır (De Brunhoff, 1976, s. 41). Burada bu tür güdülenmeler söz konusu değildir: Gömüleme, sermayenin devredeki ilerleyişi sırasında, devreyle ilgili nesnel nedenlerle gerçekleşir. Üstelik devreden 'sızıntılar' doğrudan doğruya ve illaki değer akımının azalması anlamına gelmez. Değer, bir bütün olarak dairesel akımın belli bir büyüklüğü korumasını sağlamak üzere para biçiminde ve sınırlı sürelerle devreden boşa

çıkar. Sermaye, düzenli olarak gömüler oluşturup bunları bozarken, kendisini aynı düzeyde yeniden üretmeye devam edebilir. Bu gömülerin kaynaklarına aşağıda değiniyoruz.

Birincisi, tamamen dolaşımla bağlantılı gömüler vardır. Kapitalistler, $P - M$ aşamasında, öngörülemeyen ödemelerle alımları gerçekleştirmek ve kapitalist mübadelenin kaçınılmaz fiyat dalgalanmalarına göğüs gerebilmek için ihtiyati gömüler oluşturmalıdırlar. Bunlar 'yedek fonlar'dır, 'üretici para-sermayenin parçası'dır ve kapitalist, devrenin daha en başında bu tür yedeklere sahip olmalıdır (Marx, 1885, s. 165). Ayrıca, $P - M$ ve $M' - P'$ aşamalarında, hem üretim araçlarıyla emek gücünün peyderpey satın alınması, hem de bitmiş ürünün yine peyderpey satılması da para gömülerini doğurur. Devreyi bir bütün olarak ele aldığımızda bu meseleyi de tam anlamıyla aydınlığa kavuşturacağız. İkincisi, üretimle bağlantılı gömüler vardır. Sabit sermaye (makineler, tesis ve ekipman), değerini yavaş yavaş ve tekrarlanan çok sayıdaki devre boyunca serbest bırakır. Boşa çıkan değer, (örneğin ömrünü tamamlamış makineleri yenileme amaçlı) yeniden yatırıma yetecek asgari bir büyüklüğe ulaşılıncaya değin, bir gömü, amortisman fonu oluşturur. Marx'a göre (a.g.e., s. 248-61), bu amortisman fonlarının bireysel kapitalist için en bariz kullanımı, sabit işletme sermayesiyle ilgili çeşitli tamir işlerine ayrılmış geçici bir fondu. Üçüncüsü (ki bu da üretimle ilgilidir), kârlar tahakkuk edip yeniden yatırımda kullanılabilir hâle geldikçe de para gömüleri oluşur. Bu kârlar, yeniden üretimin maddi niteliklerine uygun asgari bir büyüklüğe ulaşıncaya değin, kapitalistin tuttuğu para fonları olarak birikirler. Hem amortisman fonları hem de birikmiş kârlar tipik kapitalist gömülerdir, çünkü kökleri kapitalist üretimde yatmaktadır.

Son olarak, üretimle dolaşımın bütünlüğüyle ya da bir bütün olarak sermaye devriyle bağlantılı gömüler vardır. Marx (a.g.e., 15. bölüm), bu tür gömü oluşumuna 'devir mekanizması' demiş, bunun teknik niteliklerini inceleyip açıklığa kavuşturmaya epey çaba sarf etmişti. Sermayenin $P - M$ ve $M' - P'$ aşamalarındaki ilerleyişi birlikte ele alındığında, bu belirli bir süreyi gerektirir: Dolaşım dönemi. $Ü$ aşamasındaki ilerleyişi de benzer şekilde üretim dönemini doğurur. Dolaşımda ilerleyen sermayenin bir kısmı (meta ürünü satılmışken, para girdilerin peşine düşmüş ve ücretleri öderken), geçici olarak üretimi terk etmiştir. Ancak kapitalist, üretimin sürekliliğini sağlamak için sabit sermayeyi hiç durmaksızın kullanma yönünde rekabet baskısı altındadır. Buna bakarak, sermaye devrinin başlangıcında kapitalistin, tek bir üretim döneminin gereksinimlerinin ötesinde girdi satın alıp ücret ödemeye yetecek kadar para-sermayeyi elinde tutması gerektiği sonucu çıkarılabilir. Aslında kapitalistin, ürün satış hasılatları düzenli hâle gelinceye değin üretimi sürdürmeye yetecek para-sermayeye sahip olması gerekir.

Ancak, bu tartışılmaz sonuca ilaveten Marx (a.g.e., s. 353-9), devir mekanizmasının bir parçası olarak, geri dönen satış hasılatının bir kısmının, üretimin finansal gereksinimleri açısından bir süreliğine lüzumsuz hâle gelmesinden ötürü para gömüsü olarak biriktiğini göstermeye çalışmıştı. Marx'ın argümanı, 'akıcı' sermaye (yani emek gücü ve hammaddeler) için üretim dönemi ile dolaşım döneminin çakışan örüntülerinin analizine dayanır. Marx'ın bu argümana getirdiği teknik ispat, aşağıda kısaca göstereceğimiz üzere doğru değildir, yine de argümanının dayanak noktası hem doğru hem de amaçlarımız açısından önemlidir.[44]

Marx (a.g.e., s. 203), 'devir mekanizması'nı göstermek amacıyla nihai ürünün 'bir kerede' satıldığını, girdilerin ise yavaş yavaş satın alındığını varsaymıştı. Bu varsayımların ne kadar genellenebilir olduğu sorunludur, çünkü nihai ürünün satışı bir sürü sanayide pekâlâ yavaş yavaş gerçekleşebilir. Doğrusu, satış hasılatının 'bir kerede' toptan elde edilmesi de istisnai bir durummuş gibi gözükür. Ne olursa olsun daha sonra Marx, dolaşım döneminin üretim döneminin tam katı olmadığı her durumda, satış hasılatları geldikçe geçici olarak atıl para oluştuğunu dile getirmişti (a.g.e., s. 355). Bunun nedeni, varsayılan koşullarda, her dolaşım döneminin sonunda satış hasılatlarının birdenbire tahakkuk etmesi, zorunlu olarak üretim döneminin kısmen geçmesinden sonra gerçekleşir. Dolayısıyla, Marx'a göre satış hasılatlarının o kısmı, üretimin sürekliliği açısından geçici olarak gereksiz hâle gelir.

Bu sonuç, Marx'ın varsayımlarıyla çizdiği çerçeve içerisinde bile genellikle doğru değildir. 'Bir kerede' tahakkuk eden satılmış ürünün değeri, teorik kurgu nedeniyle, bir üretim dönemini sürdürmek için gereken sermayenin değerine eşittir. Bununla birlikte, tahakkuk eden para-sermaye akıcıdır ve hem şu anki hem de bir sonraki üretim dönemlerine yayılabilir. Eğer üretimin sürekliliği korunacaksa ve dolaşım döneminin katı düzenliliği (Marx'ın varsayımı) veriliyken, sürekli üretimi sağlamak için, gelecekte birbirini takip eden her dolaşım devresinin sonunda toptan tahakkuk eden satış hasılatları bütünüyle gereklidir. Dolaşım döneminin üretim döneminin tam katı olup olmadığı, hatta üretim dönemi ile dolaşım döneminin göreli uzunlukları, bu açıdan hiç mi hiç önem taşımaz. Sadece dolaşım dönemi düzensiz ve belirsizse, üretimin sürekliliğini sağlamak için kapitalisti her zaman fazladan yedek fonlar tutmaya mecbur bırakıyorsa, satış hasılatların parçaları, tahakkuk ettikleri üretim döneminin geri kalan kısmında geçici olarak lüzumsuz hâle gelebilir. Ancak bu sonuç, Marx'ın kastettiği gibi üretim ve dolaşım zamanının etkileşiminden değil, hasılatın belirsizliğinden kaynaklanır.

Yukarıda bahsettiğimiz son nokta, Marx'ın, atıl paranın, sermaye devrinin sürekliliğini sağlamanın sonucu olarak oluştuğu argümanını nasıl kurtarabileceğimizi bize gösterir. Kapitalistler, değişken ve önceden kestirilemez

satış hasılatı akımlarıyla ister istemez karşılaşırlar; bunun zamanlaması, değişkenliği ve önceden kestirilemezliği hiç de daha az olmayan (ücret ödemeleri dahil) üretken sermaye alımı giderlerinin zamanlamasından mutlaka farklı olur. Üretimin sürekliliğini sağlama yönündeki rekabet baskısı hesaba katıldığında, kapitalistler, ihtiyati ödeme aracı rezervleri tutmak zorundadırlar. Bu 'devir' rezervi, kapitalistlerin, gelirlerle harcamaların akış zamanlamalarından kaynaklanan sorunları, her iki akıştaki geçici uyumsuzlukları, ani değişiklikleri ve diğer çarpıklıkları çözüme kavuşturmalarını sağlar. 'Devir' rezervi, devir boyunca 'serbest bırakılan' para olmayıp, aksine sermaye devrinin sürekliliğini sağlamak üzere daha en başta hazır bulunması gereken bir rezervdir.

Değerin –çeşitli ihtiyati rezervler, geçici olarak kullanılmayan kârlar ve amortisman fonu biçiminde– devreden düzenli olarak boşa çıkması, kapitalist koşullarda kredi sistemine toplumsal bir temel kazandırır. Kredi sistemi, 'sızmış' değeri toplar, bunu faiz getiren sermayeye dönüştürür ve tekrar reel birikimine yönlendirir. Demek oluyor ki faiz getiren sermaye, toplam toplumsal sermaye devresi içinde daimi olarak kalmaz; aksine, sistemli olarak dışında oluştuğu devreye sürekli girip çıkar. Faiz getiren sermayenin karşılığı açısından bu noktanın taşıdığı önemini, Marx'ın tüccar sermayesi analizine kısaca ve zorunlu olarak değindikten sonra aşağıda tartışacağız.

3.2.3 Faiz Oranı ve Kâr Oranı

Ticaret sermayesi ile para ticareti yapan sermayeden oluşan tüccar sermayesi, faiz getiren sermaye ile daima derin bağlantıları olan, eskiden kalma bir sermaye biçimidir (Marx, 1894, 20. bölüm). Kapitalist ekonomide, metaları alıp satan ticaret sermayesi tümüyle mübadele alanı içinde kalır. Ticari kâr, emek gücünün istihdam edilip sömürülmesinden değil, tüccarların başlangıçta satın almış oldukları metaları yeniden satmalarından elde edilir. Ticaret sermayesinin toplumsal işlevi, bir bütün olarak sermaye için meta dolaşımının yürütülmesiyle ilgili maliyetleri asgari düzeye indirmektir.[45] Sonuçta, sanayi sermayesi gibi ticaret sermayesinin de toplam artık değerden aynı *pro rata* esasa göre hak ettiği karşılığı alması, nesnel gerekçelere dayanır. Benzer şekilde, para ticareti yapan sermaye –ki o da tümüyle mübadele alanı içinde kalır, zorunlu olarak mübadele alanında bulunan paranın yönetilmesinde uzmanlaşır. Yaygın kapitalist mübadele ortada duruyorken, hesapların tutulması, mevduatların korunması, meblağların transfer edilmesi ve her şeyden önemlisi de bir ulusun parasının başka birininki ile değiştirilmesi gerekir. Bu faaliyetleri yürütmenin maliyetlerini toplumsal ölçekte azaltan para ticareti yapan sermaye, sonuçta ticaret ve sanayi sermayesiyle aynı te-

melde karşılığını alır. Kapitalist kredi sistemi büyüyüp geliştikçe bankaların para ticareti yapan sermayenin işlevlerini üstlenme eğilimi göstermeleri, bu sermaye biçiminin bağımsız varlığının ortadan kalkmasına yol açmaktadır.

Marx'a göre hem ticaret sermayesi hem de para ticareti yapan sermaye (ya da bunun gelişmiş kapitalist biçimi olan banka sermayesi), toplam toplumsal sermaye devresinde dolaşım alanının ayrılmaz parçalarıdırlar. Mübadele maliyetlerini asgariye indirir ve kendi içsel hareketleri kapsamında devreyi terk etmezler. Devreye bütünleşik sermayeler olarak, toplam artık değerin yeniden bölüşümüne sanayi sermayesiyle aynı düzeyde katılırlar. Kısacası, ortalama kâr oranının oluşumuna iştirak ederler. Öte yandan faiz getiren sermaye, sürekli olarak devrenin dışında yaratılır ve devreye girip çıkar. Faiz getiren sermaye, bunu yaparak birikim boyunca mevcut olan fazla para fonlarını harekete geçirir ve bu fonları, devreye bütünleşik sermayeler arasında yeniden dağıtır (böylece, aşağıda 4. bölümde daha ayrıntılı açıklayacağımız üzere bu sermayelerin devrini de hızlandırır).[46] Sonuç olarak, faiz getiren sermaye de toplam artık değerden pay alır, ama bu, sanayi, ticaret ve bankacılık sermayesi (ya da para ticareti yapan sermaye) ile aynı temel olmaz. Faiz getiren sermaye, ortalama kâr oranının belirlenmesine katılmaz, ama faiz kazanır.

Faiz getiren sermayenin doğasına, 'para' kapitalistleri ile 'üretici' kapitalistler arasındaki ilişki açısından değil de bu şekilde yaklaşılması, Marx'ın, ortalama kâr oranının normalde ortalama faiz oranından yüksek olduğu ve çoğunlukla bunun üst sınırını oluşturduğu (gerçi kapitalist iş çevriminin belli evrelerinde bu geçerli olmayabilir) iddiasını değerlendirmemizi kolaylaştırır (a.g.e., s. 482). Marksist iktisadın bu karakteristik konumu, esasen kâr oranı ile faiz oranının eşitlenme eğiliminde olduğunu farz eden neoklasizmle (ve Keynesçilik ile) tam bir karşıtlık gösterir. Marksist iktisada göre iki oranın eşit olmaması, devreye bütünleşik sermaye ile devrenin dışında ortaya çıkıp bilahare devreden çıkan sermaye arasındaki yapısal farkı yansıtır. Ayrıca, faiz getiren sermayenin, sanayi sermayelerinin yarattığı fazla fonlara bağlı olduğunu da yansıtır.

Devreye bütünleşik sermayeler için, sermayenin hareketliliği ilkesi, kâr oranının eşitlenmesine dayanak oluşturur. Toplumsal artık değer üretme kapasitesi, (mübadele alanları dâhil olmak üzere) üretimin farklı dalları arasında hiç durmaksızın yeniden dağıtılarak, devrenin işleyişlerine katılan tüm sermayelerin *pro rata* esasta karşılıklarını almalarını sağlar. Bu üst düzeyde soyutlamada bile sermaye hareketliliği ilkesinin, faiz getiren sermaye ile devreye bütünleşik sermayeler arasında aynı şekilde işleyemeyeceği açıktır. Örneğin, faiz getiren sermayeye katılması için sanayi sermayesinin devreyi büsbütün terk etmesi, böylelikle de artık değer yaratacak toplumsal kapa-

siteden kendisini mahrum bırakması ve bunun yerine, bu kapasiteyi farklı görevler arasında yeniden dağıtmakla yetinmesi gerekir. Öte yandan faiz getiren sermaye, kendisini daimi olarak sanayi sermayesine dönüştürerek, toplam toplumsal sermaye devresi akımlarının ve sonuçta ortaya çıkan atıl paranın çoğalması sayesinde kendisinin gelecekte yeniden oluşmasının koşullarını hazırlar.[47]

Faiz oranının normalde kâr oranının altında kalma eğilimini tam anlamıyla göstermek, yukarıdaki mülahazalardan çok daha karmaşık bir analizi gerektirir. Bu bağlamda iki etken büyük önem taşır. İlk olarak, reel birikimin içsel olarak çevrimsel hareketi –ki bu esnada faiz oranı ile kâr oranı zıt yönlerde hareket etme eğiliminde olurlar. Kapitalist iş çevriminin bu yönünü 6. bölümde ayrıntılarıyla ele alacağız.[48] Burada şu kadarını söylemekle yetinelim: Her ne kadar ortalama kâr oranı prensipte ortalama faiz oranı için üst sınırı oluştursa da, çevrim sırasında öyle anlar olabilir ki faiz ödemeleri tavan yaparak, yalnızca kârları değil üretici kapitalistlerin sermayelerini de tüketebilir. Bunlar, ortalama kâr oranının tam da ortalama faiz oranı için üst sınır oluşturmadığı durumlardır. Faiz getiren sermaye, fazla fonları harekete geçirip yeniden dağıtmak suretiyle faydalı bir toplumsal işlev üstlenmesine karşın, sanayi kapitalistlerinin sermayelerini de eritebilir. Bu potansiyel yıkıcı rol, faiz getiren sermayenin görece özerk, toplam toplumsal sermaye karşısındaki kısmen dışsal konumuyla son derece uyumludur. İkinci olarak, kredi sisteminin yapısı, fonları sistemli olarak toplum genelinde harekete geçirebilmesini sağlayan kurumsal gücü de kâr oranına göre faiz oranının belirlenmesinde fazlasıyla önemlidir. Açıktır ki, kapitalizmin tarihinde ortaya çıkmış olan çeşitli kredi sistemleri arasında birtakım önemli kurumsal ve tarihi farklar bulunmaktadır. Bir sonraki bölümde, belli bir kurumsal yapının, daha açıkçası liberal kapitalizmin en parlak devrinde Britanya'nın sahip olduğu kurumsal yapının, gelişmiş kapitalist kredi sistemi için genel bir başvuru noktası olarak kabul edilebileceğini öne süreceğiz.

Faiz oranı ile kâr oranı arasındaki ilişki bağlamında önemle belirtilmesi gereken bir diğer nokta, toplumsal yeniden üretimin nesnel hiçbir maddi yanının, faiz oranının oluşumuna yansımadığıdır. Başka bir ifadeyle, toplam kârın faiz ile girişim kârı olarak bölünmesinin nesnel hiçbir maddi temeli yoktur. Kâr oranı, yeniden yatırım için fazla kaynakların yaratılması ve bunların rakip sermayeler arasında paylaşılması temel sürecini, kapitalistçe bir tarzda kavrar. Kâr oranının, iştirak eden sermayelerin organik bileşiminde, sermaye devrinin uzunluğunda, iş gününün uzunluğu ile bölünmesinde yatan maddi bir temeli vardır. Faiz oranı, herhangi bir köklü kapitalist yeniden üretim ilişkisi ifade etmez. Marx'ın 'doğal' faiz oranı anlayışını reddetmesinin daha derinlerde yatan anlamı budur (a.g.e., s. 487).[49] Faiz oranı, tamamen

faiz getiren sermaye talebi-arzı dengesi temelinde toplam kârın bölüşülmesini ifade eder. İş çevrimi boyunca faiz oranının deviniminde bazı düzenlilikler elbette tespit edilebilir, ama bunların gerisinde, piyasa konjonktüründeki değişimlerden daha köklü bir temel yoktur. Faiz oranı, değer yasasıyla illa ilişkisi olması gerekmeyen, yalın bir fiyattır. Ancak, tam da bundan ötürüdür ki faiz oranı, faiz getiren sermaye piyasalarında keskin bir netlik kazanır. Bunun aksine, sermayenin farklı üretim dalları arasındaki hareketi olarak ifade eden kâr oranı, benzer bir sayısal açıklığa kavuşamaz (a.g.e., s. 488-90).

Son olarak, yukarıda yapılan analizden hareketle banka kredilerinin, sermaye devrinde yaratılan atıl fonların toplanıp yeniden dağıtılmasından ibaret olduğu yorumu yapılmamalıdır. Kredi, özü itibariyle esnek ve uysal bir toplumsal ilişkidir. Gelişmiş bir kredi sisteminde kredi almak, finansal kurumların pasiflerine sahip olmak demektir. Bu gibi pasiflerin, ilk önce reel birikimden tahakkuk etmiş durağan fonlar olmaksızın, kredi sistemi içinde yaratılması elbette mümkündür. Bir açıdan bakıldığında kredi sisteminin toplumsal rolü, devreden boşa çıkmış para değeri bir yerde toplamak, ama başka bir açıdan bakıldığında ise faiz getiren sermayeyi dağıtmak için reel birikim olanaklarını incelemektir. Finansal kurumların pasifleri, sırf gelecek getirilerin beklentisiyle ve bunların, pasifleri muteber kılacağı umuduyla yaratılabilir. Kredi sistemi, kapitalist sisteminin plansız düzeni içindeki akılcı öngörü unsurlarının toplandığı bir havuzdur. Benzer şekilde, faiz oranı oluşumu da beklentilere ve gelecekle ilgili değerlendirmelere dayanır gibi gözükür. Bireysel kapitalistler, faiz oranının planlanan faaliyetlerden beklenen kâr oranı aşması hâlinde, normalde fon borçlanmazlar. Bu, Marx'ın, faiz oranının normalde sıfır ila ortalama kâr oranı arasında olduğu şeklinde temel önermesinin bir başka yönüdür.

3.3 KAPİTALİZMDEN ÖNCE PARA ÖDÜNÇ VERME

3.3.1 Tefecilik ve Faiz Getiren Sermaye

Marx (1894, s. 728-9), faiz getiren sermayenin (daha doğrusu tefeci sermayesinin), eskiden kalma bir sermaye biçimi olduğunu iddia eder; kapitalizm öncesi toplumlarda, tefeci sermayesi çoğunlukla 'müsrif zenginlere' (özellikle toprak sahiplerine) ve küçük üreticilere (özellikle köylülere ve zanaatkârlara) ödünç verilirdi. Tefeci sermayesinin kapitalizm öncesi toplumlardaki konumu, toplumsal yeniden üretimin özüne dışsaldı. Üstelik yağmacı bir mizaca sahipti; aldığı faizle hem toprak sahiplerinin hem de küçük köylülerin varlık koşullarını tahrip ediyordu. Tefeci sermayenin dışsal konumunun ve yağmacı mizacının temel nedeni, sanayi kapitalizminin kurulmasından önce

toplumda değerin kendi kendini genişletmesini sağlayacak hiçbir mekanizmanın olmaması idi. Tefecilik, ticarete benzer bir şekilde, kapitalizm öncesi dünyanın 'intermundia'sında bulunuyordu (a.g.e., s. 733). Öte yandan faiz getiren sermaye, bu sermaye biçiminin sürekli olarak oluşmasını sağlayan kredi sisteminin kapitalist üretim tarzıyla tamamen bütünleşmiş olması nedeniyle tefecilikten oldukça farklıdır. Banka kredisi kapitalist üretimin koşuluyken, üretimse banka kredisine gerekenleri düzenli olarak yaratır. Faiz getiren sermaye, kapitalist yeniden üretimdeki bütünleşik konumuna karşın, yine de görece özerktir ve kimi zaman bu özerklik, sanayi kapitalistlerinin varlık koşullarını tahrip edebilme gücüne dönüşür. Faiz getiren sermaye, ilkel tefeciliğin yağmacı karakterini bir nebze muhafaza eder.

3.3.2 Para Ödünç Verme ve Toplumsal Yeniden Üretim

Kapitalizm öncesi toplumlarda kredinin yeniden üretimle ilişkisi, paranın yeniden üretimle ilişkisinden çok daha karmaşık bir konudur. 2. bölümde paranın, farklı toplumlara ya da topluluklara mensup meta sahipleri arasındaki gayrişahsi ve anarşik temas sırasında ortaya çıktığını dile getirmiştik. Para, kapitalizm öncesi toplumlara nüfuz ederek bir dizi karmaşık işlevi üstlendi, ama kapitalizmin yükselişine kadar bu toplumların yeniden üretiminin özüne dışsal kalmaya devam etti. Kredi, çarpıcı bir karşıtlıkla, genellikle farklı toplumların temas noktalarında ortaya çıkamadı. Kredi esasen güven demektir ve geleneksel, dini, ailevi ve hiyerarşik bağlara tabi olmayan insanlar arasında böyle bir güvenin sağlanması pek olası değildir. Muhtemelen kredinin kökeni, Mauss'un (1954) savunduğu üzere, kapitalizm öncesi köylü topluluklarında hediye alıp verme uygulamasında yatmaktadır.[50] Hediyeler vererek ya da ihtiyaç duyulduğunda yardım teklif ederek karşılıklı yükümlülükler yaratılması, modern zamanlarda bile küçük köylü topluluklarının vazgeçilmez bir unsurudur.

Eski ve klasik Yunancada vermek (*didomi*) ve ödünç vermek (*daneizein*) sözcükleri birbiriyle sıkı sıkıya bağlantılıdır ve ilkinin ikincisine dönüştürülmesi süreci belirlenebilir (Millet, 1991, s. 28-30). Eski Yunanca bağlamında krediyi, Hesiod'un yaşadığı yedinci yüzyıl Boeotia'sında tipik olan ürünlerin ve emeğin karşılıklı, yükümlülük-yaratan mübadelesinden ayırmak hâlâ çok zordur. Ancak, klasik Yunancada faizle para ödünç vermek için kullanılan sözcük (*tokizein*), muhtemelen paranın görünüşte daha fazla para doğurabilmesine (*tokos*) gönderme yapan, tamamen farklı bir kavramdır. Burada farklı bir kredi biçimiyle karşı karşıyayız; paraya somut bir nesnellik kazandırmak için paranın varlığına bel bağlayan, ama aynı zamanda geleneksel ve toplumsal karşılıklı hediye vermeye ışık tutmaya başlayan bir biçim. Para,

kapitalizm öncesi toplumlara dışarıdan girdiğinden, para ödünç verme de kolaylıkla yabancı ve kötücül potansiyele sahip bir pratik niteliği kazandı.

Klasik edebiyatta, klasik Yunan'da para ödünç verilmesiyle ilgili bolca tanıklığa rastlanır. Kanıtların parça parça olsa da bol bulunduğu M.Ö. 4 yüzyıl Atina'sında, para ödünç verme işi, profesyonel olmayan bir tarzda toprak sahipleriyle tapınaklar tarafından ve profesyonel olarak da 'bankacılar' (*trapezites*) tarafından yapılıyordu. Klasik Atina'da, bazı bankacılarla şahısların uzun mesafeli gemi ticaretini finanse etmek için para ödünç verdikleri bilinse de, tipik olarak üretken olmayan amaçlarla para ödünç veriliyordu: Mahkûmlar için fidye ödeme, prestij harcamaları yapma, istisnai durumlarla başa çıkma (a.g.e., 3. bölüm). Borçlanma, neredeyse hiçbir zaman yatırım yapmak ve zenginliği artırmak amacıyla yapılmıyordu. Sonuçta, kredilerin geri ödenmesi çok zor oluyor ve seçkinlerin, devlet gücünü sıklıkla kötüye kullanmaları gerekiyordu. Parayı ödünç verenin amacı, çoğu kez diğer insanların topraklarını ele geçirmek ya da borçluyu (köleliğe benzer bir durum olan) borç esaretine sürüklemekti (Finley, 1981, 4. ve 9. bölümler).

Bunca kanıtın ve argümanın varlığına rağmen bazı tarihçiler, klasik Yunan'da para ödünç vermenin, modern kapitalist banka kredisine benzediğini hâlâ ispatlamaya çalışıyorlar. Bu çabalar, örneğin Cohen'in (1992) ve Thompson'un (1978, 1982) çalışmalarında olduğu gibi, sıklıkla akıl almaz savların ve neoklasik iktisadın zamandan soyutlanmışlığının hiç düşünmeden kabul edilmesini içeriyor. Ancak, klasik bankacıların modern tarzda çalıştıklarına, yani sistemli olarak mevduatları ve diğer fazla fonları toplayıp bunları, iktisadi faaliyeti geliştirmek amacıyla kredi olarak verdiklerine ilişkin hiçbir delil bulunmamaktadır. Takas, hesap transferleri, çekler ya da bir tür kredi-paranın olduğu bir banka kredisi sistemine dair kesinlikle delil bulunamamıştır (Finley, 1973, s. 141). Dahası, genellikle azat edilmiş kölelerden oluşan bankacıların toplumsal statüsü düşüktü. Eski Yunan'da para ödünç verilmesi, toplumun iktisadi yeniden üretiminin özüne uzak bir faaliyetti. Düzenli bir iktisadi faaliyet olarak para ödünç verilmesi, ancak düzenli olarak daha fazla parayla sonuçlanması durumunda bir anlam taşır. Para ödünç vermenin herhangi bir üretim tarzına içkin hâle gelmesi için değeri para biçiminde genişletecek sistemli bir toplumsal mekanizmaya sahip olmak gerekir. Artıkların yeniden yatırıma dönüştürülmesiyle zenginliği büyütme pratiğinin ve anlayışının kesinlikle olmadığı klasik Yunan dünyasında, kesinlikle böyle bir mekanizma bulunmuyordu. Yunanlılar açısından zenginlik, başkalarının (çoğunlukla kölelerin) emeklerinin doğrudan sömürülmesiyle, savaşla ya da düpedüz şansla elde ediliyordu. Üstelik toprak sahibi yönetici sınıfın, esnaf ve zanaatkârların düşük (*sadece kâr için yapılan*) faaliyetlerine küçümseyerek bakması, üretimde teknik ilerlemelerin önünü iyice tıkıyordu.

Helenistik ve erken Roma dönemlerinin savaşlarla geçen kaotik ortamında iyice katılaşan bu tutum, köle sayısında muazzam artışı beraberinde getirmişti.

Para ödünç verme, tam da iktisadi yeniden üretime dışsal olması yüzünden klasik Yunan'da derinden derine aşındırıcı bir nitelik gösteriyordu. Köylülerin giderek borç batağına saplanıp sonunda topraklarını kaybetmeleri, yaygın gözlenen bir olguydu. Solon'un M.Ö. 6. yüzyılda Atina'da yaptığı reformların iki ana amacı vardı (borçların affı ve toprakların yeniden bölüştürülmesi) ve muhtemelen çok ağır bir toplumsal krize cevaben yapılmıştı. Takip eden yüzyıllarda (4. yüzyıl Atina'sında olmasa da) Yunan dünyası genelinde özgür yoksullar, toprak sahibi zenginlerin karşısına kararlılıkla bu iki taleple çıkacaklardı. Roma'nın yükselişi, Yunan dünyasındaki yoksulların durumunu kötüleştirdi, çünkü Romalılar hep zengin toprak sahiplerinin tarafını tutuyorlardı. Sıklıkla iltizam usulü vergi toplamayla bağlantılı olan para ödünç verme, erken Roma devrinde inanılmaz servetlere ulaşmanın en çabuk yoluydu. Doymak bilmez İtalyan mültezimler ve bankacılar (*publicani* ve *negotiatores*) acımasızca Küçük Asya'nın kanını emdiler;[51] Yunanlıların ulusal bağımsızlık ve toplumsal adalet uğruna M.Ö. 1. yüzyılda son kez ümitsizce başlattıkları Mitrades ayaklanmasında da aynı ölçüde merhametsizce katliam yaptılar. Romalılar altın özlemiyle yanıyorlardı –ele geçirilen Roma'nın Küçük Asya valisi Manius Aquillius'un boğazından aşağı eritilmiş altın dökülmesini emreden Mithridates'in vahşice altını çizdiği bir nokta.

Genellikle, kapitalizm öncesi toplumlarda para ödünç vermenin oynadığı iktisadi rol, bu toplumların tam parasallaşmamış olmasıyla tutarlı idi. Para miktarını vergi, savaş, mülk ya da ürün satışı yoluyla çoğaltmak mümkündü, ama böyle bir çoğalmayı gerçekleştirecek sistemli hiçbir toplumsal mekanizma yoktu. Faizin, paranın çoğaltılması genel olasılığına uygun bir karşılığını ödeme biçimi olarak ortaya çıkması mümkünse de, sistemli bir toplumsal temelden yoksundu. Bu nedenle, para ödünç verme ne üretimi finanse edebiliyordu, ne de piyasa temelli, ekonomi genelinde geçerli bir faiz oranı ortaya çıkarabiliyordu. Kapitalizm öncesi para ödünç verme, sağlam bir toplumsal temelden yoksun olması yüzünden iktisadi yeniden üretimin özünü derinden derine rahatsız eden yağmacı bir açgözlülük biçimine büründü. Faiz, koşullar elverdiği zaman artık emeğin büyük kısmını emebiliyor, hatta küçük üreticilerin varlıklarını ve toprak sahiplerinin servetlerini kemirip tüketebiliyordu. Tefecilik kabilinden para ödünç vermenin tam aksine, modern faiz getiren sermayenin niteliği, sanayi sermayesi devresiyle bağlantılı olarak öndelendiği düşünüldüğünde açıkça ortaya çıkar. Para değerinin düzenli çoğalması ve üretimin krediyle finanse edilmesi –ki bunların her ikisi de sanayi kapitalizminin doğal yönleridir, faiz getiren sermayenin öndelenmesine

ve faiz ödenmesine nesnel temeller sunarlar. Yine de faiz getiren sermaye, kapitalist toplumun altta yatan maddi yeniden üretimiyle mesafeli ilişkisini sürdürür. Para ödünç vermenin eskiden kalan yağmacı ve yıkıcı niteliğiyle ilintili kimi yönleri, kapitalist krizler esnasında hâlâ ortaya çıkar.

3.4 NEOKLASİK FAİZ TEORİSİ VE OPTİMAL SÖZLEŞME TASARIMI

Yukarıdaki tartışmayı, ödünç verme ve bankacılığın analitik temelleri hakkındaki son dönem neoklasik yazınıyla birlikte değerlendirmek aydınlatıcı olur. Bilgi iktisadını kapsayan bu yazın, kredi kuruşları ile piyasalarının hem büyüme hem de ürün dalgalanmaları üzerindeki etkisine dair teorik temeller sunmaya çalışır. Destekleyici ayakları, metodolojik bireyciliğin benimsenmesi ölçüsünde alabildiğine neoklasiktir. Mübadele için Arrow-Debreu genel denge analiziyle temel bir çekişmesi yoktur. Genel denge, tüm piyasa katılımcılarının kusursuz bilgiye sahip olduğu varsayımı nedeniyle öz sermaye ile borç alınan sermaye arasında belirgin bir ayrım yapmaz ve bankalar gibi aracı finansal kurumlara alan bırakmaz. Güncel yazın, bilginin mübadelenin tarafları arasında asimetrik dağıldığından hareketle, genel denge çerçevesi içinde krediye analitik bir alan açmayı amaçlamaktadır.

Bu alandaki özgün içgörü, Akerlof'un (1970), satıcıların ikinci el arabaları hakkında muhtemel alıcılardan daha fazla şey bildiklerini belirttiği 'kötü ikinci el arabalar' makalesine kadar uzanıyor. Sonuçta piyasa fiyatı, alıcıların ortalama kalite algılarını yansıtır ve kötü arabalarını satanlar, yüksek kaliteli arabaların zarara uğraması pahasına fazladan para kazanırlar. Benzer çizgilerde ilerleyen Jaffee ve Russell (1976), borç verenlerin, ödünç verme işleminin gerçekleşmesi öncesinde 'iyi' ve 'kötü' borçlanıcıları birbirinden ayıramadıklarını dile getiriyorlardı. Dolayısıyla, tahsil edilecek faiz, kötü riskleri karşılayacak bir fazladan ödemeyi de içermelidir. Üstelik temerrüt olasılığı kredinin büyüklüğüne göre değiştiği için işin içine ters seçim [*adverse selection*] girer: 'İyi' borçlanıcılar küçük kredileri, 'kötü' borçlanıcılarsa büyük kredileri tercih ederler. Leland ve Pyle (1977), biraz farklı bir yaklaşımla girişimcilerin, kendi projeleri hakkında borç verenlerden daha çok şey bildiklerini söylüyorlardı. Borçlanan girişimci, projeye ayıracağı öz sermaye miktarını belirleyerek (ki projenin riskine göre değişecektir), projenin hakiki değerini piyasaya işaret etmiş olur. Projenin ne kadar riskli olduğuyla ilgili bilgiler ticari yollarla toplanamaz, çünkü bu durumda bilgi kamuya açık hâle gelir ve ticareti yapılmaya başlar başlamaz değerini yitirir. Sonuç olarak, bu tür bilgileri toplamak, bunlara kendi aktiflerinde doğrudan yer vermek, aktiflerini çeşitlendirerek riskleri azaltmak ve dolayısıyla da büyük miktarda öz

sermaye tutma ihtiyacından kurtulmak için finansal aracı kurumlar ortaya çıkarlar.

Townsend (1979), bu tartışmada önemli bir atılım yapmıştı. Arrow-Debreu'nün kusursuz bilgi dünyasında tipik borç sözleşmesine, yani borçlananın projesinin fiili getirilerine bağlı olmaksızın belli miktarda paranın (ana para artı faizin) borç verene geri dönmesini öngören bir anlaşmaya yer yoktur. Bu dünyada, para sahibi açısından bakıldığında, standart borç sözleşmesi yapmaktansa fiili proje kazançlarını gerçekleştikleri zaman bölüşecek şekilde proje sahibiyle ortaklık türü bir anlaşmaya girmek ortalamada daha yararlıdır.[52] Townsend'in para ödünç vermenin varlığına dair açıklaması, para sahibiyle karşılaştırıldığında proje sahibinin daha bilgili olduğu varsayımına dayanıyordu. Fiili kazançları bölüşme anlaşması, proje sahibini, getirilerin bir kısmını ya da tamamını gizleyerek para sahibine yalan söylemeye ve sahtekârlık yapmaya teşvik eder. Bu ahlaki çöküntüden sakınmak için para sahibi, proje sahibini gözetleyip takip etmelidir. Bu gözetim işi maliyetli bir süreç olduğundan, para sahibi ile proje sahibi arasındaki optimal sözleşme düzenlemesi kolayca anlaşılamaz, ayrıca incelenmelidir.

Townsend'in bu teorik soruna getirdiği çözüm, daha sonra aralarında Diamond (1984), Gale ve Hellwig (1985) ve Williamson'un (1986) da bulunduğu birçok araştırmacının çalışmalarıyla geliştirildi; Morgan'ın (1994) çalışmasıyla zarif bir matematiksel basitliğe kavuştu. Neoklasizmin metodolojik bireyciliği veriliyken, optimal gözetim düzenlemesi, para sahibinin meşru sayılan sözleşmeden beklediği getirileri (ve dolayısıyla beklenen faydayı) azami düzeye çıkaran düzenlemedir. Öte yandan gözetim maliyetli bir şeydir ve bu durum, iki parçalı bir çözümü dayatır. Para sahibi için sabit bir getiri belirlenir. Eğer bu alınırsa, proje sahibinin gözetlenmesi gerekmeyeceğinden gözetim masraflarından kaçınılmış olur; eğer alınmazsa, proje sahibi temerrüde düştüğünü (iflasını) ilan eder, fiili getiriler takip edilir ve başta öndelenen miktar olabildiğince geri alınır. Bu nedenle, bilgi asimetrisinin olduğu bir dünyada, para sahibi ile proje sahibi arasındaki optimal sözleşme, maliyetli bir temerrüt olasılığının söz konusu olduğu bir borçtur.

Borcun doğasına ilişkin bu temel analiz, finansal aracılığın doğası ve pratiği hakkında sonuçlar çıkarmak için yaygın olarak kullanılmıştır. Eğer aynı borçlanıcı için çok sayıda borç veren kişi varsa, gözetimin telafi edilemeyecek maliyetleri, toplumsal açıdan ziyankâr olacak şekilde katlanarak artar. Diamond'a göre (1984) finansal aracı kurumlar, gözetim sorununa getirilmiş içsel, toplumsal açıdan daha iyi bir çözümdür. Bankalar, 'yetki devredilmiş gözetimciler'dir: Nihai borçlanıcılarla sözleşmeler yapar, bunları takip eder ve uygulatırlar; iyi çeşitlendirilmiş portföyler tutarlar; borç verenin aktif getirilerini daha istikrarlı yaparlar. Çeşitlendirme çok önemlidir, çünkü banka

iflası olasılığını oldukça azaltır. Sonuçta, çok sayıda borç veren olması gözetim masraflarını çoğaltmazken, bankaların kendilerini gözetlemeleri gerekmez. Bankaların ödünç verme hacimlerini, piyasayı temizleyen düzeylerin altında tutma nedenleri (bu, bazı dışsal şokların ateşlediği ekonomik dalgalanmalara katkı yapabilecek bir uygulamadır), bu teorik yaklaşımın bilahare kullandığı yerler arasındaydı (örneğin bkz. Bernanke ve Gertler, 1989; Morgan, 1994).[53]

Marksist ekonomi politik, faizin, toplam kârın geleneksel bölüşümünden kaynaklandığını yüzyılı aşkın bir süredir dile getiriyor –üstelik faiz getiren sermaye talebi-arzı dengesini yansıtan bir bölüşüm. Bu konuda modern yazın, kapitalistler arasındaki güvenin tehlikeli doğasına tamamen bilinçsiz bir içgörü ekleyerek, tekerleği yeniden icat etmiştir. Öte yandan, borç sözleşmesinin optimal olduğunun 'kanıtı', neoklasizmin tüm metodolojik özelliklerini taşır. Önemli olan dünyanın nasıl olduğu değil, bireyler arasındaki ideal piyasa etkileşimi modelinden neden saptığıdır. Bu etkileşimin kurumsal ve tarihi arka planı bütünüyle denklemin dışında tutulur. 'Kanıt', maddi kaynaklara sahip bir kişinin, birtakım uzmanlık bilgilerine sahip bir kişiyle karşılaştığı ve mübadelenin, bu ikisi arasındaki yegâne toplumsal bağlantı noktası olduğu her duruma aynı şekilde uygulanabilen bir mantık oyunundan ibarettir. Bu tür bir analizin sonuçlarında borca özgü hiçbir şey olmadığı, analizin emek piyasasına uygulanmasından benzer sonuçlar elde edildiği gerçeğinden açıkça görülür.

Ekonomi politiğe dayanan bir analizin, iki parçalı bir borç sözleşmenin bir şekilde optimal olduğunu kanıtlaması gerekmez: Faiz getirmesi amacıyla paranın ödünç verilmesinin, kârı amaçlayan üretime doğrudan yatırım yapmaktan özde farklı olduğu toplumsal ve tarihi bir gerçektir. Mesele, bu farkın tam toplumsal içeriğinin yanı sıra kârla faizin etkileşimine karışan toplumsal ilişkileri de belirlemektir. Bunu akılda tutarak, sadece 'para sahibi' olanlara karşı sadece 'proje sahibi' olanlar şeklindeki son dönemin yaygın teorik varsayımı, Marx'ın 'para' kapitalisti ile 'üretici' kapitalist arasındaki benzer (ve sorunlu) ayrımından daha zayıftır. Marx, en azından bu ayrıma, mevcut artık değeri paylaşan kapitalist sınıf kesimleri açısından belirli bir toplumsal içerik atfetmişti. Ancak, yukarıda dile getirdiğimiz üzere, sadece 'para sahibi' ve 'proje sahibi' olanların bulunduğunu varsaymak yine de yanıltıcıdır. Kapitalist para ödünç vermeyi analiz etmenin en iyi yolu, birikimin asli devriminde yaratılan durağan paranın harekete geçirilmesini incelemek olacaktır. Sanayi kapitalistleri ('üretici' kapitalistler) de 'para' sermayesinin öndelenmesine katılırlar. Dahası, kapitalist bir ekonomide faiz, fazla parasermayeyi toplayıp değeri genişletecek toplumsal mekanizmaya yönlendiren kredi sistemi doğru dürüst çalıştığında toplum genelinde uygulanabilirlik

kazanan yalın bir fiyattır. Faiz getiren sermayenin sahibine geri dönmesi, sermayenin, reel birikimden görece özerkliğini, onunla mesafeli ilişkisini, dolayısıyla da üretim sürecine yönelik yağmacı potansiyele sahip ve esasen kayıtsız kalan tavrını ifade eder.

Borç verenle alan arasındaki bilgi asimetrisi, birikimin yanı başında faiz getiren sermaye hâline gelen atıl para ile artık değer üretiminde çalışan sermaye arasındaki ayrımın yetersiz bir ikamesi olur. Neoklasik teoride, gerek faiz getiren sermaye ile sanayi sermayesi arasındaki ayrımda zımnen ifade edilen toplumsal belirlenimlerin zenginliği, gerekse toplumsal yeniden üretim sırasında artık değer üretiminin taşıdığı öncelik, borç verenin çoğunlukla borçlanıcının işi hakkında pek az şey bildiği gibi bayağı bir gözleme indirgenir.

II. Kısım

KREDİ VE FİNANSIN İLKELERİ

Kredinin en temel anlamı güvendir. Kredi, şimdi verilen mallar karşılığında gelecekte bir gün ödeme yapılacağı ya da ödünç verilen paranın iade edileceği inancını ve beklentisini belirtir. Kapitalist bir ekonomide, son derece karmaşık kredi mekanizmaları (kredi sistemi) devreye sokulur daima. Para, özellikle de gömüleme ve ödeme aracı işlevleriyle kredi sisteminin temellerinden biri olarak hizmet eder. Kapitalist kredi sisteminin temel biçim ve işlevleri, sermayeler arasındaki meta muamelelerini kolaylaştırma sürecinde kendiliğinden ortaya çıkarlar. Kredi sisteminin bu biçim ve işlevleri, sermaye devrinde yaratılan atıl para-sermayenin (gömülerin) kullanılmasını kapsar. Kredi sistemi büyüdükçe, (ticari senetler ve banknotlar gibi) kredi-para giderek önemli bir dolaşım aracı olur.

Finans, bir şahsa ya da firmaya ya para-sermaye veyahut da basitçe para fonları sağlamanın çeşitli yollarını ifade eder. Kredi elbette finansın asli bir bileşenidir. Ancak finans, krediden daha geniştir; atıl paranın, basitçe borç verip almanın ötesinde anonim şirket sermayesi biçiminde harekete geçirilmesiyle de ilgilidir. Kapitalist ekonomide finansın başlıca unsurlarını oluşturan kredi sistemini ve anonim şirket sermayesini, sırasıyla 4. ve 5. bölümlerde tahlil edeceğiz. 6. bölümde dikkatimizi, kapitalist iş çevriminin para ve krediyle ilgili yönlerine, özellikle de çevrimin kriz evresine çevireceğiz. Merkez bankasının doğasını ve işlevleri inceleyeceğimiz 7. bölümle II. Kısım sona erecek.

4

Kredi Sistemi

4.1 İLK GÖZLEMLER

4.1.1 Kredinin ilk tarihi gelişimi

Basit kredi biçimlerinin ortaya çıkışı, sanayi kapitalizminden çok önceye uzanır. Para ödünç verme ve faiz ödeme biçimleri, tefecilik uygulaması sırasında çeşitli kapitalizm öncesi toplumlarda genel olarak vücuda gelmişti. Kapitalizmin egemen üretim tarzı olmasından yüzyıllarca önce ilkel poliçeler, uzak yerlere para gönderirken maliyetten tasarruf yapmanın (ve riskleri azaltmanın) uygun bir aracı görevini üstlenmişti. Tüccar kapitalizminin olgunluk evresine ulaştığı 16. yüzyıldan sonra, dış ticaret işlemlerinde başlıca ödeme biçimi olan poliçelerin (ya da ticari senetler), ülke ekonomisinde tüccarlar arasındaki meta muamelelerini kolaylaştırmanın en önemli aracı olarak kullanımı giderek yaygınlaştı. Ticari senetleri iskonto ederken kendi pasiflerini (örneğin müşteri mevduatlarını) kullanarak kredi veren finans kurumları olarak modern bankalar, Batı Avrupa'da ortaya çıktılar. Eskinin tefecilerin aksine bankaların kredi açma kapasiteleri öz sermayeleriyle sınırlı değildi. Kapitalist piyasa ekonomisi, merkantilist devirde sermayenin uzatmalı ilk birikimi esnasında Batı Avrupa toplumunun özüne nüfuz etti ve İngiliz sanayi devrimi sırasında, toplumsal yeniden üretimin ana sahnesi olarak yerini iyice sağlamlaştırdı. Bu arka plandan hareketle kredi biçimleri, birbirleriyle ve reel birikimle organik bağlarını daha da geliştirip sonunda (ülke ekonomisinin ayrılmaz bir mekanizması olan) kredi sistemini ortaya çıkardılar. Kapitalist kredi sisteminin temsil paradigması, İngiltere'de liberal 19. yüzyıl kapitalizmi döneminde ortaya çıktı.

Erken 19. yüzyıl İngiliz kapitalizminde pamuklu dokuma imalatının başrolde olması, temsili ve kendiliğinden ortaya çıktığı düşünülebilecek kapita-

list kredi sisteminin ana özelliklerini şekillendirdi. Kredi sistemi, sınai dolaşır sermayenin devinim akışkanlığını artırmak üzere çoğunlukla kısa vadeli olan ticari kredi ve banka kredisi öndelenmesi işiyle uğraşıyordu. Böylelikle, eskiden aslen uluslararası ticarette kullanılan çeşitli ticari kredi biçimleri, sanayi sermayeleri arasındaki toplum-içi muamelelerde iyice yer etti. Öte yandan, uzun vadeli sabit sermaye yatırımları, bireysel kapitalistler tarafından, kârlardan finanse edilerek yapılma eğilimi gösteriyordu. Pamuklu dokuma imalatının gerektirdiği görece mütevazı sabit sermaye yatırımlarını, sayıca çok, birbirleriyle rekabet eden ve öz finansmanı tercih eden kapitalistlerin yapması mümkündü ve öyle de oldu. İlaveten, devasa tekelci şirketlerin (sanayide ve bankacılıkta) az sayıda olması ve bunların kapitalist birikim açısından önem arz etmediği gerçeği de temsili kredi sisteminin şekillenmesine katkıda bulunmuştur. Kısa vadeli kredi verme (tipik olarak ticaret senetlerini iskonto ederek) şeklindeki hâkim bankacılık pratiğinin, Anglosakson geleneğinde 'sağlam bankacılık' olarak görülmesi alışkanlığa dönüşmüştü. Ancak, sağlam bankacılık ilkesi ne kredi sisteminin istikrarını garanti ediyordu, ne de kapitalist iş çevriminin kaçınılmaz bir yönü olan dönemsel kredi krizlerinin ortaya çıkışını engelliyordu.

4.1.2 Kapitalist Kredi Sisteminin Temsili Biçimi

Kapitalist kredi sisteminin analizi açısından önem taşıyan üç ilkeyi, bu kitabın I. kısmında zaten ortaya koymuştuk. İlk olarak, başta gömüleme ve ödeme aracı olmak üzere paranın birçok işlevi, kredi teorisi için vazgeçilmez yapı taşlarıdır. Marx'ın para teorisi bu açıdan klasik Rikardocu teoriden üstündür, çünkü bu ikincisi paranın işlevlerini yalnızca dolaşım aracı olmasıyla sınırlandırma eğilimindedir. İkinci olarak, kapitalist bir ekonomide para gömüleme, sermaye devrinde nesnel bir temel kazanır. Sermaye devri sırasında zorunlu olarak durağan para ortaya çıkar –sabit sermaye amortisman fonları, birikimi genişletecek rezervler, fiyat dalgalanmalarından korunma amaçlı rezervler ve üretimle dolaşımın aralıksız birbirini takip etmesi karşısında üretimin sürekliliğini sağlamaya yardım eden rezervler biçiminde. Modern kredi sistemi, durağan parayı kullanan ve daha fazla artık değer yaratılmasını teşvik eden, kapitalizme özgü bir dizi toplumsal mekanizma olarak inşa edilir. Üçüncü olarak, kredi sistemini, borç verecek para-sermayeye (ödünç verilebilir sermayeye) sahip olan 'para' kapitalistleri ile gerek sınai gerekse başka türde projeleri olan 'üretici' kapitalistler öncülü üzerinden analiz etmeye kalkışmak sorunludur. Bu yaklaşım, durağan para-sermayeyi, para kapitalistlerinin gömüleme ve tasarruf kararlarının (toplam toplumsal sermaye devrine büyük ölçüde dışsal) bir sonucu olarak görür. Oysa normal koşullarda, hâlihazırda bir miktar sermayesi olan kapitalistlerin yatırım kre-

dilerinden faydalanmalarına izin verilir. Salt 'üretici' kapitalistler, idealize edilmiş soyut bir varsayımdır. Kapitalist toplumsal ilişkiler veriliyken, bir projeyi finanse etmesi istenen para-sermaye sahibinin, basitçe borç veren kişi olması uzak ihtimaldir. Aksine, bu durumda para sahibinin, önerilen projeyi yapmayı ve denetlemeyi bizzat üstlenmesi daha muhtemeldir.[54] Dolayısıyla, diğer gelir biçimlerinden farkı olarak faiz, bir toplumsal sınıfın münhasır iktisadi temeli olmayıp, sınai ve tüccar kapitalistlerin de payına düşer. Faizi, artık değerin, birikim sürecine katılan tüm sermayeler arasındaki dâhili yeniden bölüşüm biçimi olarak ele almanın, üstünkörü bir bakışla bile daha uygun düşeceği açıktır.

Bu çalışmada, toplam toplumsal sermaye devri sırasında atıl para-sermaye yaratılmasının, kredi sisteminin esas temelini sağladığı yaklaşımını benimsiyoruz. Atıl fonlar, kredi sistemi aracılığıyla faiz getiren (ödünç verilebilir) sermaye hâline gelirler ve ardından, artık değerin yaratılması ile gerçekleşmesine katılan tüm sermayeler tarafından kullanılır. Aynı zamanda bu, Marx'ın *Kapital*'in ikinci cildinin birçok yerinde tavsiye ettiği yaklaşımdır. Yine toplam toplumsal sermaye devriyle ilgisi olmayan toplumsal grupların tasarruflarından yaratılan atıl paralar, toplam toplumsal sermayenin devinimine içsel hâle gelirler; bu tasarruflar kredi sistemi tarafından emilir, kredi verilmesi yoluyla reel birikime yönlendirir ve krediler geri ödendiğinde ödünç verilebilir sermaye olarak yeniden yaratılır. Üstelik kredi sistemini, birikime katılan tüm sermayelerin inşa ettiği toplumsal bir mekanizma olarak görürsek, iş çevrimi sırasında ödünç verilebilir sermaye arzı ile talebindeki dalgalanmaları yansıtan faiz oranı hareketlerini hakkıyla teorikleştirmek mümkün olabilir.

Ödünç verilebilir sermayenin hareketine aracılık eden kapitalistler, dikkate değer faiz geliri olan kapitalistler ve reel birikim sürecine doğrudan iştirak eden kapitalistler arasındaki yapısal menfaat farkları, yukarıda bahsedilen analitik öncüllere dayanarak sistemli şekilde analiz edilebilir. Faiz biçiminde önemli parasal gelir elde eden toplumsal gruplar listesi karmaşıktır ve kapitalizmin gelişmesiyle birlikte değişim gösterir. Geç kapitalizmde, sanayi ve ticaret firmaları, orta sınıftan, hatta işçi sınıfından bireysel tasarruf sahipleri ve (gelirlerinin çoğunu para tasarruflarından elde eden ve azımsanamayacak sayıda olan) görece mütevazı para sahipleri ('rantiyeler'), faiz biçiminde gelirden faydalanır. Faiz ve kredi sistemin toplumsal ilişkilerini, 'para' kapitalistleri ile 'üretici' kapitalistler arasındaki varsayımsal muamelelerden türetmek, yukarıdaki ilişkilerin karmaşıklığını büyük ölçüde gözden kaçırmak olacaktır. Kredi sisteminin, ödünç verilebilir sermayenin gerek yoğunlaşmasını, gerekse sanayi ve ticaret sermayeleri arasında dağıtılmasını sağlayan bir mekanizma olduğu öncülü, temel faiz teorisini açıklamanın en iyi yoludur.

Kapitalist kredi sistemi teorisini hazırlamaya kalkışırken şu üç koşul gereklidir: Birincisi, ticari kredi, birbirleriyle rekabet eden birçok kapitalist firma arasında düzenli olarak verilir; ikincisi, dolaşır sermaye için kısa vadeli krediler, rekabet hâlindeki bankalar tarafından düzenli olarak verilir; üçüncüsü, meta-para (altın), hem ülke içinde hem uluslararası alanda düzenli olarak kullanılır. Bu çerçeve, liberal kapitalizm devrinde İngiliz kredi sisteminin ampirik gerçekliğine ana hatlarıyla uygun düşer ve bizim, kapitalist kredi sisteminin temsili paradigmasını kurmamıza imkân verir. Aşağıda geliştireceğimiz teorik yapı, günümüz kapitalizmine uygulanabilecek şekilde firmalar arası ticari kredinin ve temel banka kredisinin asli işlevlerine açıklık kazandırmaya hizmet edecektir.

Modern bankalar da uzun vadeli sabit sermaye yatırımlarına kredi verirler. Kapitalizmin İngiltere'den daha sonra geliştiği Almanya ile Japonya, bu tür bankacılık pratikleri açısından tipik ülkelerdir.[55] Modern bankacılığın bu yönünün özgül karakteri, burada geliştirilen analitik çerçeveye elbette dâhil edilebilir –bunu 5. bölümde yapacağız. Kapitalist kredi sistemi, durağan para-sermayeyi harekete geçiren ve kendiliğinden ortaya çıkan bir toplumsal mekanizma olmaya devam ettikçe, burada önerilen temsili kapitalist kredi sistemi analizi, günümüz kapitalizminin görünürde değişmiş kredi uygulamalarına birçok geçerli içgörü sunmaya devam edecektir.[56]

4.2 TİCARİ KREDİ

Marx (1894, s. 610), ticari krediyi şöyle tanımlıyordu: 'Yeniden üretim sürecine katılan kapitalistlerin birbirlerine verdikleri kredi. Bu, kredi sisteminin temelini oluşturur. Bunu, bir poliçe, belli bir ödeme tarihi olan bir emre yazılı senet, yani "ertelemeli bir ödeme belgesi" temsil eder'. Ticari kredi, ödemeyi erteleyerek sanayi ve ticaret sermayeleri arasındaki meta muamelelerini kolaylaştırır. Temsili hâliyle ticari kredi, emre yazılı senet ve poliçe gibi finansal araçları ortaya çıkarır. Kapitalizmin daha sonraki aşamalarında, ticari kredi hâlâ firmalar arasında yaygın bir şekilde kullanılmaya devam eder, ama sıklıkla açık kredi biçimini alır. Ticari kredinin temelini, paranın ödeme aracı işlevi sağlar –ne de olsa bu, (aynen mütekabil borç veren-alan ilişkisi gibi) kapitalizm öncesi basit meta dolaşımında vardır. Tarihi olarak poliçeler, paranın uzak yerlere aktarılmasında kullanılmıştı (Kindleberger, 1984, s. 39-41). Para aktarımı, ödemelerin ertelenmesiyle birlikte değerlendirildiğinde, kapitalist ekonomide kredi ilişkilerinin yaygınlaşmasının genel temelini sunar. Sanayi kapitalizmi kök saldıkça ticari kredi, esasen dış ticaretle ilgilenen tüccarlar arasında rastlanan bir ekonomik münasebet biçimi olmanın ötesine geçip, ülke ekonomisiyle bütünleşik bir dizi ekonomik ilişki

hâline aldı. Ticari kredi, sınai sermaye devrinde yaratılan atıl para-sermayeyi kullanarak, sermayeler arasında meta alım-satımında etkinliği artırdı.

Ticari kredinin karakterini tasvir etmek için aşağıdaki Şekil 4.1'de, birbirini takip eden üretim süreçlerine doğrudan ya da dolaylı olarak katılan, birbirleriyle ilgili dört kapitalisti ele alıyoruz: Pamuk dokuyucusu (A), eğirmeci (B), ham pamuk tüccarı (C) ve ham pamuk yetiştiricisi (D). Bu örnek, analitik soyutlamalarımızın tarihi temeline uygun düşer. Analizin ana teorik sonuçları, firmalar arası ticari kredinin güncel biçimlerine de uygulanabilir –kurumsal ve tarihi gelişmelerin yol açtığı özgül farklılıklar elbette göz ardı edilmemelidir. Temsili biçimindeki ticari kredi, hemen aşağıda tartışacağımız emre yazılı senetler ya da poliçeler biçiminde ticari senetleri ortaya çıkarır.

4.2.1 Emre Yazılı Senetler ve Poliçeler

En basit ticari kredi biçimi, pamuk dokumacısının (A), belli bir ödeme tarihi olan bir emre yazılı senet keşide ederek, eğirmeciden (B) pamuk ipliği satın almasında (B'nin ödemenin ertelenmesi bekleyebileceği varsayımıyla) tipik bir örneğini görebileceğimiz muamelelerde ortaya çıkar. A'nın emre yazılı senedi kabul edebilmesi için B'nin, ödemenin ertelendiği süre (söz gelimi üç aylık dönem) boyunca üretimin devam etmesine yetecek kadar atıl para-sermayeye sahip olması gerekir.[57] Aslında B, kendi atıl para-sermayesini harekete geçirerek, ürettiği metanın (pamuk ipliğinin) satılmasını desteklemiş olur. A açısından bakıldığında, bu basit ticaret kredisi biçimi, üretimi sürdürmesi ya da genişletmesi sağlayacak etkin bir tekniktir.

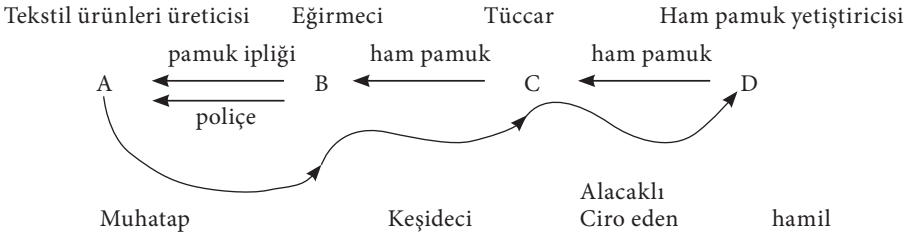
Emre yazılı senet, belli miktarda paranın belirlenmiş bir süre sonra geri ödemesini yapma vaadidir; muamelesi yapılan metayı (pamuk ipliğini) geri verme vaadi değildir. Emre yazılı senet, her ne kadar bir meta muamelesiyle ilgili olarak alınıp verilse de, belirlenmiş bir vade tarihi olan ve belli parasal değere sahip bir borcu temsil eder. Daha başka kredi verilmesinin söz konusu olmadığı varsayılırsa, senedin vadesi geldiğinde B ile hesabını kapatabilmesi için A'nın ödeme aracı olarak belli miktarda parayı hâlihazırda kazanmış olması gerekir. Ancak, A'nın emre yazılı senedini ciro edip ham pamuk satın alırken tüccar C'ye vermek, B'nin kararına kalmıştır. Ayrıca, C'nin senedi tekrar ciro edip pamuk yetiştiricisi D'den ham pamuk satın alırken kullanması da mümkündür. B'nin ve C'nin ciro etmesi, ticari krediyi veren şahıs söz konusu oldukça müteselsil mesuliyetin varlığına işaret eder. Eğer vade tarihinde A ödeme aczine düşerse, B'nin ya da C'nin, taahhüt edilen para miktarını senedin nihai sahibi olan D'ye ödemesi gerekir.

Müteselsil mesuliyet, ciro edilmiş emre yazılı senedin kabul edilebilirliğini güçlendirir –özellikle de ciro edenlerin, senedin olası alıcıları oldukları

bilindiğinde. Böylece, kredi-para işlevi gören emre yazılı senet, bir dizi kapitalist arasında (yukarıdaki örnekte A-B-C-D silsilesinde) meta alım-satımını sağlar. Bu tür muameleler, ne gelişmiş finansal kurumların varlığını ne de devletin müdahalesini gerektirmeksizin, kredi-paranın kendiliğinden ortaya çıkmasına yol açar. Vade bitiminde geri ödeme (müteselsil mesuliyetin söz konusu olduğu bir ödeme) yapılması gerektiğinden emre yazılı senet, nakitten farklıdır. Sonuç olarak, kredi-para olarak emre yazılı senedin kabul edilebilirliği, senedi keşide etmiş ya da ciro etmiş kapitalistlerin güvenilirliğine fazlasıyla bağımlıdır.

Poliçe, daha genel bir ticari kredi biçimini temsil eder. Rekabet baskısı altındaki eğirmeci B, A'ya ürün (iplik) satarken verdiği ticari kredi ile C'den girdi (ham pamuk) satın alırken aldığı ticari krediyi denkleştirmeyi amaçlar. Bunu yapabilmek için B, belli bir süre sonra vade tarihi geldiğinde A'nın, satılan ipliğe eş değer belli miktarda parayı C'ye ödemesini emreden bir poliçe keşide edebilir. A poliçeyi kabul eder ve B'ye satılan ham pamuğun karşılığı olarak C'ye verilir; C, son ödemeyi A'nın yapmasını bekler. Bu temel süreç, Şekil 4.1'de gösterilmiştir. Eğer A vade bitiminde ödeme yapamazsa, C ya da poliçenin son sahibi, zorunlu olarak kefillik yapan ve poliçeden müteselsilen sorumlu olan B'den derhal ödeme yapması talep edebilir. Bir poliçenin üzerinde ödemeden müteselsilen sorumlu en az iki kişinin ismi olduğundan, metalarla mübadele edilmesi söz konusu olduğunda, diğer bütün koşullar aynıyken üzerinde tek isim taşıyan bir emre yazılı senetten daha makbuldür.

Şekil 4.1. Ticari kredi zinciri

Tüccar C, müteselsil sorumluluğu daha da artırarak poliçeyi bilahare ciro eder ve ham pamuk karşılığında pamuk yetiştiricisi D'ye verir. A'nın C'ye borcu, el değiştirerek D'ye borcu olur. Özü itibariyle daha makbul olması, sanayi ve ticaret kapitalistleri arasındaki temel kapitalist kredi-para olarak poliçelerin, emre yazılı senetten daha yaygın dolaşıma sahip olabileceğine delalet eder. Gerek özel ödeme taahhütleri olmaları, gerekse sanayi ve tica-

ret kapitalistlerinin bunları kendi istek ve ihtiyaçlarına göre kabul etmeleri yüzünden poliçeler, mevcut para ya da ödünç verilebilir para-sermaye miktarından görece bağımsız bir şekilde kapitalistler arasındaki muamelelerinin genişlemesine esneklik katarlar.[58]

4.2.2 Ticari Kredinin İşlevleri ve Sınırlılığı

Ticari kredinin ana işlevi, kapitalistlerin, işbirliği yaparak (ve bireysel olarak) dolaşımdaki sermayeyi daha iktisatlı kullanmalarını sağlamaktır. Böylelikle ticari kredi, üretimle doğrudan uğraşan sermayenin artışını ve daha fazla artık değer yaratılmasını kolaylaştırır. Yukarıdaki örnekte, dolaşımdaki meta-sermayelerin (pamuk ipliği ve ham pamuk), A ve B kapitalistlerinin üretim süreçlerine girmeleri, ödemelerin sırf nakitle gerçekleştirildiği durumla karşılaştırıldığında daha hızlı olur. A ve B kapitalistleri, para-sermayelerinin bir kısmını bir kenara ayırabilir, artık değer üretirken bir bütün olarak sermayelerini daha etkin kullanabilirler. İlke olarak, ticari krediyi veren kapitalistler de faydalanırlar, çünkü dolaşım maliyetlerinde (örneğin bitmiş ürünün depolanması) ve fiyat dalgalanmalarından korunma amacıyla tutulan para rezervinde iktisat yaparlar. Dahası, yukarıda C'nin yaptığı gibi, diğer kapitalistlerden gerekli meta girdilerini satın alırken keşide edilmiş poliçeyi kullanabilirler. Aynı şekilde, muameleler tekrar tekrar ticari kredi kullanılarak tamamlandıkça, yukarıdaki A ve B'ye benzer kapitalistler, üretimin sürekliliğini sağlamak üzere tutmak zorunda kaldıkları atıl para-sermayenin bir kısmını kenara ayırabilirler. İktisat yapılarak elde edilen para-sermaye, üretimle doğrudan uğraşan sermayeye çevrilebilir.

Ticari kredi zinciri, vade tarihine kadar poliçenin nihai hamili olarak davranan ve ertelenmiş ödeme için beklemek zorunda olan bir sondaki kapitalisti (D) içerir. Başka bir ifadeyle, ticari kredi zincirinde iki uç konum vardır: Yalnızca kredi veren sondaki kapitalist (D) ile yalnızca kredi alan baştaki kapitalist (A). Sondaki kapitalist, kendi üretim sürecinin sürekliliğini sağlamak için (muhtemelen kendi sermaye devri sırasında gömülenmiş) yeterli miktarda atıl para-sermayeyi harekete geçirebilmelidir. Sondaki kapitalistin bunu yapabilmesi, ticari kredinin aracılık ettiği muameleler zincirinin devam etmesi için bir ön koşuldur. Bu açıdan, D'nin atıl para-sermayeyi harekete geçirmesi, yalnızca bu özel kapitalistin amaçlarına hizmet etmekle kalmaz, aynı zamanda ticari kredi zincirinde yer alan diğer katılımcıların muamelelerini hızlandırmalarına ve üretimi genişletmelerine yardım eder.

Ticari kredi, kapitalist üretimin bir bütün olarak genişlemesini besleyebilir. Ticari kredi, tutulan toplam atıl sermaye miktarında iktisat yaparak ve

sermaye devrini hızlandırarak, genel kâr oranını yükseltebilir. Ayrıca, kâr oranının eşitlenmesinde çok önemli bir unsurdur. Örneğin, göreli arz darlığı sonucunda ürün fiyatlarının yükselmesiyle ortalama kârların üzerinde kazanan sanayi dalları olduğunu farz edelim. Bu sanayi dalları, ticari kredilere daha çok bel bağlayarak, üretim araçları alımlarını diğer dallardan daha hızlı artırabilirler. Bu, ilgili dallarda üretim düzeylerinin görece daha hızlı büyümesine katkıda bulunarak, kâr oranlarının ortalamaya doğru düşmesine yol açar. Aksi durumdaki sanayi dalları, krediyle finanse ettikleri üretim aracı alımlarını azaltır ve kendi ticari kredilerini vermek suretiyle ürün satışlarını artırırlar. Ticari kredi, bu karmaşık yolla çoğu zaman hem sanayi alanları arasındaki dengesizliklerin düzeltilmesine yardımcı olur, hem de kâr oranının eşitlenmesine hizmet eder. Ancak, ticari kredinin faydalı etkisi her zaman verili bir şey olarak kabul edilemez: 6. bölümde ele alacağımız ticari kredi, belirli koşullar altında kapitalist birikim üzerinde yıkıcı bir etki yapabilir.

Ticari kredinin, reel birikim bağlamında oynayabileceği rolün katı sınırları vardır. İlk olarak, ticari kapitalistlerin (örneğin yukarıdaki C) potansiyel olarak sanayi kapitalistlerine katılıp ticari ilişkiler ağını genişletebilmeleri gerçeğine karşın, ticari kredi, üretim süreçleri özünde bağlantılı olan kapitalistlerin mübadele ilişkileriyle sınırlıdır büyük ölçüde. Ticari kredinin, ilgisiz üretim süreçleriyle uğraşan (örneğin araba imal eden ve elbise dokuyan) kapitalistler arasında kredi ilişkilerinin ortaya çıkmasına neden olması mümkün değildir. İkinci olarak, ticari kredi zincirinde belli bir noktasının ötesine geçildiğinde, tahsil edilecek para meblağı ile poliçenin ödeme koşulları, daha fazla muamele yapılmasına uygun olmaktan çıkabilir. Örneğin, tüccar E'den gübre satın almak için ham pamuk yetiştiricisi D'nin ödemesi gereken para, C'den alınan poliçenin vadesi gelmiş tutarından daha az olabilir. Başka bir şık olarak E, vade sonuna kadar kalan süre için ödemeyi erteleyecek durumda olmayabilir. Üçüncü olarak, çok sayıda ciro eden tarafın müteselsil sorumluluğu söz konusu olduğunda bile, poliçenin kabul edilebilirliği yine de yeterli olmayabilir: Bazı kapitalistler, metalarına karşılık olarak ciro edilmiş poliçeyi kabul edecek kadar güven duymayabilirler. Sonuçta, poliçeyle oluşturulan ticari kredi zinciri sınırsız uzayıp gidemez ve her zaman, zincirin en başında ve en sonunda sırasıyla sırf borçlu ve sırf alacaklı olan birer taraf vardır. Bu sınırlılıkların doğal sonucu olarak, ticari kredinin dolaşımdaki sermayeden iktisat yapma ve kâr oranının yükselip eşitlenmesine katkıda bulunma gücü de sınırlanır. Krediyi daha genel bir toplumsal temel üzerine yerleştiren ve ticari kredinin sınırlılıklarının üstesinden gelen banka kredisi, kapitalist kredi sisteminin daha gelişkin bir bileşenidir.

4.2.3 Kredi Fiyatlarında Faiz

Ticari kredide faiz, genel olarak metaların nakit fiyatını aşan kredili fiyat fazlası olarak talep edilir ve tahakkuk eder. Satın alan kapitalist açısından bakıldığında, ticari krediye istinaden birikimin genişlemesiyle elde edilen ilave kâr, açıktır ki faiz ödemenin mantıki gerekçesi olabilir. Satan kapitalistlerin ticari krediden faiz talep etmelerinin mantıki gerekçeleri o kadar açık değildir. Feragat edilen kâr yapma fırsatları burada bir cevap olamaz. Yukarıda belirtmiş olduğumuz üzere, ticari kredi vererek ürünlerini satan kapitalistler, birikimin normal seyrinde atıl duracak para-sermayeyi harekete geçirerek yaparlar bunu. Başka kredi biçimlerinin bulunmadığı varsayıldığında, bu şekilde harekete geçirilmiş sermaye, sahibine başka bir ilave kazanç fırsatı sunamaz. Bunun yerine, verilen ticari krediden faiz talep edilebilmesinin gerekçesi, faiz biçiminin meta ekonomilerindeki tarihi varoluşunda yatar. Kapitalizm, köklü bir soyağacı olan faiz biçimini geçmişten miras almıştır; her türlü parasal değer avansları, hatta krediyle satılan metaların fiyatı bile faiz almayı hak edebilir. Aynı şekilde, iş çevriminin, kâr yapma fırsatının genel olarak azaldığı belli bir evresinde fahiş faiz oranları talep etmek de mümkündür. Böyle zamanlarda faiz yıkıcı hâle gelir, borçlular açısından kapitalist mantığını yitirir ve artık borçla yaratılan ilave kârdan ödenmez olur.

Ticari kredi muamelelerinde faiz, ne meta (kredili) fiyatlarından ne de metaların alım-satımından bağımsızdır. Faiz oranı hâlâ kredili fiyatlara gömülüdür; genelleştirilemez, tekil ve özeldir. Talebi arzından daha hızlı artan bir metanın kredili fiyatı ile nakit fiyatı arasındaki fark, metanın piyasa fiyatında yakın gelecekte olması beklenen artışı yansıtarak, ortalamanın üzerine yükselme eğilimi gösterir. Dahası, borçluların, borç verenlerin gözündeki bireysel kredi verilebilirlikleri (kredi itibarları), ticari krediden alınan faiz oranını aksi yönde etkiler. Bu bağlamda, genel bir faiz haddinin yokluğu, ticari kredinin doğasından kaynaklanır: Meta mübadelesi sürecinde tekil kapitalistler arasında oluşan özel bir kredi ilişkisi.

4.3 BANKA KREDİSİ

4.3.1 Poliçelerin İskonto Edilmesi

Banka kredisi, tipik olarak, ticari kredi temeli üzerinde ortaya çıkar. Banka kredisi, kapitalistler arasında atıl para-sermayenin kullanılmasına, ticari krediden daha geniş ölçekte aracılık eden kapitalist bir toplumsal mekanizmadır. Banka faaliyetleri bir yanda bankalar arasında, diğer yanda da çok sayıda sanayi ve ticaret sermayesi arasında alacak-verecek ilişkileri doğurur.

Daha önce çizdiğimiz analitik çerçeve içinde banka pasifleri, tipik olarak, para mevduatları toplanmasıyla ya da özel banknotlar çıkarılmasıyla oluşturulur. İlk bakışta, edilgen bir faaliyet olan mevduat toplamayla karşılaştırıldığında banknot basmak, banka kredisi arzını sürdürmekte daha etkin bir rol üstlenir gibi gözükür. Ancak, her iki banka pasifi biçimi de temelde benzer şekilde işler. Bir banka, ya müşteri lehine bir mevduat yaratarak ya da çıkardığı banknotu doğrudan müşteriye sunarak, bu müşteriye kredi verebilir (ve böylece kendi bilançosunda aktifler edinebilir). Çizdiğimiz analitik çerçeve içinde ve Şekil 4.2'de gösterildiği üzere bir banka, tipik olarak, ticari kredide yaratılmış poliçeleri ya da emre yazılı senetleri iskonto ederek kredi öndeler. Banka bilançosunun aktif tarafında ticari senetler, pasif tarafında ise banknotlar ile mevduatlar yer alır.[59]

Banknot, temsili biçimiyle bankanın emre yazılı senedidir: Meta-para miktarını görüldüğü yerde ödemeye yönelik yazılı taahhüttür. Banknot, daha kaliteli kredi-paradır ve ticari krediye dayanan özel kredi-paradan daha yaygın bir dolaşıma sahiptir. Ticari senetleri nitelendiren sabit nominal değer ve belirlenmiş vade tarihi sınırlamaları, kredi-paranın banknot biçimini alması durumunda var olmaz. Eğer yukarıda tanımladığımız ticari kredi zincirindeki kapitalist D, almış olduğu poliçeyi kullanarak girdi satın alamazsa, poliçe karşılığında bankadan banknot elde ederek muameleyi tamamlayabilir. Banka, D'ye poliçenin nominal değerinin tamamını ödemez, poliçeyi belli bir miktarda iskonto eder –iskonto, bir faiz biçimidir. Örneğin, yıllık faiz oranı %6 ise, vade tarihine 3 ay kalmış 10.000£'lik bir poliçenin yaklaşık 150£'lik bir iskontosu olacaktır; banka, poliçe karşılığında 9.850£'lik banknot verir. Böylelikle banka, finansal bir varlık tutarken (borçlusu A olan bir poliçe), eş zamanlı olarak çıkarttığı banknotlarla bir parasal yükümlülük yaratır. Vade tarihi geldiğinde A poliçeyi kapatmak için 10.000£ ödediği zaman, banka, 9.850£ ana para artı 150£ faiz geri alır.

Şekil 4.2 Basitleştirilmiş banka bilançosu

AKTİFLER	PASİFLER
Rezervler	Öz sermaye
Krediler	Banknotlar
Ticari senetler	Mevduatlar

Poliçeleri iskonto ettirerek banknot alan kapitalistler, çoğu kez sermayelerinin devrini hızlandırmak suretiyle, diğer bütün koşullar aynıyken kârlarını artırabilir. Sonuçta, faizin, ilave kârdan pay olarak ödenmesinin mantıki gerekçeleri vardır. İskonto edilmiş poliçenin faiz yükü, bankaya gelene kadar poliçeyi kullanan çeşitli kapitalistler (yukarıdaki örnekte A, B, C

ve D kapitalistleri) arasında paylaşılır. Bu yükün nasıl bölüşüleceği, her tekil muamelede satılan metaların kredili fiyatında içerilen faiz oranın yanı sıra poliçenin, her kapitalistin elinde kalma süresine de dayanır. Dahası, bankanın iskonto olarak elde ettiği faiz artık metaların kredili fiyatlarına gömülü olmaz, aksine borç paradan alınan faiz olarak alenen görülür. Faizin alınan ayrı bir bedel biçimi olarak varlığı, kapitalistlerin, ticari krediye dayanarak mübadele edilen metaların kredili fiyatlarında içerilen faizin adamakıllı farkına varmalarını sağlar.

4.3.2 Bankaların Pasifleri, Banka Sermayesi ve Banka Kârı

Bankalar, poliçe iskonto etme işlemi sırasında eş zamanlı olarak hem aktifler (poliçeler) edinir, hem de pasifler (çıkarılan banknotlar) yaratırlar. Bankalara poliçe satan kapitalistler, ilk anda kazandıklarının tamamını harcamayabilir, kalanını bankalara mevduat olarak yatırabilirler. Ancak, bankalar açısından bakıldığında, halka ihraç edilen banknotlar ile toplanan mevduatlar benzer yükümlülüklerdir. Her iki yükümlülüğü de desteklemek, özellikle de yükümlülüklerle ilgili acil ödeme taleplerini karşılayabilmek için bankanın belli miktarda nakit rezervinin olması gerekir. Kredi-parayla birlikte meta-para dolaşımda olduğunda, bu rezervler tipik olarak altın sikkelerden oluşur. Ancak, rezervler, bankanın kendi banknotlarının ötesinde dolaşımdaki tüm banknotlar da olabilir.[60]

Bankacılık işinin ilk zamanlarında, rezervlerin önemli bir kısmı bankanın öz sermayesinden oluşuyordu. Ancak, bir banka geliştikçe giderek rezervleri, toplanan mevduatlardan elde edilen fonlar ile iskonto edilmiş ticari senetlerin kapatılması sırasında yapılan ödemelerden oluşmaya başladı. Bir bankanın banknotları, poliçelerin kapatılması sırasında kendisine geri döndüğünde, bankanın pasif ve aktifleri buna mukabil olarak azalır; böylece bankanın rezervler-pasifler oranı yükselerek, bankanın taze kredi vermesini kolaylaştırır. Bu sonuç, her ikisi de bankanın nakit rezervlerini doğrudan artıran salt mevduat girişlerine ya da basit poliçe kapatılmasına benzerdir. Mevduat girişleriyle rezerv elde edilmesi, bankanın kredi açmasını kolaylaştırdığından bankalar, sanayi ve ticaret kapitalistlerinin atıl para-sermayelerini mevduat biçiminde elde etmeyi amaçlarlar. Bankalar, sanayi ve ticaret kapitalistlerinden, poliçe iskontolarının geçici olarak lüzumsuz hâle gelen kısmını mevduat olarak bankalarda tutmalarını şart koşarlar. Öte yandan, sanayi ve ticaret kapitalistleri, para saklama, ödeme ve alma maliyetlerinin yanı sıra kredi muamelelerinin halledilmesiyle ilgili masraflarda da iktisat yapabileceklerinden ötürü banka mevduatları tutmaktan fayda sağlarlar.

Eğer bir banka bol miktarda mevduat toplayacağına inanıyorsa, faaliyetlerini sürdürmek için banknot çıkarması gerekmez. Ancak, yaptığı işin esnekliğini artırmak için banka arada bir banka çekleri ya da banka poliçeleri, yani bankanın kendi emre yazılı senetlerini çıkarabilir. Artan mevduat girişi, *ceteris paribus*, kredi açma olanağının artması ve daha çok faiz kazanılması anlamına geldiğinden bankalar, mevduat girişini teşvik etmek için mevduat sahiplerine faiz ödeyebilirler. Bankalar, mevduatlara faiz ödedikleri kadarıyla, bir meta olarak paranın kullanım hakkını satın alıp daha yüksek bir fiyata satma işini yapan tipik bir ticaret sermayesi gibi davranırlar. Bu, finansal aracılığın ortaya çıkmasını da sağlar. Bu açıdan bakılınca faiz, özel bir metanın, yani fon olarak belli bir süreliğine parayı kullanma hakkının fiyatı olarak gözükür.

Kapitalist bir ekonomide bankalar, ilke olarak, özel sanayi ve ticaret sermayeleri gibi kâr yapan girişimlerdir. Dolayısıyla, bankanın öz sermayesini nerelerde kullandığını daha dikkatle incelemek gerekir. Yukarıda bahsettiğimiz üzere bankacılık işinin ilk zamanlarında, banka rezervlerinin önemli bir kısmı kendi sermayesinden oluşuyordu; ancak bankalar olgunlaştıkça, bu rezerv kaynağı önemini giderek kaybetti. Banka sermayesinin önemli bir kısmı, parasal süreçlerle ilgili dolaşım maliyetlerinin öndelenmesine ayrılır. Bu, paranın saklanması ve aktarılması, finansal aracılık işinin örgütlenip sürdürülmesi, kredi muamelelerinin sonuçlandırılması maliyetlerini kapsar. Daha somut olmak gerekirse, banka sermayesi, ofis binalarıyla, iş teçhizatlarıyla, kredi istihbaratıyla, vadesi gelmiş senetlerin ödemelerini toplamayla, para, senet ve sair kıymetli kâğıtların saklanmasıyla, banka personeli maaş ve ücretlerinin ödenmesiyle ilgili maliyetleri karşılar. Bu maliyetler, salt dolaşım maliyetleridir (Marx, 1885, s. 207-214); bir bütün olarak toplum açısından bakıldığında, toplumsal yeniden üretimin *faux frais*'idir*. Bu nitelikleriyle, belli bir dönemde üretilen toplam artık değerden karşılanan maliyetlerdir.[61]

Banka maliyetlerinin artık değerden düşülmesinin mantıki gerekçeleri vardır, çünkü banka sermayesinin faaliyetleri, sanayi ve ticaret sermayesi açısından hem dolaşımdaki sermaye miktarında, hem de dolaşım maliyetlerinde iktisat yapılmasını sağlar. Banka sermayesi, artık değer üretiminde genel olarak etkinliği artırarak, kendi maliyetlerinin artık değerden karşılanmasına olanak yaratır. Sanayi ve ticaret kapitalistleri, kâr oranları üzerinde faydalı etkisi olsaydı, banka hizmetlerini sistemli olarak kullanmazlardı. Sanayi ve ticaret sermayelerinin, banka hizmetlerini kullanarak elde ettikleri ilave kârların bir kısmı, faiz olarak bankalara ödenir. Bankaların her dönemde elde ettikleri faiz üç yolla dağıtılır: Bir kısmı, mevduat faizi olarak mevdu-

* *Faux frais*: Gereksiz giderler –*çev.*

at sahiplerine ödenir; ikinci kısmı, yatırılıp dönem boyunca tükenmiş olan banka sermayesini yenilemekte kullanılır; üçüncü kısım, yatırılan toplam banka sermayesinin kârını temsil eder.

Teorik açıdan bakıldığında, banka faaliyetlerinin özel bir alanında ya da bir bütün olarak bankacılık işinde kullanılan banka sermayesi miktarının belirli bir standardı (zorunlu bir büyüklüğü) olamaz. Rezervlere yatırılan ve bankacılık maliyetlerini karşılayan banka sermayesi miktar veriliyken, toplanabilecek ve ödünç verilebilecek para-sermaye miktarı epeyce değişkenlik gösterebilir. Banka sermayesi miktarı ile bankanın idare ettiği (banka kredi avanslarının dar teknik gerçeklerince belirlenen) kredi hacmi arasında teorik bir ilişki kurmaya çalışmak yanlış olur. Bu bakımdan, sanayi alanında üretici faaliyet düzeyi ile sermaye miktarı arasındaki ilişkiyle benzerlik kurulması kesinlikle söz konusu olamaz.[62] Banka sermayesine aşırı yatırım yapılması, genel olarak ortalama kâr oranının altında kalan bankacılık kâr oranı biçiminde kendisini yavaş yavaş (ve kapitalist iş çevrimi tekrarlandıkça) gösterir. Sonuç olarak, banka kârlarının yeniden yatırıma yönlendirilmesiyle banka sermayesinin büyümesi, toplumsal ortalamadan yavaş olur; banka sermayesinin bir kısmı sanayi ya da ticaret sermayesine dönüşerek, banka kârının ortalamaya doğru yükselmesine katkı yapar. Tersi durumda, banka sermayesinin büyümesi hızlanır, sanayi ve ticaret sermayesinin bir kısmı bankacılık işine girer. Rekabetçi koşullarda banka kâr oranı, sanayi sermayesinin yeniden üretiminin teknik koşullarının belirlediği genel oranı merkez alarak, kâr oranının eşitlenmesi yasasına tabidir.

4.3.3 Para Piyasası

Bankacılık, imalat sektörü ve ticaret gibi sermaye yatırımına açık bir özel sektör alanıdır. Sınırlı sermayesi olan bireysel bankalar, belli coğrafi alanlardaki belirli ticaret ve sanayi dallarının ihtiyaçlarını karşılamaya odaklanma eğilimi gösterirler.[63] Sonuç olarak, bireysel bankaların, ödünç verilebilir sermayenin arz-talep hareketine aracılık etmesi, her bankanın hizmet ettiği bölgedeki iş faaliyetlerinin doğasından kaynaklanan belirli bir karaktere sahiptir. Liberal dönem İngiliz bankacılığı örneğinde, tarımsal bölgelerdeki bankalar (bilhassa mahsulün satılmasından sonra) ödünç verilebilir sermaye fazlasına sahip olurlarken, hızla büyüyen sanayi bölgelerindeki bankalarsa genel olarak ödünç verilebilir sermaye eksikliği çekerlerdi.

Ayrı ayrı bankalara bakıldığında, ödünç verilebilir sermaye arzı ile talebinde yaşanan dalgalanmalar, her bankanın rezervler-toplam pasifler oranına, yani banka'nın rezerv oranına yansır. Banka sermayesinin büyüklüğünün belirlenmesinde geçerli olanlara benzer nedenlerle, bankaların rezerv

oranlarının teorik olarak belirlenmesine izin verecek belli teknik koşullar yoktur. Rezerv oranı elbette dikkate değer bir esneklik sergiler. Bununla birlikte bankalar, nakit taleplerini karşılamak ve ödemeleri yapmak için gerekli asgari rezerv oranını ampirik olarak belirlemek mecburiyetindedirler. Ödünç verilebilir sermayesi görece bol olan bankalar, ki bu rezervlerinin bolluğuna yansır, kredi taleplerine diğer bankalardan daha kolay olur verirler. Öte yandan eğer rezervleri yetersizse, kredi verme işlerini büyütmekte zorlanırlar.

Rezervlerinin yeterli olmaması nedeniyle müşterilerinin kredi taleplerini karşılayamayan bankalar, diğer bankalardan kredi isteme eğiliminde olurlar. Bu diğer bankalar, bankaların ciro ettikleri poliçeleri yeniden iskonto edebilir ya da basitçe diğer bankaların senetlerini iskonto edebilirler. Bu, işlemleri para piyasasında yoğunlaşan bankalar arasındaki tipik kredi biçimidir. Para piyasası, vadesi gelen ticari senetlerle banka senetlerinin günlük olarak kapatılmasını sağlayan etkin bir mekanizma olma işlevini de üstlenen, bankalar için bir yeniden iskonto piyasasıdır. Para piyasası, açıkça belirlenmiş–ekseriyetle kentsel bir ticaret merkezinin parçası olan– bir coğrafi yere sahip olma eğilimi gösterir.

Bireysel bankaların, hem her bankanın belli alanlarda uzmanlaşmasını hem de her senedin güvenilirlik derecesini yansıtacak şekilde, poliçeleri iskonto ederken sergiledikleri özgüllükler, para piyasasında ortadan kalkma eğilimindedir. Para piyasasında işlem görmeleri sayesinde–bankaların hem ciro ettikleri hem de çıkardıkları– senetler homojen hâle gelirler. Para piyasasına erişme imkânı olan bireysel bankalar, kredi işlerini daha esnek bir şekilde büyütüp yürütebilirler. Aynı zamanda, ödünç verilebilir sermayenin arz-talep dengesi tek bir piyasada yoğunlaşır ve yerel özgüllüklerden kurtulur. Para piyasasında ödünç verilebilir sermaye, tek fiyat yasasına göre aynı fiyattan, yani piyasa faiz oranından işlem gören homojen bir meta hâline gelir. Genel bir faiz oranı açıkça ortaya çıkar. Para piyasası faiz oranı, bankaların bireysel ve yerel kredi avanslarının fiyatlandırılmasında genel standart görevi görür:

> Sürekli dalgalanan piyasa faiz oranı söz konusu olduğunda, tıpkı metaların piyasa fiyatı gibi bu da verili herhangi bir anda sabit olan bir büyüklüktür, çünkü para piyasasında, tüm ikraz sermayesi, toplu bir kütle olarak üretici sermaye karşısına çıkar; yani, verili herhangi bir anda piyasa faiz düzeyini belirleyen şey, bir yanda ikraz sermayesi arzı ile öte yanda buna olan talep arasındaki ilişkidir. Kredi sistemi ne kadar gelişir, buna bağlı olarak yoğunlaşıp ikraz sermayesine ne kadar genel bir toplumsal nitelik kazandırır ve [bu sermayenin] hepsini birden eş zamanlı olarak para piyasasına getirirse, bu söylediğimizin doğruluğu da o ölçüde artar (Marx, 1894, s. 488).

Para piyasası, kredi süreçlerinin toplumsal merkezileşme derecesini temsil etmesine karşın, bankaların kredi gereksinimlerinin kısmen karşılanmasına hizmet eden bir mekanizma olmayı sürdürür. Bireysel banka kredisinin kapitalist işletmelere görece bağımsız bir şekilde öndelenmesi, para piyasasının hemen yanı başındaki varlığını ve gelişimini sürdürür. Keza, ticari senetlerin kendiliğinden ortaya çıkışının temsil ettiği kredi ilişkileri ve basit ticari kredi, kapitalist mübadelenin olduğu her yerde aralıksız ortaya çıkmaya devam eder. Bir bütün olarak bakıldığında kapitalist kredi sistemi, (yukarıdan aşağı doğru) para piyasası, bireysel banka kredisi ve kendiliğinden ortaya çıkan firmalar arası ticari kredi unsurlarının meydana getirdiği, piramide benzeyen bir yapı oluşturur. Piramidin kendisi, sanayi ve ticaret sermayelerinin üstlendiği sermaye birikimi süreci üzerine oturur. Kredi sisteminin piramidi andıran bu yapısı içinde, ticari krediler ve bireysel bankacılık kredileri, para piyasasındaki ödünç verilebilir sermaye arzı ile talebinden görece bağımsız dalgalanma gösterirler. Para piyasası faiz oranı, her ne kadar ticari krediler ve banka kredileri için faiz oranı standardı olma görevini üstlense de, bu iki kredi biçiminin verilme koşullarına göre düzenlenir büyük ölçüde.

4.3.4 Merkez Bankası

Merkez bankasının karakteri ve işlevlerini 7. Bölümde tüm ayrıntılarıyla tartışacağız. Burada, temsili kapitalist kredi sisteminin temel özellikleri bağlamında merkez bankasını incelemekle yetineceğiz. Bankaların bankası olan merkez bankası, temel –her şeyden önce de kapitalist ekonomide devletin rolünden bağımsız olan– rolü göz önüne alındığında, bilhassa para piyasasında faaliyet gösterir. Genel anlamda söyleyecek olursak, para piyasasına düzenli ve zorluk çekmeden erişim imkânı olan bankaların, işlerini esnek bir tarzda genişletmek için kendi banknotlarını çıkarmaları gerekmez; bunun yerine, mevduat toplamaya ve (işleri ticaret merkezinde yoğunlaşan) kapitalistlerin düzenli borç geri ödemelerine ağırlık verebilirler. Para piyasası bankaları da, borçların kapatılmasını kolaylaştırmak üzere daha uzaktaki bankalardan para fonları alacak iyi bir konuma sahiptirler; üstelik nakit rezervlerini güçlendirmek için kolaylıkla para piyasasında fon borçlanmaya yönelebilirler. Para piyasası bankaları, rezervlerinin bir kısmını tek bir bankaya yatırıp ödemelerde bu bankanın banknotlarını kullanarak, gerek kendi aralarındaki kredi muamelelerinin yürütülmesinde, gerekse ödemelerin halledilmesinde etkinliği ve esnekliği artırabilirler. Bu uygulamadan kaynaklanan tasarruflar ve esneklikler, bireysel sanayi ve ticaret sermayeleri, rezervlerini yerel bir bankada tuttukları zaman ortaya çıkanlara benzer. Merkez bankası, belirli

ve sınırlı sermaye büyüklüğüyle bir özel sektör bankası olarak ortaya çıkar; bankacılık sisteminin merkezi rezervlerini tutma işlevini üstlenir; başarısız olup yerini başka bir bankanın alması da mümkündür. Merkez bankası en tepedeki yerini aldığında, kapitalist kredi sistemi piramidi de tamamlanmış olur.

Merkez bankasının çıkardığı banknotlar, tipik olarak para piyasasındaki bankalar arasında, ama ticaret merkezinin ticari muamelelerinde de bir hesaplaşma aracı olarak kullanılırlar; 'toptan ticaretin bozuk parasıdır'lar (Marx, 1894, s. 529). Doğaldır ki merkez bankası banknotlarının dolaşımı, merkez bankasının temel aldığı ticaret merkeziyle yakından bağlantılı yerel bölgeler içindeki (ve bu bölgeler arasındaki) ticaret ve kredi muamelelerine tedricen yayılır. Yine de, merkez bankası, sermayesi sınırlı ve iş faaliyetlerinin sınırları belli bir özel sektör bankası olduğu müddetçe, çıkardığı banknotları da ülkenin dolaşımdaki genel parası hâline gelemez. Bankaların bankası için nominal değeri düşük banknotlar çıkarıp bunlarla uğraşmak, bankalar arasında büyük banknotlarla yapılan benzeri işlemler kadar kârlı değildir.

Kendiliğinden inşa edilen temsili kredi sistemi, ne poliçelerin ne de merkez bankası banknotlarının aracılığına uygun olmayan bir işlem olarak ücretlerin ödenmesinde meta-paranın kullanılmaya devam etmesine açık kapı bırakır.[64] Keza, merkez bankasından ve para piyasasından görece uzak coğrafi bölgeler arasındaki ticaret ve kredi muamelelerinin sonuçlandırılmasında da meta-paranın kullanımına yer vardır. Bu bölgelerde, yerel emisyon bankaları, sermaye birikimine etkin şekilde banka kredisi sağlayan kurumlar olarak çalışmayı sürdürebilirler. Merkez bankası banknotlarının dolaşımıyla ilgili bu sınırlamalar, kapitalist kredi sisteminin altta yatan doğasını yansıtır: Bu sistem, uluslararası ticaret ve kredi muamelelerinden doğan, akabinde ülke ekonomisine nüfuz eden toplumsal bir yapıdır. Devletin bilinçli müdahalesi olmaksızın meta-paranın, son tahlilde (hem ülke içinde hem de uluslararası ölçekte) ödeşmeleri gerçekleştirmede üstlendiği kilit rol ortadan kaybolmaz. Kapsamlarıyla ilgili kısıtlamalara rağmen, hem meta-para hem de özel sektörün çıkardığı banka parası, ülke içi dolaşımda varlığını sürdürür.[65]

Meta-paranın ülke içi dolaşımda ve daha da ziyade uluslararası muamelelerde varlığını sürdürmesi, merkez bankası rezervlerinin, meta-parayı da kapsaması gerektiğini ima eder; bunlar, kapitalist ekonominin merkezi altın gömüsünü oluştururlar. Şimdi, ödünç verilebilir sermaye arz-talep dengesi, para piyasasında faiz oranı hareketlerine kısmen yansır –ticari krediler ve banka kredileri dikkate değer bir özerkliğe sahip olmaya devam etseler de. Merkez bankasının ortaya çıkması, kredi verirken bankaların daha esnek davranmalarını sağlar ve banka kredisinin göreli özerkliğini yok etmez. Öte yandan, merkez bankasının ortaya çıkmasıyla birlikte, senet reeskont tale-

binde, borç geri ödeme akışlarında ve para piyasasının diğer bankalarından alınan mevduatlarda yaşanan dalgalanmalar, merkez bankasının altın rezervinde dalgalanmalara yansımaya başladı. Buna karşılık, merkez bankasının reeskont oranı da altın rezervlerindeki dalgalanmaları yansıtır ve piyasa faiz oranı için referans noktası görevi görür.

20. yüzyılda meta-paranın kapitalist ülkeler arsındaki uluslararası ödemelerde giderek daha az kullanılması, merkez bankası ile bastığı banknotların işlevlerini önemli ölçüde değiştirmiştir. I. Dünya Savaşı belirgin bir eşikti; altın parayı ulusal ve uluslararası muamelelerde kullanmama siyasi kararı, devletin kapitalist ekonomideki düzenleyici rolünün güçlendiğine işaret ediyordu. Gene de, kredi sisteminin 20. yüzyılın sonlarındaki koşullarını analiz ederek, kapitalist kredi sisteminin temel ilkelerini ve merkez bankasının rolünü ortaya koymak imkânsızdır. Kredi analizi, devletin bilinçli müdahalesinden tamamen bağımsız olarak, en basit meta muamelesi ilişkileriyle başlamalıdır. Kapitalist kredi sisteminin yukarıda önerdiğimiz analitik yapısı, 7. ve 8. bölümlerde daha geniş işleneceği üzere yaşadığımız yüzyıldaki tarihi değişimlerin incelenmesini mümkün kılar.

4.3.5 Banka Kredisinin Toplumsal İşlevleri

Banka kredisinin toplumsal işlevleri, ticari kredininkine benzer olmakla birlikte çok daha geniş ölçeklidir. Banka kredisi, sanayilerde tutulan durağan para-sermayeden iktisat yapılmasını sağlayarak, üretim genişlemesini teşvik eder ve genel kâr oranını yükseltir. Aynı zamanda banka kredisi, ticari krediye benzer bir şekilde sanayiler arasında kâr oranının eşitlenmesine hizmet eder. Arz yetersizliği nedeniyle ürünleri daha yüksek kâr oranıyla satılan sanayiler, üretim araçları alımlarını artırmak amacıyla banka kredisinden görece daha fazla faydalanırlar; arz yetersizliği er geç azalır ve kârlar, ortalamaya doğru düşer. Öte yandan, arz fazlası yüzünden ortalama kâr oranının altında kalan sanayiler, banka kredisi kullanımlarını sınırlama eğilimi göstererek, tam tersi sonuçlara yol açarlar. Banka kredisi, emeğin ve diğer kaynakların yeniden dağılımına yardımcı olarak, piyasa dengesizliklerinin düzeltilmesini mümkün kılar ve sektörel kâr oranlarını eşitleme eğilimi gösterir. Bu bakımdan, hem banka kredisi hem de ticari kredi, (emek-zamanın toplumsal gerekliliğe göre yeniden dağıtılmasıyla) değer yasasını gerçekleştirmek üzere rekabetçi kapitalist ekonomide kullanılan mekanizmalardır.

Dahası, piyasa dengesizliklerinin düzeltilmesi ve üretimin genişlemesi açısından bakıldığında kredi sistemi, (sınırlı büyükleri, sınırlı kârları ve sabit sermayeye yatırım yapma ihtiyaçları yüzünden kısıtlanan) bireysel sanayi sermayelerinden çok daha büyük bir esnekliğe izin verir. Piramidi andıran

kapitalist kredi sistemi, kaynakların daha akılcı kullanılmasını olanak sağlayarak, kaynakların (kapitalist toplumsal ilişkiler altında da olsa) toplumsallaşmasının bir örneğini sunar bize. Sonuçta, sosyal reformcular ve daha birçok kişi, John Law'un zamanından beridir kredi sistemini, daha istikrarlı ve akılcı bir iktisadi düzen inşa etmekte kullanılabilecek toplumsal bir kaldıraç olarak görmüşlerdir. Kaldı ki kapitalist ekonominin tarihi evrimi, kredi mekanizmasının daha da fazla toplumsallaşacağına işaret eder gibidir –bu noktayı 11. bölümde daha ayrıntılı tartışacağız.

Ancak, kaynakların, kredi sistemi aracılığıyla akılcı ve toplumsal bir bakışla kullanılması, kapitalizmin dar toplumsal zemini üzerinde tam anlamıyla gerçekleştirilemez. Kredi sistemi, kapitalist bir toplumsal örgütlenme olarak kaldığı müddetçe, anarşik piyasa düzeni içinde (ve bireysel iktisadi karar birimlerinin geleceğe yönelik planlarını görece umursamaksızın) üretimin esnek genişlemesini ve piyasa dengesizliklerinin düzeltilmesini sağlar. Her ne kadar bankalar, diğer sermayelerle karşılaştırıldığında kapitalist firmalarla ilgili bilgileri daha genel olarak ve kolaylıkla toplasalar da (ve merkez bankası, bu konuda diğer bankaları geride bırakır), müşterileriyle ilgili olarak bankalar arasında önemli bir bilgi eksikliği söz konusudur. Benzer şekilde, merkez bankası, kredi sisteminin diğer bankaları hakkında önemli ölçüde karanlıkta kalmaya devam eder. Ticari kredinin banka kredisinden, banka kredisinin de merkez bankası kredisinden görece özerk olması, bilgiyle ilgili bu ilişkilere derinden derine kök salmıştır.[66]

Kredi sisteminin işleyişi her zaman kapitalist birikimin yararına olmaz. Kredi kuruluşları, borçlanan kapitalistlerin geri ödemelerini beklenmedik şekilde yapamamaları yüzünden zarar etme, hatta ödeme aczine düşme tehlikesiyle sürekli karşı karşıyadırlar. Özellikle kapitalist patlamanın doruk dönemlerinde piyasalara egemen olan iyimser ruh hâli, artan spekülatif alım-satım tehlikesini gözlerden saklar. Spekülatif patlamaların ortaya çıkışı ve bunların çöküşü, iktisadi krizlere yol açarak, gerek kredi sisteminin kapitalist birikime sunduğu faydaların sınırları olduğunu, gerekse sistemin potansiyel yıkıcı rolünü bize gösterir. Kitabın geri kalanında, kredi ile kapitalist birikim arasında istikrarın sağlanıp sağlanamayacağını soruşturacağız ve finansal istikrarsızlığın, kapitalist ekonominin anarşik doğasından kaynaklandığını göstereceğiz.

5

Anonim Şirket Sermayesi ve Sermaye Piyasası

Kredi sistemi, atıl para-sermayeyi harekete geçirir ve dolaşır sermayenin genişleyip esneklik kazanmasını sağlar. Öte yandan, anonim şirket sermayesi üzerine inşa edilen toplumsal örgütlenmeler, atıl para-sermayeyi harekete geçirir; bireysel sermayelerinin sınırlı güçlerinin fazlasıyla aşan büyük işletmelerin yaratılmasını ve devasa bir sınai sabit sermaye oluşumunu kolaylaştırır. Marx'a göre (1894, s. 567), anonim şirketlerin kuruluşu, 'üretimde ve işletmelerde, bireysel sermayeler için imkânsız olacak muazzam bir genişlemeyi' içerir. Anonim şirket sermayelerinin hisse senetleri, sermaye piyasasında işlem görür.

5.1 KISA BİR TARİHSEL BAKIŞ

5.1.1 Merkantilizm Dönemi

Merkantilist dönemde, büyük ortak yatırımları gerçekleştirmenin bir aracı olarak anonim şirketler sıklıkla kuruluyordu. Modern anonim şirketin temel özellikleri, 16. yüzyılın ortalarına doğru İngiltere'de ortaya çıktı. Bunlar, bir yanda kapitalist işletmelerde yaygın bulunan bir ortaklık biçiminin, diğer yanda ortaçağın zanaatkâr loncalarında yaygın görülen bir birlik biçimiyle kaynaşmasını temsil ediyorlardı. 1553'te kurulan Rusya Tüccar Maceraperestler Şirketi, bilinen ilk modern anonim şirketti. Aynı yıl Afrika ile ticaret yapmak üzere bir şirket kuruldu; bunu, 1600'da Doğu Hindistan Şirketi'nin kuruluşu takip etti. Afrika ticaret şirketi, 'her yolculuğun masraflarını karşılamak üzere ayrı hisse senedi çıkararak para topluyor ve gemiler geri dönüp yükleri satıldığı zaman bunları geri ödüyordu' (Morgan ve Thomas, 1962, s. 12). Böyle bir başlangıcın ardından güçlü ve maceraperest tüccarlar, kraliyet imtiyaznamesiyle bahşedilen dünya genelindeki dış

ticaret tekellerinden faydalanmak gayesiyle düzenli olarak anonim şirketler kurdular. Sermaye piyasasında anonim şirketlerin hisse senedi muameleleri, pratikte devlet tahvili muameleleriyle birlikte yapılırdı. Devlet tahvilleri, sahibine belirli aralıklarla faiz geliri alma hakkı tanıyan ve devlet namına düzenlenen borç senetleriydi. Bu tür araçlar, özellikle merkantilist savaşların sonucu olarak devlet borcundaki artışı yansıtacak şekilde, modern ulus devletin kuruluşu sırasında hızla çoğalma eğilimi göstermişti. Birikmiş devlet tahvillerinin faiz ödemeleri, devlet bütçesi üzerinde ağır bir baskı oluştururken, tahviller aynı zamanda burjuvazi arasında parasal varlıkların tutulmasını teşvik ederek, sermaye piyasasını büyütüp derinleştiriyordu.

İngiltere'de 1717-20 arasında cereyan eden Güney Denizi Balonu sırasında, Güney Denizi Şirketi, devlet tahvilleri karşılığında Londra'da hisse senedi çıkarmış ve kendi hisse senetlerini satın alarak senetlerin fiyatını yukarı itmişti. Hisse senetlerini satın almak için hummalı bir koşuşturmaca yaşanması, genel hisse senedi fiyatı artışına katkıda bulunmuştu. Yeni hisse senetleri satarak anonim şirket kurmak, son derece kârlı bir iş hâline gelmişti. Dış ticaret, imalat, sigortacılık ve finans alanlarında faaliyet göstermeyi amaçlayan, ama özünde spekülatif girişimlerden ibaret olan sayısız anonim şirketin kurulduğunu görüyoruz. 1720 yazında balonun patlaması, tasarlanan şirketlerin çoğunun ne kadar kötü planlandığını ve yüzlerce yatırımcıyı finansal felakete sürüklediğini gözler önüne serdi.[67] Bu çöküşe tepki olarak, 1825'e kadar yürürlükte kalan Balon Yasası, imtiyazname olmaksızın kurulan ya da başka bir amaçla verilen bir imtiyaznameyle faaliyet gösteren tüm anonim şirketleri yasa dışı ilan etti.

5.1.2 Liberalizm Dönemi

Anonim şirket sermayesinin Britanya kapitalizminin gelişimi üzerindeki etkisi, Güney Denizi balonundan sonra azaldı. Bu kısmen o dönemin kâbus dolu anılarından ötürüydü, ama buna ilaveten ve çok daha önemlisi, görece mütevazı miktarda parayla imalat sanayine yatırım yaparak başarılı bir kapitalist birikimin giderek mümkün hâle gelmişti. Merkantilist dönemin son kısmında yünlü dokuma sanayisi, Britanya'da başta gelen sanayisi olmuştu. Sanayi devriminden sonra pamuklu dokuma sanayisinin genişlemesi, liberalizm döneminin müjdecisi oldu ve Britanya'yı, 19. yüzyılda 'dünyanın atölyesi'ne dönüştürdü. Hem eğirme hem de dokuma işleri yapan, görece küçük yüzlerce kapitalist firma arasındaki rekabet, Britanya pamuklu dokuma sanayisinin karakteristiği idi.[68]

Kapitalist birikimin temel güdüsü, özel mülkiyet altındaki sermayenin değerini büyütmektir; kapitalistler, ilke olarak, kâr yapma fırsatlarını tanı-

madıkları kişilerle paylaşmakta isteksiz olurlar. Pamuklu dokuma imalatında ortak yatırımlar nadir değildi, ama tipik olarak aile üyeleriyle ya da tanıdıklarla ortaklık temelinde yapılıyordu. Liberalizm döneminde bir pamuklu dokuma işletmesi kurup çalıştırmak, anonim şirket sermayesine dayanan ve birbirini tanımayan birçok şahsın finanse ettiği, büyük ortak yatırımlar gerektirmiyordu. Kapitalist gelişmenin bu aşamasında hâkim olan sermaye biçimi, özel sanayi sermayesiydi.[69] Bununla birlikte, anonim şirket sermayesi ortadan kaybolmadı ve iş dünyasının belli alanlarında kapitalist birikime yardımcı olmaya devam etti. Örneğin, bankacılık ve madencilik sektörlerinde anonim şirket sermayesi, 'bireysel sermayeler için imkânsız olacak işletmeler' yaratmakta kullanıldı (Marx, 1895, s.567). Özellikle demiryolu inşaatları, genellikle anonim şirket sermayesi kullanılarak gerçekleştirildi. Demiryolu inşaatının ve bununla bağlantılı demir-çelik sanayilerinin önemi, liberalizm döneminin sonuna doğru arttı.

5.1.3 Emperyalizm Dönemi ve Sonrası

1873-96 Büyük Bunalımı sırasında, anonim şirket sermayesi giderek demiryollarından diğer önemli sanayilere sıçramaya başladı. Demiryolu inşaatları, ilk zamanlarda dünyanın dört bir yanında Britanya'nın dış yatırımlarıyla finanse ediliyordu. Demiryolu inşaatlarının yarattığı muazzam çelik talebi, çelik sanayisinin büyümesini tetikledi; çok büyük maden eritme ocaklarının kullanıldığı, yeni teknolojiler çelik yapımı alanında uygulanmaya başlandı. Bunun doğurduğu ciddi sabit sermaye yatırımı gereksinimleri, genellikle anonim şirket sermayesi temelinde karşılandı. Akabinde, ağır kimya sanayileri, gemi yapımı, (petrol üretimi dâhil) madencilik, makine ve silah sanayileri de, anonim şirket sermayesi kullanarak sabit sermaye yatırımlarının hacmini artırdılar. Eskiden, mütevazı sabit sermaye gereksinimleriyle hafif tekstil ürünleri sanayisinin oynadığı kapitalist birikimin önde gelen alanı olma rolünü, devasa sabit sermaye yatırımı gereksinimleriyle ağır sanayi üstlendi. Bu arada, ABD ile Almanya'nın, yeni büyüyen ağır sanayilerde güçlerini artırmaları, Britanya'nın sınai hegemonyasını zayıflatmaya başladı. Büyük Bunalım'ın sonuna doğru, her sanayi dalında sayıları azalmakla birlikte çok daha fazla büyümüş şirketler arasındaki fiyat rekabeti, giderek kıyasıya bir rekabete dönüştü. Buna tepki olarak yüzyılın eşiğinde gerçekleşen kitlesel şirket birleşmeleri hareketi, rekabeti hafifleten güçlü tekelci örgütlenmeler ortaya çıkardı. Anonim şirket sermayesinin artık iyice yaygınlaşan varlığı ve artan hisse senedi fiyatları, şirket birleşmelerini kolaylaştırıyordu. Aynı zamanda, çok sayıda dev sanayi şirketi kurulmuştu –US Steel bunun tipik örneğiydi. Bu şirketlerin hisse senetlerinin sermaye piyasasına çıkması, devlet tahvilleri ile demiryolu hisse senetlerinin eski hâkim konumunu sarstı.

Büyük sanayi şirketlerinin oluşumunda bankaların hâkim rolüne vurgu yapan Hilferding'in (1910) *Finans Kapital*'i*, Marksist gelenek içinde bu eğilimleri teorileştirmeyi amaçlayan oldukça etkili bir çalışmaydı. Hilferding'e göre bankalar, sanayi sermayelerinin büyük miktarlarda sabit sermaye yatırımları yapmalarına izin verecek uzun vadeli 'sermaye kredileri' verdiler; ardından, sanayi sermayelerinin anonim şirketlere dönüşmesini desteklediler. Hisse senetlerinin ağırlıklı kısmını ellerinde tutan bankalar, sanayi şirketlerinin birleşip güçlenerek tekellere dönüşmelerine sıklıkla destek oldular. Ayrıca, anonim şirketlerin hisse senetlerini satarak, uzun vadeli sabit yatırım kredilerini nakde de çevirebiliyorlardı. Hilferding'e göre (1910, s. 225), bankacılık sermayesi sanayi sermayesi ile kaynaşmış, 20. yüzyılda kapitalizmi karakterize eden 'finans kapital'i ortaya çıkarmıştı. Lenin'in *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*** (1917) adlı eseri, anonim şirket sermayesinin finansal yanlarına ağırlık vermeden, Hilferding'in analiziyle genel olarak uyuşuyordu. Ancak, Lenin'e göre 'finans kapital', 'tekelci sermaye'ye yönelik daha genel tarihi eğilimi oluşturan unsurlardan yalnızca birisiydi.[70] Lenin'in bu ifadesi, 20. yüzyılın hâkim sermaye biçimini anlatırken yaygın olarak kullanılagelmiştir.

Hilferding'in bankaların merkezi rolüne vurgu yapması, Almanya'nın yüzyılın eşiğindeki deneyimini yansıtıyordu. Yine de, Almanya'daki uygulamaların genel uygulanabilirliği fazlasıyla tartışmaya açıktır. Örneğin, Britanya bankaları, faaliyetlerinde ağırlık giderek hem Britanya'nın hem de diğer ülkelerin dış ticaret finansmanına kaysa da, kısa vadeli bankacılık işine devam ettiler. İngiltere ile ABD'de anonim şirket hisselerinin çıkarılıp satılması işini, sanayi şirketleri üzerinde hiçbir kontrolleri olmayan finansal aracılar üstleniyordu büyük ölçüde. Üstelik bu ülkelerde sermaye piyasasında finansal araçlar çıkarılması, devasa sabit sermaye oluşumuna yetecek doğrudan finansman kaynağını sağlıyordu. Bunun aksine, esasen uzun vadeli banka kredileri aracılığıyla sabit sermaye için dolaylı finansman kaynağı sağlanması, Almanya ile Japonya'da çok önemli olmaya devam etti. Ancak, Almanya ile Japonya'da sanayi şirketleri ile bankalar, dikey hiyerarşik ilişkilere girmeksizin, birbirlerinin eşitleri olarak ilişki kuruyorlardı.

Hilferding'in 'finans kapital' tanımı hem fazlasıyla Alman deneyimine özgüdür, hem de 20. yüzyılın hâkim sermaye biçimini kavrayamayacak kadar dardır. 'Tekelci sermaye' kavramıysa, sermayenin 20. yüzyıldaki önemli bir yönünü, yani sermayenin düzenli olarak finansal biçim almasını ve sermaye piyasalarında bir meta olarak işlem görmesini göz ardı eder.[71] Dahası, günümüzün dev şirketleri, ne tekelci bir örgütlenme biçimini benimsemek,

* *Finans Kapital*, çev. Yılmaz Öner, Belge Yayınları, 1995 –*çev.*

** *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, çev. Cemal Süreya, Sol Yayınları, 1969 –*çev.*

ne de ürünleri için piyasaların tekelci kontrolünü ele geçirmek zorundadırlar. Şüphesiz, tekelci örgütlenme ve kontrol, günümüz kapitalizminde varlığını sürdürmektedir; öte yandan, dev şirketlerin birbirleriyle kıyasıya rekabete tutuşmaları da yaygındır –özellikle de çağımızda sermayenin daha kapsamlı uluslararasılaşması sırasında rekabet şiddetlenmişken. Uzun lafın kısası, 19. yüzyılın sonlarından itibaren hâkim sermaye biçimi tekelci sermaye değil dev anonim şirket sermayesi olmuştur.[72] Ancak, anonim şirket sermayesinin hem tekelci özelliklere, hem de bankalarla (ülkelere ve zamana göre değişen) karmaşık ilişkilere sahip olduğu da somut bir gerçektir. 1960'lardan itibaren dünya ekonomisine egemen olan çokuluslu şirketler, günümüzün anonim şirket sermayesi biçimidir; fabrikalarını, bürolarını, satışlarını ve finansmanlarını dünyanın dört bir yanına dağıtmışlardır. Yıllık satışlarıyla ülkelerin yıllık üretimlerini sıklıkla geride bırakan şirketlerin ortaya çıkışına olanak tanıması, anonim şirket sermayesinin sahip olduğu toplumsal gücün çarpıcı bir gösterisidir.

5.2 ANONİM ŞİRKET SERMAYESİ BİÇİMLERİ

5.2.1 Ortak Yatırım

Kâr potansiyeli olan işletmelere ortak yatırım yapılması, yakın (ve daha uzak) akrabalar ya da kişisel dostlar arasında oluşturulacak ortaklıkla gerçekleştirilebilir. Ancak, ortaklıkların icap ettirdiği mülkiyet hakları normalde açık piyasada devredilemez ve sıklıkla sınırsız sorumluluk getirir, yani alacaklıların, ortaklığın ödenmemiş borçlarına karşılık olarak ortaklık sahiplerinin kişisel servetlerinden hak iddia etmesine izin verir. Bunun sonucunda, birbirlerini tanımayan kişiler arasında ortaklıklar kurulması zordur. Öte yandan, anonim şirket sermayesi, kapitalist firmanın sahipliğini birçok hisse senedine böler ve her hisse senedi, firmaya yatırılmış ana sermayenin bir bölümünü temsil eder. Genel olarak, hisse senetleri devredilebilir ve bunlara sahip olanların sorumluluğu, hisselere bölünmüş mülkle sınırlıdır. Ayrıca, küçük yatırım birimlerini temsil ettiklerinden, hisse senetleri sokaktaki insana satılabilir. Anonim şirket sermayesi, çoğunlukla görece küçük miktarda paraya sahip geniş bir yelpazeden insanların satın aldığı, sınırlı sorumluluk getiren hisse senetlerinin çıkarılmasıyla ortak yatırımın kapsamını genişletir.

Hissedarlar, tipik olarak, ellerindeki hisse sayısına oranla kârdan temettü alma hakkına sahip olurlar. Ayrıca, yıllık hissedarlar toplantısına katılma ve yine ellerindeki hisse sayısıyla orantılı olarak, firmanın gelecekteki politika gündeminin belirlenmesine oylarıyla katılma hakları da olur. Başkan

ve müdürler gibi şirketin üst düzey yönetiminin seçilmesi, yine oy kullanmanın bir parçasıdır. Küçük hissedarlar açısından bu hak, kullandıkları oyların nihai sonuç üzerinde hemen hiç etkisinin olmadığı düşünüldüğünde pek bir anlam ifade etmeyebilir. Aslında, küçük hissedarların sayısı ne kadar fazlaysa, az sayıdaki büyük hissedarın belirleyiciliği o kadar güçlenir. Küçük hissedarlar, hisse senedi edinerek temettü almayı ve hisse senetlerini aldıkları fiyattan fazlaya satarak sermaye kazançları elde etmeyi amaçlarlar. Hissedarlar arasındaki biçimsel demokrasi, yani bir hisse bir oy uygulaması, büyük ve küçük hissedarların güçleri ile ilgilerini birbirinden önemli ölçüde farklılaştırır. Küçük hissedarlar açısından bakıldığında, hisse senedi sahibi olmak, yatırılan sermayenin nasıl kullanılıp yönetileceğine karar verirken pek az önem taşır.[73]

Köklü büyük anonim şirketlerin, başkan ve müdürler dâhil üst düzey yöneticileri, tipik olarak büyük hissedarlardan ayrılır ve sıklıkla emek piyasası kanalıyla işe alınırlar. Bu yöneticilerin, çalıştırdıkları şirketin çok sayıda hisse senedine sahip olması gibi bir gereklilik kesinlikle söz konusu değildir. Sahipliğin ve normal yönetimin birbirinden ayrılması, büyük anonim şirket sermayesinin iyi bilinen bir niteliğidir. Marx'a göre (1894, s. 567), bir dereceye kadar bu nitelik, 'bilfiil üretici kapitalistin, başkalarına ait sermayeden sorumlu basit bir yöneticiye ve sermaye sahibinin de basit bir sahibe, basit bir para-kapitalistine dönüşmesi'ni ifade eder. Büyük anonim şirketler kurulması, küçük hissedarları, büyük hissedarları ve yöneticileri kapsayan, dolayısıyla da kapitalistler ile ücretli işçiler arasındaki basit bölünmenin ötesine geçen, ekonomik gücün karmaşık bir toplumsal katmanlaşmasını gerektirir. Belirli tarihi koşullarda, yöneticiler, hissedarlardan görece bağımsız olup kendi menfaatlerine göre davranabilirler. Örneğin, Japon üst düzey yöneticileri, ekseriyetle şirketlerin tutulmuş çalışanlarıdırlar ve kârları, temettü olarak hissedarlar arasında dağıtmak yerine şirket içinde tutmaktan yana tutum benimserler.

Son dönemdeki asil-vekil teorik yazını, yöneticilerin görece bağımsızlaşma güçlerini incelemiştir. Hissedarların vekilleri olarak hareket etmeleri gerektiği varsayımından hareketle yöneticilerin, hissedarların değil de kendi menfaatlerine göre davranmaları durumunda kapitalist birikimin bundan olumsuz etkileneceği sonucuna ulaşılır. Hissedarlar, yıllık genel kurul toplantısında rahatsızlıklarını elbette dile getirebilirler ya da hisse senetlerini satarak sahneden çekilebilirler. Yine de, bu yöntemlerin ikisinin de yönetimin bağımsızlığını budamakta etkili olmadığı, çünkü şirketin mevcut durumu ve geleceği söz konusu olduğunda, yöneticilerin hissedarlardan çok daha bilgili oldukları iddia edilir (Stiglitz, 1985). Asil-vekil analizinin önemli bir zaafı (metodolojik bireyciliğinden apayrı olarak), hissedarlar arasındaki katman-

laşmanın ve bunun yol açtığı karmaşık toplumsal ilişkilerin analiz edilmemesidir. Hissedarlar homojen değildir; küçük ve büyük hissedarlar arasındaki ayrışma, kapitalist firmanın yöneliminde önem taşır. Üst düzey yöneticiler seçimle görevlendirildikleri müddetçe, büyük hissedarların desteğini almak zorunda olduklarından tamamen bağımsız olamazlar. Özel mülkiyet, sermayenin davranışının tayin edilmesinde belirleyici unsur olmayı sürdürür.[74]

5.2.2 Şirket Birleşmelerinin Kolaylaşması

Marx (1867, 25. bölüm, 2. kısım), 'kapitalist birikimin genel yasası'nı incelerken, sermayenin yoğunlaşması ile merkezileşmesini birbirinden ayırır. Birikim sürecinde, 'bireysel sermayeler büyür ve bu büyümeyle birlikte üretim araçlarının yoğunlaşması, toplam toplumsal sermayenin parçaları olmaları oranında artar' (a.g.e., s. 776). Sermayenin yoğunlaşması, bireysel sermayelerin büyümesiyle gerçekleşen bir olgudur; merkezileşme ise ya 'sermayenin sermaye tarafından çekilmesi'yle, yani hâlihazırda mevcut olan sermayelerin birleşmesiyle ya da 'sermaye, başka yerlerde birçok [kapitalistin] elinden çıkmış olduğu için şimdi bir yerde dev bir kütle olarak tek elde toplandığı' zaman (a.g.e., . 777), yani bir sermayenin bir başkasını devralmasıyla [satın almasıyla] olur.

Anonim şirket sermayesi, sermayenin merkezileşmesini iki yoldan kolaylaştırır. İlk olarak, hisse senetleri çıkarılması hem ortak yatırımın kapsamını genişletir, hem de mevcut para-sermayenin tek bir kapitalist işletmeye akmasını kolaylaştırır. Bu, yeni kurulan anonim şirketlerin hisselerinin çıkarılması için olduğu kadar mevcut şirketlerin ilave hisse senedi çıkarımları için de geçerlidir. İkinci olarak, anonim şirket sermayesi, halen var olan kapitalist firmalar arasında birleşme ve devralmaları teşvik eder. Sermaye, reel varlıklar stoku olmanın ötesinde değerin, sürekli olarak ve birbirini ardınca para, metalar ve üretim faktörleri biçimini alan, kendi kendini genişleten devinimidir. Doğası gereği sermayenin devamlı devinim hâlinde olması, bireysel sanayi kapitalistlerinin, diğer bağımsız sermayeleri ele geçirmekte ya da sermayelerini bunlarla birleştirmekte zorlandıklarını ima eder. İlgili sermayelerin devinimini aksatmaksızın bunların açıktan devralınmasını (ya da bunlarla birleşmeyi) finanse etmek, bireysel sermayelerin başarıyla sonuçlandırmalarının çoğu kez zor olduğu, karmaşık bir faaliyettir. Eğer sermayenin devinimi durur ve sermaye bir varlıklar stokuna dönüşürse, bu stokun bileşenleri aslında meta olarak satılabilirler. Ancak bu süreç, faal ve ayrı sermayelerin kaynaşması olmayıp, bunlardan birinin ömrünü tamamlayıp diğerlerine yem olmasıdır. Bireysel kapitalistlerin sahip olduğu firmalar, devinim hâlindeyken sermayelerinin merkezileşmesini kolaylıkla sağlayamazlar.

Anonim şirket sermayesi, bu zorluğun üstesinden gelerek, devinim hâlindeki sanayi sermayelerinin kaynaşmasını kolaylaştırır. Örneğin, hisseleri, bireysel sermayelerin tahmini değerlerine göre bölüştürerek, bağımsız ve bireysel kapitalist firmaların birleşmesi yoluyla yeni anonim şirketler kurulabilir. Benzer şekilde, mevcut bir anonim şirket, bağımsız bir sermayenin tahmini değerine göre hisselerini artırarak bu sermayeyi devralabilir. Keza, bağımsız anonim şirketler, hisselerini kurulacak yeni şirketin hisseleriyle uygun oranda değiştirerek, birleşip tek şirket hâline gelebilirler. Tüm bu muamelelerin çarpıcı yanı, hem herhangi bir nakit ödeme yapılmasının, hem de sermayelerin devinimini durdurmanın gerekmemesidir.

Marx (a.g.e., s. 779) şunu da öne sürmüştü: 'Herhangi bir sanayi dalında merkezileşme, buraya yatırılmış tüm bireysel sermayeler kaynaşıp tek bir sermaye hâline gelseydi, en son sınırına ulaşırdı. Belli bir toplumda bu sınıra ancak, toplumsal sermayenin tamamı ya tek bir sermayenin ya da tek bir şirketin ellerinde toplandığı zaman ulaşılır'. Ancak, merkezileşmenin en son sınırına ulaşılması pek mümkün değildir. Marx (a.g.e., s. 776), 'başlangıçtaki sermayelerden kopan bazı kısımların, yeni ve bağımsız sermayeler olarak işledikleri'ni de gözlemlemişti. Tesis ve teçhizat yatırımı gereksinimi mütevazı olan sanayilerde bu özellikle geçerliydi. Günümüz kapitalizminde, küçük ve orta ölçekli firmaların yaygın olduğu birtakım sanayi alanları vardır. Büyük firmaların hâkim olduğu sanayilerde bile, devlet müdahalesi olmadan tam tekel durumu nadiren ortaya çıkar. Anonim şirket sermayesinin teşvik ettiği sermayenin merkezileşme eğilimine gereğinden fazla vurgu yapılmamalıdır.

Devralma ve birleşmelerin birtakım farklı güdüleri olabilir.[75] Örneğin, ilgili sanayi alanları arasındaki dikey birleşmeler, üretim teknolojisini rasyonelleştirmek, birleşen üretim süreçlerinin yan ürünlerinden faydalanmak ve dolaşım maliyetlerinde iktisat yapmak suretiyle kârlılığı yükseltebilir. Merkezileşme, hammadde, ara ürün ve bitmiş ürün fiyatlarındaki dalgalanmaların neden olduğu kâr oranı istikrarsızlıklarını da hafifletebilir. Aynı zamanda, belli bir faaliyet alanında acımasız fiyat rekabetine ve tüm sermayeler açısından kayıplara neden olabilecek sanayi sermayesi sayısını azaltır. Yatay birleşme ve devralmalar, bu tür bir olası sonuçtan kaçınmanın yöntemidir. Yönetim ve dolaşım maliyetlerinde iktisat yapılmasını da temin edebilirler. Ürün fiyatına istikrar kazandırma (hatta yükseltme) eğilimi gösterdiklerinden, yüksek kâr oranlarına yol açarak, piyasaların tekelci denetimini fiilen kolaylaştırabilirler. Birleşmelerin ardından kâr oranının artacağı beklentisi, hisse senedi fiyatının yükselmesine yardımcı olur ve spekülasyonu teşvik eder –bu da hisse senedi fiyatında yeni artışlara yol açabilir. Hisse senedi fiyat artışları sonucunda gerek firmanın esas sahiplerinin, gerekse birleşmeleri

teşvik edip finanse edenlerin elde ettikleri sermaye kazançları, birleşmelerin arkasında yatan önemli bir güdü olabilir.

5.2.3 Sermaye Piyasası ve Beklenen Temettü Getirisi

Kapitalist ekonomi, meta biçimini temel alan, tarihi olarak özgül bir toplumsal-iktisadi biçimleniştir [*formasyon*]. Kapitalizm, meta biçimi aracılığıyla, iktisadi yaşamın tüm unsurlarını sistemli olarak kucaklar ve onları, sermayenin devinimine tabi kılar. Metalaşma, çok sayıda emek ürününün yanı sıra emek gücüne, toprağa ve para piyasasındaki ödünç verilebilir paraya kadar gider. Metalaşma süreci sonunda sermayenin kendisine uzanır: Sermaye piyasası (ya da hisse senedi piyasası), sermayenin kendisinin hisse senetleri biçimine dönüştürüldüğü bir piyasadır. Anonim şirket sermayesi hisseleri, esas itibariyle devinim hâlindeki sermayenin ortak mülkiyetini temsil eder. Marx'a göre (1939, s. 264, s. 275-7), anonim şirket sermayesi, sermayenin en yüksek ve en eksiksiz biçimidir –mantıken genel olarak sermayeyi, rekabeti ve krediyi takip eder. Tarihi olarak kapitalizm, anonim şirket sermayesini aşıp geride bırakacak bir sermaye biçimi üretmiş değildir. Hilferding'in finans kapitali, Lenin'in tekelci sermayesi ve günümüzün çokuluslu şirketleri, kendine özgü ulusal ve uluslararası nitelikleriyle dev anonim şirketin daha somutlaşmış görünüm biçimleridirler.

Sermaye piyasasında muamelelerin günlük temelde, görece ucuza ve nispeten küçük para miktarlarıyla gerçekleştirilebileceğini düşünürsek, toplum genelindeki atıl para, hisse senedi piyasasına yatırılmak üzere harekete geçirilir. Hissedarlar açısından hisse senedi satın almak, her şeyden önce şirket kârlarından temettü kazanma amacı taşır. Bu bağlamda, hisse senetlerinin temettü getirisi önemlidir. Genel olarak, hisse senedinin belli bir andaki fiili temettü getirisi, hisse senedi başına temettülerin (T) hisse senedi fiyatına (F_h) oranına eşittir. Ancak, temettüler gelecekteki kârların bir parçası olduğundan, hisse senedi piyasası yatırımcılarını asıl ilgilendiren beklenen temettülerdir. Dolayısıyla, beklenen temettü getirisi (g^b, ki gelecekte süresiz bir şekilde her dönem tahakkuk eder), hisse senedi başına beklenen temettülerin (T^b) fiili hisse senedi fiyatına (F_h) oranı olarak hesaplanır:

$$g^b = T^b / F_h \qquad (1)$$

Alternatif olarak, fiili hisse senedi fiyatını, beklenen temettülerin beklenen temettü getirisine oranı olarak da düşünebilirsiniz. Para piyasası faiz oranı, sermaye piyasası yatırımcıları açısından beklenen temettü getirisi için referans noktası olma görevini üstlenir. Hisse senetlerine yatırılan atıl paranın faizle ödünç verilmesi de mümkün olduğundan, hisse senetlerinin bek-

lenen temettü getirisini, piyasa faiz oranı (f) düzenler. Örneğin, beklenen temettü getirisi eğer faiz oranını aşarsa, fonlar sermaye piyasasına yönelme eğilimi göstererek, hisse senedi fiyatlarını yükseltir ve beklenen getiriyi düşürür; beklenen temettü getirisi faiz oranının altında olduğunda, bunun tersi yaşanır. Dolayısıyla, hisse senedi başına beklenen getiri, piyasa faiz oranına eşit olur ($g^b = f$). Sonuçta, fiili hisse senedi fiyatları, piyasa faiz oranıyla (f) hesaplanan beklenen temettü değeri olarak düşünülebilir:[76]

$$F_h = T^b / f \qquad (2)$$

Yani, hisse senedi fiyatları ile şirketin beklenen kârları ve temettüleri arasında artı yönlü, piyasa faiz oranı arasındaysa eksi yönlü bir ilişki vardır. Ancak, hisse senedi fiyatlarına ilişkin bu basit formülleştirme, hem geleceğin bilinmediği gerçeğini, hem de kapitalist birikimin dinamik mizacını hesaba katan üç ilave etkenle tamamlanmalıdır.

Birincisi, piyasa faiz oranının, gelecekteki ödemelere dayanarak taahhüt edilmiş belirli bir nominal getiri oranı olduğu doğrudur, ama gelecekteki kârlar şimdiden garanti edilemeyeceğinden, beklenen temettü getirisi daima risk unsurları taşır. Bu bağlamda iki tür riskin yakından ilgili olduğu görülür: İlk olarak, gelecekteki bilinmeyen kârların içkin değişkenliğinden kaynaklanan riskler ve ikinci olarak, şirketin temerrüdü riski. Beklenen temettü getirisi, faiz oranının üzerine belirli bir risk primini dâhil ederek, riski hesaba katmış olur.

İkincisi, hisse senedi piyasası yatırımcıları, gelecekte hisse senedi fiyatı artışlarından kaynaklanan sermaye kazançları elde etmeyi de amaçlarlar.[77] Dolayısıyla, hisse senedinin beklenen toplam getirisi (G^b), beklenen temettü getirisi ile (hisse senedi fiyatının oranı olarak ifade edilen) beklenen sermaye kazançlarının toplamıdır. Eğer $F_h^{\,b}$ gelecekte belirli bir andaki beklenen hisse senedi fiyatıysa, bu durumda aşağıdaki formül geçerli olacaktır:

$$G^b = [T^b + (F_h^{\,b} - F_h)]/F_h \qquad (3)$$

Hisse senedinin beklenen toplam getirisi, gelecekteki hisse senedi fiyatlarının tabiatıyla bilinemez oluşu gerçeğinin yol açtığı riskleri karşılayacak bir risk primini de içerir. Sermaye kazancı beklentileri ve ekonomik dalgalanmalar sırasında bu beklentilerde meydana gelen değişimler, hem bireysel hem de genel hisse senedi fiyatlarının belirlenmesinde önemli bir rol oynar. Genel olarak yükselen hisse senedi fiyatları, sermaye piyasalarında geleceğe olumlu bakılmasını besler ve kimi zaman da kredi mekanizması genişlemesinin esnek güçlerini harekete geçirerek, borsa balonlarına neden olur. Beklentilerin kötümserliğe dönmesi, bu tür balonların sıklıkla kaçınılmaz patlayışına neden

olur ve durumu daima ağırlaştırır. Hem ayrı ayrı hem de genel hisse senedi fiyatları, spekülatif beklentilerin kışkırttığı istikrarsızlığa tabidirler; bu durum, statik bir arz-talep çerçevesi kullanan hisse senedi fiyatı analizlerini son derece sorunlu yapar. Sermaye piyasası fiyat istikrarsızlığı, gerek sınai iş çevriminin ayrılmaz bir parçası olarak, gerekse bundan tamamen bağımsız olarak, parasal krizin önemli bir kaynağıdır. Anonim şirketlerin önemi 20. yüzyılda arttıkça, sermaye piyasasının istikrarsızlık yaratma potansiyeli de artmıştır.

Üçüncüsü, uzun vadeli faiz oranının belirlenmesi, kısa dönem faiz oranının belirlenmesinden oldukça farklı bir şeydir. Kısa vadeli faiz oranı, bankaların faaliyetleri temelinde para piyasasında, çoğunlukla para-sermayenin kısa vadeli ödünç verilmesiyle belirlenir. Öte yandan, uzun vadeli faiz oranı, tipik olarak belli bir dönem boyunca düzenli aralıklarla sabit miktarda faiz ödeme taahhüdünü ifade eden devlet (ve şirket) tahvilleri piyasasında belirlenir. Tahvil piyasası işlemleri, çoğu kez oldukça uzun zaman dilimleri için para ödünç verilmesini içerir. Sabit gelirli tahvillerin toplam getirisi, hisse senetlerinin toplam getirisine benzer şekilde belirlenir ve gelecekteki tahvil fiyatları değişikliklerine ilişkin beklentileri içerir. Tahvillerin gelecekteki ödemeleri kesin olarak bilinirken, temettü ödemelerinin belirsiz olması, hisse senetlerinden önemli bir farkıdır. Piyasa faiz oranının aksi yönde değişen tahvil fiyatı, spekülatif yükseliş ve düşüşlere de tabidir. Kısa vadeli yatırımda kullanılabilecek atıl para-sermayeyi elinde tutanlar açısından, tahvil muameleleriyle ilgili zarar riski çoğunlukla ürkütücüdür. Öte yandan, uzun vadeli ödünçlerde kullanılabilecek atıl para-sermaye, kısa vadeli para piyasasında ödünç verilmeye her zaman uygundur. Ödünç verilebilir sermaye arz-talep asimetrisi, uzun vadeli faiz oranının genel olarak kısa vadeliden yüksek olmasının temelini oluşturur. Ancak, uzun ve kısa vadeli faiz oranları farkı, teorik açıdan *a priori*[*] belirlenemez; söz konusu ülkenin somut tarihi ve toplumsal koşullarına bağlıdır. Ekonomik dalgalanmanın özellikle kritik evrelerinde, bu fark normalin aksine kısa vadeli oranların lehine de olabilir.

Uzun vadeli faiz oranının, belirli zaman aralıklarında kısa vadeli orandan görece bağımsız olabilmesi, uzun vadeli oranın doğasına özgü bir şeydir. Uzun vadeli faiz oranının bu göreli bağımsızlığının fiilen gerçekleşmesi, beklenen temettü getirisinin kısa vadeli faiz oranından ziyade uzun vadeli oranla karşılaştırılması daha doğal olduğundan, hisse senedi fiyatlarını da etkileyebilir. Yine de, her iki oran da ödünç verilebilir sermayenin devinimiyle az çok ilgili olduklarından, kısa vadeli orandaki değişikliklerin sürüklediği yönde hareket ederler genellikle. Diğer bütün koşullar aynı iken, para piyasası faiz oranındaki bir artış, tahvil ve hisse senedi fiyatlarının azalmasına yol açar; düşüş durumunda bunun tam tersi geçerlidir.

---

* *A priori*: Önsel –*çev.*

5.2.4 Kurucu Kârı

Marksist ekonomi politik açısından kâr oranının belirlenmesi, faiz oranının belirlenmesinden apayrı bir şeydir. Genel kâr oranını, kapitalist birikimin maddi ve teknik özelliklerini yansıtan etkenler belirler: Sermayenin organik bileşimi, sermayenin devir zamanı, iş gününün uzunluğu ve işçilerin kullandıkları zorunlu tüketim araçlarının değeri. Öte yandan, genel faiz oranı, para piyasasındaki ödünç verilebilir para-sermaye arz-talep dengesiyle belirlenir tamamen; kapitalist birikimin altta yatan maddi gerçekliğiyle ilgili herhangi bir şeyi yansıtmaz. Kimi finansal gerilim ve kriz dönemleri istisna olmak üzere, kâr oranı genel olarak faiz oranından yüksektir. Kâr oranı ile faiz oranı arasındaki sistemli fark düşünüldüğünde, yeni bir şirket kurulduğu zaman, hisse senedi başına reel birikime yatırılmış sermayenin para değeri, aşağıdaki basit formülden görülebileceği üzere hisse senedi fiyatından düşük olur. Hilferding (1910, s. 112), hisse senedi fiyatı ile hisse senedi başına reel birikime başlangıçta yatırılan sermaye arasındaki farka 'kurucu kârı' (Gründergewinn) diyordu.

Kârın tamamının düzenli biçimde temettü olarak dağıtıldığını ve hisse senedi fiyatlarının, beklenen temettülerin şimdiki [*kapitalize*] değeri olduğunu varsayalım. İlgili değişkenlerimiz şöyledir: Başlangıçta reel birikime yatırılan para-sermaye (K), beklenen toplam kâr (Π^b), beklenen temettü (T^b), kâr oranı (r) ve piyasa faiz oranı (f). Reel birikimde hisse senedi başına yatırılan para-sermaye (K/N) olur. Eğer para piyasası ile sermaye piyasası arasında akan para-sermaye, beklenen temettü getirisini (risk primlerini göz ardı edersek) piyasa faiz oranına eşitlerse, hisse senedi fiyatı aşağıdaki gibi hesaplanabilir:

$$F_h = (T^b/f) \tag{2}$$

Kârların tamamı temettü olarak dağıtıldığından,

$$T^b = \Pi^b/N \tag{4}$$

Kâr oranı veriliyken,

$$\Pi^b = rK \tag{5}$$

Dolayısıyla,

$$T^b = (K/N)r \tag{6}$$

Sonuçta,

$$F_h = (K/N)\ (r/f) \tag{7}$$

Eğer $r>f$ ise, hisse senedi fiyatı (F_h), hisse senedi başına reel birikime başlangıçta yatırılan para-sermayeyi (K/N) aşar. Finansal muamelelerle ilgili olup da kârdan karşılanan idari ve diğer maliyetler, argümanın özünü değiştirmez.

Hilferding'in verdiği sayısal örnek, meselenin açığa kavuşturulmasına yardımcı olur. Bir sanayi işletmesinin 1.000.000 marklık sermayeyle kurulduğunu farz edelim. Yıllık kâr oranı %15 ise, toplam kârlar 150.000 marka eşit olur. Çeşitli maliyetlerin (idare giderler ve müdürlerin maaşları) 20.000 mark tuttuğunu varsayarsak, hissedarlara temettü olarak dağıtılabilecek 130.000 mark kalır geriye. %5'lik genel faiz oranına %2 risk primi eklenmesi, 130.000 marklık kârı yaklaşık 1.900.000 marka denk getirir, yani başlangıçtaki yatırımdan 900.000 mark fazla bir tutara. Bu fazlalık ya başlangıç yatırımını yapan işletmenin kurucularının ya da işletmeyi, yeniden yapılandırıp anonim şirket sermayesi olarak satmak amacıyla başlangıçtaki yatırım fiyatından satın alan 'teşvikçiler'in payına düşebilir. Sonradan satılmayıp hâlâ işletme kurucularının ellerinde bulunan hisse senetleri açısından bakarsak 'kurucu kârı', parasal kazancın fiktif tahminidir.

Marx'ın, toplam kârın, kâr ve girişim kârı olarak nitel bölünmesiyle ilgili argümanına dayanarak Hilferding, 900.000 marklık teşvikçi kârının, tek seferde alınan girişim kârı olduğunu da iddia etmişti; geri kalan kâr, hissedarların temettü biçiminde aldıkları faizdir. Bu açıdan bakıldığında Hilferding'in argümanı sorunludur. Temettüleri, kârın farazi 'faiz' kısmıyla sınırlayan bir toplumsal mekanizma yoktur: Temettüler, toplam kârın, hissedarlar arasında bölüşüm biçimini gösterir sadece. Kurucu kârı, girişim kârını değil, hâlihazırda var olan parasal varlıkların hisse senedi muameleleri aracılığıyla yeniden bölüşülmesini temsil eder. Bu, hem yeni kurulan işletmeler, hem de kurulu işletmelerin hisse senedi çıkarımları için geçerlidir.

5.3 ANONİM ŞİRKET SERMAYESİNİN TOPLUMSAL İŞLEVLERİ

5.3.1 Sermayenin Harekete Geçirilmesi ve Etkin Piyasa Hipotezi

Anonim şirket sermayesi, birbirlerini tanımayan insanların birlikte yatırım yapmalarını oldukça kolaylaştırdığından, atıl para-sermayeyi harekete geçirip kâr potansiyeli yüksek sanayilerde devasa sabit sermaye oluşturmaya uygundur. Mevcut şirketlerin hisselere bölünmüş sermayesindeki artışlar ya da yeni kurulan şirketlerin hisse senedi çıkarmaları, atıl para-sermayenin harekete geçirilmesinde etkili bir kaldıraç işlevi görür. Bireysel sermayelerin, devasa sabit sermaye kullanarak büyük sanayi işletmeleri yaratırken karşılaştıkları güçlük böylece aşılmış olur. Anonim şirket sermayesi, ticaret ve hiz-

metler dâhil olmak üzere, sanayinin tüm dallarına hâkim olmaz. Kapitalizm, özel sermayenin kendi kendini genişletmesini amaçladığından, potansiyel olarak kârlı bir projenin gerçekleştirilmesi için kişisel ya da ortaklık yatırımının yeterli olduğu durumlarda, kapitalistlerin anonim şirket yatırımını tercih etmeleri gerekmez. 20. yüzyılda bile üretimin teknolojik nitelikleri açısından küçük ve orta ölçekli özel firmaların elverişli olmaya devam ettiği az sayıda sanayi dalı bulunmaktadır; sanayinin bu dallarında, anonim şirket sermayesi ya baskın durumda değildir ya da zaten işin içinde değildir.[78] Bu bakımdan, anonim şirket sermayesi, toplumsal olarak en gelişkin sermaye biçimi olmasına karşın, genel bir ekonomik örgütlenme biçimi olamaz. Anonim şirket sermayesinin bu zayıflığı, son tahlilde, kapitalist ekonominin tarihi olarak sınırlı doğasından (özel şahısların para kazanmasına dayalı olmasından) kaynaklanır.

Kredi sistemi faaliyetlerinin reel sermaye üzerindeki sonuçlarına benzer şekilde, anonim şirket sermayesinin devasa sabit sermayeye sahip yeni sanayi dallarının büyümesini kolaylaştırması gerçeğinin de reel birikim açısından iki sonucu vardır. Birincisi, anonim şirket sermayesi, atıl para-sermayeyi devinim hâlindeki sanayi sermayesine dönüştürerek, toplam toplumsal sermaye birikimini hızlandırabilir; artık değer üretimi yoğunlaşır ve genel kâr oranı yükseltilebilir. Kâr yapmaya yönlendirilen atıl sermaye olduğundan, sermayenin organik bileşimindeki değişimler, artık değer kütlesinin faydalı etkisini etkilemez. İkincisi, anonim şirket sermayesi, sanayiler genelinde sermaye ile üretim kaynaklarının daha kârlı sanayilere yönelecek şekilde yeniden dağılmasına olanak sağlar. Bu sanayilerde sonuçta ortaya çıkan ürün arzı artışı, kâr oranının toplumsal ortalamaya doğru düşmesine yol açar. Bu bakımdan, anonim şirket sermayesi temeli üzerinde inşa edilen toplumsal mekanizma, sanayiler arasında kâr oranının eşitlenmesine katkıda bulunur.

Fama'nın (1970, 1990) geliştirdiği etkin piyasa hipotezi, sermaye piyasasının akılcı ve toplumsal bakımdan faydalı işlevlerine, özellikle de hisse senedi fiyatlarının verdiği sinyallere göre etkin para-sermaye tahsisine güçlü bir vurgu yapar.[79] Eğer bilgi kusursuzsa ve tüm yatırımcıların serbestçe erişimine açıksa, keza eğer muamele maliyetleri ihmal edilebilir ölçülerdeyse, hisse senedi fiyatları, sermayeyi en etkin şekilde kullanabilecek sanayilere ve firmalara yönlendirir para-sermayeyi. Sermaye piyasası etkinsizliği söz konusuysa, bunun sebebi yatırımcıların ulaşabildiği bilgilerin kısmi ya da kusurlu olmasıdır. Mükemmelin gerisinde kalan üç tür etkinlik vardır. Birincisi, 'zayıf' etkinlik durumunda hisse senedi fiyatları, (elbette halkın bilgisine mal olmuş) geçmiş hisse senedi fiyatlarının bilgi içeriğini tamamıyla yansıtır. İkincisi, 'yarı güçlü' etkinlik durumunda hisse senedi fiyatları, geçmiş hisse senedi fiyatlarının tüm bilgi içeriğini yansıtmanın ötesinde şir-

ket sonuçları, simsar sirkülerleri, sanayi öngörüleri gibi halka açık tüm diğer bilgileri de yansıtır. Üçüncüsü, 'güçlü' etkinlik durumunda, halka açık olsun olmasın bilinen tüm bilgiler, hisse senedi fiyatlarına yansır –örneğin, satın alma teklifleri, piyasaya sürülmek üzere olan yeni ürün grupları vb. Zayıf etkinlik durumunda yatırımcılar, geçmiş fiyat hareketlerini gösteren tabloları incelemekle yetinerek ekstra kazançlar elde edemezler. Yarı güçlü etkinlik durumunda, beklenmedik ölçüde yüksek kârlar açıklanması gibi genel olarak ulaşılabilir nitelikteki bilgileri kullanarak ekstra kazançlar sağlanamaz. Güçlü etkinlik durumunda, yatırımcılar içerden bilgi alsalar bile hiçbir şekilde ekstra kazanç elde edemezler. Güçlü etkinlik durumunda hisse senedi fiyatları mevcut tüm bilgileri hesaba kattığından, yarınki fiyatı en iyi tahmin eden şey bugünkü fiyattır ve hisse senedi fiyatlarının zaman içindeki hareketi, 'rastgele yürüyüş'ü fazlasıyla andırır.

Etkin piyasa hipotezinin oldukça geniş sınırlamalara tabi olduğu üç yönden açıkça görülebilir: İlk olarak, kusursuz bilgiye tüm yatırımcıların erişebilmesi, gerçekte karşılığı olmayan aşırı bir soyutlamadır. Ancak, daha da kötüsü, her üç etkinlik biçiminde zımnen yer verilen bilginin yayılma kalıplarının ideale yaklaşan ölçülerde soyut gözükmesidir. Üretim araçlarında özel mülkiyete dayanan anarşik kapitalist ekonomide, ayrı ayrı sanayiler ve firmalar hakkındaki bilgileri, sermaye piyasasındaki bütün yatırımcılara aynı zamanda ve eşit şekilde dağıtmak imkânsızdır. Kapitalist toplumun mülkiyet ve güç ilişkileri, bilgiye ayrıcalıklı erişim olanağına sahip yatırımcı gruplarının varlığını zorunlu olarak gerektirir. Kullanılabilir bilgilerdeki asimetri, geleceğe dair farklı görüşler ile beklentilerinde etkisiyle, spekülatif yatırım kararlarına katkıda bulunur.

İkinci olarak, sermaye piyasasında para-sermayeyi hisse senedi fiyatlarına göre dağıtmak, gerçek üretim kaynaklarını çeşitli sanayiler arasında dağıtmaya doğrudan doğruya karşılık gelen bir şey değildir. Örneğin, hisse senedi fiyatlarındaki bir artış, para-sermayeyi, ürünlere yönelik güçlü talebi karşılamak üzere üretimin kârlı biçimde genişletilebileceği sanayilere doğru yönlendirir. Ancak, kârlı fırsatların varlığı nedeniyle üretim tesis ve ekipmanlarında hızla bir fiili genişleme olup olmadığı tartışmaya açıktır. Belli sanayilerde büyük miktardaki sabit sermaye yatırımlarını bir sanayiden geri çekip, hisse senedi fiyat sinyallerine göre daha yüksek kâr potansiyeli olan sanayilere kaydırmak çok zordur. Para-sermayenin sermaye piyasası içinde yeniden dağıtılmasında etkinlik sağlanması, üretim kaynaklarının yeniden dağıtımında da mutlaka etkinliğin sağlanacağı anlamına gelmez.

Üçüncü olarak, sermaye piyasası, tüm kapitalist firmalar için kapsayıcı bir toplumsal örgütlenme olamaz, çünkü sermaye piyasasında ihraç edilip işlem gören anonim şirket sermayesi, kapitalist sanayinin istisnasız her dalına

uygun değildir. Daha önce belirttiğimiz üzere, sanayinin dikkate değer bir kısmında firmalara özel bireyler ya da ortaklıklar sahiptir. Sanayinin hem bu alanlarına hem de anonim şirket sermayesinin karakterize ettiği alanlarına hizmet veren kredi sistemi, atıl para-sermayenin yeniden dağıtılması konusunda sermaye piyasasından daha kapsayıcı bir toplumsal örgütlenmedir. Almanya ve Japonya gibi bazı ülkelerde, kredi sisteminin yeniden dağıtma işlevinin tarihi olarak sanayiye verilen uzun vadeli kredileri içermesi, sermaye piyasasının toplumsal işlevlerini daha da kısıtlar.

5.3.2 Anonim Şirket Sermayesinin Kâr Oranı ve Tekel Kârı

Anonim şirket sermayesinin, atıl para-sermayeyi harekete geçirmek suretiyle kâr oranının eşitlenmesine yaptığı katkı, karmaşık ve çelişkili etkiler doğurur. Anonim şirket sermayesi, potansiyel olarak kârlı sanayilerde devasa üretim kapasitesi inşa edilmesini kolaylaştırır ama bu kapasitenin kullanılır hâle gelmesi normalde uzun süre alır. Üretim araçları efektif talebi artarken, arzda bunu karşılayabilecek bir artışın olmadığı bu dönem, çok büyük sabit sermaye yatırımlarının oluşma dönemi ya da gebelik dönemi olarak düşünülebilir. Oluşma dönemi sırasında, büyük üretim kapasitesini inşa edecek araçları üreten sanayi dallarının iş olanakları, gerçekte olduğundan daha iyi gözükebilir. Spekülatif kâr beklentilerinin böylelikle tetiklenmesi, üretim araçlarını üretecek devasa rakip tesislerin inşa edilmesini teşvik eder. Oluşum dönemi sonunda rakip üretim tesislerinin de tamamlanması, ekonomi genelinde mevcut üretim kapasitesi hacminin önemli ölçüde artması eğilimini ortaya çıkarır. Aşırı kapasitenin sıklıkla sanayinin bazı dallarında gerçekleşmesi, devasa sabit sermaye kullanan sanayi dalları arasında hem beklenen hem de geçerli kâr oranında eşitsizliklere ve büyük dalgalanmalara yol açar.

Sabit sermaye yatırımları biçiminde fazla üretim kapasitesi oluştuğu zaman, işletmelerin aniden tahrip olması riskiyle karşı karşıya kalan anonim şirket sermayesi, bu fazlalığı azaltmakta aşılmaz güçlüklerle karşılaşır. Olağan yöntem, amortismanın, yatırımı tedricen akıcı para-sermayeye çevirmesini beklemektir. Bu bakımdan önemli bir asimetri söz konusudur: Anonim şirket sermayesi, devasa sabit sermayelerin yaratılmasını kolaylaştırırken, işletmelerin aniden batması riskini göze almadan bu sermayeleri azaltamaz. Sanayinin belli dallarında aşırı sabit sermaye var olmaya devam ettikçe, kâr oranları üzerinde uzun süreli ve hissedilir bir baskı oluşur; bu dalların ürünlerine yönelik talepte önemli artışlar yaşanması olasılığı, bu baskıyı giderecek boyutta değildir. Bu bakımdan, anonim şirket sermayesi, kâr oranının eşitlenmesini yavaşlatır ve güçleştirir.

Marx (1894, s. 347-8), ortalama kâr oranlarının altında çalıştığı görülen demiryolları örneğini kullanarak, büyük üretici işletmelere yatırılan anonim şirket sermayelerinin 'genel kâr oranının eşitlenmesine girmedikleri'ni öne sürmüştü. Dolayısıyla, öyle gözüküyor ki Marx'a göre anonim şirket sermayesi, kâr oranının düşme eğilimini telafi etmektedir. Ancak, Marx'ın argümanı sorunludur: Anonim şirket sermayesi, özel bireysel sermaye gibi mümkün olan en yüksek kâr oranını kazanmayı amaçlar. Rekabet, kâr oranının eşitlenmesi eğiliminin, anonim şirket sermayesi için de söz konusu olduğunu ima eder –daha yavaş ilerlediği ve hâlihazırda var olan büyük sabit sermaye yüzünden ilave engellerle karşılaştığı doğru olsa da. Ortalama kâr oranının altında kalan sanayiler, ek yatırımların azalmasıyla, hatta tamamen durmasıyla karşı karşıya kalırlar; uzun süre alsa bile fazla üretim kapasitesi er ya da geç hurdaya çıkar.[80]

Az sayıda dev şirket belirli bir piyasasının denetimini ele geçirirse, tekelci fiyatlandırma yaparak ortalama kâr oranının üstünü elde edebilirler. Tekel kârı, tekelci güç sayesinde fiyatlarla oynanarak artık değerin, rekabetçi sanayilerden tekelci sanayiye aktarılmasını ifade eder. Sonuçta, tekel kârı, rekabetçi sanayilerin kâr oranlarını sistemli olarak düşürür. Tekel kârları elde etmek için dev şirketler arasında karteller, tröstler gibi tekelci örgütlenmeler kurulabilir ya da bir şirket, diğerleri tarafından zımnen fiyat lideri olarak kabul edilebilir. Anonim şirket sermayesi, dev tekelci sermayelerin ve örgütlenmelerin oluşumunu kolaylaştırır. Yüksek ithalat tarifeleri, pahalı nakliye masrafları gibi nedenlerle iç piyasanın dış rekabetten korunması, tekel örgütlenmelerinin ortaya çıkışını muhtemelen teşvik edecektir. Tekel sermayeleri, kaynakların, fiyat mekanizması aracılığıyla ve toplumsal talep uyarınca yeniden dağılımı sürecini aksatır. Bir sanayideki tekelci fiyatlandırma uygulaması sıklıkla suni üretim kısıtlamalarıyla sürdürülür; artan atıl üretim kapasitesi düzeyleri ve düşen istihdam düzeyleri çoğunlukla buna eşlik eder. Tekelci fiyatlandırma, atıl kapasitenin kalıcı hâle gelmesine izin vermesi yüzünden teknolojik yeniliği de yavaşlatma eğilimi gösterir. Tekel sermayeleri ekonomiye egemen olduğunda, kaynak dağılımında kapitalist etkinliği sıklıkla azaltır ve ayrıca kalıcılık arz eden iktisadi bunalımlara yol açabilir.[81]

Tekelci örgütlenmelerin, ürünlerinin fiyatını yükseltme gücü rastgele olmaz; aksine, üretim kapasitesinin bir kısmını atıl kalmaya zorlayarak, ürün arzını olması gerekenden daha düşük tutmayı gerektirir.[82] Tekelciler, sorunlarını fiyatları yükselterek çözemezler her zaman. Kârların, tekelci örgütlenmenin üyeleri arasında paylaşılması konusunda ortada değişmez kurallar yoktur ve bu durum, örgütlenmenin çözülüp dağılmasına yol açabilir. Üstelik tekel fiyatları ve kârları, sanayiye girebilecek yeni şirketleri çeken bir mıknatıs işlevi görerek, ürün arzıyla ilgili miktar kısıtlamasını ve tekel fiyat-

larını sürdürme gücünü zayıflatır. Başarılı ikame ürünlerin ortaya çıkışı ve yabancı şirketlerin rekabeti, iç piyasada tekel fiyatlarının sürdürülebilirliğini tehdit edebilir. Dev anonim şirketler, kapitalist çekişmeyi ve rekabeti ortadan kaldırmazlar; tekel fiyatlarını ve kârını sürekli zayıflatırlar.

Tekelci kapitalizmin, artık değerin tüm sermayeler arasında orantılı olarak yeniden bölüşülmesi yerine azami tekel kârı elde etme temelinde işlediği, Sovyet 'ortodoks' Marksizminin akidesi idi.[83] Ancak, anonim şirket sermayesinin gelişimi, (daha temel değer yasasının somut bir ifadesi olarak) kâr oranının eşitlenmesi yasasının yerini tekel kârı yasasına bırakması anlamına gelmez. Dev anonim şirketler büyümeye devam ederken kâr oranının eşitlenmesi hâlâ işlemeyi sürdürür, ama artık daha çelişik ve yavaş bir süreçtir.

5.3.3 Sermaye Piyasası Spekülasyonundan Kaynaklanan İstikrarsızlık

Kapitalist ekonomide, spekülatif işlemler ve bildiğimiz dolandırıcılık, ekonomik faaliyetlerin herhangi bir alanında ortaya çıkabilir. Sanayi kapitalistlerinin bile her zaman spekülatif kazanç fırsatlarından yararlanmaya hazır olmaları, *P-M-P´* genel sermaye formülüne (ya da pahalıya satmak üzere metaları ucuza satın almalarına) içkin bir durumdur. Belirli bir metanın fiyatının artacağı bekleniyorsa, gelecekte kâr elde etmek amacıyla tüm kapitalistler bu metadan satın alıp spekülatif stoklar oluşturmaya çalışırlar.

Spekülatif muameleler, tipik olarak, sermaye piyasasında belirli koşullar altında ortaya çıkar ve hızla büyürler. İş çevriminin yükseliş evresi sırasında geleceğe yönelik yüksek kâr beklentisi, spekülatif hisse senedi alımlarını bilhassa teşvik ederek, hisse senedi fiyat artışlarından ilave geçici kazançlar elde edilmesine yol açar; hem kâr potansiyeli olan projeler için, hem de mevcut işletmeler için yeni hisse senedi ihraçları pürüzsüz bir şekilde yapılabilir; bunun sonucunda, büyük miktarlarda 'kurucu kârı' elde edilir. Özellikle büyük sabit sermayelerin oluşma dönemi sırasında, başta sabit sermaye unsurlarının üretimiyle ilgilenen firmalar açısından olmak üzere, efektif talep güçlü ve sağlam gözükür. Yeni bir çelik fabrikası ya da yeni bir ağır kimya tesisi gibi bir sanayi dalının üretim kapasitesinde önemli artışlara yol açan projelerde, projenin başlayışıyla birlikte spekülasyon da başlar ve yıllarca devam eder.

Dolayısıyla, anonim şirket sermayesinin büyümesi ve sermaye piyasasının ortaya çıkışı, kapitalist ekonomiye yeni bir istikrarsızlık unsuru getirir. Bu istikrarsızlığı ilerleyen bölümlerde analiz edeceğiz; iş çevriminin yükseliş evresinde, yalnızca sınai faaliyet ile kârlardaki fiili artışlar değil, ama aynı zamanda gelecekte talebin güçlü ve kârların yüksek olacağı beklentisi de hisse senedi fiyatlarının artmasına neden olur. Kredi sistemi, özellikle de para

piyasası, büyük hisse senedi alımlarını finanse etmek üzere sonuna kadar kullanılır. Bu etkenlerin bir araya gelmesi, sermaye piyasasında spekülatif patlamaların yaşanmasına yol açabilir ve bu patlamalar, kendi kendilerini besleyerek daha da büyürler. Yükseliş yerini durgunluğa bıraktığında, spekülatif patlamalar sönümlenmeye başlar ve gelecekle ilgili iyimser beklentilerin yerini kötümserlik alır. Tipik olarak yükselişten resesyona geçildiği zaman yaşanan faiz oranı artışı, hisse senedi fiyatlarındaki düşüşü hızlandırır. Bu sefer tersi yönde olsa da artan spekülasyonlar, hisse senedi fiyatları düşüşünü daha da ağırlaştırabilir ve bankaların, menkul kıymet şirketlerinin, bireysel yatırımcıların ellerindeki finansal varlıkların değerini yerle bir edebilir.

6

İş Çevriminin Parasal ve Finansal Yönleri

6.1 MARX'IN PARA KRİZLERİ ANALİZİ

6.1.1 Parasal Bir Ekonomide İstikrarsızlık

Klasik okulun çalışmalarında kapitalist ekonomi, doğal ve ahenkli bir toplumsal düzeni temsil eder. Öte yandan Marx'a göre, kapitalist ekonomi özü itibariyle istikrarsızdır. Ekonomik istikrarsızlığın birtakım parasal ve finansal yönleri vardır. Marx'ın para ve finansal istikrarsızlık analizinde üç düzey belirlenebilir.

Birincisi, basit meta dolaşımı koşullarında ekonomik istikrarsızlık olasılığı, tümüyle paranın toplumsal işlevlerinden kaynaklanır. Marx'ın bu bağlamda dile getirdiği argüman, 2. bölümde tartıştığımız üzere paranın, diğer metalarla dolaysız mübadele edilebilirliği tekeline almasıyla yakından bağlantılıdır. Dolayısıyla, paranın dolaşım aracı olarak kullanılması kaçınılmaz olarak şunu ima eder: 'Birileri satın almadıkça kimse satış yapamaz. Ama hiç kimse, sırf satış yaptı diye doğrudan doğruya satın alma ihtiyacı duymaz' (Marx, 1867, 208). Kaba biçimiyle ele aldığımızda, (metalar arasında dolaysız mübadele edilebilirliğin olduğu zımni varsayımına dayanarak) meta arzının daima buna denk bir talep yarattığını öne süren Say Yasası, parasal bir ekonomide basitçe yanlıştır. Aslında, parasal bir ekonomide, birbirine karşıt satış ve alış biçimi zaten 'kriz olasılığını içerir'.

Paranın, basit dolaşımda ödeme aracı işlevini görmesi, aynı zamanda para krizleri olasılığını doğurur. Ödemelerdeki belli aksamalar bir zincirleme tepkimeye yol açtığı ve 'sebebine olursa olsun, mekanizmada genel bir bozukluğa' neden olduğu zaman, birbiriyle bağlantılı ödeme taahhütlerinin yanı sıra 'bunların kapanmasını sağlayan yapay sistem' de çökebilir (a.g.e., s. 236). Bu gibi durumlarda, ödeme aracı parayı elde edebilmek için metaların

'zararına satış' fiyatlarından satılması gerekir. Meta sahipleri için zor zamanlardır: 'Geyiğin taze su için yanıp tutuşması gibi onun ruhu da paranın, o biricik zenginliğin peşindedir' (a.g.e.). Böylece, meta piyasalarında yaşanan bin bir sıkıntı, kaçınılmaz olarak 'kredi sisteminin birdenbire para sistemine dönüşmesi' ile sonuçlanır (a.g.e.).

İkincisi, ileri düzeydeki kredi ile finansın desteklediği gelişmiş mübadele sistemine sahip bir ekonomide, büyüklük ve karmaşıklık derecesi oldukça farklı para krizlerinin yaşanması mümkündür. Para krizlerine, belli bir ülkedeki sınai ve ticari muamele zincirlerinde ani bir kopma neden olabilir. Sanayi ve ticarette kullanılan kredi zincirlerini etkisi altına alan şoklar, para krizlerini ağırlaştırabilir.

Üçüncüsü, kapitalist ekonomide para krizleri, kapitalist birikimin asli deviniminden kaçınılmaz olarak ortaya çıkarlar. Marx (özellikle bkz. 1894, 5. kısım), bu tür krizlerin mantıki kaçınılmazlığıyla ilgili olarak, aşağıda bazılarına değineceğimiz birçok argüman öne sürmüştür. Meselenin kilit noktası, sınai sermaye birikimi üzerine kurulu parasal bir ekonomide, içkin ama soyut olarak var olan para krizi olasılığı bir kaçınılmazlık hâline gelir. Bu kaçınılmazlık, kapitalist birikimi karakterize eden dönemsel krizlerde bilhassa açığa vurulur.

Marx (1867, s. 236), paranın ödeme aracı işlevini üstlenmesiyle ilgili bir dipnotta şunu belirtiyordu:

> Metinde, her genel sınai ve ticari krizin belli bir evresi olarak tanımlanan para krizi, yine para krizi diye bilinen ama kendi başına ortaya çıkabilen ve ticaretle sanayiyi yalnızca dolaylı yollardan etkileyen, özel bir kriz türünden açıkça ayırt edilmelidir. Bu krizlerin hareket merkezi, para-sermayede bulunur ve dolaysız etki alanları, dolayısıyla bankacılık, borsalar ve finanstır.[84]

Dipnotta iki para krizi birbirinden ayrılır: Genel sınai ve ticari krizin belli bir evresini oluşturanlar (1. tür); genel sınai ve ticari krizden bağımsız olarak ortaya çıkanlar (2. tür). Bu dipnota göre, *Kapital*'in metninde yer alan ödeme aracı ile para krizi arasındaki ilişkinin analizi, özellikle 1. tür krizlere ilişkindir. Ancak, metnin daha dikkatlice okunması, analizin 2. tür krizlere de uygulanmasının önünde hiçbir engel olmadığını gösterir (dipnota *Kapital*'de yer verilmesi, bunun üstü kapalı bir teyididir). Ne de olsa (ki yukarıda da alıntıladığımız üzere), 'sebebi ne olursa olsun', ödeme taahhütleri zincirinde olacak bir bozukluğun, para krizine yol açabileceği iddia ediliyor metinde.

Ne paranın toplumsal işlevlerinden kaynaklanan parasal istikrarsızlık, ne de 2. tür para krizleri, kapitalist ekonomiye özgüdür. Para muameleleri zincirleri ve birbiriyle bağlantılı ödeme taahhütleri, kapitalizmin kurulmasından çok önce piyasa ekonomilerinin karakteristiği olagelmiştir. Ancak, piyasa süreçleri, toplumun iktisadi yeniden üretiminin özüne henüz nüfuz

etmediği ve önemi az bir olgu olmayı sürdürdüğü müddetçe, parasal istikrarsızlığın toplumsal yansımaları daha sınırlı olur. Para mekanizmasına yönelik bir şokun toplumsal sonuçları, kötü hava koşullarının, hastalığın ve savaşın doğuracağı sonuçlarla karşılaştırılamaz.

Kapitalist ekonominin, 16. yüzyıldan sonra Avrupa'da ortaya çıkıp tedricen gelişme göstermesiyle birlikte ticari ve finansal krizler, Avrupa'nın büyük ticaret şehirlerinde sıklıkla görülmeye başladılar ve toplumsal önemleri de giderek arttı. Kapitalizmin ilk zamanlarında bu gibi krizler çoğunlukla merkantilist savaşlarla, (1630'larda Hollanda'da yaşanan lale çılgınlığı gibi) belli malların spekülatif ticaretinin yapılmasıyla, (Güney Denizi Balonu ve John Law'ın 'Sistemi' gibi) devlet tahvilleri ile borsa hisselerinde yürütülen spekülatif işlemlerle ilgili oluyordu. İlk para krizleri, dönemsel bir düzenlilik göstermiyordu. Genel olarak söylemek gerekirse, tüccar kapitalizmi devrinde, burjuvazi ile zenginlerin ellerinde biriken parasal varlıklar, sınai yatırımlar aracılığıyla kendi kendini sistemli olarak genişletemiyordu. Bunu sağlayacak toplumsal temeller, özellikle de büyük ve vasıflı bir sınai işçi sınıfı mevcut değildi. Parasal varlıkların, kaçınılmaz olarak spekülatif meta ticareti ile tahvil-hisse senedi yatırımlarına yönelmesi, spekülatif patlamalara ve 2. tür para krizlerine neden oldu. Tüccar kapitalizmi, 1. tür para krizlerini sistemli olarak yaratmak için gereken toplumsal koşullara sahip değildi.

6.1.2 Marx'ın Kriz Teorisinin Teorik Yorumu

Klasik okul, açık ya da üstü kapalı bir şekilde Say Yasasını kabul ederek, metaların genel aşırı üretimi olasılığını büyük ölçüde reddediyordu. Öte yandan, Marx'ın iktisadi analizi, kapitalist ekonominin tarihi olarak kısıtlı niteliğini ispatlamak üzere iktisadi krizin kaçınılmazlığını göstermeyi amaçlıyordu. Bununla birlikte Marx, çalışmalarında kriz teorisini tam ve tutarlı bir şekilde geliştirmemiştir. Marx'ın yazılarında, iktisadi kriz hakkında dört farklı teorik görüşün varlığı tespit edilebilir, ki bunları iki ayrı grupta toplamak mümkündür.

İlk grup, aşırı arz krizi teorileridir; buna göre kapitalist krizin asıl nedeni, metalara olan efektif talebe nazaran toplam arzın fazla olmasıdır. Arz-talep dengesizliği, ya üretim dalları arasındaki anarşik orantısızlıktan (orantısızlık teorisi) ya da çalışan kitlelerin son derece kısıtlanmış tüketimlerinden (eksik tüketim teorisi) kaynaklanır. Aşırı arz teorilerine göre, bir kriz sırasında kapitalistlerin metalarını satarken karşılaştıkları güçlükler, kâr oranında düşüşe yol açar.

İkinci grup, krizin temel nedenin aşırı sermaye birikimi olduğu, aşırı sermaye (ya da aşırı birikim) teorilerinden meydana gelir. Aşırı birikim, ya

sermayenin organik bileşiminin yükselme eğilimi (organik bileşim teorisi) ya da ücretlerde artışa yol açan emek kıtlığı (emek kıtlığı teorisi) yüzünden kâr oranı düşüşü olarak gözükür. Aşırı sermaye teorilerine göre, bir kriz sırasında kapitalistlerin metalarını satarken karşılaştıkları güçlükler, daha temel olan aşırı birikim sorunlarından kaynaklanır –bu sorunlar, kâr oranındaki düşüşün de asıl sebebidir.[85]

Marksist iktisatçılar, sıklıkla Marx'ın çalışmalarından alıntılar yaparak, bu dört kriz teorisinden birine ya da ötekine vurgu yapma eğilimi gösterirler. Marksist iktisadın ilk zamanlarında, tipik olarak Tugan-Baranowsky (1913) ile Hilferding'in (1910) eserlerinde karşılaştığımız orantısızlık teorileri çok etkiliydi. Kısmen orantısızlık teorilerine tepki olarak, eksik tüketim teorisi, 'anayolcu' Marksist kriz teorisine egemen oldu; Kautsky (1901-2, 1911), Luxemburg (1913), Varga (1937-8), Baran ve Sweezy (1966), bu teorinin etkisinin görülebileceği çalışmalardır. II. Dünya Savaşı'nın ardından dünya ekonomisinde yaşanan uzun patlama sırasında Marksist eksik tüketim teorisi, Keynesçilik ile yakınlığından ötürü giderek itibar kazandı.1970'lerin ilk yıllarından sonra, Keynesçiliğin başarısızlığı ve dünya ekonomisinin bir türlü çözümlenemeyen sorunları, Marksist iktisatta aşırı birikim teorisinin öne çıkmasını sağladı.

Yukarıdaki kriz teorilerinden her birine Marx'ın çalışmalarından destek bulunabilir. Bu nedenle, şu ya da bu teorinin taraftarlarının, diğerlerini Marksist olmamakla suçlamaları yersiz olur. Örneğin, eksik tüketim teorisini kabul eden Sovyet 'ortodoks' Marksistleri, diğerlerini 'revizyonist' olmakla ya da gerçek Marksist olmamakla suçluyorlardı. Benzer şekilde, aşırı birikim teorisinin organik bileşim çizgisinin Marksist referanslarını vurgulamak üzere emek kıtlığı çizgisini yeni Rikardocu diye nitelendirmek, inandırıcı olmaz.[86] Bu söylenenlerin ışığında, bilhassa para ile finansın analizi söz konusuyken, teorisyenlerin kullanabilecekleri iki analitik yaklaşım vardır.

İlki, Marx'ın parasal istikrarsızlık analizinin üç düzeyi dâhil olmak üzere çeşitli kriz teorisi akımlarını, kapitalist iktisadi krizin tarihi olarak özgül durumlarını analiz ederken kullanacağımız kavramları içinden seçip alabileceğimiz bir alet kutusu olarak görmek olur. Bu yaklaşım elbette caziptir, çünkü kapitalist iktisadi krizin tarihi olarak özgül özelliklerini ve dolaysız nedenlerini esnek bir şekilde ele alabilir. Ayrıca, kapitalist gelişme devam ederken iktisadi krizin tarihi incelemesini yapmakta da yararlı olabilir. Kapitalist krizin oldukça farklı bir tarihi deneyimi karşısında, teorik akımlardan birini mekanik bir şekilde uygulamak, ilerlemek için tatmin edici bir yol olmaz. Örneğin, 1930'ların büyük krizinin başlangıcı, tekelci fiyatlandırma ile ürün arzı kısıtlamalarının ağırlaştırdığı bir eksik tüketim sorunuyla açıklanabilir-

di. Ancak, 1970'lerde kapitalist birikimin bir türlü sona ermeyen güçlüklerinin nasıl başladığını açıklamaya kalkıştığımız zaman, bu açıklayıcı etkenler birleşimi hiçbir anlam ifade etmez –bu noktayı, 8. bölümde daha netleştireceğiz. Bu yaklaşımın zayıf yanıysa, özünde eklektik [*seçmeci*] olması ve kredi ile finansın analizine tamamıyla eklemlenmiş, tutarlı bir kapitalist iş çevrimi teorisine yol açamamasıdır. Teorik bir iş çevrimi modeli olmaksızın, birikim esnasında patlak veren (ve pratikte çözüme kavuşturulan) kapitalist ekonominin iç çelişkilerinin zorunlu olduğunu göstermek imkânsız olacağından, bu ciddi bir eksikliktir. Üstelik kapitalist gelişme sırasında krizlerin tarihi dönüşümünü incelemek, altta yatan bir iş çevrimi teorisi olmadığında, esasen rastgele olacaktır.

İkinci yaklaşım, Marksist kriz teorisi akımlarından birini seçip temel iş çevrimi teorisini geliştirmekte bunu kullanmaktır. Kapitalist iş çevrimine dair en gelişmiş Marksist analiz, Japon Uno okulunun yaklaşımıdır. İş çevrimi analizi, kapitalist gelişme aşamalarının somut tarihi incelemesini, hatta günümüz kapitalizminin daha da somut ampirik analizini yapmak yerine, ekonomi politiğin temel ilkeleri düzeyinde gerçekleştirilir. Uno okuluna göre emek kıtlığına dayanan kriz teorisi, iş çevriminin analizine uygun, yani gerek değer yasasıyla, gerekse kapitalist para, kredi ve finans mekanizmalarının işleyişleriyle bağdaşan temelleri sağlar.[87] Uno okulunun, para ile finansın iş çevrimi esnasında oynadıkları rolü vurgulaması, Marksist gelenek içinde neredeyse tektir.

6.2 TEMEL İŞ ÇEVRİMİ TEORİSİ

6.2.1 İlk Teorik Gözlemler

Kapitalist ekonomiyle ilgili, zaman bağlantısından soyutlanmış bir dizi aksiyomdan, teorik bir kapitalist iş çevrimi modeli (ve çevrimin içkin parçası olarak iktisadi kriz modeli) türetmek mümkündür. Ancak burada, model soyutlamalarının tarihi bir temelinin olması gerektiği metodolojik ilkesini benimsiyoruz. En uygun temeli, 1820'ler ila 1860'lar arasında liberal Britanya kapitalizminin tipik olarak on yılda bir tekrarlanan iş çevrimleri sunmaktadır. Aynı zamanda bu dönem, devletin ekonomiye asgari düzeyde müdahale ettiği, klasik rekabetçi kapitalizm çağıydı. Britanya'nın pamuklu dokuma sanayisi, dönemin başı çeken sanayi sektörüydü ve krediyle finans, büyük ölçüde pamuk sanayisinde sermaye birikimini desteklemeyi amaçlıyordu. *Kapital*'de Marx'ın iş çevrimiyle ilgili yaptığı teorik tartışmanın da aynı tarihi temeli paylaşması, tartışmamızda onun içgörülerini kullanmamızı mümkün kılıyor.

Stilize bir iş çevrimi şeması oluşturmak için bazı başlangıç koşulları gereklidir. İlk olarak, sanayi sermayeleri çoğunlukla tek [*münhasır*] mülkiyet sahipliğindedir, hem fiyat hem de miktar bakımından rekabete tabidir ve uzun vadeli sabit sermaye yatırımları öz-finansmanla karşılanmaktadır. İkinci olarak, kredi sistemi, 4. bölümde analiz ettiğimiz piramidi andıran bir biçime sahiptir. Yaygın bir şube bankacılığı sistemi yoktur ve bankaların başlıca işi, poliçeleri iskonto etmektir; kredi-para, meta-parayla (altınla) birlikte dolaşımdadır. Üçüncü olarak, büyük anonim şirket sermayeleri olmakla birlikte bunlar, az sayıda iktisadi faaliyet alanıyla sınırlıdırlar; buna bağlı olarak, sermaye piyasasının büyüklüğü de sınırlıdır. Dördüncü olarak, meta ve para-sermaye muameleleri, hem yurtdışı hem de yurtiçi iktisadi faaliyetler açısından homojen bir düzen meydana getirirler. Yurtdışı muameleler, ülke içindeki kapitalist birikimin işleyişini nitelikçe rahatsız etmeyip, sadece onu nicelikçe genişletir. Dolayısıyla, tüm üretim ve tüketim araçlarının ülke içinde yeniden üretildiği varsayımını kabul ederek, ülke içindeki kapitalist birikimin temel özelliklerine ulaşmak mümkündür. Dış sektörle iktisadi etkileşim tarzının, ülke içinde kapitalist birikim ilişkilerini nicelikçe etkileyebileceğine, aşağıdaki açıklamamız sırasında yer yer işaret edeceğiz.

Bu varsayımlar altında, iktisadi analiz tabiatıyla çevrimin yükseliş evresiyle başlar, çünkü bu evre, kapitalist birikimin (istihdamın genişlediği ve ahengin az çok hüküm sürdüğü) olumlu bir yanını temsil eder. Kapitalist sanayi ve para krizlerinin zorunlu niteliğini ortaya koyabilmek için yükseliş evresinin sonuna doğru yaşanan olaylar, dikkatle ve ayrıca mercek altına alınmalıdır. Ne tam olarak gelişmiş bir çevrim teorisi, ne de ampirik açıdan desteklenen bir klasik iktisadi çevrim açıklaması olan, son derece stilize bir şemayı aşağıda sunuyoruz. Bu şema, Japon ekonomi politiğinin çalışmalarını temel alıyor. Amacı, iş çevrimi esnasında para ile finansın rolünü aydınlatmak ve anlamlı analitik sonuçlara varmayı kolaylaştırmaktır.

6.2.2 Yükseliş

Yükselişin başlangıcını, genel kâr oranı civarında olan, çeşitli ve yeterince yüksek kâr oranlarının varlığı nitelendirir. Yükselişe dair stilize açıklamamızın yönlendirici unsuru, firmaların, yeterince yüksek kârlar elde ettikleri ve yeniden üretimlerini kolaylıkla genişlettikleri müddetçe var olan sabit sermayelerini terk etmeyecekleridir. Değerli makine ve teçhizatların önemli ölçüde hurdaya çıkması, yatırılan sermayenin mutlak olarak kaybını temsil eder –yeni üretim yöntemleri uygulamaya geçirmeyi, kapitalist açısından cazip olmaktan çıkaran bir gerçek. Yeni teknolojinin hayata geçirilmesinden elde edilen fazladan kârlar, kaybın bir kısmını telafi edebilir. Ancak, benzer

teknolojiler sanayi dalının geri kalanına yayıldığında bu fazladan kârlar silinip gideceğinden, burada ciddi risk söz konusudur. Diğer bütün koşullar aynı iken, sabit sermaye stokunun varlığı, yükselişin ilk aşamalarında yeni teknolojinin uygulanmasını sınırlama eğilimi göstererek, kapitalistleri mevcut makine ve teçhizatlarını kullanarak üretimlerini genişletmeye teşvik eder.

Sonuçta, birikimin genişlemesiyle bire bir oranda olmasa bile, istihdam artma eğilimi gösterir. Göreli artık nüfusun (ya da sanayide yedek emek ordusunun) varlığı, yükselişin başlayıp gelişmesi için kesinlikle zorunludur. Henüz kullanılmamış emek gücü kaynaklarının varlığı düşünüldüğünde, reel ücretler görece istikrarlı seyrederken istihdamın artması mümkündür. Reel ücretlerin istikrarlı olması ve değişmeyen üretim teknolojileri, görece istikrarlı piyasa fiyatlarını ima eder. Kapitalist üretim ve mübadele sırasında meta arzı ile talebinde bazı anarşik uyumsuzluklar olması kaçınılmazdır, ama bu dengesizlikler, piyasa fiyatlarının devinimi sayesinde görece sorunsuz bir şekilde düzeltilirler. Emek gücü arzında sorunla karşılaşmaksızın yeniden üretim genişlemeyi sürdürdüğü müddetçe, piyasa fiyatlarının devinimi, kapitalistler arasında spekülatif ticareti fazlasıyla kışkırtacak boyuta ulaşmaz.

Bu arada, sınai sermaye devrinde oluşan atıl para-sermaye arzı, sermaye devrinin ölçeği hem bireysel hem de toplumsal olarak büyüdüğü için artar. Kapitalistler arasında yedek fonların artması, ödemelerin ertelenmesini kabullenmeyi ve ticari kredi vermeyi kolaylaştırır. Birikimin durmadan genişlemesi, ticari borçların gelecekte kapatılmasıyla ilgili riski azaltıp müteselsil mesuliyetin güvenilirliğini kuvvetlendirdiğinden, poliçelerin dolaşımını da önemli ölçüde genişletmek mümkün olur. Dolayısıyla, yükseliş güçlendikçe artış gösteren ticari krediler, banka kredilerinden bağımsız olarak birikime destek olurlar.

İskonto edilmek üzere bankalara getirilen poliçelerin oranı, yükselişin ilk aşamalarında sınırlı kalır. Meta muameleleri ile ticari kredilerde yaşanan genişlemeyle karşılaştırıldığında, banka kredilerine yönelik talep artışı küçüktür. Bu arada bankalar, atıl para-sermaye arttığından mevduat yükümlülüklerini rahatlıkla büyütebilirler. Keza bankalar, rezervleri konusunda kendilerini güvende hissetmek için verdikleri kredilerin düzenli olarak geri ödeneceğine ve para piyasasından kolaylıkla borçlanabileceklerine emin olabilir. Merkez bankası da, yeterli rezervler-pasifler oranını korumakta benzer şekilde olumlu bir konumdadır. Bu etkenler bir arada düşünüldüğünde, kâr oranına nazaran faiz oranının görece düşük olması sonucu ortaya çıkar.

Kâr oranı ile faiz oranı arasındaki açıklık, kredi sistemine daha fazla bel bağlanmayı cesaretlendirdiğinden, sermaye birikiminin genişlemesini

de teşvik eder. Bu açıklık, devasa sabit sermayeli yeni anonim şirketlerin iş hayatına atılmasının yanı sıra hisse senedi ihracı yoluyla mevcut şirketlerin sabit yatırımlarını artırmalarını da kolaylaştırır. Son olarak, bu açıklık, hisse senedi fiyatları ile hisse başına yatırılan reel sermaye arasındaki farkı artırarak, büyük 'kurucu kârları'na (Gründergewinn) yol açar. Varsayımlarımızı düşünürsek, tipik iş çevriminin seyrini esas belirleyen, özel sanayi sermayeleri ile (kısa vadeli kredi sağlamayı hedefleyen) kredi sistemi arasındaki ilişkidir. Yine de, anonim şirket sermayesi yatırımları, bir bütün olarak kapitalist birikimin iniş çıkışlarını güçlendirerek, çevrimin gelişiminde hâlâ önemli bir rol oynayabilir. Kapitalizmin gelişmesiyle birlikte anonim şirket sermayesinin, iş çevriminin niteliklerini belirlemede üstlendiği rol giderek önem kazanmıştır.

6.2.3 Yükselişin Son Evresi

Mevcut emekçi nüfusuna nazaran sermayenin aşırı birikmesi, yükselişin sonuna doğru olur ve birikimin geleceğini köklü biçimde değiştirir. Yedek emek ordusuna yönelik devamlı talep, eninde sonunda emek kıtlığına yol açar. Kapitalist ekonomide emek gücü özel bir metadır: Kapitalist olmayan bir şekilde, aile içinde üretilir ve miktarını, talebe göre çabucak artırmak mümkün değildir. İnsanın nesnel çalışma yeteneğini, tüm diğerleri gibi bir metaya dönüştürmek, kapitalist ekonominin temel zayıflığını oluşturur. Yükselişin sonuna doğru baş gösteren emek kıtlığı, reel ücret artışlarını tetikleyerek, kâr oranında düşüşe yol açar.[88]

Normal metalar söz konusuyken, arzın talebe oranla yetersizliğinin neden olduğu piyasa fiyatındaki bir artış, üretimde artışa yol açarak, piyasa fiyatını tekrar düşürür. Öte yandan, yükselişin sonuna doğru emek kıtlığı yüzünden ücretlerin yükselmesini tersine çevirmek mümkün değildir. Bireysel sermayeler, aşırı birikimin, artan ücret maliyetleri olarak nesnelleştiği zaman bile üretim düzeylerini sınırlamakta oldukça zorlanırlar. Rekabet baskısı altındaki bireysel sermayeler, yükselmiş ücret hadlerinden ödeme yaptıkları işçilere fazla mesai yaptırarak, üretim ölçeklerini genişletmeye devam ederler. Bu gelişmelerin ilk ve bariz sonucu, kâr oranının düşme eğilimine girmesidir. İkinci ve daha karmaşık olan sonuç, dikkate değer sayıda meta fiyatının artma eğilimi göstermesi olur. Arz tarafında, artan reel ücretler, sermayenin organik bileşimi yüksek olan sanayilerle (sermaye-yoğun sanayiler) karşılaştırıldığında, düşük organik bileşime sahip sanayilerde (emek-yoğun sanayiler) üretim maliyetinin daha hızlı artma eğiliminde olacağını ifade eder. Kâr oranları hiç durmaksızın eşitlenme yönünde değişeceğinden, emek-yoğun metaların fiyatları, sermaye-yoğun olanlara nazaran yükselir.

Talep tarafındaysa, artan reel ücretler, bazı tüketim mallarında talebin artmasını anlamına gelir. Talepteki bu artış, kısa dönemde arzlarını artırmanın zor olduğu birçok birincil ürünün (hammadde ya da enerji kaynakları) fiyatlarında yükselişe neden olur.[89]

Birçok metanın fiyatında kalıcılık gösteren artışlar meydana gelir gelmez, fiyatların artmaya devam edeceği beklentisiyle metaların spekülatif alım-satımı ve stoklanması gerçekleşmeye başlar. Spekülatif stokçuluk, meta arzını azaltarak fiyatlardaki artışı güçlendirirken, spekülatif meta ticareti ise sanayi dalları arasındaki orantısızlığı artırarak, kâr oranlarının farklılaşmasına yol açar. Bu arada, kâr oranındaki genel düşüş, üretimin genişlemesini sınırlandırarak, orantısızlığın düzeltilmesini geciktirir ve aksatır. Bazı meta fiyatlarındaki artışa karşılık olarak ilgili sanayilerin hisse senedi fiyatları yükselmeye başladığından, borsada da spekülatif alım-satımlar görülür. Anonim şirket sermayesi, inşa edilmeleri çoğunlukla uzun oluşma dönemlerini gerektiren, çok büyük tesis ve teçhizat ihtiyaçları olan sanayiler için karakteristiktir. Dolayısıyla, arzın fiyatlardaki artışa hızla yanıt verememesi, sermaye piyasasında spekülatif ticareti daha da artırır.

Yükselen ücretler karşısında üretimdeki genişlemeyi sürdürmek ve spekülasyon fırsatlarından istifade etmek için yükselişin son evresinde, kredi sisteminin içkin esnekliğinden olabildiğince istifade edilir. Yükselen (ve nakit olarak ödenen) ücretlerin baskısı ve kâr oranındaki düşüş, sermaye devrinde yaratılan atıl para-sermayeyi azaltır. Bireysel sermayelerin poliçelere daha fazla bel bağlama eğilimi göstermeleri, dolaşımdaki poliçe hacminde buna mukabil bir artışa yol açar. Büyük spekülatörler (ki genellikle toptancı tüccarlardır bunlar), ticari borçlarını muhtemelen fazlasıyla artırırlar. Aynı zamanda, kullanılabilir atıl para azaldıkça satıcıların ertelenen ödemeleri beklemeleri zorlaştığı için ticari kredi zincirleri kısalır. Bu, 'ticari kredinin banka kredisinden göreli bağımsızlığını' tahrip ederek (Marx, 1894, s. 626-7), poliçe iskontoları biçiminde banka kredilerine yönelik talepte büyük artışa yol açar.

Bankalar, banka kredisi talebindeki artışa kredi avanslarını yükselterek yanıt verirler. Ancak, aynı zamanda, banka rezervleri pasiflere oranla düşme eğilimi gösterir: Mevduat girişi, sınai sermaye devrinde yavaşlayan atıl para-sermaye yaratımını yansıtacak şekilde azalır. Üstelik vadeye kalan gün sayısı uzama eğiliminde olduğundan, iskonto edilmiş poliçelerin kapatılması gecikir. Poliçe kapatılması artık sıklıkla (özellikle spekülatif işlemler söz konusu olduğunda) yeni poliçelerin iskonto edilmesiyle elde edilen kredilerle sonuçlandırılır; bu süreç, ticari kredi yükümlülüklerinin kapatılmasına belli bir yapay düzenlilik getirebilir. Faiz oranı, ödünç verilebilir sermaye arzındaki zayıflamaya mukabil talepteki artışı yansıtacak şekilde yükselme eğilimine girer.

Böylece, emekçi nüfusa nazaran sermayenin aşırı birikimi, ücretlerde yükselişe ve kâr oranında düşüşe yol açar. Dahası, üretken sermayenin aşırı birikimi, ödünç verilebilir sermayede kaçınılmaz olarak göreli kıtlığa, dolayısıyla da 'zenginleşme ile bunun çöküşü arasına giren faiz artışına' sebebiyet verir (Marx, a.g.e., s. 482).

Ücretlerin, kârın ve faizin birbirine bağlı hareketi, sermaye birikimi önündeki güçlükleri genelleştirir. Her ne kadar kredilerin esnek bir şekilde genişlemesiyle efektif talebi büyütmek ve fiyatları artırmak mümkün olsa da, bu güçlüklerin doğası, böyle bir genişlemenin çözüm olamayacağını açıkça gösterir. Benzer şekilde kredi, reel ücretleri yükselmeye zorlayan emek gücü kıtlığının da üstesinden gelemez. Öte yandan, artan faiz oranı, düşen (ve giderek istikrarsızlaşan) kâr oranıyla keskin bir karşıtlık sergiler. Bu ikisinin zıt yönlerde hareket etmesi, reel birikim sürecine sekte vurur, efektif talebin büyümesini engeller ve spekülatif meta stokçuluğundan elde edilebilecek potansiyel kârları tahrip eder. Bu durum, büyük miktarlarda mal stoklayan toptancı spekülatörler için özellikle geçerlidir.

6.2.4 Kriz

Yukarıda belirlenen koşullarda, kapitalist iş çevriminin kriz evresi, tipik olarak, toptancı tüccarların stokladıkları metalarla ilgili spekülasyonların çöküşüyle başlar. Faiz oranı artışı ve efektif talebin zayıflaması, spekülatif amaçla stoklanan metaların mecburen satılması sonucunda fiyatların çökmesine ve ticari borçların kapatılmasının oldukça sorunlu hâle gelmesine yol açar. Toptancıların iflas etmeleri, spekülasyon amaçları doğrultusunda onlara önemli miktarda kredi veren bankaları da olumsuz etkiler. Marx'a göre (a.g.e., s. 419):

> Bu, krizlerin ilk önce, tüketimle doğrudan ilgisi olan perakende ticarette değil de, toptan ticaret alanında ve bütün toplumun para-sermayesini toptancıların emrine sunan bankacılıkta patlak verip ortaya çıkması olgusunu açıklar.

Genelde, spekülatif ticarete hem sanayi hem de ticaret kapitalistleri katılırlar. Aşırı sermaye birikimi, ücretlerdeki artışın neden olduğu şiddetlenen fiyat dalgalanmalarında spekülasyona uygun doğal bir alan sağlar. Öte yandan, spekülatif ticaret, sanayi dalları arasındaki orantısızlıkları olumsuz etkiler. Spekülasyona bağlı çöküşler, kapitalistler arasında kötümser havayı egemen kılarak, birçok metanın beklenen gelecekteki fiyatında ani bir düşüşe yol açar. Bu metaları üretenler açısından, gelecekte talep belirgin biçimde zayıflamış gözükür.

Talep azalması, dönemsel krizlerin aşırı meta arzı açısından analiz edilmesine nesnel zemin sağlar. Orantısızlıkların ya da meta arzı fazlalıklarının,

çalışan nüfusa oranla sermayenin aşırı birikiminin neden olduğu krizleri şiddetlendirebileceği inkâr edilemez. Orantısızlık ve aşırı alım-satım, para ve finans alanında spekülasyonun uyardığı istikrarsızlıkla birleştiği zaman, bu özellikle geçerlilik kazanır. Ancak, aşırı meta üretimi, iş çevrimi sırasında krizlerin mantıki kaçınılmazlığının teorik bir açıklaması olamaz. Genel bir krize yol açmadan aşırı meta üretiminin üstesinden gelmek, potansiyel olarak mümkündür. Öte yandan, aşırı sermaye temelli kriz teorisindeyse aşırı sermaye birikimi, zorunlu olarak toptancıların yürüttüğü spekülasyonun çökmesine ve genel krize yol açar.

Genellikle sanayi kapitalistleri de, gerek üretimi genişletmek, gerekse gelecekte fiyatların yükseleceği beklentisiyle metaları stoklamak amacıyla ticari kredi ve banka kredisi kullanırlar. Sonuçta, meta fiyatlarının düşmesi ve faiz oranlarının yükselmesi yüzünden sanayiciler, poliçelerini vade bitiminde kapatmakta oldukça zorlanırlar. İşlerinin bozulmasını, kapitalistlerin birbiri ardına ödeme aczine düşmeleri izler. Hem ciro edilmiş senetlerde müteselsil mesuliyetin olması, hem de 'zararına' satışlar, meta fiyatlarındaki düşüşü hızlandırarak, şirket iflaslarını yaygınlaştırır. Marx'a göre (a.g.e., s. 363):

> Belirli tarihlerde ödeme yapma yükümlülüklerinden oluşan zincir, yüzlerce yerinden kopar; geçmişte sermayeyle yan yana gelişen kredi sisteminin de beraberinde parçalanması, durumu iyice ağırlaştırır. Tüm bunlar, şiddetli, ağır krizlere, ani ve zorlu değer düşüşlerine, yeniden üretim sürecinde fiili bir durgunluğa ve kesintiye, dolayısıyla da yeniden üretimde gerçek bir düşmeye yol açarlar.

Ödeme aczinin baş göstermesi, kapitalistler arasında taze ticari krediler verilmesi önünde büyük engeller yaratır. Bankalar, rezervlerini koruyup ödeme aczinden kurtulma derdine düştüklerinden, senet iskontosu da ciddi ölçüde sınırlanır. Sonuçta ortaya çıkan kredi krizi, merkez bankasını zor durumda bırakır: Kredi talebi artmakta ama satışa sunulan varlıkların güvenilirliğinden emin olamamakta; üstelik kendisi de rezerv kaybetmektedir. Dolayısıyla, 'faiz, … yeni bir krizin patlak vermesiyle birlikte yine en yüksek düzeyine ulaşır, krediler aniden kesilir, ödemeler durur, yeniden üretim süreci felce uğrar ve … boşta duran sanayi sermayesinin hemen yanı başında neredeyse mutlak bir borç sermaye yokluğu yaşanır' (Marx, a.g.e., s. 620).

Krizde faiz oranı en yüksek düzeyine yükselirken, kâr oranı hızla düşer ve sıklıkla eksi düzeylere gelir. Kâr beklentilerindeki köklü değişiklikler ve faiz oranı artışı, hisse senedi fiyatlarının çökmesini tetikler: Sermaye piyasasındaki spekülatif patlama, bir krize dönüşür. Yükselmenin son evresinde spekülatif hisse alım-satımlarının ağırlıklı olarak krediyle yapıldığı düşünüldüğünde, sermaye piyasasında yaşanan kriz, kredi yükümlülüklerini kapayamayan spekülatörler arasında bir ödeme aczi dalgası başlatır.

Dolayısıyla, tipik dönemsel krizin ticaretle, krediyle ve sanayiyle ilgili yanları vardır. Kriz, kapitalist bir ekonomide, insanın çalışma kapasitesinin kaçınılmaz metalaşması ile bu metalaşmanın zorunlu olarak eksik kalan doğası arasındaki temel çelişkinin patlak vermesini temsil eder. Parasal bir ekonominin içkin istikrarsızlığını açığa çıkaran 'kriz sırasında metalar ile onların değer-biçimi, yani para arasındaki karşıtlık, mutlak çelişki düzeyine ulaşır' (Marx, 1867, s. 236).'Para açlığı' sırasında ödeme aracı olan parayı elde etmek için metalar ve üretken varlıklar, değerlerinden fedakârlık edilerek büyük indirimlerle satılırlar. Aynı zamanda, reel ücretlerin şiddetle düşmesi ve işsizliğin artması, yükselmenin son evresine doğru işçilerin koşullarında sağlanan iyileşmeleri ortadan kaldırır.

Eğer bireysel sermayeler hem sanayilerin içinde hem de sanayiler arasında belirgin şekilde benzerse, birbirini takip eden ve birbiriyle bağlantılı işletme iflasları zinciri, bizzat kapitalist sistemin toptan çökmesine yol açabilir. Ancak, sermayeler temelde birbirine benzemez ve yükselişin son evresinde yaşanan spekülatif genişleme esnasında bu daha da belirginleşir. Bunun sonucunda, kriz sırasında bireysel sermayelerin nasıl bir performans gösterecekleri, büyük ölçüde şansa bağlı olur. Birçok firma, varlıklarını kat be kat aşan borçların ağırlığı altında iflas ederken, (sıklıkla iflas edenlerle aynı sanayideki) bazı firmalar, geri ödemeleri zamanında alacak kadar talihlidirler. Bazı firmalar, meta stoklarını doğru zamanda uygun fiyatlarla satarken, bir kısım firmanın da kapatması gereken az miktarda borcu olabilir. Kriz sırasında bankaların talihi de, benzer şekilde büyük farklılık gösterir. Birçok sanayi, ticaret ve bankacılık sermayesi, kriz kargaşası sırasında (çoğunlukla diğerlerinin pahasına) değerlerini korumayı başarır, ama bunların hangileri olacağını en başından tespit etmek imkânsızdır.

Kredi krizi, her şeyden önce yükselişin sonuna doğru yaratılan ticari borçların kapatılmasında yaşanan zorluktan kaynaklanır. Güven buhar olup uçtuğundan, taze ticari krediler verilmesi pratikte imkânsızlaşır. Ancak, 'zararına' satışlarla ödeme aracı elde etme baskısı uzun sürmez.[90] Ödenmemiş ticari borçların yoğun bir şekilde kapatılması, ki aynı ölçüde yoğun meta stoku satışlarıyla ödenir esasen, ödeme aracı bulma baskısının hafiflemesine yol açar ve iş çevriminin depresyon evresinin geldiğine işaret eder.

6.2.5 Depresyon

Ücretlerin düşme eğilimi, krizin sona ermesinden sonra da devam eder: Üretimdeki düşüşe rağmen, mevcut emek gücü arzını önemli ölçüde azaltmak mümkün değildir. Ücretlerin düşmesi, işsizliğin artması ve çalışma saatlerindeki genel azalma, işçilerin toplam gelirinde şiddetli bir gerilemeye

neden olur. Dolayısıyla, reel ücretlerle hammadde fiyatlarının düşüşü, kâr oranının toparlanmasına yardımcı olurken, işçilerin azalan geliri efektif talebi ciddi ölçüde zayıflatır. Sabit sermaye, her şey hesaba katıldığında, kriz sırasında ciddi bir fiziksel tahribata uğramaktan kurtulmayı başarır. Ancak, efektif talebin azalmasıyla birlikte firmaların atıl üretim kapasitelerini azaltma çabaları, aralarındaki rekabeti şiddetlendirir. Sonuç olarak, piyasa fiyatları düşmeye başlayarak, kâr oranındaki toparlanmayı yavaşlatır. Ürün fiyatları hızla düşen sanayilerde, durgunluğa yol açabilecek ciddi kârlılık sorunlarının ortaya çıkması, ekonomi genelinde efektif talebi daha da daraltır. Ancak, bazı sanayiler, (örneğin, hammadde fiyatı, bitmiş ürün fiyatından daha keskin bir düşüş gösterdiğinde olduğu gibi) eşit olmayan fiyat düşüşleri yüzünden kendilerini olumlu bir konumda bulurlar.

Krizin ardından kapitalist yeniden üretim eski hâline dönmeye başladıkça, ticari kredi zincirleri de yavaş yavaş yeniden oluşmaya başlar. Ancak, sınai birikim durgun olmaya devam ettiği müddetçe, kredi sistemi biraz kör topal işler. Kriz sırasında esasen vadesi gelen aktiflerine istinaden (şans eseri) ödemeler almış olan bazı bankalar, sağlıklı bir rezerv konumuna sahip olmuşlardır. Şimdi, sanayicilerin atıl para-sermayelerini mevduat olarak toplamanın avantajıyla hareket ederler. Öte yandan, senet iskontosu biçiminde banka kredilerine olan talep, güçsüz olma eğilimindedir. Ödünç verilebilir sermaye arzının güçlü, talebinin ise zayıf olması, para piyasasında faiz oranının düşük olmasına neden olur.

> Yeniden üretim sürecinin daraldığı (ve 1847 krizinden sonra, İngiltere'nin sanayi bölgelerinde üretimin üçte bir azaldığı), meta fiyatlarının en düşük noktasında olduğu ve girişimcilik ruhunun sakatlandığı bu anlarda faiz oranı düşüktür, ki bu örnekte, tam da sanayi sermayesinin daralıp felce uğramasının sonucu olarak ödünç verilebilir sermayenin arttığına işaret eder basitçe (Marx, 1894, s. 616).

Ancak, depresyon sırasında faiz oranının düşük olması, reel birikimin temel güçlüklerini ne çözümleyebilir ne de hafifletebilir. Özünde atıl sabit sermayenin genelleşmesinden kaynaklanan bu güçlükler, anonim şirket sermayelerinin üstlendiği (oluşma dönemi, depresyon sırasında sona eren) çok büyük projelerin tamamlanmasıyla iyice içinden çıkılmaz bir hâl alabilir. İşletme iflasları, aşırı kapasite baskısını önemli ölçüde hafifletmez, çünkü iflas eden sanayi kapitalistlerinin tesis ve teçhizatları genellikle diğer kapitalistler tarafından ucuza satın alınıp kullanılmaya devam eder. Firmalar arasındaki rekabetin böylece şiddetlenmesi, yeni fiyat düşüşlerine yol açar ve efektif taleple kâr oranının toparlanmasını engeller. Bu arada, sermaye piyasası durgundur; düşük hisse senedi fiyatları, sınai durgunluğu ve kârların gelecekteki kasvetli görünümünü yansıtır. Düşük faiz oranı, her ne kadar piyasada karşılaşılan güçlükleri azaltsa da, genel olarak sermaye piyasasını yeniden canlandırmayı başaramaz.

Depresyon sorunlarıyla karşı karşıya olan sanayi sermayeleri, yeni üretim yöntemlerini uygulamaya başlarlar. Yükselişin aksine depresyon sırasında egemen olan şiddetli rekabet baskısı, sanayi sermayelerini mevcut sabit sermaye tesislerini terk edip yenilemeye zorlar. Depresyon baskısı altındayken, iyileştirilmiş üretim yöntemlerinin hayata geçirilmesinin kazandırdığı geçici fazladan kârın, yenilik yapmak için bilhassa cazip bir teşvik unsuru olduğu görülür. Eski sabit sermaye stoku zaten önemli ölçüde yıprandığı için eğer ıskartaya çıkarma sürecinin getirdiği sermaye kayıpları sınırlı oluyorsa, yeni teknolojinin uygulanması kolaylaşır. Depresyon sırasında biriktirilen yedek fonlar, yeni yatırımlarının finansmanına yardımcı olur. Dolayısıyla, depresyon sırasında sanayi sermayeleri, sermayenin organik bileşimini artırma eğilimi gösteren yeni üretim tekniklerini uygulamaya geçirirler. Depresyonun sonuna yaklaştıkça yeni teknolojileri kullanma dürtüsü daha da güçlenir, çünkü o zamana gelinceye kadar firmalar, sabit sermayelerinin büyük bir kısmını zaten aşındırmış olurlar genellikle. Bu dönem boyunca kapitalistler, üretimde ve dolaşımda maliyetlerden tasarruf etme peşindedirler. Hem ıskartaya çıkarma, hem de tesis ve teçhizatın yeniden kurulması hız kazandıkça, kapitalist işlemlerin 'rasyonalizasyonu' da derinleşir.[91]

Sermayenin organik bileşimini artırma hamlesinin, işsizliğin yüksek olduğu bir zamanda gerçekleşmesi, işçiler açısından özellikle çelişkili ve anlamsız bir durumdur. Aslında, sermayenin artan organik bileşimi, zaten iyice şişmiş olan yedek sanayi ordusuna daha fazla sayıda işsizin katılmasına neden olur. Ancak, emek gücü fazlasının giderek artması, çalışan nüfusun büyüklüğü veriliyken bile kapitalist birikimin bir önceki zirve noktasını (hem değer hem de fiziki ürün anlamında) eninde sonunda aşmasını sağlar.

Teknolojileri yenilenen sanayi sermayeleri artık üretim ölçeklerini genişletebilirler. Sabit sermayelerini yenilerken firmalar, faaliyetlerini potansiyel olarak daha kârlı alanlara da kaydırabilirler. Sermayenin üretim dalları arasında hareket etmesi, beklenen kâr oranının anarşik bir tarzda süreci yönlendirmesi gerçeğine karşın, sanayiler arasındaki orantısızlığı ortadan kaldırma eğilimi gösterir. Üretim yöntemlerinin ekonomi genelinde iyileşmesiyle, iş gününün gerekli kısmı daha da azaldığından artık değer oranı yükseltilebilir. Üstelik kâr oranı farklılıklarının kaybolması, piyasa fiyatlarının ağırlık merkezi olarak üretim fiyatlarının oynadığı rolü bir kez daha teyit eder. Birikim artık hızla genişletilebilir ve dalgalanan piyasa fiyatları, genel kâr oranına yaklaşan yeterince yüksek kâr oranlarının ortaya çıkmasına izin verir. Yeni toplumsal üretim güçlerine uygun düşen yenilenmiş toplumsal değer ilişkileriyle, birikim süreci yeni bir yükseliş dönemine girebilir.

Kapitalist iş çevriminde, insanın çalışma yeteneğinin metalaşmasından ileri gelen kapitalist ekonominin temel çelişkisi, yıkıcı ve şiddetli bir krizle

patlak verir. Çelişki, krizi takip eden depresyonun gelişimi esnasında çözüme kavuşturulur ve yükselişin koşulları nihayetinde devreye girer. Depresyon, çelişkiyi daimi olarak ortadan kaldırmayıp, geçici olarak ve pratikte çözüme kavuşturur. Dolayısıyla, yükseliş başlayıp gelişirken, kaçınılmaz olarak yıkıcı bir kriz yeniden belirir. Böylelikle, dönemsel iş çevrimi somutlaşır.

Sabit sermayenin yenilenmesi, belirleyici bir ana işaret eder: Depresyonun sonu ve yeni bir yükselişin başlangıcı. Sonuç olarak, sabit sermayenin ekonomik ömrü, düzenli iş çevrimlerinin büyüklüğü için maddi temeli sağlar. Liberal kapitalizmin on yılda bir olan çevrimiyle ilgili olarak Marx (1885, s. 264), sanayinin ana alanlarında sabit sermayenin 'yaşam döngüsünün, … işlerin birbirini takip eden durgunluk, ılımlı canlılık, aşırı canlılık ve kriz dönemlerinden geçtiği dönemsel çevrimin maddi temellerinden biri' olduğuna işaret ediyordu. Ancak, kapitalist iş çevriminin ne özellikleri, ne de dönemsel uzunluğu değiştirilemezdir. Kapitalist birikimin önde gelen sanayilerinde kullanılan sabit sermayenin doğası ile birlikte kapitalist iş çevriminin doğası da değişir.

6.3 İŞ ÇEVRİMİ SIRASINDA PARANIN DEĞERİNİN BELİRLENMESİ

6.3.1 Paranın Miktar Teorisi ve İş Çevrimi

İş çevrimi sırasında fiyat düzeyinin hareketi karmaşıktır: Fiyatlar, yükselişin son evresinde yükselirler; 'zararına' satışların gözlendiği kriz sırasında şiddetle düşerler; depresyon sırasında düşük bir düzeyde durağan kalırlar. Yeni bir yükselişin şekillenmeye başlamasıyla birlikte iki karşıt eğilim somutluk kazanır. Bir yandan, efektif talebin toparlanması ve depresyon sırasında atıl kapasitenin azalması yüzünden fiyatlar üzerindeki düşüş baskısı ortadan kalkar. Toplam talep ile arz arasında daha dengeli bir ilişkinin kurulması, fiyat düzeyini yükseltmeye eğilimlidir. Öte yandan, sabit sermaye yenilendikçe üretim tekniklerinde sağlanan genel iyileşme nedeniyle üretim maliyetleri düşme eğilimi gösterir. Dolayısıyla, üretim fiyatları düşmeye meyleder. Bir araya gelen bu iki eğilim, sırf son yükselişle değil önceki depresyonla da karşılaştırıldığında fiyatları daha düşük bir düzeye getirebilir.

Paranın miktar teorisinin basit biçimi, iş çevriminin fiyat dalgalanmalarını hiç mi hiç açıklayamaz. Yükselişin spekülatif son evresi boyunca fiyatlarda yaşanan yükseliş, dolaşımdaki meta-para (altın) miktarı değişimlerinden bağımsız olarak gerçekleşir. Öte yandan, ticari kredilerle banka kredilerinin genişlemesi, kredi-para miktarını artırır –çoğunlukla poliçeleri, banknotları ve mevduatları. Ancak, reel ücretlerin yükselmesi ve spekülatif

aşırı alım-satımın ortaya çıkması, kredi-para miktarındaki artıştan ötürü olmaz –bunun, fiyatlarda genel bir yükselişi mümkün kıldığı doğru olsa da. Benzer şekilde, kriz sırasında fiyatların şiddetle çökmesi, metalara nazaran para miktarındaki ani bir azalmadan kaynaklanmaz.[92] Fiyatlardaki düşüşe, kredi-para miktarındaki şiddetli bir azalma ekseriyetle eşlik etse de, asıl neden, sanayi sermayesinin aşırı birikiminin tetiklemesiyle kredi sisteminin çökmesi ve felç olmasıdır. Son olarak, depresyon sırasında düşük düzeyde ve durağan seyreden fiyatlara, kredi-para yaratılmasında durgunluk eşlik edebilir, ama her ikisinin de asıl nedeni, efektif talebin güçsüzlüğü ve firmalar arasındaki rekabetin şiddetlenmesidir.

Aynı şekilde, (nakit ilkesi uyarınca ilk kez 1844 Banka Yasası ile yapılmaya çalışıldığı üzere) para otoritelerinin para miktarını denetim altında tutmaları, iş çevriminin gelişimi sürecinde fiyat düzeyine istikrar getiremez. Ancak, bundan hareketle bankacılık okulu yaklaşımını geçerli kabul ettiğimiz düşünülmesin: Bankalar, reel ve mevhum senetleri (yani, gerçek meta muameleleriyle desteklenmesi söz konusu olan ya da olmayan kredileri) birbirinden ayırt edemezler; keza, aktiflerin vadelerinin gelmesiyle banka pasiflerinin düzenli olarak geri akması, sermaye birikimiyle ilgili olarak kredi-para miktarının ahenkli biçimde büyüyeceğini garanti edemez. Aslında, yükselişin son evresinde ve aşırı birikim ortaya çıktıkça, tüm sermayeler, spekülasyona katılabilmek için kredi imkânlarını kullanma eğilimine girerler.

Marx, Ricardo'nun paranın miktar teorisini eleştiriyordu, çünkü paranın işlevlerinin karmaşıklığına yeterince önem vermediğini ve neredeyse sadece dolaşım aracı işleviyle sınırlı tuttuğunu belirtiyordu. Marx'a göre, para miktarı eğer dolaşım aracı olarak gereken miktarı aşarsa, bunun bir kısmı gömülemeye gidebilir. Dahası, miktar teorisi, paranın mübadele değerini (fiyat düzeyinin tersi), sırf para ve meta miktarlarına bakarak belirler. Ricardo'nun teorisinin bu yönü, para-metanın değerinin cisimleşmiş emek olarak belirlenmesine oldukça ters düşer ve yalnızca meta-paraya uygulanabilir gibi gözükür. Marx, miktar teorisini reddederek, daha tutarlı bir değer teorisi geliştirmeyi amaçlıyordu. Son olarak, Marx'ın iş çevrimi teorisiyle ilgili olarak, kredinin birtakım iktisadi işlevlerini içine alan katkıları, nakit okulu geleneğinin açıkça eleştirisi olma özelliği taşır.

Marx, *Kapital*'in başından sonuna kadar paranın değerinin belirlenmesini, diğer metaların değeriyle aynı temelde inceledi. İlk iki ciltte, para-metada ve diğer metalarda cisimleşmiş emek miktarları eşit mübadele edilir; üçüncü ciltte, altın sektörü, genel kâr oranı ile üretim fiyatlarının oluşumuna diğer sanayilerle aynı temelde katılır. Bununla birlikte Marx, değer ile paranın mübadele değeri arasındaki ilişkinin özgüllüklerini, özellikle de para-metanın arz-talep dengesinin sağlanmasıyla ilgili olarak tam olarak araştırmamıştır.

Değer yasanın para-meta açısından da geçerli olmasını sağlayan toplumsal mekanizma, aşağıda bazı yönlerine değineceğimiz, kısmen çözümlenmemiş bir konudur.[93]

6.3.2 Altın Talebi ile Arzının Dengelenmesi

Para-metanın altın olduğunu, altın sektörünün hem genel kâr oranının hem de üretim fiyatlarının oluşumuna katıldığını ve altın madenleri arasında verimlilik farkları olduğunu varsayalım. Altın sektöründe sermayenin organik bileşiminin, toplumsal ortalamayı eşit olduğunu da varsayalım. Bu varsayım, altın sektöründe kâr oranının ücret değişimlerine, genel kâr oranıyla aynı şekilde tepki verdiğini ifade eder. Bu varsayımın gevşetilmesi, yani altın sektöründe toplumsal ortalamadan daha yüksek ya da daha düşük organik bileşime izin verilmesi, meseleyi anlamamıza anlamlı bir katkı yapmadan analizi karmaşıklaştıracaktır. Analiz, altın ürünü doğrudan doğruya para olduğundan, altın sektörü kârlılığının, genel fiyat düzeyiyle zıt yönde hareket ettiği temel gözlemine dayanır. Çevrimin normal seyri esnasında, fiyatlar yükselişin son evresinde yükselir, krizde hızla düşer ve depresyonda düşük düzeyde durağanlaşırlar.

Altın sektöründe üretimin teknik koşullarının değişmediğini kabul edersek, yükselişin sonuna doğru yükselen girdi fiyatları, altın üretiminde birim maliyetlerin artması anlamına gelir. Böylelikle, altın sektöründe kâr oranı düşer.[94] Düşen kâr oranı ve yükselişin sonuna doğru faiz oranında yaşanan genel yükseliş, altın sektörünü genişlemeden vazgeçmeye ve verimliliği en az olan madenlerde üretimi azaltmaya mecbur bırakır. Üstüne üstlük, bir de arazi sahiplerine ödenen kiranın büyüklüğünü belirleyen sözleşmeler eğer kısa süre içerisinde (yükselen maliyetlere tepki olarak) yeniden müzakere edilemezse, daha verimli madenlerde altın üreten kapitalistlerin kâr oranı da düşer. Dolayısıyla, altın üretimi ister az, isterse çok verimli olsun, madenlerin genelinde düşme eğilimi gösterir.

Yükselişin sonuna doğru altın üretiminin azalması, iki etki doğurur. İlk olarak, altın sektörünün efektif talebini azaltarak, henüz gelişmekte olan genel patlamayı kısmen sınırlandırır. Bu etki, yurtdışı fiyatlara nazaran yurtiçi fiyatların artması nedeniyle ihracatın azalması eğilimine benzer. İkinci olarak, açılan kredilerde büyük bir artış olduğu bir zamanda bankaların ve merkez bankasının ulaşabileceği rezervleri sıkıştırır. Altın üretimindeki düşüş elbette kredi sisteminde karşılaşılan rezerv kıtlığının arkasındaki ana etken değildir, ama faiz oranı artışına doğrudan katkı yapar. Böylece, paranın mübadele değeri düşerken, ödünç verilebilir sermayenin fiyatı daha da yükselir.

Kriz ve arkasından gelen depresyon, hem fiyatların hem de ücretlerin şiddetle düşmesine ve düşük düzeyde durağanlaşmasına yol açar. Bu sayedir ki altın sektöründe üretim maliyetleri düşer ve kârlılık iyileşme gösterir.[95] Önceden kârlı bir şekilde işletilemeyen, verimlilik bakımından sınırda bulunan maden ocakları, artık işletmeye açılırlar ve altın üretimi yükselir. Madenlerin kira sözleşmelerinin çok kısa zaman zarfında yeniden müzakere edilemeyeceği koşuluyla, daha verimli madenleri işleten kapitalistler daha yüksek kârların keyfini sürerler ve benzer şekilde, üretimlerini yükseltme eğiliminde olurlar. Altın üretimindeki artış, altın sektörünün efektif talebini canlandırır ve depresyonun en olumsuz etkilerinden bazılarını kısmen hafifletir. Yine bu etki, yurtdışı fiyatlara nazaran yurtiçi fiyatların düşmesinden ötürü ihracatın artmasına benzer. Artan altın üretimi, bankacılık sistemi rezervlerinin çoğalmasına da yardımcı olur.

Depresyon sırasında altın üretimindeki artışın, kendi başına efektif talebi tamamen eski konumuna getirmesi ve fiyat düzeyini yükseltmesi mümkün değildir. Aksine, toplam arz ile talep arasındaki dengesizliğin fiyatlar üzerindeki şiddetli düşüş baskını ortadan kaldırmasıyla birlikte depresyon yerini yükselişe bıraktığında, fiyat düzeyi toparlanır. Üretim tekniklerinin depresyon sırasında iyileştiği dikkate alındığında fiyatlar, bir süreliğine önceki yükseliş sırasındaki düzeyinin altında kalabilir. Altın sektöründe üretkenlik diğer sanayilerden daha fazla artarsa, bu olasılık güçlenir. Fiyat düzeyi, son yükselişteki düzeyinin altında kaldığı müddetçe, verimliliği daha düşük madenler işletmeye açılmaya devam ettiği ve buralarda ortalama kâr oranı kazanılabildiği için altın üretimi yüksek bir düzeyde kalır. Artan altın arzı, hem imalat sektöründe hammadde olarak, hem de para olarak altına yönelik kapitalist yeniden üretim talebini karşılar.

Bu bakımdan büyük önem taşıyan bir nokta altının, mutlak zenginlik biçimini biriktirip saklamak ve lüks ziynet eşyaları üretmek için de kullanılmasıdır. Dahası, her yıl üretilen altının ancak küçük bir kısmı doğal yollarla yok olur; gerisi, normal olarak kapitalist toplum tarafından tutulan (dolaşımdaki para, gömülenmiş para, külçe, levha, ziynet eşyası vb.) çok büyük bir stoka eklenir. Bu nedenle, altına olan talep, yeniden üretimin katı gereksinimlerine göre belirlenmeyip her zaman potansiyel olarak bunun üstüne çıkabilir. Kapitalist ekonominin iş çevriminin ilerleyişi esnasında sergilediği istikrarsızlık ve fiyat düzeyinin düşme olasılığı, hem zenginlerin altın gömülemesini, hem de bankaların daha büyük rezervler oluşturmasını teşvik eder. Örnek vermek gerekirse levha ve ziynet eşyalarının eritilip paranın dolaşımına eklenmesi yoluyla toplumsal altın stokunun parçaları, her dönem ekonomiye giren yeni altın üretimine destek olabilir.

O nedenle, yeni yükselişin başlangıcında düşük fiyatlar, toplumsal talebi aşacak şekilde yeni üretilen altın arzını cesaretlendirse bile, altının mübadele değerinin düşmesi, diğer metalardan çok daha uzun süre alır. Dahası, altın arzı, hammadde amaçlı talebi, dolaşımdaki paraya ilaveleri ve bireysel iktisadi karar birimlerinin gömülerine yapılan planlı eklemeleri aştığı müddetçe, bu fazlalık muhtemelen fazladan meta alımlarına yol açarak, efektif talebi kısmen canlandırır. Bu, yükselişin gelişmesiyle birlikte fiyat düzeylerini yavaş yavaş yukarı iter. Banka rezervlerinin artması, kredi genişlemesini destekleyerek, efektif talebin yükselmesine katkı yapar. Son olarak, yükselişin gelişimi sırasında fiyatlar yükseldiğinden ücretler de yükselecektir. Bu etkenlerin bileşkesi nihayetinde altın sektöründe kâr oranını azaltarak, en kötü madenlerden başlayarak altın üretiminin azalmasına neden olur. Yeni altın ürünü akışı, giderek talep akışına intibak gösterir.

Çeşitli amaçlarla altın sağlamak için esnek bir şekilde kullanılabilecek büyük altın stoku veriliyken, altının toplumsal talebi ile arzını dengeleyen, hızla çalışacak hiçbir toplumsal mekanizma bulunmamaktadır. Keza, altın ile diğer sanayiler arasındaki göreli üretkenlik değişimlerini, altının mübadele değeri cinsinden ifade eden, hızla çalışacak hiçbir toplumsal mekanizma da bulunmamaktadır. Her dönemde altın talebi akışı ile üretilen altın akışı arasındaki denge, bir çevrimden diğerine tipik yükseliş sırasında meydana gelen fiyat düzeyi değişimleri aracılığıyla yavaş yavaş sağlanır. Sürecin birkaç iş çevrimi sürebilecek olması, fiyat düzeyinde uzun süreli eğilimlerin (hatta uzun fiyat dalgalarının) ortaya çıkmasına yol açabilir.[96]

6.4 İŞ ÇEVRİMİNİN TARİHİ EVRİMİ

6.4.1 İş Çevriminin Dönüşümü

Marx, *Kapital*'in bir yerinde (1867, s. 786), on yılda bir gerçekleşen iş çevriminin, tıpkı 'gök cisimleri'nin hareketlerini tekrarlamaları gibi kendi kendisini tekrarlayıp durduklarını düşünür. Ancak, birtakım etkenler, 1870'lerden itibaren iş çevriminin dönüşüm geçirmesine katkı yapmıştır. Pamuklu dokuma sanayisi teknolojik olgunluğa eriştiği zaman, kapitalist birikimin ilgi odağı, çok büyük sabit sermaye yatırımları gerektiren sanayilere kaymıştı. Kapitalist birikim açısından önemi sınırlı olan ve 18. yüzyıl ortası iş çevrimlerinin özelliklerini vurgulamaktan başka bir işlevi olmayan demiryolları ve çelik sanayisi, hem Britanya'da hem de dünyada kapitalist birikime öncülük etmeye başladı. Son tahlilde iş çevriminin dönüşüm sebebi, klasik çağdan sonra devasa sabit sermaye gereksinimleri olan öncü sanayilerin ortaya çıkmasıydı.

Bu sanayilerde, her firmanın sürekli yaptığı ufak değişiklikler temelinde üretim kapasitesini artırmak mümkün değildir. Büyük fabrikaların ve diğer üretim tesislerinin inşa edilmesi yıllar alır; büyük miktarda sermaye malı kullanılır ve kısa dönemde üretim cephesinde bir sonuç alınmaksızın yüzlerce, hatta binlerce işçinin çalışması gerekir. Tamamlandığı zamanda her firmanın yatırımı, tipik olarak, sanayinin mevcut üretim kapasitesine yapılan önemli bir katkıyı temsil eder.

Artık bireysel firmalar, kendi sabit sermaye yatırımlarının, sanayinin kapasitesini ancak çok sınırlı ölçüde artıracağını varsaymaları mümkün olmadığından, gelecekte talebin nasıl büyüyeceğine ilişkin beklentiler oluşturmak mutlaka gerekli hâle gelir. Böylece, reel yatırım alanında kaçınılmaz olarak spekülasyon ortaya çıkar. Sabit sermaye yatırımı, oluşma dönemi sırasında arzı artırmaksızın efektif talebi artırma eğilimi göstererek, talep büyümesine yönelik spekülatif beklentileri canlandırır. Bu beklentiler, bilhassa sermaye malları sanayisini etkileyecek olan büyük fabrika inşaatlarında anarşik bir patlamaya yol açar. Devasa sabit sermayelere sahip sanayilerin genişlemesinin yönlendirdiği iş çevriminin yükseliş evresi, daha da spekülatif bir nitelik kazanır ve daha en başından oldukça inişli çıkışlı bir yol izleyebilir.

Hem anonim şirket sermayesi hem de sermaye piyasasında harekete geçirilen atıl para, devasa sabit sermaye kapasitesinin inşasında önemli rol oynar. Bankalar, sabit sermaye yatırımları için düzenli olarak uzun vadeli krediler açtıkları (Almanya ile Japonya gibi) finansal sistemlerde bile, sermaye piyasasında yeni hisse senedi ihraçlarını destekleyerek kredilerinin devamlılığını sağlamayı umarlar. Dolayısıyla bankalar, bu ihraçlardan elde edilen 'kurucu kârı'nın (Gründergewinn) bir kısmını alırlar. Geleceğin vaat ettiği olanakların en parlak gözüktüğü, sabit sermayenin oluşma döneminin devam ettiği ve faiz oranının düşük olduğu yükseliş evresinin gelişimi sırasında, yeni hisse senetleri çıkarırken karşılaşılacak güçlükler en alt düzeyde olur.

Yükseliş esnasında ortaya çıkan iyimser beklentiler, birçok nedenden ötürü yanlış çıkabilir: Ürün talebi yeterince hızlı büyümeyebilir, rakip firmalar arasında üretim kapasitesi fazlasıyla genişleyebilir, düşük faiz oranlarında ödünç verilebilir para-sermaye bulunamayabilir, sermaye piyasasında hisse senedi fiyatlarının yükselişi durabilir. Sonuç olarak, beklentilerde kötümser yönde keskin bir değişim yaşanarak, emekçi nüfusa oranla sermayenin aşırı birikimi yüzünden ücretlerde bir artış olmadan çok daha önce yükselişte bir kırılma yaşanabilir. Özellikle, yükseliş gelişmeye devam ederken, hisse senedi fiyat artışlarının eşlik ettiği spekülatif temelli sabit sermaye yatırımı artışı, ödünç verilebilir para-sermaye talebinin yükselmesine ve para piyasasında darlığa yol açabilir. Beraberinde yaşanan faiz oranı artışı, iyimserliğin büsbütün çökmesine neden olabilir.

Kapitalistlerin, büyük sabit sermaye yatırımlarının kârlılığıyla ilgili beklentilerini güçlendirmek, reel birikimin ana sorunlarından biridir. Eğer kötümserlik ortaya çıkarsa, hisse senedi fiyatları çökerek, genel bir finansal krize yol açabilir. Bunu takiben büyük finansal kurumların ya da büyük spekülatörlerin iflas etmesi, ödeme aracı talebini güçlendirerek, faiz oranının daha da yükselmesine yol açabilir. Başarısızlıkla sonuçlanan yatırım hamlesi, borsaların çökmesi ve faiz oranı artışı bileşkesi, ticaret ve sanayi sermayesini toptan etkileyen güçlükleri doğurarak, depresyonun habercisi olabilir.

Büyük bir spekülatif yatırım patlamasının ardından, finansal sistemin genel çöküşü ile ticari-sınai faaliyetlerin bozulmasının bir araya gelerek, tam bir iktisadi krize yol açması olasılığı dışlanmamalıdır. Bahsettiğimiz bu olay dizisi, hem 1929 krizi, hem de daha sonra 1930'lardaki Büyük Bunalım deneyimlerine uygun düşer. Böyle bir krizin olması için emekçi nüfusa nazaran sermayenin önemli ölçüde aşırı birikimi gerekmez. Ancak, (hisse senedi fiyatlarında şiddetli bir düşüşün eşlik ettiği) spekülatif sabit sermaye yatırımı patlamasının çökmesinin, aşırı sermayeleri tamamen tahrip etme kararlılığının yokluğuyla nitelendirilen daha ılımlı bir krize yol açması daha muhtemeldir. Tipik iş çevriminin şiddetli ve genel krizi, yükselişin tahmin edilebilir sonuna (ki bu da depresyonu uyarır) dönüşür. Bir bütün olarak iş çevrimleri daha spekülatif ve istikrarsız hâle gelirler; parayla ilgili olgular daha ağırlık kazanırlar.

Depresyon evresinde, klasik depresyonun tüm nitelikleri yeniden ortaya çıkar ama şimdi hem daha yaygın, hem de daha kalıcıdırlar. Devasa miktarlarda sabit sermaye vardır ve bunlar yavaş yavaş değer kaybeder. İnşaatlarına yükseliş sırasında başlanan fabrika ve teçhizatın işletmeye girmesiyle birlikte fazla üretim kapasitesi daha da büyür. İflas etmiş firmaların fabrika ve teçhizatını diğer firmalar (ya da yeni sahip ve yönetimleriyle aynı firmalar) devralır ve aşırı kapasitede herhangi bir azalma olmaz. Ödünç verilebilir para-sermaye talebinin azalması, faiz oranını düşürür ama sırf bu yüzden birikim sürecinin yeniden canlanması pek mümkün değildir. Dahası, anonim şirket sermayesinin kâr olanakları zayıf kaldığı müddetçe, sermaye piyasası durgun seyreder.

Ülke ekonomisi görece iyi korunduğu ve sanayi teknolojisi yavaş değiştiği zaman, birikimdeki yavaşlamanın etkilerini hafifletmek üzere tekelci örgütlenme ve fiyatlandırma ortaya çıkabilir. Tekelci fiyatlandırma, rekabetçi sektörlerin pahasına tekelci olanların kâr payını büyütür. Ancak, üretim ve istihdam düşüşlerine dayanan başarılı tekelci fiyatlandırma, tekelci olmayan sanayilerin maliyetlerinde artışa yol açabilir. Dolayısıyla, tekelci fiyatlandırma aslında depresyonu şiddetlendirip daha uzun sürmesine neden olabilir.

Muhtemeldir ki yaygın tekelci fiyat uygulaması, 1930'ların Büyük Bunalımı'nın yayılıp derinleşmesine önemli ölçüde katkı yapmıştır. Ancak, 1873-96 Büyük Bunalımı ile başlayarak iş çevriminin depresyon evresinin giderek daha uzun sürmesi, tekellerin, yüzyılın eşiğindeki oluşumlarından daha eskiye uzanmaktadır. 1973'ten sonraki dönemde, hem ulusal hem de uluslararası boyutta kapitalist rekabetin önemli ölçüde şiddetlenmesine karşın, depresyonun da zaman olarak uzadığı gözlenmiştir. Büyük sanayilerde denetim altına alınması kolay olmayan, aşırı sabit sermaye yatırımlarının oluşumu, depresyon evresinin uzamasının, (birikimin genel zorluklarını ağırlaştırması söz konusu olsa da) tekelin varlığından daha temel bir nedeni olarak gözükmektedir.

Aşırı sabit sermaye kapasitesi var olduğu sürece, kapitalist birikimin çekirdek sanayilerinde yeni yükseliş dönemlerinin başlaması zor gözükmektedir. Dolayısıyla, önemi daha sınırlı sanayilerde ya da dış piyasalarda, kısmi, eşitsiz ve büyük ölçüde spekülatif olgular olarak bu tür yükselişler olabilir. Kısa ömürlü olma eğilimi gösteren bu yükselişler, kalıcılaşmış depresyonun ana dayanağını değiştirmez. Bu yolla, 1873-96'nın, 1930'ların ve 1973 sonrasının Büyük Bunalımlarında aşikâr olduğu üzere, irili ufaklı çevrimleri kapsayan, karmaşık bir çevrimler kalıbı ortaya çıkar.

Büyük sanayilerde kalıcılık arz eden reel birikim güçlüklerini hafifletmek ve çözümlemek, tarihi olarak birçok farklı biçim almıştır. Sanayi teknolojisinde yenilik, yeni ürünlerin piyasaya sürülmesi ve yeni emek yönetimi yöntemlerinin benimsenmesinin de aralarında olduğu dar iktisadi yöntemler yaygın olarak kullanılmıştır. Daha genel olarak, devlet, maliye, para ve kemer sıkma politikalarına başvurarak reel birikim güçlükleriyle başa çıkmaya çalışmıştır. Daha da genel düzeyde, emperyalizm, faşizm ve savaş gibi geniş siyasi-iktisadi gelişmeler de kapitalist birikimin yeniden yapılandırılmasına katkı yapmıştır. Kapitalist birikimin sorunlarını halletme girişimleri, sıklıkla çalışan insanların aleyhine olmuş, genel bir sefalete ve yaşam biçimlerinin tahrip olmasına neden olmuştur. 1897-1913 ile 1945-1973 dönemlerinde olduğu gibi uzun süreli birikim yükselişleri, ancak kapitalist birikimi yeniden yapılandırmayı hedefleyen kararlı ve işbirliğine dayalı girişimlerin ardından mümkün olur.

6.4.2 Uzun Dalga Teorileri

İş çevriminin tarihi evrimi, arasına küçük çevrimlerin girdiği büyük çevrimlerin (uzun dalgaların) var olduğunu öne süren, kapitalist gelişmenin uzun dalga teorilerinin ortaya çıkmasına yol açtı. Bu dalgalardan her birinin uzunluğunun, hemen hemen eşit süreli uzun bir yükseliş ile uzun bir düşüşten oluşmak üzere, 50 yıl kadar olduğu ekseriyetle varsayılıyor.

Aralarında Helphand (Parvus) (1901) ile Kautsky'nin (1913) de bulunduğu birçok Marksist, iş çevriminin dönüşümüne tepki olarak 20. yüzyılın eşiğinde uzun dalga teorisini dikkatle incelemişti. Ancak, Kondratieff'in, para ile finansın rolüne vurgu yapan uzun dalgaları teorikleştirme girişimi, uzun dönemde daha etkili olmuştur. Kondratieff'e göre, bol ve ucuz ödünç alınabilir sermaye ile düşük fiyatların birlikteliği, uzun yükselişin ön koşuludur. Büyük fabrika ve teçhizatlara yapılan uzun vadeli yatırımlar, bu yolla uyarılır, arazi ıslahı ilerler ve yüksek vasıflı işçilere mesleki eğitim verilir. Öte yandan, ödünç verilebilir para-sermaye görece kıtlaşıp fiyatların yükselmesi, uzun dönemli iktisadi faaliyetleri pahalı ve cazibesiz yaptığında uzun düşüşler başlar. Sanayi teknolojisinin gelişimi, altın madeni keşifleri, dünya ekonomisine yeni pazarların katılması, savaşlar ve devrimler, uzun dalgaların nedenleri olmamakla birlikte sıklıkla bu dalgaların ritimlerine uyum sağlarlar. Böylelikle Kondratieff, uzun dalgaların nedenlerini esasen kapitalist iktisadi düzen içerisine yerleştiren bir teori geliştirmişti.

Schumpeter (1939), uzun dalgalara 'Kondratieff çevrimleri' adını vermişti, ama kapitalist birikimin temelleri içerisinde kalmayı sürdürmesine karşın aslında Kondratieff'ten farklı bir mekanizma önermişti. Schumpeter'e göre, uzun düşüş sırasında önemli sınai yenilikler ortaya çıkar ve sanayi geneline yayıldıkça yavaş yavaş bir uzun yükselişi uyarır; daha az önem taşıyan yenilikler, orta vadeli iş çevrimlerini (yaklaşık on yıl süren 'Juglar çevrimleri') doğururken, firma stoklarındaki dalgalanmalar da yaklaşık 40 hafta süreli kısa vadeli iş çevrimlerine ('Kitchin çevrimleri') yol açar. Schumpeter'in teorisi, önemli yeniliklerin 50 yıllık zaman aralıklarıyla kümelenmesini, geleneksel iktisat analizini kullanarak teorikleştirmenin çok zor olması gibi belirgin bir zaaftan mustariptir. Yine de, Schumpeter'in tartışması, uzun dalgaların analizi için faydalı bir referans çerçevesi olmayı sürdürüyor.

Yukarıdaki teorilerin aksine Trotskiy (1941), kapitalist gelişmenin uzun dalgalarının, klasik iş çevrimine benzer görülmemesi gerektiğini öne sürmüştü. Uzun dalgaların başlıca nedenleri, kapitalist ekonominin içkin dinamiği içinde yatmaz. Aksine, yeni pazarların açılması, doğal kaynak keşifleri, savaşlar ve devrimler gibi kapitalist birikimi çevreleyen toplumsal-siyasi koşullar, uzun dalgaları uyarır.

Mandel, kendi ele alış tarzı da eklektik olmasına karşın, Trotskiy'nin yoğun etkisini yansıtan bir tarzda, uzun dalga teorisini 1970'lerin başlarında yeniden canlandırdı.[97] Mandel (1975, 4. bölüm; 1980, s. 21, 55), uzun yükselişi başlatan dönüm noktasını izah etmek için Trotskiy'nin argümanını kullanıyordu. Aynı zamanda, uzun düşüşü başlatan dönüm noktasını, kapitalist birikimin içkin dinamiği temelinde açıklamaya çalıştı ve sermayenin yükselen organik bilişiminden ötürü kâr oranının düşme eğilimi sergilediğini vur-

guladı. Kâr oranının düşme yasasına yaptığı vurguyu bir kenara koyarsak, Mandel'in asimetrik teorisi, kapitalist gelişimin II. Dünya Savaşı'ndan sonraki seyri hakkında hatırı sayılır içgörü kazandırabilir. Ancak, argümanı, 1896 civarında başlayan uzun yükselişi ele almakta yetersiz kalır: Bu yükselişin ardındaki esas itici güç, toplumsal-siyasi olaylardan ziyade kapitalist birikimin içkin dinamiği gibi gözüküyordu ve I. Dünya Savaşı'nın patlamasıyla birlikte açıkça sona ermişti.

Daha yakın tarihlerde Fransız Düzenleme Okulu ve ABD'deki Birikimin Toplumsal Yapısı okulu, kapitalist birikimin uzun dönemli hareketini açıklarken, bizzat birikimin dinamiği yerine birikimin toplumsal-siyasi çerçevesini analiz etme yoluna gittiler. Her iki okul da, sermaye ile emek arasındaki (yalnızca iktisadi değil) genel toplumsal ilişkilerin önemini vurgular. Örneğin, Düzenleme Okulu'ndan Aglietta (1979) ve Boyer (1986), kapitalizmin gelişimi sırasında çok önemli bir tarihi değişimin gerçekleştiğini dile getiriyorlar: İlk baştaki yaygın birikim tarzı yerini yoğun, II. Dünya Savaşı sonrasının Fordist üretim tarzına bırakmıştır. Bu değişim, işçilerin toplumsal gücünü artırmış ve üretkenlik artışlarına az çok paralel reel ücret artışlarını mümkün kılmıştır. Düzenleme Okulu'na göre bu, 1945-73 yüksek ekonomik büyüme dönemini nitelendiren sürekli efektif talep genişlemesinin arkasında yatan temel etkendir. 1970'lerden sonraki uzayıp giden birikim güçlükleri dönemi, Fordizmin krizine işaret ediyor ve kapitalist ülkeleri, sermaye-emek ilişkilerini düzenlemek için mevcut toplumsal-siyasi ilişkilerini gerektiği şekilde yeniden yapılandırma mücadelesiyle karşı karşıya getiriyordu. Birikimin Toplumsal Yapısı okulundan Gordon ve diğerleri (1982), Bowles ve Edwards (1985) da, sermaye-emek ilişkilerinin içinde geliştiği toplumsal-siyasi çerçevenin önemine vurgu yaparlar. 19. yüzyılın sonuna kadar süren ilk proleterleşme dönemini, üretimin son derece makineleştiği dev firmalarda emeğin homojenleşmesi dönemi takip etti –1930'lara kadar sürecekti bu dönem. II. Dünya Savaşı'ndan sonra, bu kez emek piyasasının bölümlenmesi yaşandı. Bu okula göre bu ayrımlar, ABD tarihinde uzun dalga olgularının açıklanmasında önem taşır ve ABD sanayisinin yeniden yapılandığı (ki daha esnek bir emek yönetimi ortaya çıkmıştır) son dönemin analizi için arka plan sağlar.

Uzun dalga teorisi, sezgisel bir alet olarak faydalıdır. Ancak, uzun dalga teorisini genel bir kapitalist gelişme teorisine dönüştürmenin cazibesine kapılmamak için önümüzde iki önemli sebep vardır. Birincisi, uzun dalgalar, on yıllık iş çevriminin ve liberal kapitalizm çağının dönemsel krizlerinin açıklanmasında özel bir öneme sahip değildir. Benzer şekilde, tüccar kapitalizmi çağında da kapitalist gelişmenin uzun dalgaları, düzensiz spekülatif balonlar ve krizler kadar ön planda yer almıyordu. Aslına bakılırsa uzun dalga teo-

risinin tarihi temelini, 1873-96 Büyük Bunalımıyla başlayan iş çevriminin dönüşümü sağladı. İkincisi, Marksist, neoklasik ve diğer geleneklerden kişilerin sayısız teşebbüsüne karşın, uzun yükselişlerle düşüşlerin nedenlerine ilişkin tutarlı bir açıklama sunmanın imkânsız olduğunun kanıtlanmasıdır. Pratikte, ya bizzat kapitalist birikimin dinamiğine ya da birikimin içinde gerçekleştiği toplumsal-siyasi çerçeveye özgü çeşitli ve somut tarihi gelişmelerin, uzun dalgaların ortaya çıkışında çok büyük önem taşıdıkları da kanıtlanmıştır. Sermaye-emek ilişkileri, kapitalist birikimin uzun vadeli kalıplarının ortaya çıkmasında elbette hayati rol oynamıştır. Ancak, sınıf mücadelesinin seyrinden kaynaklanan bu ilişkilerdeki değişimlerin, uzun dalgaların asıl nedeni olduğunu söylemek, aşırı basit ve genel bir açıklama olur. Kendi dinamiği olan ve belirli bir tarihi bağlamda serpilip gelişen kapitalist birikimin karmaşıklığı, tek başına sınıf mücadelesine indirgenemez.

Son olarak, her şey hesaba katıldığında, Kondratieff'ten sonra Marksist uzun dalga teorisi, para ile finansın rolünü göz ardı etme eğilimine girmiştir. Oysaki para ve finans, uzun dalgaların tarihi özelliklerinin farklılaşmasında özsel bir rol oynamıştır çoğu kez. Marx'ın, klasik iş çevrimi konusundaki teorik mirası, uzun dalgaların nedenlerini illa da para ile finans olgularına bağlamaksızın, uzun dalgaların analizine epeyce içgörü kazandırabilir.

6.4.3 Marksist Olmayan İstikrarsızlık ve İş Çevrimi Teorileri

Wicksell (1898), özgün ve etkili bir iş çevrimleri açıklaması önermiştir. Ona göre 'doğal' faiz oranı, reel sermayenin marjinal üretkenliğiyle belirlenirken, nominal faiz oranı ise para piyasasında kararlaştırılır. Yükselişin başında, banka kredisi arzı gecikmeden genişletilebilerek, nominal faiz oranını 'doğal' oranın altına indirir. Bunun sonucunda reel sermaye yatırımları daha cazip hâle gelip artar. Bu, sermaye malları fiyatlarından başlamak üzere birikimli [*kümülatif*] fiyat artışlarına yol açar. Fiyatlardaki yükseliş, bunun beraberinde getirdiği parasal gelir artışı, bankaların rezerv pozisyonlarının kaçınılmaz daralması; tüm bunlar birlikte ele alındığında, banka kredisi arzı er geç sınırlanır ve nominal faiz oranı, 'doğal' oranın üzerine doğru çıkar. Bu, birikimli yatırım sürecini ve fiyat artışlarını tersine çevirerek, deflasyona ve depresyona yol açar.

Wicksell'in teorisi, bankaların kapitalist birikim açısından taşıdığı önemi haklı olarak vurguluyordu. Ancak teori, reel sermaye dinamiklerinin neden banka kredisinin böylesine önemli bir görevi üstlenmesine izin verdiğinin sebeplerini ortaya koymaz. Wicksell'in, iş çevrimlerinin yaratılmasında para piyasasının rolüne vurgu yapması, yukarıda analiz ettiğimiz altta yatan sürecin esas itibariyle tersidir. Wicksell'in iş çevrimi teorisi, uzun yükseliş-

lerle düşüşler arasına giren ve sıklıkla da sermaye piyasasındaki spekülatif işlemlerle meydana gelen, daha kısa süreli iş çevrimlerinin deneyimlerini yansıtır muhtemelen. Ancak, Wicksell'in 'doğal' faiz oranı kabulü, oldukça sorunludur. Bu kitabın 3. bölümünde, faiz oranının, üretilen artık değerin gelenekselleşmiş bölüşümünü temsil ettiğini ve kapitalist birikimin hiçbir maddi, 'doğal' yanını yansıtmadığını dile getirmiştik. Bu uyarılarımıza karşın Wicksell'in teorisi, iş çevriminin gelişimi sırasında banka kredisinin rolü hakkında kayda değer bir içgörü sağlar ve yaptığımız tartışmalarla bariz benzerlikler taşır.

Keynes'in (1936) beklentilere ve spekülasyona vurgu yapması, iş çevriminin gelişimi sırasında para ile finansın analizine yapılmış önemli bir katkı idi. Keynes'e göre parasal faiz oranını, stok olarak paranın arzı ile talebi belirler. Para talebi (ya da likidite tercihi), üç güdüden kaynaklanır: Muamele, ihtiyati ve spekülatif.[98] İlk ikisi gelirle aynı yönde değişirken, sonuncu da faiz oranıyla ters yönde değişir. Eğer faiz oranı düşükse, menkul kıymet fiyatları yüksek olmaya eğilimli olurlar ama giderek daha fazla sayıda insan, gelecekte bu fiyatların düşeceği beklentisine girer. Yüksek faiz oranları için tersi geçerlidir. Öte yandan, para arzı dışsal olarak, yani para otoritelerinin özünde siyasi olan seçimlerine göre belirlenir.

Keynes'e göre yatırımlar arttıkça sermayenin marjinal etkinliği azalır. Yatırımdaki marjinal artışlardan beklenen gelirin düşmesi ve üretim faktörlerinin fiyatlarının yükselmesi, bunun başlıca nedenidir. Denge yatırım düzeyi, sermayenin marjinal etkinliğinin faiz oranına eşit olduğu noktada ortaya çıkar. Tüketimin yarattığı efektif talebe eklenen ve denge yatırım düzeyinin yarattığı efektif talep, tam istihdamı sağlamakta yeterli olmayabilir. Bu durumda devlet, yatırımları teşvik etmek üzere para politikasını kullanarak faiz oranını düşürülebilir; maliye politikası da efektif talebi doğrudan genişleterek, işsizliği azaltabilir. Her şeyden önce Keynes, büyük çaptaki gönüllü olmayan işsizliğe teorik bir açıklama getirmeyi amaçlıyordu –bu, 1930'ların derin depresyonuna uygun iktisat politikaların tasarlanmasına yardımcı olabilirdi. Finansal istikrarsızlığın, iş çevrimlerinde ve dönemsel iktisadi krizlerde oynadığı rolle daha az ilgileniyordu. 1960'lardan beridir tekrarlanıp duran, kredi ile finansın önemli bir rol oynadığı iktisadi krizler, Keynes'in bazı takipçilerini finansal istikrarsızlık teorisi geliştirmeye teşvik etmişti.

Minsky (1975, 1982), Keynesçi gelenek içindeki en etkili finansal istikrarsızlık ve kriz teorisini geliştirmiştir. Minsky (1985), uzun dönemli beklentileri yansıtan sermaye varlığı fiyatları ile kısa dönemli beklentileri yansıtan cari ürün fiyatları arasında ayrım yapar. Firmalar, üç tür finansal duruş benimseyebilirler: 'Her dönem için varlıklardan gelen nakit akışlarının, yü-

kümlülüklerle ilgili nakit akışı taahhütlerini aşmasının beklendiği … riskten sakınma amaçlı finansman'; 'yakın gelecekte varlıklardan sağlanacak nakit akışlarının, yakın tarihli akdi ödemelerin gerisinde kalması' nedeniyle borcu ötelemenin ya da yeniden finansman bulmanın gerektiğini ima eden, ama 'daha uzun vadede beklenen nakit girişinin, yapılmayı bekleyen nakit ödeme taahhütlerini aşmasının beklendiği … spekülatif finansman'; tahsilatlardan elde edilen net gelirin, hem kısa hem de uzun vadede faiz ödemelerinin gerisinde kalarak, sırf faiz ödemelerini ve hızla artan ödenmemiş borçları karşılamak için bile yeniden borçlanmanın gerektiğini ima eden 'Ponzi finansmanı'. Ponzi finansmanını izleyen firma, esasen gelecekte ortaya çıkacak beklenmedik bir kazancın sorunlarını çözümleyeceğini umut eder.

Yatırımların yükselmesi, brüt kârı artırmak suretiyle borcun ana para ve faiz ödemelerini güvence altına alır. Sonuç olarak kapitalistler, geleceğe yönelik kâr beklentilerinde iyimser olurlar ve bu da, sermaye varlıklarının fiyatının yükselmesine hizmet ederek, yatırımları bir kez daha teşvik eder. Birikim açısından olumlu olan (riskten sakınma amaçlı finansmanın egemen olduğu) bu iklimde, bankalar, sorunsuz geri ödemelere bel bağlayarak kredi yaratma faaliyetlerini beklemeksizin genişletebilirler. Ancak, artan sermaye varlığı fiyatları, borç almanın kolaylaşmasıyla bir araya geldiğinde, nihayetinde spekülatif, hatta Ponzi finansmanlı önemli miktarda yatırıma neden olur. Aynı zamanda, bankacılık mekanizmasının içsel işleyişleri (ya da enflasyon olasılığını sınırlama amaçlı merkez bankası eylemleri), finansman arzını sınırlar. Kısa vadeli faiz oranı hızla yükselir.

Minsky'e göre (1985, s. 46), 'kısa vadeli faiz oranlarındaki keskin artışlar, yatırım ürününün arz fiyatını artırdığı gibi hem uzun vadeli faiz oranlarında artışa', hem de brüt kârların bugünkü değerinde düşüşe yol açar. Bunun sonucunda, cari ve beklenen kısa vadeli kârların yanı sıra yatırımlar da düşer. Böylelikle, 'bazı riskten sakınma birimleri spekülatif birimler, bazı spekülatif birimler de Ponzi birimleri hâline gelirler' (a.g.e.). Kârlılıkla ilgili beklentiler tam tersine döndüğünden kapitalistler, pozisyonlarını yeniden finanse etmek yerine 'satarak elden çıkarma'ya meylederler ve bu, 'varlık fiyatlarını, yatırım malları olarak üretim maliyetlerinin altına düşürür'. Sürecin tam bir finansal krize doğru evirilip evirilmeyeceği, son kredi mercii olarak merkez bankasının ne kadar çabuk harekete geçeceğine bağlıdır. Uzun vadeli beklentilerin kötümser olmaması koşuluyla, maliye ve para politikası aracılığıyla ticaret hayatı yeniden canlandırılabilir. Ancak, beklentiler kötümserleşmişse ve uzun vadeli faiz oranları yükselmişse, finansal krizin ardından uzatmalı bir depresyon gelebilir.

Minsky'nin finansal istikrarsızlık teorisi, belirsizliği, beklentileri ve spekülasyonu vurgulaması nedeniyle belirgin bir Keynesçi kökene sahiptir. Marksist

kriz teorisiyle birçok ortak yönü vardır –özellikle de kapitalist ekonominin içkin zafiyetlerini tespit etmeye kalkışması yüzünden. Ancak Minsky, reel birikimin (son tahlilde sermaye-emek sınıf ilişkilerinden kaynaklanan) çelişkili ve krize gebe niteliğini bütünüyle göz ardı eder. Bu çok önemli kaydı akılda tutarak, Marksist teorinin, belirsizlik, beklentiler ve spekülasyon konularında Minsky'nin içgörüsünden faydalanabileceğini söyleyebiliriz.[99]

Minsky'nin, sermaye varlıklarının değerlemesi hususunda uzun dönemli beklentilere yaptığı vurgunun, ancak sermaye piyasasının dikkate değer bir ağırlığının bulunduğu kapitalizm koşullarında anlamlı olduğu belirtilmelidir. Üstelik II. Dünya Savaşı'ndan sonraki uzun yükseliş döneminde finansal istikrarsızlık öyle belirgin değildi. Minsky'nin finansal istikrarsızlık hipotezi, 1970'lerde başlayan birikim güçlükleri döneminde daha da geçerlilik kazanmış gözüküyor. Uzun dönemli beklentiler ile kapitalist finansal istikrarsızlık arasındaki ilişkinin önemini tam anlamıyla kavrayabilmek için öncelikle II. Dünya Savaşı sonrası dönemde kapitalist birikimin tarihi koşullarında yaşanan özgül değişiklikler incelenmelidir. 8. bölümde, bununla ilgili birtakım analitik argümanlar ortaya atacağız.

7

Merkez Bankacılığı

Merkez bankaları, kapitalist finans ile birikimin anarşik dünyasında iktisadi akılcılık unsurunu taşır ve kullanırlar. Bu yüzden, uzun süredir kredi uygulayıcıları ile siyasi radikallerin reformist heveslerinin muhatabı olmuşlardır. Ayrıca, kapitalist birikimin içkin istikrarsızlığının, para ile finanstan kaynaklandığını düşünenlerin şaşırtıcı eleştirilerine de maruz kalmışlardır. Bu bölümde, merkez bankası faaliyetlerinin ancak dar sınırlar çerçevesinde etkili olduğunu ve bu sınırları da kapitalist birikimin belirlediğini savunuyoruz. Buna bakarak, bilinçli politika yapımı unsurunu ve merkez bankası faaliyetlerinin kısmen başarılı olması ihtimalini yadsıdığımız sonucuna varılmamalıdır. Ancak, merkez bankacıların deneyimleri ve ekonomik danışmanlarının bilgeliği ne düzeyde olursa olsun, merkez bankacılığı aracılığıyla kapitalist ekonominin krizlerle dolu niteliğini yok etmek mümkün değildir.

7.1 MERKEZ BANKASININ DOĞASI

7.1.1 Bankaların Bankası

Merkez bankası, piramidi andıran kapitalist kredi sisteminin doruk noktasıdır. Para piyasasına katılması, sıradan bankaların kendi kredi verme işlerini esnek bir biçimde ve kendi banknot yükümlülüklerini ihraç etmeden yürütmelerini sağlar. Bu bankalar, rezervlerinin yeterliliğini korumak için mevduat artışlarına, düzenli borç ödemelerine ve para piyasasından borçlanmaya bel bağlarlar. Rezervlerin merkezileşmesi, kredi verme işlerinde etkinliği ve esnekliği daha da artırabilir. Aynen sanayi ve ticaret kapitalistlerinin, ellerindeki fonları bankalara yatırarak atıl para rezervlerinde iktisat yapmaları gibi bankalar da fonları merkez bankasına yatırarak rezervlerinde iktisat yapabilirler. Bankaların bankası olarak merkez bankasının en temel işlevi, bir bütün olarak bankacılık sisteminin merkezi rezervini tutmaktır. Bu işlevin birtakım içermeleri vardır.

Merkezi rezervin varlığı, bireysel bankaların, kendi rezervlerini sistemli olarak hazır para birikimlerinden başkalarına yönelik (her şeyden önce de merkez bankasına yönelik) alacak birikimlerine dönüştürmelerini sağlar. Yine bu süreç, bireysel kapitalistlerin gömülerinin bankalara yönelik alacaklara dönüştürülmesine benzerdir (Marx, 1894, s. 600). 4. ve 6. bölümlerde gösterdiğimiz üzere meta-para, kendiliğinden oluşan kapitalist kredi sistemine destek olur. Bunun sonucunda, merkez bankası rezervleri, altın gömüleridir. Her ne kadar başta yerel bölgelerdekiler olmak üzere bireysel bankalar, yerel dolaşımın gereksinimlerini karşılamak amacıyla bir miktar altın sikke tutmak zorunda olsalar da, ülkenin gömülenmiş parasal altınının büyük kısmı, merkez bankası rezervi hâline gelir. İleri kapitalist ekonomilerde, gömülenmiş meta-paraya ana erişim noktası, merkez bankası yükümlülükleriyle sağlanır. Böylelikle, merkez bankasının altın gömüsü, yavaş yavaş ulusal bir nitelik kazanarak, kapitalist ekonominin ulusal gömüsü hâline gelebilir.[100]

Merkezi gömüye sahip olduğu dikkate alındığında, merkez bankasının yükümlülükleri ile rezervleri arasında muhafaza ettiği denge, bir bütün olarak bankacılık sisteminin faaliyetleri açısından büyük önem taşır. 4. bölümde tartışıldığı üzere bireysel bankaların rezerv gereksinimleri ampirik açıdan belirlenir ve bankaların kredi verme işlemleriyle esnek bir ilişkiye sahiptir. Sıradan bankaların rezervleri, merkez bankasının altın gömüsü üzerindeki alacakları temsil ettikleri (yani, merkez bankasının yükümlülükleri oldukları) müddetçe, gömünün büyüklüğü, bireysel bankaların rezervleri güvenceye alabilmelerini, dolayısıyla da kredi işlerini büyütebilmelerini fazlasıyla etkileyecektir. Öte yandan, altın rezervlerinin büyüklüğüyle ilgili kaygılar, merkez bankasının, kendi yükümlülüklerini bireysel bankalara sağlayabilmesini sınırlandırır. Aynı şekilde, özel bankaların, kendi yükümlülüklerini sanayi ve ticaret kapitalistlerine sağlayabilmelerini de sınırlandırır.

1830'ların başlarında İngiltere Bankası'na kılavuzluk eden Palmer kuralı, rezervler ile yükümlülükler arasındaki ilişkinin, merkez bankasının işlemlerini etkilediği hakkında tarihi kanıtlar sunar.[101] Bu kural, Banka'nın, tüm yükümlülükleri (banknotlar ve mevduatlar) karşısında varlıklarının en fazla üçte ikisini menkul kıymet olarak tutmasına izin veriyordu (geriye kalan üçte birlik dilim altına aitti). Clapham'ın (1944, II. cilt, s. 125) gözlemlediği üzere, 'Palmer ve Norman', bu kuralı ileri sürerken 'bir dogmayı ilan etmiyor, on yıllık bir dönemin olumlu havasını tasvir ediyorlardı'. Palmer kuralı, 1844 Banka Yasası'nın öncüsüydü; ancak, bu Yasa, Palmer kuralının sahip olduğu esnekliği ortadan kaldırıyor ve para gömüsü ile banknot yükümlülükleri arasında katı bir nicelik ilişkisini Banka'ya dayatıyordu.[102]

Burada, merkez bankasının altın rezervi ile sıradan bankaların kredi açma gücü arasındaki ilişkiye daha yakından bakmak gerekiyor. Ekonomi

genelindeki ödünç verilebilir para-sermaye arzı ile talebi arasındaki denge, son tahlilde altın rezervi ile merkez bankasının yükümlülükleri arasındaki oranda meydana gelen değişmeleri ifade eder. Daha özgül olarak, bankacılık sistemi ile reel birikimle uğraşan kapitalistler arasında gerçekleşen borç geri ödeme akımları, menkul kıymet alımları, krediler ve yeni mevduatlar nihayetinde merkez bankasının altın rezervi/yükümlülükler oranına yansır. Başka bir deyişle, merkez bankasının altın rezervi, banka kredileri açısından hem bir yansıma hem de eksen noktası olarak hareket eder. Bu, merkez bankasının kendi yükümlülüklerini sunma fiyatının (çoğunlukla senet reeskont oranı ve bankalara uygulanan kısa vadeli kredi faizi), para piyasası faiz oranı için gösterge olmasına izin verir.

Sıradan bankaların yarattıkları kredi-paranın toplam miktarı ile merkez bankasının yükümlülükleri arasında istikrarlı bir ilişki olması için herhangi bir sebep yoktur –bu yükümlülüklerin altına konvertibl olup olmamasıyla ilgili değildir. Bankaların faaliyetleri açısından esas önemli olan nokta, rezerv oranlarının tercihen altına düşmemesinin gerektiği asgari bir değerin ampirik olarak tespit edilmesidir. Bu arada, banka rezerv oranlarının fiili düzeyleri, iş çevriminin aşamasına göre değişiklik gösterir; ayrıca, hem kredi sisteminin hem de reel birikimin belirli kurumsal düzenlemelerine dayanırlar. Örneğin, yeni borçlanma araçları sayesinde bankalar para piyasasından daha kolay borçlanabiliyorsa, banka rezerv oranları aşağı doğru hareketlenir. Para çarpanı, yani toplam kredi-para miktarı ile bankaların merkez bankası nezdinde tuttukları rezervler arasında cebirsel bir ilişki oldukça, iş çevriminin evresine ve geçerli kurumsal çerçeve türüne bağlı olan istikrarsız bir büyüklük olur.

Merkez bankası yükümlülükleri, ulusal altın gömüsüne erişimin başlıca aracı olduğundan, ülkenin kredi-parasının rakipsiz biçimidir. Poliçelerin, kredi-para olarak dolaşımını sürdürebilmek için ticari borçların takası [mahsubu] süreci uygulamada olmalıdır. Dahası, banknotlar ile mevduatlar eğer kredi-para işlevi göreceklerse, birbirlerine olan çeşitli kredi alacaklarının genel takası da temel öneme sahiptir. Bankalar, karşılıklı alacaklarını kapatarak, rezervlerinde iktisat yapabilir, ödemelerde altına daha az bağımlı olabilir, banknotlarla mevduatların daha hızlı ve sorunsuz dolaşmasını sağlayabilirler. Takas sürecinin en önemli ödeme aracını (ya da büyük kapitalist muamelelerin parasını), merkez bankası yükümlülükleri sağlar.

Merkez bankası banknotunun kendiliğinden rakipsiz kredi-para biçimi hâline gelmesine karşın, yasal ödeme aracı, yani kabul edilmesi zorunlu ödeme aracı olabilmesi için devlet müdahalesi gerekir. Devlet, kendi meşruiyetini, kredi sistemi işlemleri ve büyük çaplı ticari işlemler açısından merkezî öneme sahip merkez bankası banknotlarına aktarır. Devlet destekli kredi-

paranın doğuşu, meta-paranın alım-satım işlevlerini daha da kısıtlar. Ancak, bu işlevler, kendiliklerinden kapitalist dolaşımdan kaybolmazlar. Başta ücretler olmak üzere küçük çaplı ödemeler, gerek para piyasasının gerekse takas sürecinin uzağında finansal kurumlar arası borçların kapatılması ve uluslararası ticaretin gereklilikleri, dolaşımdaki meta-paraya hâlâ üstlenilecek birtakım roller bırakır. Meta-paranın, gelişmiş kapitalist mübadeleden tamamen kaybolması için devletin acil müdahalesi gerekir.

Tarih, kredi-paranın sürekli tecavüzlerine karşın, altının kapitalist dolaşımdan bütünüyle silinmediğini göstermiştir:

> Viktorya döneminin sonuna gelindiğinde, ulusun sikke ve banknot stoku olağanüstü bir biçimde hep aynı kalmıştı: Birkaç banknotun ve bir yığın çekin dayandığı ince altın tabakasının, Britanya'nın parasını dünyanın diğer para birimleriyle bağlarken sağladığı faydaya rağmen, günlük işlerde üstlendiği önemsiz işlevini, başka hiçbir şey bundan daha iyi gösteremez (Clapham, 1944, II. cilt, s. 299).

Clapham, Newmarch'ın tahminlerine dayanarak, 1856'da 75 milyon sterlin düzeyinde olan altın dolaşımının 1895'te 92,5 milyon sterlin olduğunu belirtiyordu –bunun 30 milyon sterlin kadarı, İngiltere Bankası'nın da aralarında olduğu bankaların elinde bulunuyordu. Bu arada, tüm bankalarca piyasaya sürülen banknotların hacmi İngiltere'de hiç denecek kadar az büyümüştü: Ticaretin muazzam büyümesine karşın 39 milyon sterlinden 40 milyon sterlinin biraz altına. I. Dünya Savaşı patladığı zaman, para madeniyle ilgili yurtdışına yapılacak ulusal ödemeler kendi acil gereksinimlerini dayattığı için altın, Britanya'da iç dolaşımdan silindi.

7.1.2 Devletin Bankası

Kapitalist devletin doğası ve birikimle ilişkisi söz konusu olduğunda, çetrefilli analitik sorunlar karşımıza dikilir. Ulusal devletin, ileri sanayi kapitalizminde kaçınılmaz olarak ortaya çıktığını varsaymamız yeterli olacaktır: Vergi alır, borçlanır, harcar ve paraya ulusal niteliğini kazandırır.

Burjuva devleti, emeği ve sermayeyi doğrudan komutası altına alan feodal devletin aksine, insanları istihdam etmek ve genel olarak faaliyetlerini icra etmek için parayı kullanır. Sayısız deneme-yanılmanın ardından tedricen oluşan burjuva devleti maliyesinin üç ön koşulu vardır. Birincisi, hem dış ticarete hem de ekonominin yıllık gelirine uygulanan bir ulusal vergi sistemi. Dolaylı ve dolaysız vergileri içeren sistem, belli ölçüde tahmin edilebilirdir ve burjuva demokratik sürece tabi olarak oluşturulur. İkincisi, maaş ve ücretlere, sürekli orduya, metaların satın alınmasına, sübvansiyon olarak kapitalistlere ve refah transfer ödemeleri olarak toplumun belli kesimlerine yapılacak devlet harcamalarının sistemli hesaplanması. Üçüncüsü, gelirle harcama arasındaki açıklığın borçlanmayla kapatılması.

Devletin hem planlanan yıllık borçlanması, hem de beklenmedik ve sıra dışı borçlanması, mevcut ödünç alınabilir sermayeyi etkiler. Devlet doğrudan bankalardan borçlanabilir; para piyasasına ya da sermaye piyasasına yönelerek, ulusal borç da yaratabilir. Bir finansal kurumun, devletin borçlanma ihtiyaçlarını karşılamakta kilit rol üstlenmesi için iki koşul gerekir: Birincisi, düzenli vergi gelirlerinin ve aynı şekilde düzenli devlet harcamalarının olması;[103] ikincisi, tipik olarak savaşın uyardığı ani harcama artışları. Her ne kadar kaçınılmaz olmasa da, para piyasasına düzenli şekilde ve kolaylıkla erişebilen banka, devletin borçlanma ihtiyaçlarının yönetimi konusunda olumlu bir konuma sahip olur. Para piyasasındaki mevcut kredileri en iyi şekilde kontrol edip devletin kullanımına sunabilecek (ve kendi adına da kredi açabilecek) banka, bankacılık sisteminin ana rezervine sahip olan bankadır.

Merkez bankacılığı, daha en başından burjuva devletinin finansman ihtiyaçlarıyla ilgilenmiştir –özellikle de savaş zamanlarında. Doğrudan devlete ödünç vermek ve para piyasasında devletin kısa vadeli borçlanma araçlarının çıkarılmasını idare etmek, bankacılık sisteminin toplam rezervini tutmakla aynı kefeye konulabilir. Devlet borcu, para piyasasına derinlik ve akışkanlık kazandırır. Dahası, merkez bankası devletin hesaplarını, vergi alacaklarının toplanmasını ve harcamaların yapılmasını idare ettiğinden, devlete ait geçici olarak atıl hâldeki paranın varlığı, merkez bankasının para piyasasına daha kolay ve esnek biçimde müdahale etmesine izin verir. Sonuçta, devlet maliyesinden sorumlu olan banka, para piyasasına egemen olma ve diğer bankalara doğrudan kredi verme açısından daha güçlü bir konumda olur. Devlet, merkez bankası banknotlarının yasal ödeme aracı olduğunu ilan ettiğinde, merkez bankasının ulusal karakteri iyice kuvvetlenir.

Varlığının ilk yüz yıllık döneminde İngiltere Bankası'nın devletle olan güçlü bağı, bankaların bankası olması rolünden çok daha belirgindi. İngiltere Bankası, İngiltere'nin yeni kralına savaş finansmanı sağlamak amacıyla, çoğu Londralı olan tüccarlar tarafından 1694'te anonim bir şirket olarak kuruldu:

> İngiltere Bankası'nın kurulması, hem büyük hem de küçük birçok tarihi olay gibi ya tuhaf biçimde rastlantısal ya da kesinlikle kaçınılmaz olarak değerlendirilebilir. Ülke 1694'te savaşa girmemiş olsaydı, devlet, kendisine ödünç para vermeyi teklif eden bir şirkete imtiyaz vermeye pek de hevesli olmayacaktı (Clapham, 1944, I. cilt, s. 1).[104]

Teknik açıdan iki buçuk yüzyıl boyunca bir özel girişim olarak kalan İngiltere Bankası, 19. yüzyıla gelinceye kadar esasen özel bankacılık kesiminin menfaatlerini temsil ediyordu. Kurumların asla feshedilmeyip tamamen farklı bir şey hâline geldikleri, İngiltere'ye özgü tarzın sonucunda Banka, zaman içerisinde bazı işlevlerini kaybederken yeni bazılarını kazanarak, devletin yanı sıra bankaların da bankası oldu.[105]

Taşıdığı kamusal nitelik sayesinde merkez bankası, toplumun yeniden üretiminde, kapitalist birikimin dar sınırlarını kısmen aşıp geçebilen bir role ve konuma sahip olur. Kapitalist kredi, geleceğin belirsiz getirileri hakkında beklentiler oluşturmayı ve ekonomik kararların akılcı analiz edilmesine yönelik bazı girişimleri içerir. Merkez bankası açısından bu gereksinimler genel düzeyde geçerlidir. Para piyasasına müdahale etmek için merkez bankası, çeşitli piyasa katılımcılarının borçlanma ihtiyaçlarına dair tahminlere, bir bütün olarak piyasasının geçmiş davranışı ve performansıyla ilgili verilere, finansal kurumların işlemleri hakkında sağlam istihbarata ihtiyaç duyar. Ayrıca, kapitalist birikimin genel çevrimsel ve sürekli hareketi bağlamında devletin borçlanma ihtiyaçları ve ödeme yöntemleri hakkında da kestirimler yapması gerekir.

Merkez bankasının, reel birikime kredi arzı sağlamakta üstlendiği kilit önemdeki doğal rolü, tarihte oldukça farklı tepkiler doğurmuştur. Sosyal reformcular, millileştirilmiş merkez bankasının işlemleri aracılığıyla kapitalizmi dönüştürmeyi amaçlarken, serbest bankacılık taraftarları ise merkez bankalarının feshedilmesini savunmuşlardır.[106] Her iki yaklaşım da, merkez bankasının, kapitalist birikimin yönü ile hızını maddi açıdan etkileme gücünü abartır. Bu bölümün geri kalan kısmında, kapitalist üretim ile ticaretin anarşist mizacının, merkez bankasının faaliyetlerini ciddi ölçüde sınırladığını ortaya koymaya çalışacağız.

7.1.3 Uluslararası Paranın Sahibi

Bankaların bankası ve devletin bankası, ulusun uluslararası para gömülerinin muhafızı olarak ortaya çıktığı zaman fiilen ulusun merkez bankası olur. Kapitalist dünya piyasası, birçok meta ve finans piyasasında uluslararası ölçekte rekabete tutuşan, ama bunu ulusal devletler sistemi içinde yapan sermaye birimlerinden oluşur. Bu devletler, yasalara, gümrük tarifelerine, sübvansiyonlara, çalışma pratiklerine ve paraya kendi karakterlerini dayatırlar. Bireysel bir sermayenin dünya piyasasına girip rekabet etmesinin ön koşulu, uluslararası kabule sahip ödeme aracı gömüsüne erişebilmesidir. Her ülkenin burjuvazisi, uluslararası iş bölümü içindeki konumunu sağlamlaştırmayı ve ulusal menfaatlerini dünya piyasasında savunmayı amaçlar. Gerek sanayinin faaliyetleri, gerekse halkın ihtiyaçları açısından kilit metaların ihraç ve ithal edilmesi, bu menfaatler arasındadır. Küresel finans piyasalarında borç alıp verebilme de bunlardan biridir. Uluslararası kabule sahip ödeme aracı gömülerine sahip olma, ulusal burjuvazinin dünya piyasasında menfaatlerinin savunulması için bir ön koşuldur. Keza, diplomasi, rüşvet, baskı, korsanlık ve savaş da aynı amaca hizmet eden son derece akla yatkın yöntemlerdir. Ulusal burjuvazi, dünya piyasasında ulusal menfaatlerin savunulmasında bu

tür iktisadi olmayan yöntemleri kullanabilmek için yine uluslararası kabul gören ödeme aracı gömülerine, 'savaş için gerekli paraya' sahip olmalıdır.[107]

4 ve 6. bölümlerde tartıştığımız rekabetçi sanayi kapitalizmi koşullarında, uluslararası kabule sahip ödeme aracı altındır. Dünya piyasasına katılmak için bir ülkenin altın gömüsü olmalıdır. Dolayısıyla, merkez bankasının yurtiçiyle ilgili amaçlarla elinde tuttuğu gömüler, doğal olarak uluslararası bir nitelik kazanmaya başlar. Sürekli ve aşırı ödemeler dengesi açıkları, yurtdışı kaynaklı ani bir alım ihtiyacı, savaş gereksinimleri ve benzeri şeyler, merkez bankasının tuttuğu altın gömülerinde dalgalanmalara yol açabilir. Gömü, ödünç alınabilir sermaye ile reel birikim arasındaki yurtiçi ilişkiye de yansımaya ve yurtiçinde dolaşımda olan altının hareketini desteklemeye devam eder:

> Ulusal bankalar denilen [kurumların] tuttukları maden[i para] rezervleri … üç parçalı bir işlevi yerine getirir: (i) Uluslararası ödemeler için yedek fonu, yani dünya parası yedek fonu; (ii) art arda genişleyip daralan ülke içi maden[i para] dolaşımı için yedek fon; (iii) (bankacılık işleviyle bağlantılı olup, basit para olarak paranın işleviyle hiçbir ilgisi olmayan) mevduatların ödenmesi ve banknotların konvertibilitesi için yedek fon … Eğer çıkarılan banknotlar yurtiçi dolaşımda madeni paranın yerini alırsa, … yedek fonun ikinci işlevi kaybolur (Marx, 1894, s. 701-2).

Merkez bankasının ödeme aracı gömüsünde, ulusal ekonomi ile dünya piyasası arasındaki sayısız bağlantı, tek bir basit ve somut temsiliyet kazanır. Bu nedenledir ki gömülerini korumak, bu suretle yurtiçi kredi sisteminin temelini ve ulusal burjuvazinin, uluslararası iş bölümüne katılabilmesini savunmak, merkez bankasının en önemli kaygısı olur. Yurtiçi kredi sistemi meta-paraya ne kadar az bağımlı olursa, altın gömüsünün yurtiçi işlevi de o ölçüde zayıflar. Sonuç olarak, merkez bankası gömülerindeki dalgalanmalar çoğunlukla hem dış ticaret dengesindeki, hem de ödünç verilebilir sermayenin ulusal sınırlar ötesindeki hareketlerini yansıtır. Rezerv dalgalanmalarına, buna uygun gelen döviz kuru hareketleri eşlik eder –ama kredi-para serbestçe altınla mübadele edilebildiği müddetçe, bu hareketlenmeler ister istemez oldukça sınırlı olacaktır.

Nedeni ne olursa olsun ödemeler dengesi açığı, yurtdışı ödemeleri gerçekleştirme baskısının artmasına, ülke parasının yabancı paralar karşısında döviz kurunun düşmesi eğilimine ve merkez bankasından uluslararası paranın çekilmesine yol açar. Yurtdışı ödemelerinin baskısı altındaki kapitalistler, altın elde edebilmek için alelacele menkul kıymetlerini satarak ya da merkez bankasından borçlanmaya çalışarak, merkez bankası pasiflerinin peşinde koşarlar. Böyle bir durumda merkez bankası, tipik olarak rezerv aktiflerini kaybederken, menkul kıymetlerle diğer kredi aktiflerini toplar bir konumda

bulur kendisini. Merkez bankası, rezervlerini savunmak için bir dizi politika benimseyebilir –ki bunların bileşkesi de kullanılabilir. Bunlardan biri, pasiflerinin, uluslararası ödeme aracıyla konvertibilitesini askıya almaktır. Verdiği kredileri ya da uluslararası ödeme aracı kullanımını tayına bağlamak, daha az şiddetli bir seçenektir. Krediyi verdiği fiyatı yükselterek, ülke içinde genel bir faiz oranı artışına yol açmak, bir diğer seçenektir. Bu, dünya finans piyasalarında koşullar izin verirse, ödünç verilebilir sermaye girişini teşvik etmek suretiyle ödeme aracı darlığını hafifletir. Yine bir diğer seçenek, merkez bankasının, diğer merkez bankalarından ya da finansal kurumlardan borçlanmasıdır.

Uluslararası ödeme aracı gömüsünün korunması, sıradan bankaların rezerv bulma olanaklarını sınırlandırma eğilimindedir ve sanayi ile ticarete açılan taze kredileri kısıtlar. İş çevrimi sırasında, ödemeler dengesi açığını bir an önce kapatma ihtiyacı ile ticari ve sınai krizin ortaya çıkışı aynı zamana gelirse, tam bir para krizi ortaya çıkar. Ödeme aracı üzerinde ulusal ve uluslararası baskıların olması, toplam ürünle karşılaştırıldığında yurtdışına çıkan fiili uluslararası para tutarları çok küçük olsa bile, fahiş faiz oranlarına neden olabilir:

> {Altın çıkışı}nın böyle bir etkisi vardır, çünkü şu ya da bu tarafa yapılacak bir ilavenin, terazinin kefelerini bozmaya yeteceği koşullarda ortaya çıkar… Ama bir yanda tüm para-sermayeyi üretimin hizmetine sokmayı amaçlarken, … öte yanda çevrimin belli bir evresinde madeni para rezervini en aza indiren kredi ve bankacılık sisteminin gelişimidir ki, bizzat sistemin kendisine atfedilen işlevleri artık yerine getirememesine yol açar –bütün organizmayı aşırı hassaslaştıran işte bu gelişmiş kredi ve bankacılık sistemidir (Marx, 1894, s. 706).

Tarihi olarak, merkez bankasının üçüncü işlevinin tam anlamıyla ortaya çıkması uzun süre alır. Örneğin, İngiltere Bankası, 19. yüzyılın ortalarına gelinceye değin faiz oranı işlemleriyle gömülerini koruyabilecek ne güce ne de teknik bilgiye sahipti. Banka, yüzyılın başlarında külçecilerin eleştirileriyle boğuşurken, banknot basmasının, döviz kuru dalgalanmalarıyla ya da altın külçesinin fiyatıyla herhangi bir ilişkisinin olduğunu kabul etmek istemiyordu. Üstelik Tefecilik Yasası ile 1833'e kadar iskontolarına %5'lik üst sınır konmuştu. Ancak, 1830'lara gelindiğinde Banka, iskonto politikasına karar verirken artık döviz kurunu kesinlikle hesaba katıyordu. Bu olgu, 1844 Banka Yasası'nın, 'dolaşım' hâlindeyken döviz kurunun yaydığı varsayılan sinyale dayanarak, banknotlar ile altın arasındaki bağı şekillendirmesini kolaylaştırdı.

Banka Faiz Oranı Politikası, yani yurtdışından altını ülkeye çekip sterlin üzerindeki baskıyı azaltmak amacıyla İngiltere Bankası faiz oranını yükseltmek, yüzyılın ikinci yarısına egemen oldu ve I. Dünya Savaşı patlayana kadar devam etti. Banka Faiz Oranı politikasının başarıyla ye-

rine getirilmesinde, Londra'nın gerek Britanya İmparatorluğu'nun ticaret ve finans merkezi olması, gerekse ödünç verilebilir sermayenin dünyada toplandığı en büyük yer olması büyük önem taşıyordu. Britanya, ancak 1870'lerden sonra, faiz oranını yükseltmek yoluyla yurtdışından gereken altın girişlerini çekebilmeye başladı (Sayers, 1957, s. 14-15). Yüzyılın sonuna gelindiğinde Britanyalı finansçılar ve bürokratlar, Banka'nın rezervleri üzerindeki sıra dışı basıncın her zaman Banka Faiz Oranı politikası ile halledilebileceğinden emindiler.

I. Dünya Savaşı'nın patlaması, merkez bankası rezervleriyle ilgili ne kadar yanlış bir kanıya kapılmış olduklarını ve faiz oranı politikası etkinliğinin nasıl kurumsal açıdan özgül olduğunu açığa çıkardı. Banka'nın altın rezervlerine yönelik dış talebin aniden yükselmesi, altına olan iç talebin de yükselmesine yol açtı ve Banka Faiz Oranı'nın %10 artırılması bile buna çözüm olamadı (Hawtrey, 1938, 4. bölüm). I. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden ve kredi-paranın altına konvertibilitesinin çökmesinden sonra Banka Faiz Oranı politikası, 19. yüzyılın ikinci yarısında sahip olduğu öneme bir daha asla kavuşamadı. 20. yüzyılda, uluslararası ödeme aracı rezervlerinin korunması, bazı yönlerini bu bölümün geri kalanında tartışacağımız çok daha karmaşık bir anlam kazandı.

7.2 PARA POLİTİKASININ UYGULAYICISI, KREDİ SİSTEMİNİN DENETÇİSİ VE SON BAŞVURULACAK KREDİ MERCİİ

7.2.1 Para Politikası

Merkez bankası, kredi sistemindeki konumu ortadayken, senet ve diğer menkul kıymetlerin alıcısı ya da satıcısı olarak para piyasasına girerek, diğer her şey aynıyken sırasıyla piyasa faiz oranını düşürebilir ya da yükseltebilir. Merkez bankası menkul kıymet satın aldığında bankalar, merkez bankası pasiflerini edinirler; merkez bankası menkul kıymet sattığında bankalar, merkez bankası pasiflerini kaybederler. Piyasa faiz oranının uyarılmış hareketi, bankaların, reel birikime kredi temin ederken karşı karşıya kaldıkları koşulların gevşemesi ya da sıkılaşması olarak ifadesini bulur. Bu tür açık piyasa işlemleri, kredi mevcudiyetini kontrol etmenin dolaylı bir yoludur. Merkez bankası, bankalara doğrudan kredi vermesiyle ilgili şartlarla oynayarak, aynı sonucu daha dolaysız bir yola başvurarak da ulaşabilir. Merkez bankası, pasiflerinden bankaların daha kolay ya da daha zor faydalanmasını sağlayarak, faiz oranını yükseltip düşürebilir.

Merkez bankasının, faiz oranına tesir etmekte ne kadar etkili olacağı, iş çevriminin hangi aşamasında olunduğuna bağlıdır. Resesyon evresindeyken

ödünç verilebilir sermaye boldur ama ödünç verme fırsatları az ve faiz oranı düşük olma eğilimindedir: Merkez bankası, olur da faiz oranını yükseltmeyi isterse, bunu yapmanın zor olduğunu görecektir. Öte yandan, yükselişin sonuna gelirken kredi arzı zorlandığından faiz oranı yükselme eğilimi gösterir ve merkez bankası, faiz oranını yükseltmenin kolaylaştığını fark eder. Birikim kriz noktasına ulaştığında, ödeme aracına olan talep şahlandığı için krediler kurur: Merkez bankası, piyasa faiz oranını yükselmeye zorlamak için kendi faiz oranını artırmalıdır.[108]

Merkez bankasının faiz oranını etkileme gücü, kurumsal çerçeve veriliyken, sahip olduğu rezervler ile yükümlülükleri arasındaki ilişkiye de bağlıdır. Altın ülke içinde dolaşıma girip uluslararası ödemelerde kullanıldığında, ihtiyari faiz oranı manipülasyonları, hem ulusal hem de uluslararası kuvvetleri yansıtan merkez bankası altın gömüsü dalgalanmalarıyla uyumlu olmalıdır. Uluslararası gömüleri mutlaka savunma gereksinimi, merkez bankasının düşük faiz politikası izleme gücünü (ülke içinde koşullar izin verdiği zaman bile) ciddi ölçüde sınırlandırır. Öte yandan, geniş ve artan gömüler, merkez bankasının hareket özgürlüğünü önemli ölçüde artırır. Her halükârda, merkez bankası rezervi dalgalanmaları, bankanın faiz oranları üzerindeki takdir yetkisine nesnel sınırlamalar getirir.

Altının rolünün hem ulusal hem uluslararası ölçekte azalması, merkez bankasının piyasa faiz oranını etkileme gücünü artırır. Örneğin, II. Dünya Savaşı'nın sonundan 1970'lerin başına kadar egemen olan Bretton Woods sisteminde, uluslararası ödeme aracı işlevi gören ABD doları, merkez bankaları arası muamelelerde bir onsu 35$'lık sabit bir orandan altına konvertibl idi. Doların, merkez bankalarının rezervlerinin önemli kısmını oluşturması gerçeği, onların ülke içinde ihtiyari politikalar benimseme olanaklarını sınırlandırıyordu. Öte yandan, ABD Federal Rezerv Sistemi'nin pasifleri, uluslararası ödeme aracı olarak kabul gördüğü müddetçe, Federal Rezerv'in ihtiyari iç politikaları takip etme gücü artıyordu. Ancak, altınla olan zayıf bağ, süreklilik gösteren ödemeler dengesi açıkları yüzünden doların döviz kurunda düşüş yönünde baskısı oluştuğu ve ABD'nin altın rezervlerini kaybetme eğilimi düşünüldüğünde, Federal Rezerve bir ölçüde dışsal disiplin getirir.

Bretton Woods sisteminin çökmesinden sonra yaşandığı üzere eğer kredipara ile altın arasındaki bağ büsbütün koparsa, dünyanın önde gelen merkez bankalarının, faiz oranıyla ilgili takdir yetkilerini kullanabilme güçleri ziyadesiyle artar. Ancak, dünyadaki küçük merkez bankalarının çoğunluğunun, yine de kendi uluslararası ödeme aracı rezervlerini (ki bunlar yabancı paralardan ibaret olabilir) savunma ihtiyacıyla karşı karşıya kaldıkları vurgulanmalıdır. Para politikası, merkez bankalarının rezervleriyle ilgili hiçbir disipline tabi olmamaları (ya da varsa bile bunların giderek zayıflaması) yü-

zünden bugünkü tarihi önemine kavuşmuştur. Faiz oranı, kamu iktisat politikası aracı niteliğini bir ölçüde kazanmıştır ve merkez bankası, faiz oranı manipülasyonlarıyla ilgili olarak sıklıkla birbiriyle çelişen bir sürü taleple karşılaşmaktadır. Tipik olarak bu talepler, fiyat istikrarını (paranın değerinin istikrarı), tatmin edici bir iktisadi faaliyet düzeyini (belki düşük işsizlik oranını da), yüksek büyüme ve istihdamla uyumlu bir ödemeler dengesi görünümünü içerir. II. Dünya Savaşı sonrası patlamayı nitelendiren Keynesçi tam istihdam ideolojisinin çöküşü ve 1970'lerin başından itibaren hızlı enflasyon nöbetlerinin ortaya çıkışı, fiyat istikrarının, önde gelen merkez bankalarının başlıca hedefi olmasına neden oldu. Faiz oranının yükseltilmesi ve kredi verme koşullarının zorlaştırılması, fiyat enflasyonunu kontrol altına almanın ana araçları olarak görüldü. Ancak, aşağıda değindiğimiz etkenler, aralarında Federal Rezerv'in de bulunduğu önemli merkez bankalarının, ihtiyari para politikası uygulama güçlerini sınırlandırmıştır.

İlk olarak, altın bağının ortadan kalkması, belli başlı para birimlerinin döviz kuru hareketlerini sınırlayan kısıtlamayı da ortadan kaldırdı. Dolar karşılığında meta-para ödenmesi gerekmediğinden, doların diğer para birimleri karşısındaki döviz kuruyla ilgili hiçbir otomatik sınırlama kalmamıştır. Devamlılık gösteren ticaret dengesizlikleri, sermaye akışındaki geçici aksaklıklar ve meta akışlarındaki mevsimsel dalgalanmalar, geçmişe bakıldığında devasa gözüken döviz kuru hareketlerine neden oluyor. Bu tür döviz kuru dalgalanmalarının reel birikim üzerinde önemli maliyetleri olur, çünkü ithalat ve ihracat fiyatlarını etkiler, iş dünyasında belirsizliği artırır. Pratikte, hiçbir ulus, hiçbir merkez bankası, faiz oranlarını belirlerken döviz kurunu büsbütün göz ardı edemez.

İkinci olarak, altın bağının tamamen ortadan kalkması, merkez bankaları (ve bunun bir uzantısı olarak sıradan bankalar) üzerindeki rezerv disiplinini de ortadan kaldırdı. Bunun sonucunda, kendiliğinden olan kredi verilmesi ve geri ödenmesi süreçleri, kredi para miktarını, dolaşımdaki meta-paranın hacmine elverişli düzeylerde tutmak konusunda artık eskisi kadar yeterli olmuyorlar. Kredi-para artışının hem kısmen neden olduğu, hem de kısmen kolaylaştırdığı enflasyon, Bretton Woods sonrası dünyanın karakteristiği hâline gelmiştir. Sıkı para politikası aracılığıyla enflasyonun kontrol altına alınması, esasen banka kredilerinin kısılması, reel birikimle istihdamın olumsuz etkilenmesi ve kredi-paranın metalarla mübadele değerinin zorla yükseltilmesi sayesinde işler. Faiz oranını belirlerken hiçbir merkez bankası, enflasyon mücadele politikasının çelişkili yönünü görmezden gelemez.

Üçüncü olarak, döviz kuru istikrarı ve enflasyonun ortaya çıkma eğilimi, spekülatif finansal işlemlerin hareket alanını genişletti. Altın çıpasının yok olması, reel birikimle ilgili olarak finans sektörünün özerkliğini artırması,

bunun nedenlerinden birisidir. Finansal balonların gerçekleşmesi için (8. bölümde tartışacağımız) bazı yeni koşullar gerekli olsa da, bu tür balonların yaşanma olasılığı daha da artmıştır. Finansal balonların patlaması reel birikime zarar verdiğinden, merkez bankası, para politikasını belirlerken finansal spekülasyonu daima aklının bir köşesinde tutmalıdır.

Altın bağının tamamen ortadan kalkması, merkez bankalarını sarı madenin köleliğinden kurtararak, faiz oranlarını istedikleri gibi belirlemelerine izin veriyormuş gibi gözüktü bir süreliğine. Ancak, altının yokluğu, döviz kuru istikrarsızlığını, fiyat enflasyonunu ve finansal spekülasyonu cesaretlendirerek, uluslararası kapitalist sistemin anarşik doğasının iyice belirginleştirmekten başka bir şeye hizmet etmedi. Mekanik bir şekilde işleyen altın çıpasının kaybolması, pratikte merkez bankalarının kamusal rolünü öne çıkarırken, para politikası kararlarını alırken riayet ettikleri geniş toplumsal sınırları da vurgulamış oldu. Bu, tam merkez bankası bağımsızlığı ve merkez bankalarının feshedilmesi gibi birbirinin zıttı amaçları savunan teorilere alan açtı.

7.2.2 Kredi Sisteminin Denetçisi ve Son Başvurulacak Kredi Mercii

Borç geri ödeme ve kredi yenileme sürecinde ortaya çıkacak her önemli rahatsızlık, finansal istikrarsızlığa sebebiyet verebilir. Gelecek hakkında beklentiler oluşturulmasını kapsayan kredi verme süreci, toplumun fazla kaynaklarının yeniden dağılımını etkiler, ama süreç, özel finansal sermayenin, üretimden bağımsız biçimde işleyişi temelinde meydana gelir. Kapitalist birikime içkin istikrarsızlığı ister istemez şiddetlendiren kredi sistemi işlemleri, spekülasyona, kuralları esnetmeye ve düpedüz sahtekârlığa doğal bir üreme alanı sağlar. Tamamen kredi sistemin işleyişinin bir sonucu olan 2. tür para krizleri, iş çevrimi sırasında ortaya çıkan daha geniş sınai ve ticari krizlerin ayrılmaz bir parçası olan 1. tür krizlerden farklıdır.

Goodhart'ın (1985) merkez bankacılığının kökeni teorisi, bankaların birbirleri hakkında bildiklerinin, halkın bankalar hakkında bildiklerinden daha fazla olduğu varsayımına dayanır. Tek tek bankaların güvenilirliği hakkında bilgi toplamak halk için çok pahalıya patlar (a.g.e., 5. bölüm). Dolayısıyla, basiretsiz olan bankalar, diğer bankaların halkın nezdinde dürüstlük imajı çizmeyi amaçlayan çabalarından bedavaya faydalanırlar. Dahası, finansal aracı kurumlar olarak bankalar, parasal değeri sabit pasifler çıkarmaya (mevduatlar) ve aktifler satın almaya (ödünçler) zorunludurlar. Bunun nedeni, borç verenin, paranın ödünç alınma gerekçesi olan projeler hakkında borçlananlardan daha az şey bilmesidir. Yani, 3. bölümde tartıştığımız üzere, borç veren ile alan arasında yapılan sözleşme, projenin fiili sonucuna göre belirlenecek değişken bir değere sahip olamaz (Goodhart, 1987). Böylelikle, mevduatların

sabit parasal değeri, banka aktiflerinin değeriyle desteklenir, ama pratikte bu aktiflerin değeri değişkendir ve piyasa tarafından belirlenir –istikrarsızlığı doğuran bir olgu.

Ellerinde tuttukları banka pasiflerinin tam parasal değerini geri alamayacaklarından kaygılanan ve bankalar arasında ayrım yapamayan mevduat sahipleri, kredi sisteminin istikrarını tehdit edecek, bulaşıcı bir bankalara hücum hareketine ön ayak olabilirler. Bu nedenle bankalar, kendi aralarından 'iyi' bir bankaya denetçi rolü verirler. Denetçi banka, yeni konumunun kamusal ve özel menfaatleri arasında çatışmaya neden olması yüzünden özel faaliyetlerini uzun süre devam ettiremez. Nihayetinde, denetçi banka, kâr amacı gütmeyen bir kamu bankası, merkez bankası hâline gelir (Goodhart, 1985, 8. bölüm). Merkez bankası, mevduat sahiplerinin aktiflerinin değerini korumak için son başvurulacak kredi mercii hizmeti sağlar, yani bankalara hücumlar olduğu takdirde onlara esnek bir biçimde kredi verir.

Goodhart'ın merkez bankasının kendiliğinden ortaya çıkışına vurgu yapması, sezgisel olarak caziptir ve halkın, 'iyi' bir bankayı normalde 'kötü'sünden ayırt edemeyeceği argümanı da ikna edicidir. Ancak, bankacılık sisteminin genel denetçiliği ile son başvurulacak kredi mercii işlevi arasında ayrım yapması çok daha çarpıcı öneme sahiptir. Goodhart, esasen şiddetli finansal istikrarsızlık örneklerinin hepsini 2. tür krizler, yani tamamen kredi süreçlerinden kaynaklanan krizler olarak yorumlar. Ancak, 1. tür para krizleri, bazı bankaların basiretsiz kararlarından değil, iş çevrimi sırasında bankacılık sisteminin reel birikimle etkileşiminden ortaya çıkarlar. Bu tür para krizleri, kapitalist birikimin içkin istikrarsızlığını yansıtıp şiddetlendirmekle birlikte bunun nedeni değildirler. Ticari ve sınai krizlerle birleştiklerinden 1. tür krizlerin, bir bütün olarak kredi sisteminin istikrarını tehdit etme olasılığı daha fazladır. Bankacılık sisteminin merkezi rezervlerinin sahibi ve devletin bankacısı olarak merkez bankası, 1. tür krizler gerçekleştiği zaman gerekli ödeme aracının doğal kaynağıdır.[109]

Merkez bankası, kredi sistemini denetleyerek, 2. tür kriz tehdidini aslında azaltabilir. Ancak, o zaman bile, kuralları esnetme eğilimi ve taahhüt-karşı taahhüt yapısının zorunlu güvenilmez niteliği, hilekâr bankaların faaliyetleri, dedikodular ya da doğal felaketler yüzünden krizlere fırsat bırakır. Bu gibi durumlarda, geniş çapta iflaslardan ve kredi sisteminin bütünüyle çökmesinden sakınmak için hâlâ merkez bankasından gerekli ödeme aracını sağlaması talep edilebilir. Ancak, son başvurulacak kredi merciinin tarihi önemi, esas olarak merkez bankalarının 1. tür kredi krizlerindeki rolünden çıkmıştır. Bu tür krizler yalnızca (hatta esas olarak) bir bankacılık sorunu değillerdir. Nihayetinde, 1. tür krizler, tüccarlarla sanayi kapitalistlerinin, üretim ve satışlarını eski düzeylerde sürdüremeyerek, borçlarını ödeyemez duruma düş-

melerinden ileri gelir. Sonuçta ortaya çıkan kredi krizi, altta yatan ticari ve sınai krizi şiddetlendirir.

Merkez bankaları, bir bütün olarak kredi sisteminin istikrarıyla elbette ilgilenirler ve bu amaçla 'kötü' bankaları ayıklamaya çalışırlar. Ancak, bundan daha önemlisi, tam gelişmiş kapitalist krizler patlak verdiğinde, merkez bankası ödeme aracı sağlayabilmelidir. Merkez bankası, son başvurulacak kredi mercii işlevini etkin bir biçimde yerine getirirken, ülkenin (ulusal ve uluslararası para) rezervini elinde tutmasına ve devlet kredilerine erişebilmesine güvenir. Ayrıca, dış baskılar karşısında rezervlerini koruyup aynı zamanda son başvurulacak kredi mercii olarak hareket etmesi, her zaman mümkün olmayabilir: Bu ikili görevin mümkün olduğu kurumsal ve tarihi koşullar, önceden belirlenmelidir.

Bagehot'un (1873, s. 79) aşağıdaki sözleri iyi bilinir:

> Paniği durdurmak için istenen ve gereken şey, kıymete binmiş olmasına rağmen paranın gerektiğinde ulaşılabilir olduğu izlenimini yaymaktır. Eğer insanları, birkaç gün beklerlerse paralarını alabileceklerine ve genel bir yıkımın olmayacağına gerçekten ikna ederseniz, delicesine para peşinde koşmaktan muhtemelen vazgeçeceklerdir. Ya derhal Banka'yı kapatıp her zamankinden daha fazla borç vermeyeceğini söyleyin ya da serbestçe, hiç çekinmeksizin borç verin ki halk, borç vermeye devam edeceğinizi düşünsün.

Ancak, bu argümanı, *laissez-faire** kapitalizminin klasik sınai, ticari ve parasal krizinin yaşandığı bir bağlamda dile getiriyordu:

> Paniği idare etme sorunu, temelde bir 'bankacılık' sorunu olarak görülmemelidir. Esas olarak ticaretle ilgili bir sorundur. Bütün tüccarların çeşitli mali yükümlülükleri olur; yakın zamanda ödenmesi gereken senetleri vardır ve bunları ödemeleri ancak senetleri diğer tüccarlara iskonto ettirmeleriyle mümkün olabilir. Başka bir ifadeyle, tüm tüccarlar borç almaya bağımlıdırlar ve büyük tüccarlar, çok daha büyük paralar borçlanmak zorunda kalırlar … Eğer bankalar tüccarları tatmin edeceklerse, tam da hiç arzulamadıkları bir zamanda onlara büyük miktarlarda borç vermelidirler; onları tatmin etmezlerse, panik başlar (a.g.e., s. 73).

İngiltere Bankası'nın, bu gibi durumlarda acil para ihtiyacını karşılayabilmesi, böylelikle de yalnızca bankacıları değil, tüccarları ve nihayetinde sanayicileri de kurtarabilmesi, bankacılık sisteminin rezervine sahip olmasından ve devlet kredilerini kullanabilmesinden kaynaklanır. Bununla birlikte, Banka'nın Bagehot'un reçetesini etkin biçimde uygulayabilmesi için merkezi rezerv sahipliğinden, devlet kredilerine erişim olanağından ve deneyim birikiminden daha fazlasına ihtiyaç vardır. Bizzat Bagehot'un (a.g.e., s. 75) işaret ettiği üzere, son başvurulacak kredi mercii olma pratiği, dış baskılar karşı-

* *Laissez-faire*: Bırakınız yapsınlar –*çev.*

sında Banka'nın altın gömüsünü eş zamanlı olarak savunma ihtiyacıyla sık sık çatışır. Kriz anlarında İngiltere Bankası'nın son başvurulacak kredi mercii görevini üstlenmesi, ancak Londra'nın, Britanya İmparatorluğu finansal mekanizmasının merkezi olmasından sonra başarıyla sonuçlanmıştır. Bu koşullar, 19. yüzyılın ilk üçte ikilik diliminde mevcut değildi.

Şüphesiz ki Bagehot (a.g.e., s. 80), rezerv merkezileşmesinin 'alışılmışın dışında' olduğunu da belirtmiş, ama tipik bir İngiliz olarak bir çeşit 'doğal veya çoklu bankacılık rezerv sistemi'ni hedeflemektense, var olandan en iyi şekilde faydalanılmasını öneriyordu. Merkezsizleşmiş ve ayrı ayrı her bankanın rezervinden oluşan, 'doğal' bir banka rezervleri sistemini tercih eden serbest bankacılık taraftarları, Bagehot'un merkezileşmiş rezervi 'anormal' bir şey olarak görmesine sık sık değinirler (Smith, 1936, s. 133-44). Ancak, fiilen mevcut olanı anormal görüp, 'doğal' ibaresini teorisyenlerin masa başında inşa ettikleri modellerin kullanımına ayırmak, biraz tuhaf bir gerçeklik anlayışı olsa gerek.

7.3 MERKEZ BANKASI BAĞIMSIZLIĞI VE SERBEST BANKACILIK

Bretton Woods sonrası dünyada merkez bankacılığı faaliyetlerinin giderek önem kazanması, merkez bankalarının kapitalist ekonomideki rolüyle ilgili tartışmaları yeniden alevlendirdi. Bu tartışmada, merkez bankası bağımsızlığını ve serbest bankacılığı savunan, birbirine taban tabana zıt öneriler oldukça dikkat çektiler.

7.3.1 Merkez Bankası Bağımsızlığı

Merkez bankası bağımsızlığı teorisi, Bretton Woods Anlaşmasının çöküşünü takip eden derin parasal istikrarsızlığın ürünü olan, nispeten yeni bir gelişmedir. 9. bölümde ayrıntılı olarak tartışacağımız üzere, iktisat biliminin 1970'lerin başlarından itibaren muhafazakâr bir yöne sapması, teoriye belirgin bir şekilde damgasını vurmuştur. Kökenleri, Kydland ve Prescott'un (1977), iktisadi karar alma sürecinde kurallar ile takdir yetkisinin çatışmasına ilişkin analizlerinde yatarken, analitik çerçevesini ise Barro ve Gordon (1983a, 1983b) geliştirmişlerdir. Teori, kapitalist ekonomide fiili işsizlik oranının, uzun dönemde 'doğal' orandan sapamayacağı varsayımını benimser – günümüz makro iktisadında etkili olmayı sürdüren bir varsayım. Hükümetin genişlemeci para politikası izlemesi, işsizliği azaltabilir ama ancak kısa dönemde ve işçilerin beklediklerinin ötesinde bir enflasyon yaratarak (yani reel ücretleri düşürerek). Beklentiler yeni duruma göre ayarlandığı zaman işsizlik 'doğal' orana geri döner ve parasal genişlemenin yegâne sonucu, toplumsal refah için 'kötü' olan eskisinden daha yüksek enflasyon oranı olur.

'Doğal' işsizlik oranının, arzulanan işsizlik oranından yüksek olduğu da varsayılır. Neden böyle olması gerektiği pek açıkça ifade edilmez, ama kapitalist ekonominin işleyişindeki 'çarpıklıklar' (örneğin işçi sendikaları) yüzünden 'doğal' oranın aksi takdirde olacağından yüksek olabileceği iddia edilir sıklıkla. Dolayısıyla, para politikasını şekillendirirken hükümet, enflasyonun ve arzulanın ötesine geçen işsizlik oranının sebep olduğu toplumsal kaybı en aza indirmeyi amaçlar. Teori çerçevesinde optimal para politikası, sıfır enflasyonu amaçlamak ve manasız olacağı için işsizliği 'doğal' oranın altına indirmeye çalışmamaktır. Buradaki sorun, böyle bir politikanın izleneceği ilan edilmiş olsa bile hükümetin daima beklenmedik enflasyon yaratarak, işsizliği geçici olarak azaltmanın cazibesine kapılmasıdır. Bu hareket tarzına dair çeşitli gerekçeler kanıt olarak gösterilmiştir (Alesina ve Tabellini, 1987), ama verilen mesaj aynıdır: Hükümetler, para politikasını uygularken mizaçları gereği dürüst davranmazlar ve seçmenlere rüşvet vermeye kalkışırlar. Ancak işçiler, hükümetin eylemlerinin hakiki niteliğini eninde sonunda anlayacak, enflasyon beklentilerini yukarı doğru ayarlayacak (ücret talepleri, dolayısıyla da fiili enflasyon bu yeni beklentilere göre şekillenecek) ve hükümete, beklenmedik bir enflasyon yaratıp işsizliği geçici olarak azaltma fırsatı vermeyi reddedeceklerdir. Hükümetin, para politikasını dürüstlükten uzak bir şekilde kullanmasının nihai sonucu, işsizlik 'doğal' oranında kalmaya devam ederken, enflasyonun kalıcı olarak daha yüksek bir orana çıkmasıdır.

Rogoff (1985, 1989), enflasyonun 'kötülüğüne' hükümetten daha fazla ağırlık veren bir kamu kurumu olarak 'muhafazakâr' merkez bankasını, bu çerçeveye dâhil eder. Merkez bankasının, enflasyon konusunda hükümetten neden daha 'muhafazakâr' olması gerektiği asla açıklanmayıp öyle olduğu kabul edilir. Bu varsayımın ışığında merkez bankasının, hükümetten bağımsız olarak yürüttüğü para politikasının, daha ılımlı enflasyon sürprizleri yaratarak, enflasyon beklentilerinde yukarıya doğru daha ufak ayarlamalara ve her zaman daha düşük bir enflasyon oranına yol açacağı açıkça ortadadır. Böylece, 'muhafazakâr' merkez bankası, toplumun faydasınaymış gibi gözükür. Persson ve Tabellini (1993) ile Walsh'ın (1995) çalışmalarıyla bağlantılı daha yeni teorik gelişmelerde, enflasyon sapmasını [yanlılığını] tamamen ortadan kaldırmak üzere hükümet ile bağımsız merkez bankası arasında sözleşmeler yapılmasına odaklanılmıştır. Eğer maaşların, işletme giderlerinin ve diğer harcamaların karşılanması için hükümetin merkez bankasına yapacağı transferler, fiili enflasyon oranının aksi yönde değişecek şekilde ayarlanırsa, bağımsız merkez bankasını, işsizlik 'doğal' oranında seyrederken sistemli enflasyonun hiç olmayacağı para politikalarını benimsemeye teşvik etmek, ilke olarak mümkündür.

Bağımsız merkez bankasının daha üstün bir enflasyon performansı sergilediğine dair teorik iddiaları doğrulamak çabasıyla ciltler dolusu ampirik çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar, tipik olarak, merkez bankası bağımsızlığı endekslerini enflasyonla ilişkilendiren ekonometri çalışmalarıdır. Grilli ve diğerleri (1991), bir grup gelişmiş sanayi ülkesi için bu ikisi arasında anlamlı bir eksi yönlü ilişki olduğunu söylüyorlar. Benzer şekilde, Alesina ve Summers (1993), sanayileşmiş ülkeler için bariz bir eksi yönlü ilişki bulmalarının yanı sıra ürün değişkenliği ile merkez bankası bağımsızlığı arasında artı yönlü bir ilişki olmadığını belirtiyorlardı. Bu sonuncusu, teorinin tahminlerine aykırı bir sonuçtur: Eğer bağımsız merkez bankası, işsizlik konusunda hükümetten daha az kaygı duyuyorsa, para politikası aracılığıyla ürün istikrarıyla pek ilgilenmeyecektir; dolayısıyla, ürün değişkenliği muhtemelen daha fazla olacaktır. Ancak bulgular, ürün istikrarının merkez bankası bağımsızlığından (gizemli bir şekilde) olumsuz etkilenmediğine işaret ettiğinden, sonuç teorik bir sorun olarak algılanmayıp, beklenmedik bir ödül olarak görülür. Son olarak, Cukierman (1992, 20. bölüm), enflasyon ile merkez bankası bağımsızlığı arasındaki o çok övülen eksi yönlü ilişkinin, örneklem kümesine daha az gelişmiş ülkelerin de dâhil edilmesiyle birlikte çöküverdiğini belirtiyordu.

Merkez bankası bağımsızlığı endeksleri oluşturulması, bütünüyle *ad hoc** bir alıştırmadır. Yasal (ya da resmi) bağımsızlık, normalde fiili bağımsızlıktan ayrılır: İlki, merkez bankası faaliyetlerini düzenleyen yasanın bir konusuyken, diğeriyse hükümetle yapılan gayri resmi anlaşmalarla, merkez bankasının iktisadi analiz gücüyle, hatta banka başkanının kişiliğiyle ilgili bir konudur (Cukierman, 1992, 18. bölüm). Yazında, tipik olarak yasal bağımsızlık ölçüleri tercih edilir, çünkü fiili bağımsızlığı sayıya dökmek açıkçası imkânsızdır. Öyle olsa bile, yasal açıdan bağımsız merkez bankasını hangi yasal düzenlemelerin fiilen bağımsız kılacağı, tam bir kesinlikle tespit edilemez. İlgili konuların bazıları ele alındığında bu açıkça görülür: Para politikasına karar veren komitede hükümetin atadığı görevliler olmamalı mı? Para politikası hedeflerinin seçiminde bağımsızlık? Döviz kuru politikası üzerinde kontrol? Bağımsızlık için kesin bir formül sunamayan ampirik çalışmalar, fiili ve yasal bağımsızlık arasındaki ayrımı, tatmin edici olmaktan son derece uzak bazı temsili göstergelerle [*proksi*] kavramaya kalkışırlar –örneğin, banka başkanlarının değişme sıklığı ya da başkanların fiili/yasal görev süresi oranı. Daha da kötüsü, merkez bankacılara, belli bir anda kendilerini ne kadar bağımsız hissettiklerini soran anketler temel alınarak ampirik çalışmalar yapılmaktadır.

Bağımsızlık endeksleri oluştururken ampirik yazında karşılaşılan güçlükler, teorik kavramları ampirik analize uygulamaya çalışırken ister istemez

* *Ad hoc*: Belirli bir amaç için yapılmış –*çev.*

karşımıza çıkan türde güçlüklerden değildir. Bunlar, merkez bankası faaliyetlerini analiz ederken bağımsızlık kavramını kullanmanın ne kadar yersiz olduğuna işaret ederler. Bankaların bankası, bilgiyle, eğitimle ilgili, mesleki, hatta kişisel ilişkilerden oluşan yoğun bir ilişkiler ağı aracılığıyla para piyasası katılımcılarıyla temas kurar. Sanayi ve ticaret kapitalistlerinin gerek kurumsal, gerekse kişisel etkilerine açık olmaktan kaçınamaz, çünkü kendi kredi arzı, reel birikime hizmet eden banka kredisi arzına dayanak oluşturur. Merkez bankası, finans sisteminin yarattığı bir şeydir: Faaliyetlerinin kapsamını, türünü ve tarzını, bir banka olarak temelde yatan niteliği belirler. Benzer şekilde, devletin bankası, devlete doğrudan borç vermese bile devlet çalışanlarının denetimi ile hükümet borçlanmasının planlamasına zorunlu olarak müdahil olur. Daha da önemlisi, uluslararası rezervi elinde tutan kurum, ulusal burjuvazinin uluslararası menfaatlerini etkileyebilecek para politikası kararlarını alırken 'bağımsız' davranamaz. Bir kamu kurumu olmak, devletin kolu olmak, merkez bankasının doğasına içkindir.

Ampirik çalışmanın sorunları, merkez bankası bağımsızlığı hakkındaki teorik yazında merkez bankasının hiçbir bankacılık işlevinin bulunmaması, daha doğrusu bu modellerde finansal sistemin olmaması gerçeğinden kaynaklanır. Para politikasını komuta ettiği varsayılan kurum, bir merkez bankası değil, tek bir araçla (itibari para arzı) donanmış olarak tek bir amacın (parasal istikrar) peşinde koşan bir sosyal planlamacıdır. Bunu akılda tuttuğumuzda 'bağımsızlık' anlam kazanır: Her şeyden önce, para planlamacısının, devletin yürütme organından bağımsız olması demektir. Seçim süreçlerinden etkilenen hükümetin özünde yalancı ve güvenilmez olması nedeniyle, para arzının kontrolünü tümüyle para planlamacısı üstlendiği zaman toplumsal refah artar. Nihayetinde, fiyat istikrarını sağlamakla görevli, müşfik bir para diktatörü belirlemek, toplum açısından en iyi şey olacaktır.

Bu noktada, teorinin iç tutarlılığıyla ilgili önemli sorunlar ortaya çıkar. İlk olarak, McCallum'un (1995, 1997) dile getirdiği üzere, eğer 'muhafazakâr' merkez bankası enflasyondan kaygı duyuyorsa ve genişlemeci para politikasıyla işsizliği 'doğal' oranının altına (olması gerektiği gibi) indiremeyeceğini kavramışsa, sıfır sistemli enflasyonu hedeflemek yerine neden daha düşük bir enflasyon sapmasıyla yetinmeyi istesin ki? Benzer şekilde, eğer hükümeti optimal para politikasını benimsemeye zorlayacak hiçbir araç bulunmuyorsa, hükümet ile merkez bankası arasındaki anlaşmayı kim zorla uygulatacaktır? Böylece, McCallum'un eleştirisi, teori içindeki bir çelişkiye işaret eder: 'Bağımsız' merkez bankası, para arzı üzerinde tam takdir yetkisine sahip, akıllı bir para planlamacısıdır ama artık nasıl oluyorsa, optimal sıfır sistemli enflasyondan ziyade ekonominin enflasyon performansını iyileştirmekle yetiniyor. İkinci olarak, eğer enflasyon sapması gerçekten de hükümetin itibari

para üzerindeki tekelinden kaynaklanıyorsa, serbest piyasaların optimal refah ve etkinlik özelliklerini genel olarak kabul eden neoklasik teorisyenler açısından, bir para planlamacısı yerine parada serbest piyasayı talep etmek daha tutarlı bir davranış olacaktır. Teorinin kendi parametreleri çerçevesinde bakıldığında, parada serbest piyasaya nazaran müşfik bir para diktatörünün varlığı altında toplumsal refahın daha yüksek olacağı hiç de belli değildir.

Ancak, toplum eğer bir para planlamacısına sahip olacaksa, önemli bir dizi sorun daha ortaya çıkar. Planlamacının görevi neden fiyat istikrarıyla sınırlı olsun ki? Paranın kontrolünün yanı sıra kredinin yaratılması ile tahsisi konusunda sözünün de geçmesi, ona bazı alanlarda kapitalist birikimi teşvik ederken, diğerlerinde sınırlamak gibi hatırı sayılır bir güç kazandırır. Ayrıca, tüketim ve konut kredisi vasıtasıyla gelir dağılımını etkileme gücü de sağlar. 'Doğal' işsizlik oranı varsayımı dışında, para planlamacısının bu güçleri görmezden gelmesinin hiçbir *a priori* nedeni yoktur. Üstelik böylesine güçlü bir kurumun görevlendirme ve hesap verme süreçleri nasıl olmalıdır? Merkez bankası bağımsızlığını savunanlar, para politikasını, toplum açısından optimal olarak görülen şeyleri yapabilecek şekilde istikrarlı görev süresine ve özgürlüğe sahip uzmanlara emanet etmek istiyorlar. Onlara göre ekonomi, insanların, ortak menfaatleri doğrultusunda üzerinde bilinçli kontrol uygulayabilecekleri bir toplumsal ilişkiler dizisi olmayıp, (kararların ortaklaşa alınmasının sekteye uğrattığı) kendi mantığına göre hareket eden bir mekanizmadır. Yani, para planlamacısı, seçimlerde tecelli eden sınırlı halk iradesinden bile bağımsız olmalıdır. Bu, genelde ekonomik politikaya, özelde ise para politikasına yönelik alabildiğine demokrat olmayan bir bakıştır. Toplumun, para politikasını bilinçli bir şekilde ve kendi menfaatleri doğrultusunda kullanamayacağını iddia edip, politikanın uygulanmasını başpapazların oluşturduğu bir seçkin kesime emanet etmek, tamamen ideolojik bir yaklaşımdır. Para politikasının tasarımı ve icra edilmesi, yaşamları bu politikadan doğrudan etkilenen geniş halk yığınlarının demokratik katılımına tabi olmalıdır.

Son olarak, daha derin bir düzeyde, teoride ve pratikte merkez bankası bağımsızlığının savunuculuğunu yapmak, Bretton Woods sonrası dünyada finansal ve parasal istikrarsızlığın artmasına karşı bir tepkidir. Bu bölümde önceden bahsettiğimiz üzere, altın bağının ortadan kalkması, bankalar üzerindeki rezerv disiplininin zayıflamasına yol açarak, döviz kuru istikrarsızlığı, fiyat enflasyonu ve finansal spekülasyon dönemini başlattı. 8. ve 9. bölümlerde ayrıntılarıyla tartışacağımız nedenlerden ötürü parasalcı politikaların 1970'lerin sonlarında başarısız olması, fiyat enflasyonunun, para arzı miktarının basitçe düzenlemesiyle denetim altına alınması fikrini gözden düşürdü. Böylelikle, seçimlerin baskısından kurtulmuş, para arzıyla ilgili akıllı, ihtiyari

düzenlemeler yapabilecek ve enflasyonu kontrol altında tutacak, yasal ödeme aracını tekeline alan 'muhafazakâr' kuruma iman edilir oldu. Bu arada hükümet, enflasyon karşıtı para politikasıyla, üretimdeki zorunlu düşüşlerle ve işsizliğin artmasıyla bağlantılı toplumsal hoşnutsuzluğu kendi üzerine almayıp, seçilmemiş para uzmanlarına yansıtır. Merkez bankası bağımsızlığı, merkez bankası ile siyaset arasındaki bağları koparmak şöyle dursun, sıkı para politikasının yarattığı toplumsal gerginlik ve gerilimleri göğüslerken siyasetçilere arkasına sığınabilecekleri ilave bir tampon sağlamış olur.

7.3.2 Serbest Bankacılık

Serbest bankacılık, pratik bir konum olarak çok daha taraflı olmasına karşın, merkez bankası bağımsızlığından çok daha zengin bir teorik şecereye sahiptir. Parnell'e (1827, 1832) kadar izini geri sürmek mümkünse de, bugün almış olduğu biçimiyle teori Hayek'e (1976a, 1976b) çok şey borçludur.[110] Serbest bankacılık yandaşları, esas olarak kapitalist piyasaların içkin ahengine inanırlar ve bu inancı, para alanına da uygulamayı amaçlarlar. Buna göre, devletin tarihi olarak para üzerinde uyguladığı denetim ve tekelci etki, ekonomik istikrarsızlığın ve krizlerin asıl nedenidir: '*Piyasa ekonomisinin geçmişteki istikrarsızlığı, piyasa mekanizmasının en önemli düzenleyicisinin, yani paranın kendisinin piyasa süreciyle düzenlenmekten alıkonulmasının sonucudur*' (Hayek, 1976b, s. 79-80, vurgu aslında).

Dolayısıyla, merkez bankalarının, finans sisteminin kendiliğinden ve doğal gelişiminin sonucu olmadığını iddia etmek, serbest bankacılık destekçileri için zorunludur. Aksine, yasal ödeme aracını çıkaran tekeller olan merkez bankaları, devlete ucuz finansman sağlamada oldukça faydalıdırlar. Merkez bankaları, bu finansmanı sağlarken ve sırf finans piyasalarındaki güçlü tekelci konumlarını kullanarak, ekonomik istikrarsızlık kaynağı olurlar:

> Merkez bankası, bankacılığın gelişmesinin doğal bir ürünü değildir. Dışarıdan dayatılır ve Hükümetin lütfu sonucunda vücuda gelir. Bu etken, Hükümet korumasının olmadığı serbest bankacılık sisteminde olacaklarla keskin bir karşıtlık doğuracak şekilde, bütün bir para ve kredi yapısı üzerindeki belirgin etkilerden mesuldür (Smith, 1936, s. 169).

Serbest bankacılık destekçilerinin görüşüne göre, 19. yüzyıl boyunca merkez bankalarının derinden derine istikrarsızlaştırıcı bir rol üstlenmeleri yüzünden, altın konvertibilitesinin tek başına paranın değer istikrarını güvenceye almaya yeterli olmadığı mutlaka dikkate alınmalıdır. Sonuç olarak, paranın değerinde (aslında piyasa ekonomisinin bütününde) istikrarı sağlamak için merkez bankalı bankacılık sistemi yerini 'doğal' serbest bankacılığa bırakmalıdır.[111] Bankacılık işine girecek olanlara, tüm şirketlere genelde uygulananlardan farklı, özel düzenlemeler dayatılmamalıdır. Bankaların iflas

etmesine izin verilmelidir. Rezerv aktif belirlenmelidir, ki bu altının yanı sıra bir meta sepeti de olabilir; banka pasifleri, bu aktifle doğrudan konvertibl olmalıdır.[112] Tüm bankalar, bu aktiften oluşan kendi rezervlerine sahip olmalı ve karşılıklı alacakların kapatılmasını sağlamak üzere bir takas sistemi kurulmalıdır. Hiçbir banka pasifi, yasal ödeme aracı olmamalıdır.

Serbest bankacılık destekçilerine göre, bu koşullar altında bankalar arasındaki rekabet, bireysel bankaların fazla ihraç etmesini engelleyecektir. Eğer bir banka fazla ihraçta bulunursa, takas sürecinde hızla rezerv kaybedecektir (White, 1984, 1. bölüm; Dowd, 1989, 1. bölüm). Aşırı miktarda kapatılmamış pasif bulundurmak istiyorsa, rezervlerini tutmanın giderek artan maliyetiyle karşı karşıya kalacaktır. Rekabetçi kâr oranını kazanmak için bankalar, ölçülü bir biçimde ihraç yoluna giderek, halkın güvenini kazanmalı ve bunu korumalıdırlar. Halk, serbest bankacılık sisteminin faaliyetlerine zamanla alıştıkça, bireysel bir bankanın, pasiflerini takas sürecinden uzak tutarak müşterilerinin gözünü boyaması da güçleşecektir. İstendiği zaman yaratılamayan bir aktifle konvertibl olmaya dayanan rekabet ve kâr güdüsü, kredi-paranın değerinde istikrarın sağlanması, dolayısıyla da daha genel ekonomik istikrarın kolaylaşması için yeterlidir.

Serbest bankacılık teorisi, bankanın çıkardığı kredi-paranın kendi kendini düzenlemesi ilkelerine odaklanmakta haklıdır. Kredi-para miktarı ile değerinin rastgele belirlenmeyip bankaların, kapitalist birikimi sürdürme pratiklerinin sonucu olduğunu, bu kitapta tekrar tekrar dile getirdik. Ancak, serbest bankacılık teorisi hatalı bir tutumla, kredi-para miktarı ile değerinin belirlenmesinde doğal ahengin söz konusu olduğunu öne sürer. Serbest bankacılık destekçilerinin, kapitalist istikrarsızlığın asıl kaynağının merkez bankaları olduğu şeklindeki iddiaları, tarihi ve mantıki sürecin ters yüz edilmesidir. Tam tersine, kapitalist krizlerin düzeltilmesine katkıda bulunabilen merkez bankaları, kredi-para miktarı ile değerini belirleyen anarşik kredi işlemlerinin ortasında böyle davranmaya mecbur bırakılırlar. Bu bağlamda, serbest bankacılık teorisine üç eleştiri getirilebilir.

Birincisi, 6. bölümde belirttiğimiz üzere kapitalist ekonomiyi, ister kökeninde üretimle mübadelenin istikrarsızlığı (1. tür) yatsın, isterse basitçe kredi sisteminin bağımsız ve spekülatif işlemlerinden kaynaklanıyor (2. tür) olsun, para krizleri nitelendirir. Kredi süreçlerinin temelde kapitalist istikrarsızlığa katkı yaptığı görüşü, serbest bankacılıktan daha uzun bir geçmişe sahiptir. Önde gelen bir serbest ticaret yanlısı ve kredi-paranın kendi kendini düzenlemesi kavramının savunucusu olan, bankacılık okulundan Tooke, serbest bankacılık fikrini reddetmiştir: 'Kimi zaman tartışıldığı manada serbest bankacılığa gelecek olursak, *bankacılıkta serbest ticaretin, üçkâğıtçılıkta serbest ticaretle eş anlamlı olduğunu* gözlemleyen bir Amerikan gazetesi ya-

zarının görüşüne katılıyorum' (Tooke, 1840, s. 206, vurgu aslında). Tooke'un bahsettiği 'üçkâğıtçılık', 2. tür dediğimiz krizlerle ilişkilidir. Bankacılık okulu, 'aşırı bankacılığın', yani yükselişin son evresini nitelendirecek şekilde banka kredilerinin aşırı genişlemesinin, krizin kaynağı olduğunu da kabul eder. Günümüz iktisat yazınında, kredi yapısının (taahhüt ve karşı taahhüt zincirinin) içkin istikrarsızlığı da yaygın olarak kabul görür. Şimdilerde etkili olan bir argümanda, paniklerin ve bankalara hücumların, belirli bankaların ödeyebilme gücüyle ilgili kendi kendini haklı çıkaran söylentiler yüzünden bile meydana gelebileceği iddia ediliyor (Diamond ve Dybvig, 1983).[113]

Kredi ile reel birikim arasında doğal ahenk yoktur. Ticari kredinin, kapitalist firmaların alım-satım faaliyetlerinde nesnel bir temeli vardır, ama altta yatan muamelelerin değerinde önemli bir değişiklik olmaksızın muazzam ölçüde genişletilebilir. Benzer şekilde, banka kredisinin, sermaye devrinde sistemli yaratılan atıl parada nesnel bir temeli vardır, ama verilmesi gelecekteki getirilerle ilgili beklentilere dayanır ve ticari kredinin verilmesiyle örtüşür. Dolayısıyla, reel birikimin, banka kredisi üzerinde kesin bir kontrol edici etkisi yoktur. Her iki kredi biçimi de özünde esnektir ve kredinin, reel birikimi destekleyip genişletebilmesi tam da bundan ötürüdür. Reel birikim nihayetinde kredi işlemlerine sınırlar getirir, ama bu sınırlar, aşırı genişlemiş alacak-karşı alacak yapısının aniden daralması biçiminde olabilir pekâlâ. Bu koşullarda, merkez bankasının son başvurulacak kredi mercii görevini yapmak üzere var olması, bankaların yanı sıra sanayi ve ticaret kapitalistleri açısından da hayati önem taşır.[114]

İkincisi, rezervlerin merkezileşmesi, bankalara sağladığı ekonomik faydalar temelinde kendiliğinden gerçekleşen bir süreçtir. Bu bölümde göstermiş olduğumuz üzere bankalar, rezervlerini tek bir kuruma yatırarak, işlerini daha esnek ve ucuz şekilde yapabilirler. Bireysel bankalar, rezerv metayı kendileri tutmak yerine merkezi rezervde pay sahibi olarak, diğer bütün koşullar aynıyken rezerv büyüklüklerini azaltabilirler. Dahası, bir bütün olarak bankacılık sistemi, her düzeyde işlem için daha düşük miktarda meta-para rezervi tutmak zorunda kalır. Panik ve bankalara hücum olasılığıyla birlikte güçlenen bir eğilim olarak rezervlerin merkezileşmesi, kredi sisteminin genişlemeye devam etmesinin koşuludur. Paranın uluslararası rolü, ulusal ödeme aracı rezervinin merkezileşmesine katkıda bulunur. Ulusal burjuvazi, dünya piyasasına ve uluslararası iş bölümüne katılabilmek için uluslararası ödeme aracı rezervine sahip olmalıdır. Serbest bankacılık sistemi rezervleri hangi meta sepetinden oluşursa oluşsun, yabancı parayla konvertibl olmalıdır. Paranın ulusal adları ortadan kalkacak olsa bile, her ulusal burjuvazi yine de uluslararası kullanıma yönelik ödeme aracı rezervine sahip olmalıdır. Ödemeler dengesi krizleri, ulusal acil durumlar ve savaşlar, ulusal gömülerin bir noktada

toplanmasına ve merkezi yönetimine ister istemez yol açar. Kapitalizmin tarihinde, pratikte altın gömüsünün yoğunlaşmasını sağlayan en güçlü kuvvet savaş olagelmiştir. Mevcut siyasi koşullar altında inşa edilen serbest bankacılık sisteminin, uluslararası ödeme aracının merkezileşmesi eğilimini tersine döndüreceğini varsaymak için hiçbir neden bulunmamaktadır.

Üçüncüsü, kredi-para miktarı ile değerinin, banka rekabeti ve takas süreciyle istikrara kavuşturulabileceği argümanı, geri akış yasasının güncel biçimidir. Serbest bankacılık destekçileri, kendi analizleri ile (kredi-paranın davranışına dair genel bir ifade olarak görülen) geri akış yasası arasındaki yakınlığın çoğunlukla farkındadırlar (Glasner, 1989, 3. bölüm). Bununla birlikte, yasanın kendi benimsedikleri biçimini, gerek analizini reel senetler doktrinine dayandıran Adam Smith'in, gerekse bankalara yapılan borç geri ödemelerinin önemine vurgu yapan bankacılık okulunun yaklaşımından çoğu zaman ayrı tutarlar. Serbest bankacılık yandaşları, geri akış yasasının, kredi-paranın değerine istikrar kazandırmada sahip olduğu varsayılan etkinliğini abartırlar. Takasın en fazla yapabileceği, bankaların, rezerv kaybından kaçınmak üzere pasif ihracını birbirleriyle uyum içerisinde yapmalarını sağlamaktır. Ancak, eğer bazı bankalar, önemli bir süre boyunca pasiflerini rakiplerinden farklı fiyatlandırabilirlerse, bu dediğimiz bile olmayabilir (Goodhart, 1985, s. 30). Bankaların pasiflerini uyumlu şekilde ihraç ettiklerini varsayarsak, kredi-parayla ilgili bu yaklaşımın maruz kaldığı iyi bilinen, eski bir eleştiri daha vardır: Rekabet ve takas, toplam kredi-para miktarının aşırı olmamasını kendi başlarına garanti edemezler. Bankalar, pasiflerinin fiyatını hep birlikte düşürürlerse, birbirleriyle uyum içinde hareket etmeleri gerekse de, toplam kredi-para miktarını artırmaya devam edebilirler.[115]

Selgin'e göre (1988, s. 81-2), bankalar ihraçlarını uyumlu şekilde genişletmeyi sürdürürlerse, borç ve alacakların takasında varyans büyüyecek, bankaların ihtiyati rezerv tutma gereksinimleri artacak ve kendi kendini düzelten bir denge ortaya çıkacaktır. Bu, sağlam bir temelden yoksun olan bir savdır. White (1984, s. 17-18; 1989, s. 33-4), yine üstünkörü olmakla birlikte daha ikna edici bir açıklama yapmıştı: Eğer fazla ihraç gerçekleşirse, ülke bir bütün olarak yurtdışına rezerv kaybedecek ve bu da sorunu düzeltecektir. Bu, külçeci/nakit okulu argümanlarına benzerdir ama Rikardocular, kredi-para ihracının, döviz kuru ile merkezi altın gömüsü hareketiyle düzenlenmesi gerektiği sonucuna ulaşıyorlardı, ki serbest bankacılık yandaşlarına pek de hitap etmiyordu bu. Gördüğümüz üzere Rikardocu önerinin birçok zayıf yanı vardı, ama en azından, dünya piyasasında ulusal öncelikleri açıkça anlamış olduğunu ortaya koyuyordu. Gelin, White'ın (1989, s. 140-1) şu argümanına bakalım:

> Haber başlıklarının düşünmemize yol açtığının aksine, yalnızca madeni paranın kullanıldığı bir dünyada uluslararası para akışları ya da bundan kaynaklanan ticaret 'açıkları' ve 'fazlaları' karşısında telaşa kapılmaya gerek yoktur. Aslında, toplam ulusal büyüklükleri dikkatle izlemek için bile hiçbir özel neden yoktur. Bunun yerine, sol elini kullananlardan sağ elini kullananlara yapılan net para aktarımlarının izini sürebiliriz pekâlâ. Para, ana caddenin bir tarafından diğerine nasıl geçiyorsa, aynı kolaylık ve umursamazlıkla ulusal sınırların ötesine geçer. Ulusal para arzı kavramı anlamsızdır, çünkü dünyanın parası homojendir.

Paranın ulusal adları olmasaydı, döviz kuru sorunları gerçekten de var olmayacaktı. Ancak, ulusal burjuvazi, sıra dışı ihtiyaçlar ortaya çıktığında bunları yurtdışından satın alabilmek için yine de uluslararası rezerv tutmak zorunda kalacaktı. Uluslararası paranın hareketi asla nakdin bir cepten diğerine gitmesi gibi 'umursamazca' olmaz. Paranın ulusal adların varlığını sürdürdüğünü de düşünürsek, toplam yurtiçi kredi-para miktarı ile harici para gereksinimleri arasındaki ilişki basitçe görmezden gelinemez, tam tersine açıkça teorileştirilmesi gerekir. Kredi-paranın serbestçe basılmasının, hem ulusal rezervin korunmasıyla, hem de döviz kurunun savunulmasıyla uzlaştırılıp uzlaştırılamayacağı da belli değildir. Aksine, kredi-paranın içerdeki rolü, çok büyük bir olasılıkla uluslararası rolüyle sürekli çatışma içinde olacaktır.[116]

Kendi başlarına rekabet ile takas –yani geri akış yasasının basit hâli, reel birikimle ilgili toplam kredi-para miktarını ahenkli bir şekilde düzenleyemezler. Aksi yönde bir iddianın belli ölçüde inandırıcılığa sahip olabilmesi için, bankaların kapitalist birikim sırasındaki işlemleriyle ilgili daha başka argümanlara ihtiyaç vardır. Reel senetler doktrininin (yani bankaların, kısa vadeli olarak ve yalnızca iyi senetler karşılığında borç vermeleri gerektiği telkininin),[117] yurtiçi kredi-para miktarının, kredi sistemi işlemleri aracılığıyla otomatik olarak düzenlendiği anlayışının cazibesine kapılan teorisyenler arasında sürekli gündeme gelip durması bir rastlantı değildir. Bir bütün olarak banka kredisi açılması ile geri ödemesinin, reel birikim bağlamında doğal ahenge sahip olduğunu da göstermek gerekir. Rekabet baskısı altındaki bireysel bankaların fazla ihraçta bulunamamaları, bu sorunun yanıtı değildir. Reel senetler doktrini elbette bir safsatadır, ama çok arzulanan doğal ahengi sağlayan kanıt, yetersiz teorik yaklaşımdan ziyade banka pratiklerinin nesnel yokluğundan kaynaklanır. Açık konuşmak gerekirse bunun, merkez bankacılığı lehine bir argüman olmadığı doğrudur: Kredi sisteminde merkez bankası olduğu zaman da toplam kredi-para miktarının yurtiçinde belirlenmesinde aynı ahenk yokluğu söz konusudur. Ne var ki, merkez bankası ortadan kaldırıldığında kapitalist istikrarsızlığın imkânsız olduğunu düşünen serbest bankacılık destekçileri açısından bu nokta özellikle sorunludur.

Geri akış yasası ve altın konvertibilitesi, aslında kredi-para için bir çıpa sağlayabilir, ama bu çıpa, tam bir ahenk yokluğunda çalışacaktır. Reel birikimin iş çevrimi boyunca ilerleyişi sırasında kapitalist birikim dönemsel olarak aşırı genişleyip daralır; kredi-paranın değeri, bunun sonucunda düşer ve yükselir. Altın, bu dalgalanmalar için çıpa sağlar –ama borçluların ödeme aracı edinmek için hücum ederek, meta fiyatlarında düşüşleri tetiklemeleriyle birlikte aşırı genişlemiş banka kredilerinin birdenbire çökmesi anlamında yapar bunu. Ulusal savunma ve döviz kurlarını koruma ihtiyacı da ani kredi dalgalanmalarında belirleyici bir etkendir ve pratikte altını, kredi-paranın değer çıpası yapar. Bu bağlamda, son başvurulacak kredi mercii, altının değerine göre kredi-paranın değerinde meydana gelecek şiddetli düzeltmelerin en olumsuz yan etkilerini hafifletebilir.

Hem bağımsız merkez bankası, hem de serbest bankacılık teorileri, kapitalist ekonomide merkez bankasının belli bir ölçüde örgütleme kapasitesine sahip olduğunun farkındadır ve her ikisi de, kapitalist gerçekliğin kısmi dışavurumlarıdır. Kredi sistemi, doğal olarak, ulusal ve uluslararası ödeme araçlarında merkezi rezerve sahip olma eğilimi gösterir; bu bakımdan kredi sistemi, kredi-paraya destek olan bir merkez bankası bulundurma eğiliminde olur. Devletin de bir bankaya ihtiyacı olması noktasında, bu bankanın aynı zamanda devletin bankası olması şaşırtıcı olmaz. Merkez bankası, uluslararası para gömüsünü devralır ve konumu gereği, kredi sistemine nezaret edip sıkıntılı zamanlarda borç vermek zorunda kalır. Ancak, ilk olarak, kredinin bilinemeyen geleceği tahmin etmekle ilgili olduğu gerçeğinin ve ikinci olarak, altta yatan reel kapitalist birikim sürecinin anarşik yapısının dayattığı sınırlamalar, merkez bankasının yapabileceklerini açıkça belirler.

Bretton Woods sisteminin çöküşünden beri yaşanan tarihi deneyimler, kapitalist üretimle ticarette karmaşanın ve anarşinin arttığını göstermiştir. Merkez bankası bağımsızlığı önerisi, merkez bankasının yetkileri sayesinde bir ahenk getirmeyi amaçlar. Bu, merkez bankasının yapabileceklerini abartır ve pratikte, çalışan insanların pahasına kapitalist birikimin menfaatlerini öne çıkarır. Öte yandan, serbest bankacılık, ahenksizliğin kaynağı olarak görülen merkez bankasını feshederek, ahengi sağlamayı amaçlar. Bu öneri, pratikte uygulanabilirliğinin şüpheli olduğunu bir kenara bırakırsak, sonucu nedenin yerine koyar. Merkez bankası, her ne kadar istikrarsızlığı tümüyle ortadan kaldıramasa da, en azından en kötü yönlerinin bazılarını hafifletebilir. Serbest bankacılık, ekonomik yaşama ahenk getiremediği gibi kapitalist ticaretle üretimde istikrarsızlığı muhtemelen artıracaktır.

III. Kısım

SAVAŞ SONRASI DÖNEMİN GERÇEKLERİ VE TEORİLERİ

Para ile finans, oldukça çelişkili iktisadi olgulardır. Özel muamelelerden anarşik bir şekilde ve kendiliğinden ortaya çıkıp gelişirler, ama kapitalist üretim tarzında, bir dizi sımsıkı örülmüş toplumsal mekanizmayı doğururlar. Bu mekanizmalar atıl parayı değerlendirerek, kullanılmayan kaynakları harekete geçirir ve kapitalist üretimi genişletir, ama aynı zamanda toplumun iktisadi yeniden üretimini aksatıp zarar verebilir. Para ile finans, sermaye birikiminin asli hareketini edilgen bir şekilde takip etme eğilimi gösterir, ama kimi zaman da birikimi durdurmak ya da tersine onu içinde bulunduğu uyuşukluktan kurtarıp canlandırmak üzere inisiyatifi ele alır.

Para ile finansın çelişkili niteliği, bizzat kapitalist ekonominin tarihi olarak özgül mizacından kaynaklanır. Anayolcu iktisat, tam da kapitalizmi zaman bağlantısından soyutlanmış bir toplumsal örgütlenme biçimi olarak görmesi nedeniyle, tek yanlı para ve finans teorileri geliştirmeye meyillidir. Temelinde yatan kapitalist ekonominin doğal ve ahenkli bir ekonomik düzen olduğu varsayımı, para ile finansın çelişkili bütünlüğünü kapsamlı bir şekilde incelemeyi engeller. Dolayısıyla, fiyat istikrarsızlığı, sürekli tekrarlanan krizler ve depresyonlar sıklıkla gerek devletin gerekse merkez bankasının, para ile finansın işleyişlerini aksatan müdahalelerine atfedilir.

Para ile finansın kontrolü ve artan toplumsallaşması, kapitalist koşullar altında hem mümkün olan hem de arzulanabilecek şeylerdirler. İktisadi krizlerin seyrini ve nihai sonuçlarını maddi olarak değiştirmek mümkün olsa da, kapitalist istikrarsızlık yok edilemez. Bu bağlamda, tarihi koşulların ve belirli bir ülkenin kurumsal yapısının oynadığı rol kesinlikle göz ardı edilmemelidir. Son olarak, devletin para ve finans politikalarının kapitalist birikime faydası dokunabilse de, çalışan insanların refahına büyük zarar vermesi de söz konusu olabilir.

8

Para ve Finans Üzerindeki Kontrolün Kaybı

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden 1960'ların sonuna gelinceye değin kapitalist dünya ekonomisi görece istikrarlı büyümenin keyfini sürdü. 1930'ların Büyük Bunalımı dâhil, savaş arası dönemin istikrarsızlığının nüksedeceğine ilişkin korkuların savaşın hemen ardından derinden derine hissedilmesine karşın, böyle bir şey yaşanmadı. Örneğin, 1953-4, 1957-8, 1960-1, 1966-7 ve 1969-71 yıllarında ABD ekonomisinde resesyonlar yaşanmasına karşın, bunlar ne ağır ne de kalıcı nitelikteydi. Bunlara sıklıkla 'büyüme resesyonları' deniyordu, çünkü reel GSYH'nin mutlak düzeyinde değil, yalnızca büyüme hızında düşüş oluyordu. İktisadi büyüme istikrarlı bir seyir göstermekle kalmayıp, aynı zamanda tarihi ölçülere göre hızlanmıştı. İleri kapitalist ülkelerin yedisinin (ABD, Fransa, Britanya, Batı Almanya, İtalya, Japonya ve Kanada) yıllık üretim artışı 1820-70'de %2,2, 1870-1913'te %2,5, 1913-50'de %1,9 iken 1950-73 tahmini ortalaması %4,9 oldu (Armstrong ve diğerleri, 1984, s. 167). Sonuç olarak, 1973 itibariyle bu ülkelerin toplam üretimi, 1950'de olduğunun üç katına çıkmıştı. Yüksek ekonomik büyümenin yaşandığı bu dönemde fiyatların görece istikrarlı kalması dikkat çekicidir. Savaşın hemen ardından tek tük yüksek enflasyon dönemleri olmuştur, ama bütün olarak bakıldığında, enflasyon durgun seyretmiştir. Genişlemeci devlet politikalarının, efektif talebi güçlendireceğini savunan egemen ideolojik inancın varlığına karşın, bu dönemde düşük enflasyon hüküm sürmüştür. Bu yedi ülke için yıllık tüketici fiyatları enflasyonu 1960-8'de yalnızca %2,7 idi –1968-73'te %5,5'a ve 1973-79'da %9,8 tırmandı (OECD, *Historical Statistics*, çeşitli sayılar).

8.1 BRETTON WOODS SİSTEMİ ALTINDA GÖRELİ İSTİKRAR

Savaş sonrası dönemde, düşük enflasyonun eşlik ettiği hızlı büyümenin ekonomi politiği epeyce tartışmaya konu olmuştur, ama bizim buradaki amacımızla doğrudan ilgili değildir.[118] Bu bölümde, kapitalizmin tarihinde böylesine sıra dışı bir dönemin ortaya çıkmasında rol oynayan dört etkeni özetlemekle yetineceğiz.

8.1.1 Göreli İstikrarın Dört Ana Nedeni

ABD'nin İktisadi Hegemonyası ve Bretton Woods Sistemi

İlk olarak, 1944'te kurulan Bretton Woods sistemi, fiyatların (paranın mübadele değeri) göreli istikrarına destek oldu. Sistem, ABD'li yetkililerin, yabancı hükümetlerin ya da para otoritelerinin talebi hâlinde 35$ karşılığında bir ons altın vermeyi taahhüt etmeleri temelinde, ABD dolarının diğer para birimleriyle döviz kurunu sabitliyordu. Bunun sonucunda, kapitalist dünya, ABD dolarını istikrarlı uluslararası ödeme aracı olarak tutmaya meyletmişti. Bretton Woods sistemi, ABD'nin baskın iktisadi hegemonyasına dayanıyordu. Savaşın hemen ardından ABD ekonomisi, kapitalist dünyada madencilik ve imalat üretiminin yaklaşık üçte ikisini, buğday üretiminin üçte birini ve resmi altın rezervlerinin üçte ikisini üstlenmişti. ABD'nin hem imalat hem de tarım sektörlerinde sahip olduğu rekabet gücü, tekrarlanan ve önemli miktarları bulan ticaret fazlalarının keyfini sürmesine izin veriyordu. Kapitalist dünyanın geri kalanında, uluslararası ödeme aracı (dolar) yetersizliği söz konusuydu. Diğer ülkeler, rezervlerini korumak ve dünya piyasasında ihracat yapma güçlerinin daha da zayıflamasından kaçınmak amacıyla, fiyat enflasyonunu kontrol altında tutmaya mecburdular. Tipik olarak, birikimin hızlandığı ve kredilerin genişlediği sırada enflasyon arttığı zaman, şiddetlenen dolar kıtlıkları, para otoritelerini enflasyonla mücadele politikaları izlemeye zorladı. Sistem, 7. bölümde tartıştığımız üzere, altının istikrar sağlayıcı rolünü önemli ölçüde muhafaza etti. Kapitalist birikimin durmadan genişlediği düşünüldüğünde, Bretton Woods, enflasyonun önemli bir sorun hâline gelmesini engelleyebildi.

Uzun patlama sırasında ABD, Soğuk Savaş'ın bir gereği olarak SSCB ile müttefiklerini hedef alan, çoğunlukla yeniden inşa çabalarını ve askeri harcamaları karşılayan hibelerden oluşan, büyük yurtdışı harcamalar gerçekleştirdi. Bu gelişme, ABD'nin I. Dünya Savaşı'ndan sonra takip ettiği yalnızcılık [*izolasyonizm*] politikasından bütünüyle farklıydı. İlaveten, 1960'larda büyük şirketlerin faaliyetlerini giderek uluslararasılaştırmaları sonucunda, ABD şirketlerinin doğrudan yabancı yatırımları önemli ölçüde yükseldi. ABD'nin yurtdışına yönelik büyük çaplı kamu harcamaları ve ABD özel kesiminin

artan doğrudan yabancı yatırımları, diğer kapitalist ülkelerin gerekli rezervlere kavuşmalarına olanak sağladı ve yaygın dolar kıtlıklarını hafifletti. Hem faiz oranı hem de enflasyon düşük kalırken, para ve krediyi kapitalist dünya genelinde genişletmek mümkün oldu. Ayrıca, ABD'nin önemli miktarlara ulaşan dış yardımları ve yurtdışı askeri harcamaları, dışarıda ABD ürünlerine yönelik efektif talebi güçlendirdi ve ABD'nin, savaş ekonomisinden sivil temelli bir ekonomiye sorunsuz geçişine olanak tanıdı.

Teknolojik Yenilik Dalgası

İkinci olarak, iki savaş arasındaki yıllarda ABD'de başlayan sanayi teknolojisi yenilikleri dalgası, savaş sonrası dönemde de devam etti. İnce çelik, arabalar, geliştirilmiş elektrikli alet türleri, gemiler, tankerler, jet uçakları ve petrokimya ürünleri için üretim etkinliğini artıracak teknolojiler (sıklıkla birbirleriyle bağlantılı olarak) geliştirildi. Bilimsel keşifler ve yeni teknolojiler, tüketim mallarının kitlesel üretimine yaygın olarak uygulandı. Başta dayanıklı olanlar olmak üzere tüketici malları üretimi, hem istihdamın hem de reel ücretlerin durmadan yükselmesi sonucu ileri kapitalist ülkelerde genişleyen bir pazara kavuştu. Sendikaların gücü, reel ücretlerin, üretkenlikteki artışla az çok aynı doğrultuda ve sürekli olarak artmasına önemli ölçüde katkı yaptı.[119] Yoğun şekilde petrol tüketen sanayilerin çoğalması ve yine petrolün yoğun kullanımına katkıda bulunan araba sahipliğinin yayılması, savaş sonrası dönemin belirgin özelliğiydi. Savaş sonunda yaklaşık beşte bir düzeyinde olan petrolün dünya enerji arzı içindeki ağırlığı, 1974'de üçte ikiye yükselmişti. Petrol, petrokimya sanayisi için önemli bir hammaddeydi aynı zamanda.

Düşük Birincil Ürün Fiyatları

Üçüncü olarak, petrolün görece ucuz olması, ileri kapitalist ülkelerin sürekli iktisadi büyümesi için önemliydi. Genişleyen talebi karşılamak üzere Ortadoğu petrol arzı katlanarak artarken, ham petrolün varil fiyatı dönem boyunca iki doların altında kaldı. İmalat sektörü ürünlerinin yavaş artan ihracat fiyatıyla karşılaştırıldığında, petrol giderek ucuzladı. Petrolün ucuz ve bol olması, kauçuk, pamuk, yün ve odun gibi imalat sanayinde yaygın olarak kullanılan birçok hammaddenin yerini sentetik petrokimya ürünlerinin almasına yol açtı. Sonuçta, bu tür hammaddelerin ihracatına fazlasıyla bağımlı olan azgelişmiş ülkeler, olumsuz fiyat koşullarına maruz kaldılar. Dahası, ileri kapitalist ülkelerin tarım sektöründe üretkenlik hızla yükseldiğinden, başta gıda maddeleri olmak üzere tarımsal ürün fiyatları da düştü. İleri ülkelerin izledikleri korumacı ticaret politikaları, azgelişmiş dünyanın yaşadığı güçlükleri sıklıkla katlanılmaz hâle getirmiştir.

Birincil ürünlerin imalat sanayi ürünlerine göre ticaret hadleri, 1951 ila 1970 arasında %32 düşmüştü (Armstrong ve diğerleri, 1984, s. 171). Azgelişmiş ülkelerin, toplam dünya ihracatı içindeki payları 1955'te dörtte bir iken, 1970'de beşte bire düşmesi, (maden kaynağı ihracatçıları istisna olmak üzere) dünya iş bölümü içinde sağlam bir yer elde edilemediğine işaret ediyordu. Eski sömürgelerin siyasi bağımsızlıklarına kavuşmaları ve bağımsız ulus-devletlere dönüşmeleri, liberal dünya piyasası düzeninde iktisadi büyümeyi güvence altına almamıştı. Ancak, azgelişmiş dünyadan birincil malların ucuza alınabilmesi, ileri ülkelerde yüksek ve istikrarlı kârların en önemli temelini sağladı. Azgelişmiş ülkeler, uzun yükseliş sırasında ileri ülkelerin ürünleri için önemli bir pazar değildi.

Emek Gücü Arzının Bolluğu

Savaş sonrası dönemin uzun süreli patlaması için gerekli son koşul, pahalı olmayan ve görece yumuşak başlı emek gücünün varlığı idi. Uzun patlama öncesindeki çeyrek yüzyıllık dönemde ileri kapitalist ülkelerde emek hareketine uygulanan müthiş baskı, işçi militanlığının azalmasına katkıda bulundu. Mihver ülkelerde, faşist rejimlerin baskısı, savaş seferberliği, işgal kuvvetleriyle çatışma ve daha sonraları kapitalist güvenin yeniden canlanması, emek hareketi içindeki militan akımın önünü kesti ve sendikaları, dar ekonomik talepler için mücadele etmekle sınırlandırdı. Savaştan zaferle çıkan ülkelerde, savaş sırasında yükselen milliyetçilik ve savaş sonrası dönemin refah politikaları, benzer şekilde işçilerin, sermayenin taleplerine daha fazla boyun eğmesine katkı yaptı. Soğuk Savaş'ın ilk yıllarında (bilhassa ABD'de) komünistleri hedef alan cadı avı da radikal komünist etkilerin baskı altına alınmasına yardım etti.

Emek piyasası koşulları da sermayenin lehine gelişti. Silahlı kuvvetlerin terhis edilmesi ve silah sanayilerinin küçülmesi, önemli miktarda emek gücünün boşta kalıp emek piyasasına girmesine neden oldu. Daha sonraki nüfus artışı ve hem kırsal kesimden hem de tarım sektöründen yaşanan göçler, şehirlerdeki sanayi sektöründe emek gücü arzını iyice artırdı. En büyük yedi kapitalist ülkede, 1955-68'de yıllık nüfus artış hızı %1 düzeyindeyken, sanayi ile hizmetlerde yıllık istihdam artışı sırasıyla %1,5 ve %2 civarında oldu. Tarımda çalışan nüfus yılda %3,8 azalmasaydı, bu farkı sürdürmek çok güç olacaktı. Azgelişmiş ülkelerden önemli bir işçi göçü de oldu: 1950-75'te Batı Avrupa'da çalışan nüfusa 10 milyon kadar göçmen eklendi. Son olarak, kadınların işgücüne katılma oranın yükselmesi de emek gücü arzının genişlemesinde önemli bir etkendi.

Dünyanın en ileri yedi ülkesinde firmaların istihdam ettikleri emek gücü, 1950 ila 1970 arasında yaklaşık 60 milyon (1950'deki toplam sivil ücretli işçi

sayısının kabaca beşte üçü kadar) yükseldi. Ancak, emek üretkenliği yılda yaklaşık %3,8 yükseldiğinden, üretim artışı daha da hızlı arttı. Sermayenin teknik bileşiminde (değişmez sermaye ile canlı emek arasındaki fiziki oran), hem emek üretkenliğindeki artışı yansıtacak, hem de buna neden olacak şekilde bir artış yaşanmış olması muhtemelse de, sermaye mallarının birim değeri düştüğü için sermayenin değer bileşimi (değişmez sermaye ile değişir sermaye arasındaki değer oranı) görece istikrarlı kalmış gözükmektedir. Artık değer oranı ya da kârların katma değer içindeki payı da, artan üretkenliğin meyvelerinden işçiler faydalandığı için istikrarlı olma eğilimi gösterdi. Bunların hepsi düşünüldüğünde, ileri kapitalist ülkelerde kâr oranı, bu dönem boyunca yüksek ve istikrarlı bir düzeyde kaldı. Yedi büyük kapitalist ekonomi için yapılmış karma bir tahmine göre, 1950-68'de kâr oranı imalat sektöründe %20-25, daha genelde ise %15-20 civarında idi (Armstrong ve diğerleri, 1984, s. 171).

8.1.2 Uzun Patlamada Para ve Finans

Faiz oranı, kâr oranının tam aksine dönem boyunca düşük seyretti. 1960 ila 1967 arasında, belli başlı kapitalist ülkelerde (uzun vadeli devlet tahvili getirisiyle ölçülen) uzun vadeli nominal faiz oranı %4-6 arasında ya da (enflasyon hesaba katıldığında) reel olarak %2'nin biraz üzerinde idi.[120] 3. bölümde dile getirdiğimiz üzere, kapitalist ekonomide genel kâr oranının faiz oranına eşit olması gerekmez; aslında, ilki diğerinin üzerinde olma eğilimindedir. Bu iki oran arasındaki sistemli fark, devletin, para politikası aracılığıyla faiz oranını etkilemesine olanak sağlar. Uzun patlama boyunca, sınai ve diğer yatırımlarda artışı desteklemek üzere faiz oranıyla oynandı.

Belli başlı ekonomilerde (hepsinden önce de ABD'de) para politikası, yüksek kâr oranlarının tam aksine faiz oranlarının (nominal ve özellikle de reel olarak) düşük tutulmasına önemli katkı yaptı. Bireylerle şirketlerin ellerindeki atıl paralar ve borç geri ödemelerinin sorunsuz şekilde yapılması sayesinde, uzun patlama sırasında bankalar ve diğer finansal kurumlar eliyle ödünç verilebilir para-sermaye arzı bolluğu da yaratıldı. Kâr oranı ile reel faiz oranı arasındaki büyük uçurum, ABD ile İngiltere'de doğrudan finansman (sermaye piyasasında hisse senedi ve tahvil çıkarma) aracılığıyla ve Japonya ile Almanya'da dolayısıyla finansman (banka kredileri) aracılığıyla, tesis ve teçhizata yönelik uzun vadeli sermaye yatırımlarını teşvik etti.[121] Bununla birlikte, uzun patlama sırasında yüksek ve istikrarlı kâr oranını doğuran nedenlerin düşük reel faiz oranından bağımsız olduğu düşünüldüğünde, devletin para politikası, uzun patlamada asli olmaktan ziyade tamamlayıcı bir etken olmuştur.

Meydana gelen resesyonda, bütçe açıkları vasıtasıyla işleyen genişlemeci maliye politikası ne bilhassa güçlü, ne de uzun ömürlü oldu; tipik olarak ardından gelen yükseliş, vergi hasılatını yükselterek bütçe açığını ortadan kaldırdı. Yukarıda tartıştığımız temel koşulların kapitalist birikime getirdiği canlılık, devletin para ve maliye politikalarından çok daha önemliydi. Özellikle Keynesçi ideolojinin etkisine kapılarak, bu tür politikaların katkısının, uzun patlamanın arkasında yatan belirleyici etken olduğunu iddia etmek yanıltıcı olur. Bu bakımdan en fazla söylenebilecek şey, ABD'nin savaş sonrası dönemin ilk yıllarında yaptığı siyasi-askeri harcamaların, efektif talebi yükselttiği ve birikimi desteklediğidir. Ancak, uzun patlama devam ederken, bu tür harcamalar giderek önemini kaybetmiş ve en sonunda da bizzat patlamanın altını oymuşlardır.

8.2 ENFLASYON KRİZİ VE UZUN DÜŞÜŞ

8.2.1 Enflasyon Krizi ve 'Stagflasyon'

Savaş sonrası patlaması, 'stagflasyon' dönemini başlatan bir enflasyon krizi ile son buldu –stagflasyon, durgunluk [*stagnation*] ile enflasyon [*inflation*] sözcüklerinden türetilmiş bir ifadedir. 1970'lerin başında, önde gelen kapitalist ülkelerde yıllık enflasyon oranı hızla yükseldi; özellikle de 1973-4 ilk petrol şokunun ardından petrol fiyatlarındaki keskin artışı takiben. En büyük yedi kapitalist ülkede yıllık GSYH deflatörü artışı, 1960-8'de %3,1, 1968-73'te %7,3 ve 1973-9'da %8,6 idi. 1973, 1974 ve 1975 yıllarında, bu gösterge sırasıyla %7,3, %11,6 ve %10,3 düzeyinde oldu (OECD, *Historical Statistics*, 1986). 1970'ler boyunca yüksek seyreden enflasyon, ikinci petrol şokunun yaşandığı 1978-81 döneminde yeniden hız kazandı. Çok yüksek yıllık enflasyon oranları, ki sıklıkla %20 civarı oluyordu, 1974'ten sonra ileri kapitalist ülkede alışılmadık bir şey olmaktan çıkmıştı. Bu arada, belli başlı ekonomilerin büyüme oranları hızla düştü. En önemli yedi kapitalist ülkenin yıllık reel GSYH artış oranı, 1960-8'de %5,1, 1968-73'te %4,6 iken, 1974'te %0,1'e ve 1975'te -%0,4'e geriledi. 1976-8'de toparlanarak %4'ün üstüne çıktı, ama ikinci petrol şokundan sonra yeniden düştü. 1979-84 büyümesi sırasında %1,9 gibi düşük bir düzeydeydi, hatta 1982'de -%0,7 olarak kayıtlara geçti (OECD, a.g.e.). Bazı ülkelerin reel GSYH'sindeki mutlak düşüş, en ileri yedi ülke için verilen bu ortalamalardan çok daha fazlaydı.

Uzun patlama sırasında enflasyon oranı artışları, efektif talebin güçlü olduğu dönemlerin tipik özelliğiydi. Ancak, 1960'ların sonlarından itibaren hızlanan enflasyon, kapitalist birikimin artan güçlüklerini ağırlaştırma eğilimi göstermeye başladı. 1970'lerin genişlemeci maliye ve para politikala-

rı, efektif talebi canlandırmakta yetersiz kalmalarının ötesinde enflasyonu şiddetlendirerek birikimi olumsuz etkilediler. Enflasyon ile resesyonun görünüşteki aykırı birlikteliği, sermaye birikiminin lehine olan temel koşulların, savaş sonrasının uzun patlaması sırasında ortadan kaybolmasından doğmuştu. Kapitalist birikim, uzun patlama sırasında bu olumlu koşulları zayıflatmış ve kendi krizinin zemini hazırlamıştı.

Bretton Woods sisteminin istikrarına dayanak oluşturan ABD'nin iktisadi hegemonyası, başta Batı Almanya ile Japonya olmak üzere rakip kapitalist ülkelerin toparlanıp rekabet güçlerini geliştirmeleriyle birlikte, uzun patlama sırasında aşınmaya başladı. Üretkenlik artışının eşitsiz bir ilerleme göstermesi, gelişmiş kapitalist ülkeler arasında göreli üretim maliyetlerini önemli ölçüde değiştirdi. Sonuçta, ilk başlarda ABD ihracatına fayda sağlayan sabit döviz kurları, Japonya gibi rakip ülkelerin lehine işlemeye başladı. İleri Amerikan teknolojisi rakip ülkelere aktarılıp başarıyla kullanılırken, ABD sanayilerinde yenilikler giderek azaldı. Bu, Amerikan sanayi firmalarının rekabet gücünü biraz daha zayıflattı ve 1960'lardan itibaren onları, doğrudan yabancı yatırımlarını artırmak suretiyle faaliyetlerini uluslararasılaştırmaya yöneltti. Bu eğilimlerin sonucunda, ABD'nin ticaret fazlası 1960'larda hızla azaldı ve 1970'e gelindiğinde tamamen kayboldu. Bu arada, Vietnam Savaşı yüzünden ABD hükümetinin yurtdışı harcamaları hızla tırmandı. Hükümetin yurtdışı harcamaları, doğrudan yabancı yatırımlar ve azalan ticaret fazlası, 1960'larda ABD'nin ödemeler dengesinde giderek büyüyen açıklar vermesine yol açtı.

ABD'nin, yabancı para otoritelerinin talebi üzerine 35 doları 1 ons altınla değiştirme taahhüdü giderek sorunlu hâle geldi. ABD'nin dolar rezervleri üzerindeki spekülatif baskılar yüzünden döviz piyasalarında mütemadiyen dolar krizleri patlak verdi. Ağustos 1971'de ABD'nin doların altına konvertibilitesini terk etmek zorunda kalması, aslında Bretton Woods sisteminin çöküşünün habercisiydi. Bretton Woods'un yerine, döviz kurlarının oldukça geniş bir değer aralığında dalgalanmasına izin verecek bir sistemi geçirme girişimi (Smithsonian Anlaşması), doların göreli değerine istikrar kazandıramadı ve 1973 Mart'ında iflas etti. O tarihten itibaren kapitalist dünyanın önde gelen para birimleri arasında dalgalı döviz kuru sistemi egemen olmuştur.

Uluslararası para sisteminde yaşanan çalkantı, düşen dolardan spekülatif kazançlar elde etmek ya da sırf zarar etmekten kaçınmak için önemli miktarlarda dolar fonunu ABD dışına çıkmaya teşvik etti. Fonlar, sanayileşmiş diğer ileri ülkelerin dolar rezervlerini iyice şişirdiler. Uluslararası rezervlerin daha kolay edinilmesi, 1970'lerin resesyonunu atlatmak üzere genişlemeci para politikasının uygulanmasını kolaylaştırdı. Örneğin, Japonya'da hükü-

met, yurtiçi fiyatlardaki artışın yenin dolar karşısındaki yükselişini yavaşlatacağını umut ederek, 'uyum enflasyonu'nu bilinçli olarak körükledi. Keza ABD'de, büyük altın rezervleri tutma gereksiniminin ortadan kalkması, altının yurtiçi fiyatlar üzerindeki çıpa etkisini yok etti.

Bretton Woods sisteminin çökmesiyle mümkün hâle gelen daha gevşek para politikası, ileri kapitalist dünya genelinde enflasyonu hızlandırdı. Yıllık enflasyon oranının %10'un üzerine çıkmasıyla birlikte reel faiz oranı sık sık eksi oldu. Düşük reel faiz oranları, birincil ürünler ile hammaddelerin spekülatif amaçlı stoklanmasında patlamaya yol açtı. 1970'lerin spekülatif patlaması, dönemin değişen para ve finans koşullarından doğmuştu, ama aşağıda tartışacağımız üzere ileri ülkelerde emek gücü ve birincil ürünlerin daralan arzına oranla sermayenin aşırı birikimi de bunda etkili olmuştu. Olgu, klasik iş çevriminin yükseliş evresinin sonunu karakterize eden, ucuz kredinin finanse ettiği metaların spekülatif amaçlı aşırı alım-satımı ve stoklanmasına benzerdi.

8.2.2 Aşırı Birikim ve Kapitalist Krizin Dönüşümü

Savaş sonrasının uzun patlaması sırasında, ileri kapitalist ülkelerde emekçi nüfusun hareketliliği yoğunlaşmış, birincil ürünler tüketimi yükselmişti. Patlamanın son aşamasında, sermayenin ilerleyen aşırı birikimi, emek gücü ile birincil ürünlerde eksikliğe yol açarak, temelde kapitalist birikimine uygun olan bu koşulları ortadan kaldırdı. Sıkılaşan emek piyasası koşulları, 1960'ların ikinci yarısı ile 1970'lerin başında ücretlerin hızla yükselmesine katkıda bulundu. 1965 ila 1973 arasında imalat sektöründe nominal ücretler, ABD, önde gelen Avrupa ülkeleri ile Japonya'da sırasıyla %50, %100 ve %20 0'ü aşan oranlarda yükseldi. Sendikaların artan pazarlık gücü, bu artışların meydana gelmesinde önemli bir rol oynadı, ancak bu, sıkılaşan emek piyasasının yarattığı olumlu koşullarda mümkün olabildi. Dahası, işçilerin emek piyasasında iş bulmaları görece kolaylaştığından, işyeri disiplini gevşemeye başladı. İlk petrol şokundan çok önce, belli başlı kapitalist ülkelerde ücretlerin artması, kârları giderek daha fazla sıkıştırmaya başlamıştı.[122]

1960'ların sonlarında, mısır, kereste, pamuk, yün ve madenler gibi birincil ürünlerin dünya piyasası fiyatları da, bu ürünlerin görece kıtlaşmasına paralel olarak hızla yükselmeye başlamıştı. 1973-4'te birkaç ay içinde ham petrol fiyatının dört katına çıkmasında Arap-İsrail savaşının büyük rolü vardı, ama ileri ülkelerde sermayenin aşırı birikimi yüzünden birincil ürünlerin genelde kıtlaşmasıyla da birebir ilgiliydi bu gelişme. Birincil ürünlerin mamul ürünlere göre ticaret hadleri, 1970-3'te %10'dan fazla, 1970-4'te ise neredeyse %70 yükseldi. İmalat sanayinde kullanılan hammaddelerin fiyatları, ilk petrol şokundan önceki yılda yaklaşık iki katına çıktı.

Bu fiyat artışları, emek disiplinin azalmasıyla bir araya gelince, ABD, Avrupa ve Japonya'da hasılanın sermayeye oranında %10-20'lik bir düşüşe yol açtı. Kâr payının azalması ve hâsıla-sermaye oranının düşmesi birleşimi, önde gelen kapitalist ülkelerde kâr oranının düşmesine yol açtı: 1973'e gelindiğinde, önde gelen kapitalist ülkelerde kâr oranları uzun patlamanın tepe noktasına nazaran %20-40 kadar düşmüştü. Bir tahmine göre, bu düşüşün dörtte üçlük kısmı kâr payının daralmasından, dörtte biriyse hâsıla-sermaye oranının düşmesinden ötürü idi (Glyn, 1988). Kısacası, altta yatan aşırı sermaye birikimi, önde gelen kapitalist ülkelerde artık değerin üretim koşullarını kötüleştirmiş ve kâr oranının düşmesine neden olmuştu. Birikim sorunları ne eksik tüketimden, ne de efektif talep yetersizliğinden kaynaklanıyordu.

Klasik iş çevriminde aşırı birikim, spekülasyonun artışı ile ödünç verilebilir sermaye kıtlığının eşliğinde, kâr oranı düşüşüne yol açar. Düşen kâr oranı, yükselen faiz oranıyla bir araya geldiğinde şiddetli bir deflasyon krizi ortaya çıkar. Bunun aksine, Bretton Woods sisteminin çöküşünden sonra spekülatif patlamanın eşlik ettiği aşırı birikim, enflasyon krizine neden olmuştu. Aşırı bollaşan metaları 'zararına' satmaya zorlayacak bir para-sermaye darlığı söz konusu değildi. Bunun yerine aşırı para bolluğu hızlı enflasyona yol açmış ve birincil ürünlerin kıtlığıyla birleştiğinde, bu durum 1974-5'te üretim faaliyetlerini ciddi ölçüde aksatmıştı. Sanayi firmaları, spekülatif amaçlarla satın alınıp stoklanan hammaddelerin elde edilmesinde karşılaşılan güçlükler yüzünden üretimlerini sıklıkla azaltmak zorunda kaldılar. Bu koşullarda, para ve maliye politikaları, Keynesçi ideolojinin iddialarının aksine iktisadi krizi ağırlaştırma eğilimi gösteriyordu. Enflasyon krizi, kötü (ya da aşırı) devlet politikası gibi basit bir şeyle açıklanamazdı; asıl neden, kapitalist ekonominin, aşırı sermaye birikiminde ifadesini bulan içkin sınırlamaları idi.

8.2.3 Uzun Düşüş

1973-5 enflasyon krizinin üzerinden yirmi yılı aşkın bir zaman geçti. İktisadi faaliyetler 1976-8'de toparlansa da, ikinci petrol şoku ile yeni on yılın eşiğinde uygulanan kemer sıkma politikaları yüzünden 1979-83'te resesyon bir kez daha kendisini tüm ağırlığıyla hissettirdi. Toparlanmanın pek de güçlü olmaması nedeniyle 1973'te OECD ülkelerinde 7,9 milyon olan toplam işsiz sayısı, sürekli artarak 1975'te 15 milyona, 1980'de 21,5 milyona ve 1983'te 31,8 milyona ulaştı. 1983-9 toparlanması yine istikrarsız ve zayıftı; OECD ülkelerinde toplam işsizlik 30 milyon kişinin üzerinde kalmaya devam etti. Özellikle birçok Avrupa ülkesinde, işsizlik oranı toparlanma sırasında bile %10'un üzerinde kaldı. 1980'lerin sonlarındaki finansal spekülasyon, önemli kapitalist ülkelerde çöküşle sonlandığı zaman, 1973'ten sonra üçüncü kez ciddi bir resesyon patlak verdi. Reel ücretler, ABD'nin de aralarında yer al-

dığı birçok sanayi ülkesinde durağan seyretmeye devam etti, hatta azalma eğilimi gösterdi.

Önde gelen yedi kapitalist ülkede yıllık reel GSYH artışı, 1960-73'teki %4,8 düzeyinden 1973-9'da %2,8'e geriledi, 1979-89'da %2,6'da kaldı ve 1989-95'te biraz daha düşerek %1,7 oldu (OECD, *Historical Statistics*, 1997). İleri kapitalist ülkelerdeki firmalar, bir yandan iç ve dış piyasalarda şiddetlenen rekabetle, öte yandan da durağanlaşan kârlarla karşı karşıya kaldılar. Kısa süreli resesyonlar ve toparlanmalar, sağlıklı sermaye birikimini sürdürmenin genel zorluğuyla bir araya gelerek, kapitalist dünyanın 1973-74'te uzun bir düşüşe girdiğine işaret ediyordu. Tarihi olarak 1873-96 ve 1930'ların Büyük Bunalımları ile karşılaştırabileceğimiz bu uzun düşüş, kapitalist ekonomileri birçok yönden yeniden yapılanmaya zorladı –bunların bazılarını takip eden kısımda tartışacağız. Yeniden yapılanma baskısının 20 yılı aşkın bir süredir hafiflememiş olduğu düşünülürse, bugünkü düşüşün daha önceki iki düşüşten daha uzun sürmesi, ona daha ziyade müzmin bir kapitalist birikim hastalığı niteliği kazandırmaktadır.

8.3 ARTAN FİNANSAL İSTİKRARSIZLIK

8.3.1 Artan Ekonomik İstikrarsızlık

1973'te dalgalı döviz kurları uygulamasına geçilmesinin, genel olarak döviz kurlarının, farklı ülkelerin rekabet güçlerine uygun olarak, sorunsuzca ve tedricen intibak etmelerini kolaylaştıracağı umuluyordu. Döviz piyasalarında süren dolar aleyhtarı spekülasyonların, artık tarihe karıştığı düşünülüyordu. Döviz rezervleri oluşturup döviz kurunu savunmaya gerek kalmadığından, dönemin Keynesçi ortodoksisinin ana dayanak noktası olan yurtiçi maliye ve para politikaları artık daha etkili olacaktı.

Ancak, enflasyon krizini engelleyemeyen maliye ve para politikaları, uzun düşüşü ve işsizlikteki yükselişi tersine döndüremedi. Aslında, enflasyonu körükledikleri için bu politikaların zararlı olduğu çok geçmeden anlaşılacaktı. 1970'lerin genişleme politikaları, kamu harcamalarının sürekli yükselmesi sonucunda devlet borçlanmasının da önemli ölçüde artmasına yol açtı. Düşüşün başlangıcında devlet borcu düşük düzeylerde olan ülkeler, ödenmeyi bekleyen borçların GSMH'ya oranının belirgin biçimde yükseldiğine tanık oldular. Örneğin, 1973 ila 1979 arasında Japonya'da bu oran %11,6'dan %34,4'e, Batı Almanya'da ise %6,7'den %14,5'e yükseldi. Bunun aksine, ABD ve İngiltere gibi dönemin başında devlet borcu zaten yüksek düzeylerde olan ülkeler, yüksek enflasyonun eski borçların değerini tahrip etmesi nedeniyle aynı sorunla karşılaşmadılar. Ancak bu, Keynesçi

'rantiyelere ötenazi' olmayıp, aksine çalışan insanlar yaptıkları tasarrufların yaygın ve eşitsiz biçimde değer tahribatına uğramasının nedenidir. Aynı zamanda, birçok ülkede nominal vergi dilimlerinin sabit olduğunu düşünürsek, enflasyon yüzünden nominal gelirin artması, çalışan insanlar üzerindeki vergi yükünü ağırlaştırdı (mali sürüklenme).

Ekonomi politikasında Keynesçi ortodoksi 1970'lerin sonlarında terk edildi, çünkü kapitalist birikimin sorunlarını çözümleyemedi, hatta ağırlaştırdı. Hükümetin genişleme politikalarına başvurması, çalışan insanlar ve siyasi partiler arasında eski popülaritesini kaybetti. Britanya'da Thatcher'ın seçilmesiyle başlayan iktisadi neoliberalizme ve parasalcılığa doğru resmi yöneliş, ABD'de Reagan'ın iş başına gelmesiyle teyit edilmiş oldu. Neoliberalizm, özünde piyasaların uyumlu ve etkin işlediğini vurgulayan bir iktisat ideolojisidir. Neoliberal politikalar, hükümetin iktisadi rolünün sınırlanmasını ve zenginlere uygulanan marjinal gelir vergisi oranında indirimlerle serbest piyasa dinamizminin güçlendirilmesini amaç olarak belirler. Öte yandan, paranın miktar teorisinin güncel biçimi olan parasalcılığın ana politika önerisi, enflasyonun üstesinden gelmek için para arzının sıkı sıkıya kontrol altına alınmasıdır. İkinci petrol şokundan sonraki baş gösteren resesyonla ve hızlı enflasyonla mücadelede, ne neoliberal ne de parasalcı politikalar arzulanan sonuçları verdi. Pratikte, Soğuk Savaş'ın son evresinde ABD'nin devasa askeri harcamaları, (zaten büyük olan) ABD bütçe açığının 1981-6'da üç katına çıkmasına ve devlet borçlanmasının önemli ölçüde artmasına yol açtı. Bunun sonucunda reel faiz oranının yükselmesi, dünyanın dört bir yanından çok büyük miktarda ödünç verilebilir para-sermayeyi ABD'ye çekti. Sonuç olarak, doların başlıca para birimleri karşısındaki döviz kuru yine yükselerek, ABD'nin ticaret açığını ağırlaştırdı ve Amerikan sanayinin rekabet gücüne bir darbe daha vurdu.

Ne tuhaftır ki ABD ekonomisinin 1983'ten sonra toparlanması, düpedüz Keynesçilik karşıtı olan yönetimin verdiği devasa açıklar sayesinde oldu. Ancak, ABD efektif talebindeki artışın büyük bir kısmı yurtdışına sızdı. ABD, değerlenen dolara dayanarak iç ve dış borcun birikmesiyle iç talebi genişletmeye devam ettiği sürece, Japonya ve diğer Asya ülkeleri, ABD piyasalarına yaptıkları ihracatı ziyadesiyle artırabiliyorlardı. Sonuçta, ABD ile Japonya arasındaki ticari sürtüşmeler şiddetlendi. Bunun aksine, Avrupa ülkeleri, toparlanmaya katılamadılar ve hem oransal olarak, hem de mutlak anlamda tarihte benzeri görülmemiş yüksek işsizlikle boğuşmaya devam ettiler. Bazı Asya ülkeleri istisna olmak üzere, azgelişmiş ülkeler, birincil ürün fiyatlarının düşmesi ve reel faiz oranlarının tırmanması nedeniyle daha büyük zorluklarla karşılaştılar.

1980'lerde takip edilen neoliberal politikalar, dünya ekonomisinde istikrarı ve ahengi yeniden tesis edememiştir. Tam tersine, bu tür politikalar, ABD'de hatırı sayılır devlet bütçesi ve ödemeler dengesi açıklarına, görülmedik ölçüde yüksek reel faiz oranlarına ve doların istisnai ölçüde kuvvetlenmesine yol açtı. Beş büyük kapitalist ülkenin bir araya geldiği, Eylül 1985'te düzenlenen G5 maliye bakanları toplantısında, doların yükselişini tersine çevirecek adımlar atılması konusunda görüş birliğine varıldı. Bunun sonucunda faiz oranlarının düşmesi, döviz piyasalarında yoğun spekülatif faaliyetlerin eşliğinde, döviz kuru yapılarının büyük ölçüde bozulmasına yol açtı.[123] Bunu, önde gelen kapitalist ülkelerin borsa ve gayrimenkul piyasalarında büyük çaplı spekülasyonlar takip etti; 1980'lerin gevşek para politikası ve düşük faiz oranları, spekülatif faaliyetleri şiddetlendirdi. Bu tür finansal 'balonlar', iç talebin ve ekonomik faaliyetlerin kısa bir süreliğine kısmen canlanmasına katkı yaptı, ama balonların1990'larda patlaması, ağır bir finansal krize ve yeni bir resesyona yol açtı. 1990'ların ortasından itibaren ABD sermaye piyasasının başka bir büyük spekülasyon dalgasının sırtında ilerleyerek, yeni bir çöküş ve uluslararası finansal kriz hayaletini hortlatmak üzere olduğuna şüphe yoktu. Günümüzde uzun düşüşe refakat eden istikrarsızlığın pek sonu gelecekmiş gibi gözükmüyor.

8.3.2 Bilgi Devriminin Etkisi

Uzun düşüşün hızlandırdığı kapitalist yeniden yapılanma devam ederken bilgi teknolojisi alanında önemli gelişmeler olmuş, sonuçta gerçek bir bilgi devrimi yaşanmıştır. Geliştirilen silikon esaslı entegre devreler, bilgisayarların çok farklı türde bilgiyi işleyebilme kapasitesini önemli ölçüde artırmıştır. Bilgi devrimi, telekomünikasyon sistemlerindeki gelişmelerle birleştiğinde, dünya piyasasının rekabetçi işleyişini 1970'lerin ortalarından itibaren yeniden canlandırmıştır. Para ile finans da, hem dolaylı hem de dolaysız biçimde bundan derinden etkilenmiştir.

1960'ların sonlarına gelinceye değin sanayi kapitalizminin simgesi olan sanayi tesislerine yapılan devasa yatırımlarla karşılaştırıldığında, yeni bilgi teknolojisini kullanan, otomasyona geçmiş fabrikalara ve bürolara daha az miktarda yatırım yapılıyordu. Üstelik bilgisayarlı kontrolün uygulanmaya başlaması, aynı ürünün birçok farklı modelinin, tek bir üretim hattında esnek şekilde üretilmesini mümkün kılmıştır. Firmaların artan üretim esnekliği, rekabetin şiddetlenmesine yol açmıştır. Otomasyon teknolojisinin kullanılmaya başlaması, esnek çalışma saatlerinde görece ucuza yarı zamanlı çalışan işçilerin (sıklıkla kadınların) istihdam edilmesini teşvik etmiş, bu şekilde çalışanların işgücü içindeki payı sonuçta yükselmiştir. Geleneksel

olarak tam zamanlı çalışan erkek işçilerden oluşan sendikaların üye sayısı, sendikaların pazarlık gücünde olduğu gibi azalmıştır. Böylelikle, emek piyasasında olan değişimler de firmalar arası rekabetin kızışmasına yol açmıştır. Aynı zamanda, genişleme politikalarının başarısızlığı ve artan bütçe açıkları karşısında ileri ülkelerde devletin ekonomiye müdahalesi giderek sınırlanmıştır. Firmaların artan uluslararasılaşması, dünya piyasasında rekabeti şiddetlendirerek, her ulus-devletin ekonomiye müdahale edebileceği alanı iyice daraltmıştır. Rekabetin hem ülke içi, hem de dünya pazarlarında yeniden güçlenmesi, Keynesçilikten neoliberalizme doğru olan ideolojik kaymanın maddi temelini hazırlamıştır.

Kredi ve finans mekanizmaları da bilgi devriminden fazlasıyla etkilenmiştir. Gerekli hesaplamaları yapmak, para almak, muamele kayıtlarını tutmak ve fonları aktarmak önemli ölçüde ucuzladığından, finansal kurumlar artık işlerini daha etkin yürütebiliyorlar. Karmaşık çevrim-içi sistemler ve otomatik para çekme makineleri, bankaların içine ve dışına giderek daha fazla sayıda yerleştiriliyor. Ödeme yaparken kredi kartı kullanılması müthiş yaygınlaşmış durumda; keza işçilerin ücret/maaş ödemelerinin, mevduat transferleriyle doğrudan doğruya bankalara gönderilmesi de. Bu nedenle, işçilerin aylık kazançlarının bir kısmının mevduat olarak bankada kalarak, ödünç verilebilir sermaye arzının yukarı çekilmesi mümkün hâle gelmiştir.[124]

Artan etkinlik, finansal kurumların, işlerini alışılagelmiş alanlarının ötesine genişleterek, geleneksel olarak diğer kurumlara ait olan alanlara da girmelerini mümkün kılmıştır. Bankalar, menkul kıymet firmaları, tasarruf kurumları, kredi kooperatifleri ve kredi sisteminin diğer kurumları arasındaki ayrım çizgileri giderek bulanıklaşmıştır. Finansal yatırımlarla tasarruflara getirilen kısıtlamaların üstesinden gelmek amacıyla hiç durmaksızın yeni finansal muameleler icat edilmektedir. Tüm bunlar, 1970'ler ile 1980'lerde finansal piyasaların giderek kuralsızlaşmasına hem katkıda bulunmuş, hem de bundan istifa etmişlerdir. Bugün finansal kurumlar, fonları ucuz ve esnek bir biçimde yerli devlet tahvillerine, yabancı menkul kıymetlere, tüketici kredilerine ve firma ödünçlerine yönlendirecek, eskiye göre genişlemiş bir yasal ve teknik hareket alanına sahipler; ayrıca, döviz, gayrimenkul ve hisse senedi piyasalarında spekülatif faaliyetlere de girişmeleri de mümkün.

Özetleyecek olursak, bilgi devrimi, finansal sistemin etkinliğini artırırken, faaliyetlerini genişletmesine izin vermiştir. Finansal sistemin, durağanlaşan reel sermaye birikiminden görece bağımsız olarak, kendi işini dönem dönem güçlü şekilde genişletmesi mümkün olmuştur. Bu, Keynes'in, sanayi yatırımlarını canlandırmak üzere 'rantiyecilere ötenazi' yaptırılması tavsiyesinin tam aksine olan, kapitalizm tarihindeki yeni bir gelişme gibi gözüküyor.

Ancak, finansal muamelelerde etkinliğin artması ve finansal piyasalarda rekabetin yoğunlaşması, kapitalist birikimde ahengin ortaya çıkmasına katkı yapmamıştır. Bilgi teknolojisinin uygulanması, büyük şirketlerin, tesis ve ekipmana devasa yatırımlar yapmadan emek üretkenliğini artırmalarına izin vermiştir. Bunun sonucu olarak şirketler, uzun düşüş sırasında büyük miktarlarda borç altına girmemişlerdir. Dahası, dünyanın dört bir yanındaki sermaye piyasalarında ucuza hisse senetleri, değiştirilebilir tahviller, varantlar ve daha bir sürü menkul kıymet çeşidi çıkararak, doğrudan finansmandan istifade edebilmişlerdir. Büyük sanayi firmalarının banka kredilerine bağımlılığı azalma eğilimi göstermiştir: Özfinansman ve büyük firmaların borç alan olmaktan ziyade net borç veren durumuna gelmeleri, çok daha yaygınlaşmıştır.

Sonuçta, artan ödünç verilebilir sermaye hacimleriyle artık daha etkin başa çıkabilen bankalar ve diğer finansal kurumlar, reel birikim sürecinin dışında borç verebilecekleri fırsatlar aramaya başladılar. Devlet tahvilleri satın almak suretiyle artan devlet bütçe açıklarının finansmanına yardımcı olmak, bir yatırım alanı olmuştur. Spekülatif amaçlı döviz ve menkul kıymet alış-satışları da, 1980'lerde giderek önem kazanmıştı.[125] Miyazaki (1992, s. 9-11), etkili çalışmasında, 1986'da önde gelen dört döviz piyasasının yıllık cirosunun, uluslararası mal ve hizmet ticareti hacminin 12 katı olduğunu tahmin ediyordu; 1989'a gelindiğinde, bu yıllık ciro 1986'nın iki katına çıkmış, yıllık uluslararası ticaret hacminin 20 katını aşmıştı.

Hisse senedi ve gayrimenkul ticareti, 1980'lerin sonlarında gelişmiş dünyanın her yanında spekülatif balonların oluşmasına sebep olarak, hisse senedi ve gayrimenkul fiyatlarında baş döndürücü artışlara yol açtı. İleri bilgi teknolojisi, kapitalist ekonominin anarşik dalgalanmalarını azaltmak yerine, çok büyük spekülasyonların ortaya çıkmasını teşvik etmiştir.[126] Finansal araçların otomatik, bilgisayar esaslı alım-satımı, spekülatif balonları iyice şişirme eğilimiyle, fiyatların yönü aşağı doğru döndüğünde satış baskısını şiddetlendirmekten başka bir işe yaramamıştır. Benzer şekilde, yeni bilgi teknolojilerinin ulaşılabilirliğine bağlı olarak, çok büyük finansal türev piyasalarında eskisinden daha ucuza alım-satım yapılması, bankalarla diğer finansal kurumların önlerindeki saf spekülasyon olanaklarını büyüterek, kapitalist ekonominin istikrarsızlığını artırmış gibi gözüküyor. Dolayısıyla, karmaşık bilgi teknolojisi, kapitalist para ile finansı kontrol etmeyi daha da güçleştirmiştir.

8.3.3 İktisat Politikasının Sınırlılıkları

Bretton Woods sisteminin çöküşünden sonra dalgalı döviz kurlarına geçilmesi, döviz piyasalarına istikrar kazandıracak ve ülke içinde hem para hem de maliye politikalarını daha etkin kılacaktı. Gerçek bütünüyle farklı oldu: Takip eden 20 yıllık dönemde döviz kuru dalgalanmaları, tarihi bakımdan devasa boyutlarda olmuştur –sıklıkla %50-100 arasında bir yerde. Öte yandan, 1970'lerde Keynesçi genişleme politikalarını etkin kılma teşebbüsü, resesyonu engellemediği gibi enflasyonu tetikledi. 1980'lerde ABD ile Britanya'da Keynesçilikten uzaklaşıp parasalcılığa yönelme modası, para arzını bile kontrol edememiş, ama sıkı para politikasının yarattığı resesyonist baskının reel birikimi etkilemesi sayesinde enflasyon aşağı çekilebilmişti. Ancak, para politikası, patladıkları zaman reel birikime büyük hasar veren korkunç spekülasyon balonlarının 1980'lerin sonlarında ortaya çıkmasını engelleyemedi. 1980'lerde takip edilen gevşek para politikası ve düşük faiz oranları, sağlıklı bir kapitalist birikimin yeniden güçlenmesine yol açmadı.

Paranın miktar teorisinin çağdaş biçimi olan parasalcılığın, 1970'lerin başlarındaki yüksek enflasyon oranları karşısında anlamlılığı sınırlıydı. Enflasyonun alevlenmesinde, en az para arzının artması kadar yüksek ham petrol fiyatları, diğer birincil ürünlerin göreli yetersizliği ve emek gücünün kıtlığı da önem taşıyordu. 1979-82'de enflasyonun yeniden canlanması da ikinci petrol şokuyla ilgiliydi. 1980'lerin sonunda para arzını kontrol altında tutma girişimi, doğrudan finansmanın büyüdüğü ve finansman sağlanmasında bankaların diğer finansal kurumlar tarafından devre dışı bırakıldığı (aracıları aradan çıkarma) göz önüne alınırsa, gerçekçi bir politika seçeneği değildi. Ayrıca, öyle gözüküyor ki finansal varlıkların daha etkin yönetilmesi, paranın hızını artırmıştır.

Kredi sisteminin artan etkinliği ve esnekliği, düşük faiz oranlarıyla birleştiğinde, 1980'ların sonralarında enflasyona değil, sırf gayrimenkul ve hisse senedi fiyatlarında yoğunlaşmış spekülatif balonların ortaya çıkmasına yol açtı. Resesyon ile teknolojik değişimin baskısı altında yarı zamanlı emeğin ortaya çıkıp giderek önem kazanması, sendikaların ziyadesiyle güç kaybetmesi ve dünya piyasasında birincil ürün fiyatlarının düşüklüğü, enflasyonun bastırılmasında rol oynayan önemli etkenlerdi. Bu etkenler, 1990'larda spekülatif balonlar patladığında enflasyonun aniden yükselmemesinde de muhtemelen rol oynadılar.

Dalgalı döviz kurları sisteminde, para otoriteleri, faiz oranıyla ve para arzıyla daha fazla oynayabilirler. Bu bakımdan para ile finans, toplumsal ve siyasi yönetime daha uygun hâle gelmiştir. Sonuçta, merkez bankasının, kendi faiz oranıyla ve bankalara yönelik rezerv arzıyla ilgili politikası, ateşli bir

tartışmanın konusu olmuştur. Ancak, bu çalışmanın 7. bölümünde, merkez bankası işlemlerine kılavuzluk edecek herhangi bir nesnel kural olamayacağını göstermiştik. Uluslararası paranın altın olduğu durumda bile merkez bankasının, faiz oranları ve kendi pasiflerinin arzı konusunda dikkate değer bir takdir gücü vardı. Takdir yetkisinin yerine, sözgelişi, para arzının uzun dönemli ekonomik büyüme hızına uygun olarak düzenli bir oranda artırılması gerektiğini savunan parasalcı ilkeyi geçirmek, para arzının esnekliğini inkâr ettiğinden aslında istikrarsızlığı artıracak bir reçete sunmak olur. Dahası, artış hızı düzenli tutulacak 'para'nın içine nelerin dâhil olduğu son derece belirsizleşmiştir: Hızla değişen finans sistemi, satın alma ya da gömüleme aracı olarak kullanılabilecek yeni finansal araçların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Dalgalı döviz kurlarının, para ile finansın toplumsal kontrolünü daha uygulanabilir kılmasıyla birlikte mekanik para teorisinin öne çıkması, uzun düşüşün paradokslarından biridir. Yine de, hükümetlerin pratikleri, para arzını kontrol ederek ahenkli ekonomik büyümeyi sağlamanın mümkün olmadığını göstermiştir. Düşüş derinleştikçe, döviz kuru istikrarsızlığı ve geçici spekülasyon balonlarının ortaya çıkması şiddetlenmiştir. Parasalcılık ya da neoliberalizm savunucuları, şüphesiz bunu hayal etmemişlerdi. Bu arada, çalışan insanlar, ekonomide finansal spekülasyon ile istikrarsızlığın neden olduğu kemer sıkma politikalarının, işsizliğin ve daha da adaletsiz bir hâl alan gelir-servet bölüşümünün yükünü taşımak zorunda kalmışlardır.

8.3.4 İstikrar Yeniden Sağlanabilir mi?

1973 sonrasının olağanüstü istikrarsızlığını azaltmak, özellikle çetin bir sorundur. Şimdi, istikrarın sağlanması için başvurulabilecek beş genel seçeneği kısaca ele alacağız.

Dünya Merkez Bankası

Seçeneklerden biri, bir dünya merkez bankası kurmaktır. 1944'teki Bretton Woods müzakereleri sırasında ilk defa Keynes'in dile getirdiği bu fikir, Bretton Woods sisteminin aldığı nihai biçimin başlıca sorumlusu olan Amerikan tarafınca reddedilmişti. Günümüz kapitalizminde, devasa çokuluslu şirketlerin faaliyetleriyle öncülük ettikleri ekonomik uluslararasılaşmanın durmaksızın gelişmesi, ulusal devletlerin para otoritelerinin etkin iktisat politikaları izlemelerini zorlaştırmıştır. Bu koşullarda, belki de meşruiyetini bir çeşit küresel yurttaşlık kavramından alacak küresel bir para otoritesi, parasal istikrarsızlıkla mücadele edecek küresel politikaları uygulamaya geçirebilir. Aynı otoritenin, dünyanın birçok yerinde yaşanan yoksulluk ve

ekolojik kriz gibi diğer toplumsal-iktisadi sorunlarla da ilgilenmesi söz konusu olabilir.

Ancak, etkili bir küresel para otoritesi, her ulus-devletin, kendi iktisat politikasını formüle etme gücüne kaçınılmaz olarak ciddi sınırlamalar getirecek, ulus-devletler arasında yakın ve ahenkli işbirliğinin olmasını gerektirecektir. Mevcut kapitalist ulus-devletler arasında iktisadi ve siyasi güç farklarının çok fazla olduğu dikkate alındığında, gerçekçi olmaktan son derece uzak bir seçenektir bu. Böyle bir otoritenin kurulmasına yönelik bazı ilerlemeler kaydedilse bile, hegemonyacı kapitalist güçlerin, kendi menfaatlerini kollamak üzere karar alma sürecine hâkim olmaları muhtemeldir. Hegemonyacı kapitalist güçlerin hâkim olduğu mekanizmalarla formüle edilecek para politikasının, başta daha güçsüz ülkelerde yaşayanlar olmak üzere, dünya genelinde çalışan insanların menfaatlerine hizmet etmeyeceği açıktır.

Bölgesel Bütünleşme

İstikrarın artırılmasını sağlayabilecek, daha olası bir yol, Avrupa Birliği (AB) ve Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA) örneklerinde görüldüğü gibi birçok ülkenin bölgesel bütünleşmeye gitmesidir. Böylece, ortak bir para otoritesi oluşturulmaya çalışılabilir ve bu otorite de, ortak bir mübadele ve ödeme aracı yaratılmasıyla sınırlı da olsa, bölgesel para düzenine istikrar kazandırmaya çaba gösterir. Örneğin, AB'nin şu anki politika amacı, ortak para birimini yönetecek Avrupa merkez bankasını yakın gelecekte hayata geçirmektir. Bu öneriye karşı, sıklıkla sosyalistlerle işçi örgütlerinin öncülüğünde tabandan ciddi bir muhalefet yükselmiştir. Genelde düşünüldüğünün aksine bu karşı çıkış, gerici bir nitelik taşımamaktadır. Para politikasının tek bir AB otoritesi tarafından kontrol edilmesi, ulus-devletin yerel işsizliği azaltma ya da çalışan insanların iktisadi refahını gözetecek maliye-para politikaları benimseme gücünü önemli ölçüde engelleyecektir. Bu arada, tek para otoritesinin politikalarını dolaysız ve dolaylı pek çok yolla etkileyebilen kapitalist sınıf, hem üretim kapasitesinde hem de finansal varlıklarda yatırım seçeneklerini çoğaltmanın keyfini sürecektir.

Dahası, ahenkli ekonomik büyümeyi teşvik etmesi pek mümkün olmayan bölgesel bütünleşme, eşit olmayan gelişme ve bütünleşmenin maliyetlerinin adaletsiz bölüşülmesi sorunlarını daha da ağırlaştırabilir. Farklılaşan enflasyon oranları ve kapitalist ülkeler arasında rekabet gücünü artırmada farklı ölçülerde başarılı olunması, tipik olarak, döviz kurlarında dalgalanmalara ve para politikalarında değişmelere neden olur. Bütünleşme, bu son ikisinin de önünü keserek, grup içerisindeki eşit olmayan gelişmenin gerginliklerini, yerelde üretim kapasitesi düşüşleri ve artan işsizlik olarak ortaya çıkmaya zorlayacaktır. Bu ise eşit olmayan gelişmeyi şiddetlendirecektir. Bunun so-

nucunda, ulus-devletin gücünü kullanarak, bölge içinde işçilerin refahında görülecek eşitsizlikle başa çıkmak çok daha zorlaşacaktır. Üstelik bölgesel gruplar içinde işçilerin menfaatlerini başarıyla savunacak çokuluslu işçi örgütlenmeleri henüz mevcut olmadığından, Avrupalı işçilerin hâlihazırda para birliğine karşı çıkmaları doğal bir gelişmedir. Bu, ulusalcı bir gericiliğe işaret etmek şöyle dursun, çalışan insanların yakından hissettikleri, kendi menfaatlerini doğrudan etkileyecek politikaların belirlenmesinde kontrolü bütünüyle kaybedebilecekleri kaygısını yansıtmaktadır.[127]

Altına Geri Dönüş

Uluslararası ödeme aracı olarak altına geri dönülmesi ya da Bretton Woods'a benzer, sabit döviz kurlarıyla birlikte kısmen altına dayanan bir sistemin benimsenmesi, bir başka seçenektir. Altın çıpası, tarihi olarak kapitalist ekonomilere görece istikrarlı döviz kurları ve fiyat düzeyleri sağlamıştır. Altına geri dönüş, ilk bakışta gözüktüğü kadar anakronik değildir –özellikle de kapitalist ekonominin tarihsel gelişiminde, daha fazla piyasa rekabetini getiren tersine bir yöneliş olduğunu aklımızda tutarsak. Ancak, altını yeniden uluslararası ödeme aracı olarak kullanmak için, bazı temel zorlukların önceden çözüme kavuşturulması gerekir.

Finansal muamelelerin muazzam genişlemesini ve uluslararası ticaretin (daha küçük olmakla birlikte yine de hatırı sayılır ölçüde) büyümesini karşılayabilmesi için mevcut parasal altın stokları artırılmalıdır. ABD'nin, devasa ticaret dengesi açıklarını kapatması ve ana kapitalist rakiplerinden borçlanma eğilimini tersine çevirmesi de gerekecektir. Bretton Woods sistemi deneyimi, aksi takdirde doların altına konvertibilitesini korumanın oldukça sorunlu olacağını göstermiştir. Daha genel olarak, geçmişte altının uluslararası ödeme aracı işlevini etkin bir biçimde görmesi, önce Britanya'nın, daha sonra da ABD'nin iktisadi ve siyasi hegemonyasına bağlı olmuştur (*Pax Britannica* ve *Pax Americana*[*]). Bretton Woods sisteminin çöküşüne yol açan Amerikan hegemonyasındaki aşınma, hoş sonuçlar doğurmamıştır. Uzun düşüş, dünya hegemonyasında fetret devrini temsil eder gibi gözüküyor. ABD'nin hegemonyası yeniden tesis edilmediği müddetçe, bu fetret devrinin ne zaman ve nasıl sona ereceği belli değil. Altına geri dönüş olasılığını dışlamak her ne kadar söz konusu olmasa da, uygulanabilirliği şu an için kesinlikle sorunludur. Son olarak, geri dönüşü başlatmak mümkün olsa bile, bunun çalışan insanlar açısından arzulanır bir şey olup olmadığı da hiç mi hiç belli değildir. Otomatik olarak çalışan altına dayalı bir sistem, reel birikimi ciddi ve olumsuz etkileyerek, fiyatlara istikrar getirir. Sarı madenin katı körlüğüne

* Sırasıyla *Britanya Barışı* ve *Amerikan Barışı –çev.*

başvurmak suretiyle ekonomik yaşamda istikrarın sağlanması, mutlaka güçlü bir siyasi muhalefete yol açacaktır.

Serbest Bankacılık

Merkez bankalarının, paraya verilen ulusal adların ve bankanın yarattığı yasal ödeme aracının feshedilmesi, 7. bölümde ele aldığımız üzere istikrarı artıracak bir araç olarak önerilmiştir. Uzun düşüşte kredi ile finansın kontrol edilememesi, serbest bankacılık argümanını popüler yapmıştır. Serbest bankacılık savunucularına göre finansal istikrarsızlığın, enflasyonun ve genel ekonomik karışıkların asıl nedeni, hükümetin yasal ödeme aracını basma tekelinin, piyasanın işleyişlerinde neden olduğu çarpıklıklarla ilişkilidir. Ancak, serbest bankacılık okulunun, serbest piyasanın içkin ahengine duyduğu iman, birçok açıdan inandırıcı olmaktan uzaktır. İlkin, 7. bölümde belirtildiği üzere, rezervlerin bir yerde toplanması ve banka parası çeşitleri arasında birine öncelik verilmesi, bankacılık sisteminin doğal eğilimidir. İkincisi, ulus-devletler, kayda değer siyasi ve sair şekillerde direnç göstermeden, para çıkarma tekellerinden vazgeçmeyeceklerdir. Üçüncüsü, birçok kurumun birbirine rakip para çeşitlerini serbestçe basması, enflasyona, artan spekülasyona ve ağır finansal krizlere daha az değil, daha geniş bir hareket alanı yaratacaktır. Aynı zamanda, merkez bankalarının lağvedilmesi, kapitalist krizlerin en kötü arazlarını hafifletecek bazı adımları atabilecek kurumları ortadan kaldırmak demek olacaktır.[128]

Kademeli Reform

Son olarak, istikrarı artırma yönünde çarpıcı bir dönüşüm yapmanın imkânsız olduğunu zımnen kabul ederek, mevcut sistemi kademeli iyileştirmelerle şekillendirmek mümkün olabilir. Sınırlı da olsa dolandırıcılığı ve spekülasyonu azaltma potansiyeline sahip olası bazı iyileştirmeler arasında, finansal kurumların faaliyetleriyle ilgili bilgilerin artırılması ve merkez bankalarının, finansal kurumların pratiklerini daha basiretli şekilde düzenlemesi yer alır. Merkez bankaları arasında uluslararası işbirliğinin artırılması, döviz kuru dalgalanmalarını azaltabilir; bununla ilgili olarak ABD'nin, dış ticaret açığının ve devasa borçlanma gereksinimlerinin çaresine bakması elzemdir. Daha zorlayıcı bir mesele olarak, döviz işlemlerine konacak 'Tobin vergisi', küresel ölçekte döviz muamelelerine uygulanabilir.[129] Vergi, uluslararası alım-satımı yapılan diğer finansal araçları kapsayacak şekilde genişletilebilir. Spekülatörlerin, sık sık ve çokça sayıda muamele yaptıkları düşünüldüğünde, her muameleden alınacak düşük oranlı bir vergi bile toplam maliyeti önemli ölçüde yükselterek, döviz ve finans piyasalarında spekülatif faaliyetlerin azaltılmasına yardımcı olabilir.

Uluslararası para düzeninde yapılacak kademeli ve kısmi değişiklikler, öngörülebilir bir gelecekte kapitalist dünya piyasasında istikrarı artırabilecek en gerçekçi olanaktır. Bu, ideal ve arzulanır olandan oldukça uzaktır. Baş belası uluslararası para düzenine destek çıkmak, ne de olsa kendi başına bir amaç değildir. Anarşik işleyişinin, çalışan insanların yaşamları üzerindeki yıkıcı yansımaları, sistemin zayıflıklarına ilişkin teknik tahlillerde ekseriyetle ön plana çıkmaz. Uluslararası para düzeni yeniden inşa edilirken, çalışan insanların genel menfaatleri doğrultusunda parasal süreçlerin demokratik kontrolü daha öncelikli bir konu olmalıdır. Ancak, bu yönlerin dâhil edilmesi, ulusal ekonomi düzeyinde başlamalıdır. Gerek paranın, kredinin ve finansın kontrol edilmesiyle alakalı temel meseleleri idrak etmek, gerekse uygun adımları atmak, insanların büyük çoğunluğun güçleri dâhilindedir.

9

Keynesçiliğin Yükselişi ve Gerileyişi

John Maynard Keynes, 20. yüzyılın en saygın iktisatçısıdır. Çok genç yaşta, Britanya'da ve dünyada iktisat teorisinin en etkili çevrelerine kabul edilmiş, çok geçmeden de iktisadi politika yapımı alanında küresel arenada parlamaya başlamıştı. Keynes, çalışmalarının pratik uygulamalarını savunurken polemiğe girmekten çekinmeyen ilk ve en önemli para teorisyeni idi. Britanya'nın düşün ve siyaset hayatının seçkinleri arasına kabul edilen Keynes, 1930'larda iktisadi ortodoksiye karşı cepheden taarruza geçti (ya da öyle yaptığını düşündü). Steuart geleneği, bankacılık okulu ve Marx'ın unsurları, Keynes'in ortodoksiyi hedef alan saldırısında yeniden su yüzüne çıktılar: Paranın kapitalist ekonomide üstlendiği işlevlerin karmaşıklığı, bilhassa da para gömülemenin önemi; kapitalist birikimin, dengenin bozulmasına ve krize yol açan içkin eğilimi; gelecekle ilgili belirsizliğin ve beklentilerin, kapitalist birikimin izleyeceği yolunu şekillendirmekte oynadığı rol. Tüm bu unsurlar birlikte değerlendirildiğinde, Keynes'in, hem mali hem de parasal bakımdan devletin iktisadi müdahalesine verdiği desteğin mantıki temelini anlayabiliriz.

Keynesçiliğin II. Dünya Savaşı'ndan sonra itibar görmesi, yalnızca Keynes'in düşünsel gücünün değil, 1945'ten sonra dünya kapitalizminin tarihi ve kurumsal dönüşümün de sonucuydu. Keynes'in çalışmalarına Walrasçı genel dengenin unsurlarını katarken onun radikal içeriğini yok eden, neoklasik sentez denilen uzun patlama Keynesçiliği, Keynes'in *Genel Teori*'de* yer verdiği fikirler sistemiyle aynı değildi. Neoklasik senteze göre fiyatlar esnek olduğu sürece kapitalizm krizlerden uzak kalacak ya da isabetli iktisat politikalarıyla uzak kalması sağlanabilecekti. 1970'lerin uluslararası enflasyon

* *Genel Teori: İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi*, çev. Uğur Selçuk Akalın, Kalkedon Yayıncılık, 2. Basım, 2010.

krizi, savaş sonrası Keynesçiliğini inanılamayacak kadar kısa bir zamanda koltuğundan etti. O zamandan beridir, birbirleriyle çekişen birçok akımın Keynesçi ortodoksi öncesi temellere geri dönmüş olmasına karşın, hiçbir düşünce okulu iktisat teorisine egemen olmamıştır. Keynes'in olgunluk dönemi çalışmalarının devrimci amaçları, çağdaş anayolcu iktisattan bütünüyle silinip gitmiştir.

Hume, Ricardo ve nakit okulundan miras alınan temel kavramların dirilişini temsil eden ve para arzının kontrolü sayesinde kapitalist ekonomiye istikrar kazandırılabileceğini savunan bir iktisadi düşünce akımı olan parasalcılık, savaş sonrası Keynesçiliğinin sonunu getirdi. İstikrarı kısa sürede sağlayacağı söylenen parasalcı politika reçetelerinin başarısızlıkla sonuçlanması, teorinin itibar kaybetmesine ve geri çekilmesine yol açtı. Ardından, etkili olan neoliberal (yeni klasik) analiz, akılcı beklentiler ile piyasanın sürekli temizlenmesine vurgu yapmış ve istikrarsızlığı, devletin reel birikim sürecini maruz bıraktığı, öngörülemeyen parasal şoklar üzerinden teorileştirmiştir. Yeni klasiklerin, kapitalist istikrarsızlığın açıklaması olarak ani parasal şoklara yaptığı vurgunun belirgin sınırlarının olması, reel iş çevrimi teorisinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu yeni teori de akılcı beklentileri ve piyasanın temizlenmesini kabul ederken, iş çevrimini, üretim teknolojisindeki öngörülemeyen değişikliklerle teorileştirmeye çalışır. Son olarak, serbest piyasanın işleyişinde istikrarsızlık ile ahenksizliğin süreklilik göstermesi, yeni Keynesçiliğin ortaya çıkışını teşvik etmiştir. Yeni Keynesçiler, serbest piyasanın optimal ve etkin olduğunu genel olarak kabul ederler, ama piyasa başarısızlığının mikroiktisadi nedenlerini de ortaya koymaya çalışırlar. Yeni Keynesçilere göre, piyasa başarısızlığının gerisinde fiyat katılığı vardır. Fiyat katılığı, iktisadi karar birimlerinin risk karşısındaki tutumları ve iş akdinin özellikleri gibi nedenlerden ortaya çıkar.

9.1 KEYNES'İN *GENEL TEORİ*'SİNİN RADİKAL İÇERİĞİ

9.1.1 Say Yasasının Reddi

Genel Teori'yi iki savaş arasında baş gösteren depresyonun en ağır zamanlarında, 1936'da kaleme alan Keynes, ağır işsizliğin temsil ettiği kalıcı emek piyasası dengesizliğine teorik bir açıklama getirmek için Say yasasını reddetti. Keynes (1936, s. 18-21), bu yasayı, Marshall gibi neoklasikleri de dâhil ettiği tüm 'klasik' iktisatçılara mal ediyordu. Keynes'in Say yasasını reddetmesi, iktisadi ortodoksiye yönelik eleştirilerinde radikal bir adımdı, ama klasik ekonomi politik ile neoklasizmi aynı kefeye koyması, aşağıdaki nedenlerle sorunluydu.

Rikardocu klasik geleneğe göre para, meta muamelelerini kolaylaştıran bir şey, esas olarak bir mübadele aracıdır. Mallar aslında mallarla satın alınır; dolayısıyla, kapitalist mübadelenin maddi içeriğini analiz ederken parayı göz ardı etmek mümkündür. Yine bu gelenek, bir bireyin planlanmış harcamalarının (alımlar ya da planlanmış talep), metaların eşit değerdeki planlanmış arzıyla (satış) eşleşmesi gerektiğini açıkça kabul eder. Eğer böyle değilse birey, ya kendisinin ya da bazı başka bireylerin, her dönem aldığı meta değerinden daha fazlasını arz etmesi gibi akılcı olmayan bir beklenti içinde olacaktır. Aynı şey genel düzeyde de geçerlidir: Tüm bireyler için metalara yönelik planlanmış toplam talep (alımlar), planlanmış toplam arza (satışlar) eşit olmalıdır. Elbette genel düzeyde bu ilkenin her meta için karşılanması gerekmez; arz-talep dengesizliği, göreli fiyatların değişmesine yol açarak, piyasa temizleninceye kadar arz ile talebi yeniden ayarlar.

Say yasasının iktisat biliminde bilhassa önemli ve tartışmacı bir konuma sahip olması, planlanmış toplam talep ile arzın zorunlu eşitliğine dayanarak yasanın, efektif (yani parayla desteklenen) talep ile arzın da eşit olduğunu öne sürmesinden kaynaklanır. Metaların dolaysız mübadelesi hakkındaki ya da planlanmış talep ile arz hakkındaki doğru bir ifade, parayla desteklenen talep ile arz hakkındaki taraflı bir sava dönüşmüş olur. Eğer Say yasası doğruysa, bazı piyasalardaki (değeri parayla ölçülen) aşırı talep, daima ve tam olarak (değeri parayla ölçülen) aşırı arzla dengelenir. Bunun, iktisat teorisi açısından yansımaları kapsamlıdır. Her şeyden önce, parasal bir ekonomide tüm mallardan aşırı üretim yapılması ('genel mal bolluğu'), mümkün değildir. 'Mal bolluğu', toplam arzın toplam talebi aşmasına, yani toplam aşırı arzın artı düzeyde olmasına karşılık gelir, ki bu Say yasası ile doğrudan çelişir. Aynı açıdan bakıldığında, üreticilerin planlanmış üretimi eğer tam istihdam düzeyindeyse, bu üretimin tamamı efektif taleple karşılanmalıdır. İlke olarak, ulusal üretimle ulusal gelirin, tam istihdam düzeyinden sapmasını gerektirecek hiçbir sistemli neden yoktur.[130]

Paranın yalın bir mübadele aracı olması, yani para gömülemesinin olmaması, Say yasasının geçerli olması için bir ön koşuldur. Eğer satıcılar, sattıkları metaları para biçiminde tutmayı tercih edebilseydiler, efektif talebin her dönem arza eşit olması gerekmeyecekti.[131] Marx, Say yasasının bu yönünü birçok açıdan eleştirmişti (1905, II. kısım, s. 500-2; 1867, s. 210-20). Bir yerde para, alışı satıştan ayırır ve hiç kimse, sattığı için almak zorunda değildir: Parasal mübadele, nitelik bakımından dolaysız mübadeleden farklıdır. Biraz daha ileri gidersek, kapitalist üretimle mübadele sistemli olarak para gömüleri yaratır, yani sistemli olarak alım yapmadan satışa mahal verir. Üstelik kapitalist koşullarda meta alış-satışlarının çoğu, satmış oldukları için almaları kesinlikle gerekmeyen tüccarlar tarafından yapılır. Lafın özü, metala-

rın para karşılığı satılması (bu metalar, üretimde üretilen artık değeri zaten içerirler), basit takastan niteliksel olarak farklı bir süreçtir. Paranın düzenli biçimde gömülenmesi, kapitalist koşullarda gerçekleşir.[132]

Keynes'in hem Say yasasını reddetmesine, hem de dengenin yokluğu olasılığını inkâr etmenin, Marshall dâhil ondan önceki bütün iktisatçılara ('klasiklere') aynı ölçüde uygulanabileceği iddiasına atıfla, iki ilgili noktadan bahsedilebilir. İlk olarak, Say (hatta Ricardo da), kısa dönemde mal bolluklarının olabileceğini kabul etmişti (Sowell, 1974, s. 38-52).[133] Özellikle Ricardo'ya göre, Say yasasının geçerliliği ve önemi uzun dönemde değerlendirilmelidir: Kapitalist üretimi sınırlayan şey talep değil, gelirin ücret, rant ve kâr arasındaki dağılımına bağlı olan kâr oranıdır (Harris, 1981a, s. 97-101). Aksine Keynes, kısa dönemde toplam üretimin belirlenmesiyle çok daha fazla ilgileniyordu.

İkinci olarak, Ricardo'ya göre kapitalist birikim, nüfusun ekilebilir topraklar üzerindeki baskısı yüzünden durgunlaşma eğilimi gösterir –bu baskı, tarımda marjinal getirileri azaltır, gıdaların değerini yükseltir, reel ücretleri artırır ve böylelikle de kârları düşürür. Say yasası, ancak kâr oranı, kapitalist birikim için uygun bir düzeyde olduğu müddetçe anlamlıdır; kapitalist birikim sırasında kısmi arz-talep dengesizlikleri sürekli olarak düzeltilir. Bunun aksine, neoklasik teoriye göre, emeğe marjinal ürününün değeri verildiği sürece Rikardocu analiz hatalıdır. Üretim faktörleri, göreli fiyatlarının değişmesi durumunda birbirlerinin yerine ikame edilebilirler ve öyle de olur. Bu nedenle, yükselen ücretler, emeğin yerini sermayenin almasına yol açar. Eğer emek işsiz kalıyorsa, bunun nedeni ücretlerin yüksekliği olmalıdır, başka hiçbir nedeni olamaz (Fine, 1980, s. 35). Klasik ve neoklasik teorinin kullandığı oldukça farklı analitik aletler, Say yasası söz konusu olduğunda bu ikisinin aynı görüşte olamayacağını ima eder.

Keynes, parasal bir ekonomide toplam aşırı arzın sıfıra eşit olduğu iddiasını açıkça reddetti –bu tavrının tam içeriği, savaş sonrası dönemde yoğun tartışmalara konu olduğu doğru olsa da. Say yasasını reddetmesiyle ilgili olarak Keynes'in lafzına ve ruhuna en yakın analitik yorumu, 1960'ların 'Keynes'i yeniden değerlendirme' grubu sunmuştur (Clower, 1965; Leijonhufvud, 1967, 1968). Özünde bu iktisatçılar, Keynes'in, alışla satışın sıralı [*ardışık*] niteliğini farz ederek ve miktarın fiyata tepki vermesi yerine miktarın miktara tepki vermesi kavramını kullanarak, Say yasasını reddettiği dile getiriyorlardı. Her bireysel işlemci için arz ile talep, mekânda ve zamanda ayrılır. Toplam planlanmış talep ile arzın eşitliği, ancak bireysel talepler ile arzlar doğru sıralanmışsa, efektif arz ile talebin eşitliğine dönüşebilir. Örneğin, işçiler işsiz kalırsa, tüketim malları üretiminin tamamını satın alamayabilirler; bunun sonucunda kapitalistler, üretim mallarının hepsini satın alamayabilirler ve

işsizlik sürüp gider. Bu koşullar altında ve miktarlarla fiyatlar birbirine duyarlı olmadığı müddetçe, efektif talep zorunlu olarak yetersiz olur. Böylelikle, mallarda aşırı arz ortaya çıkar ve işsizlik gayriiradi olur. Efektif talep artmış olsaydı (sözgelişi üretim malları yatırımında meydana gelen bağımsız bir artış sayesinde), fazladan gelir yaratılacaktı; artan gelir, ilave harcamalara yol açarak, efektif talebi pompalayacak ve geliri daha da artıracaktı. Çarpan diye bilinen bu zincirleme tepkime, efektif talepteki ilk artış, gelir üzerindeki tam etkisini gösterinceye kadar devam edecektir.

Keynes (1936, 19. bölüm), gayriiradi işsizliğin, reel ücretlerin piyasayı temizleyen düzeyin üzerinde olmasıyla ilgisi olmadığında ısrar ediyordu. Efektif talebin yetersizliğinden kaynaklanan işsizlik, işçilerin arzuladıkları istihdam düzeyine erişmelerini imkânsız kılarak, onların efektif tüketimini sınırlandırır. 'Yeniden değerlendirme' grubunun, Keynes'in çalışmalarına ilişkin yorumu, miktarın fiyata tepki vermesinden çok miktarın miktara tepki vermesine öncelik verir. Bu teorisyenler grubuna göre, başlangıçtaki efektif talep eksikliği dengesizliğe yol açar; kendi kendine düzelmesi söz konusu bile olmayan bu dengesizlik, gelirlerin düşmesiyle daha da büyür. Keynes'e göre tam istihdam dengesi, kapitalist ekonomiyi genel olarak karakterize etmez; bunun sebebi, fiyat mekanizmasının bozukluğu değil, efektif talebin sistemli zayıflığıdır.

9.1.2 Para ve Faiz

Kapitalist ekonomide eğer aşırı üretim ve malların aşırı arzı gerçekleşiyorsa, bazı kapitalistler para gömülüyor, yani alım yapmadan satış yapıyor olmalıdır. Kapitalist aşırı üretim krizleri, tipik olarak, birbiriyle bağlantılı satılamamış meta stokları, gayriiradi emek işsizliği ve atıl para stokları unsurlarıyla nitelenir. Bunun tersine, meta akışları eğer toplamda hiç sekteye uğramamış olsa, para gömüleme, iktisat teorisinin önemsiz bir yanı olur. Buna ilaveten, para gömülerini göz ardı eden Say yasası ve paranın miktar teorisi, birbirlerini tamamlarlar. Keynes'in Say yasasını reddetmesi, zorunlu olarak paranın miktar teorisini de reddetmesini gerektiriyordu.

Keynes (1936, 15. bölüm), para tutmaya yol açan üç güdü olduğunu belirtir: Muameleler için (bireyler ve firmalar), ihtiyat olarak ve spekülatif amaçlarla.[134] Bunlardan ilki, mübadele aracı olarak paranın geleneksel işlevidir; dolayısıyla, muamele amacıyla tutulan para, diğer her şey aynıyken, meta üretimiyle doğrudan aynı yönde değişir. İkincisi, üretimin ve mübadelenin maruz kalabileceği önceden kestirilemeyen şoklar karşısında, paranın benzer şekilde iyi bilinen rezerv olma işlevidir. Keynes'in kurama getirdiği bir yeniliği temsil eden üçüncüsü, özgün likidite tercihi teorisinin ya da para gömülemenin temelidir.

Likidite tercihi, paranın bir değer saklama aracı olduğunu, metalarla mübadele edilebilecek ya da gelecekte ödemeleri yapmakta kullanılabilecek toplumsal refahın elverişli bir temsili olduğunu teslim eder. Keynes, paranın bu işlevini para teorisinin tam göbeğine yerleştirerek, mübadele işlevine vurgu yapan ve parayı, meta mübadelesi sürecini örten basit bir peçe olarak gösteren Rikardocu geleneği doğrudan reddeder. Keynes'in gömülemeyi ele alış tarzındaki yenilikçi unsur, bunu spekülasyonla ilişkilendirmesiydi. En likit varlık olan para, meta fiyatlarının ya da finansal varlık fiyatlarının gelecekte düşeceği beklentisiyle tutulabilir. Kapitalist spekülatörler, fiyat düşüşü tehlikesi varsa, paraya yönelerek metalardan ve finansal varlıklardan uzak durabilirler. Aynı şekilde spekülatörler, paraya geçerek, spekülatif kazançlar elde etmek amacıyla nihayetinde metalara ya da finansal varlıklara geri dönüşlerine hazırlık yapabilirler. Spekülatif likidite tercihi, Keynes'in, yetersiz efektif talebe dayanarak Say yasasını reddetmesini tamamlar.

Spekülatif para gömüleme önermesinin ayakta kalabilmesi için faiz oranı teorisi gereklidir. Klasik iktisatçılara göre faiz oranı, paranın miktarıyla ilgisizdir –faiz, toplam kârın bir parçasıdır. Faiz, gelirlerden yapılan (tüketilmeyen reel üretim olarak anlaşılan) tasarrufu, (yine gerisin geri üretime kazandırılan fazla kaynaklar olarak anlaşılan) yatırıma eşitleyen fiyattır aynı zamanda. Öte yandan, Keynes (1936, 13. bölüm) faizin, likidite tercihinin yönlendirdiği para talebini, verili para arzına eşitleyen fiyat olduğunu kabul eder. Keynes'in faiz teorisi, klasik ekonomi politikten farklı olarak, parasal faiz oranı teorisidir. Keynes'in çalışmalarında son derece önemli teorik içermeleri olan bu yeniliği tam anlamıyla kavrayabilmek için öncelikle Keynes'in belirsizlik ve beklentilerle ilgili görüşlerine bakmalıyız. Marx'ın analizi, bu açıdan hem klasik teorisyenlerden hem de Keynes'ten farklı idi. Marx, faizin toplam kârın bir parçası olduğunu kabul ediyor, ama aynı zamanda ödünç verilebilir sermaye arzını talebe eşitleyen fiyat olduğunu da söylüyordu; tipik olarak para biçimini alan bu tür sermaye, tasarruf edilip yeniden yatırım yapılan reel kaynaklarla eş değer değildir. Ancak, Ricardo'da olduğu gibi faiz, paranın miktarıyla ilgisizdir: Paranın miktarını, 2. bölümde incelediğimiz tamamen ayrı etkenler belirler. Marx, paradan ziyade para-sermaye etrafında şekillenen bir parasal faiz teorisi önermişti.

9.1.3 Beklentiler ve Efektif Talep

Keynes'in iktisatta yeni bir teorik sistem kurma girişimi, belirsizliğin ve beklentilerin iktisadi münasebetlerdeki rolüyle ilgili felsefi görüşlerinden ayrı tutulamaz.[135] Olasılığın felsefi doğasıyla yakından ilgilenen Keynes, olasılığı, geleceğin temelde bilinemez olmasıyla ilişkilendiriyordu. Ekonomik faaliyetler, tarihi ve geri döndürülemez zamanda gerçekleştiğinden iktisa-

di karar birimleri, gelecek hakkında beklentiler oluşturmalıdırlar. Ancak, beklentiler, tamamen akılcı bir temelde oluşmaz. Üstelik bunlar, günümüz iktisat teorisinde izin verilen türde beklentiler, yani iyi tanımlanmış bir olasılık dağılımı bağlamında yer alan bir parametrenin ortalama değeri değildir (Keynes, 1973, s. 112-15). Keynes'e göre, insan doğası yüzünden beklentilerin küçümsenemeyecek bir psikolojik yönü vardır. Dahası, beklentiler yalnızca gelecekle ilgili olmayıp, diğer insanların neler beklediklerini ve insanların birbirlerinin beklentileriyle ilgili beklentilerini de kapsar.

Beklentilerin bu doğası ortadayken, Keynes'in faiz oranını, sermayenin değerini, likidite tercihini ve efektif talebi ele alış tarzı, belirgin bir biçimde ortodoks olmayan sonuçlar doğurdu. Kapitalistler, sermayenin marjinal etkinliğine (SME) göre reel varlıklara yatırım yaparlar. SME, kısmen zaman içinde üretim olanaklarının teknik bir sonucuyken, üretilenlerin gelecekte satılması gerektiği için gelecekteki efektif talebe dair beklentilerle de yakından ilgilidir. Dolayısıyla SME, azımsanamayacak bir 'hayvani güdüler' unsurunu (kapitalistlere yatırım yaptıran, gelecekle ilgili içgüdüsel güven) içine alır; yatırımın hacmi arttıkça SME düşer. Kapitalistler, finansal varlıklara da yatırım yaparlar; amaçlarımız doğrultusunda kapitalistlerin finansal piyasalarda yaptıkları alımların, nihayetinde başka kapitalistlerin reel yatırımlarını finanse ettiğini düşünebiliriz. Reel yatırımlar, SME'nin, finansal varlıkları satın alarak kazanılabilecek faiz oranına eşit olduğu noktaya kadar devam eder.

Likidite tercihi ve finansal piyasalardaki beklentiler, yatırımın belirlenmesinde çok önemli bir rol oynarlar. Faiz oranı, (bugünkü değerin iskonto edilmesi yoluyla) finansal varlıkların değeriyle ters yönlü ilişkilidir. Eğer kapitalistler, faiz oranının yükseleceğini bekliyorlarsa, finansal varlıklara yatırım yapmaktan kaçınır, bunun yerine para tutarlar. Böylelikle, likidite tercihi artar. Yani, faiz oranı SME'ye eşit olsa bile kapitalistler sermayelerini para olarak gömülediklerinden, yatırım tam istihdam düzeyinde olmayabilir. Çok düşük faiz oranlarında bu etki, yatırımların sınırlanmasında belirleyici olabilir; faiz oranlarının artması durumunda maruz kalacakları zararlardan kaygı duyan kapitalistler, likit parayı gömülerler. Bu durum, düşük faiz oranlarının illaki efektif talebi artırması gerekmediği görüşünü destekleyen bir kavram olan 'likidite tuzağı'nı ifade eder.

Üstelik nicel açıdan efektif talebin en önemli unsuru olan bireysel tüketim, psikolojinin yasalarına tabidir: İnsanlar zenginleştikçe, gelir artışlarının giderek daha küçük bir oranını tüketme eğilimi gösterirler. Azalan marjinal tüketim eğilimi, tam da toplumsal üretme kapasitenin büyüdüğü zamanda efektif talebi zayıflatır. Bu psikolojik eğilim, (psikolojik 'hayvani güdülere' de dayanan) yatırımlara bel bağlamayı daha da önemli hâle getirir ve tam

istihdama ulaşılmasında, likidite tercihinin (başka bir psikolojik büyüklük olan) faiz oranı üzerindeki etkisini belirleyici hâle getirir. Fiyat esnekliği, Keynes'in analizinin özüyle tamamen ilgisizdir.

9.1.4 Bir Değerlendirme

Keynes'in efektif talep ve işsizlik analizi, (üretimin teknik koşulları, ücretler, kâr oranı ve rant temelinde) uzun dönem üretim düzeyinin belirlenmesiyle alâkadar olan Rikardocu klasizmden onu açıkça ayırır. Keza, üretim faktörlerine marjinal ürünleri verildiği sürece gayriiradi işsizliğin hiçbir anlam taşımadığı neoklasizmden de ayırır onu. Keynes, kapitalist ekonominin işsizlik yaratma temayülünü açıklarken, başrolü para gömülemeye veriyordu. Ayrıca, efektif talebin eksikliğine ve paranın rolüne yapılan vurgu, devletin kapitalist birikime bilinçli müdahalesine mantıki gerekçe de sağlar. Kamunun (vergi salarak, borçlanarak ya da itibari para çıkararak finanse edilen) doğrudan harcamaları, efektif talebi canlandırıp istihdamı artırabilir. Para politikası, özellikle de (*Genel Teori*'de tipik olarak hükümetin kontrolünde olduğu varsayılan) para arzındaki bir artış da faiz oranını düşürür ve yatırım artışlarını teşvik ederek, efektif talebe biraz daha destek olabilir. Böylece, hükümetin, savaş arası dönemde yaşanan depresyon felaketine aktif şekilde tepki vermesinin teorik temeli sunulmuş olur.

Ancak Keynes, istihdam, faiz ve paranın genel teorisini yazdığını iddia ediyordu; katkılarını bu açıdan değerlendirmek gerekir. Çalışmasının çarpıcı yanlarından biri, toplam büyüklüklerin davranışının, bireysel büyüklüklerin toplamının davranışından farklı olduğu bir makroiktisat teorisi inşa etmesiydi. Marksizm istisna olmak üzere, Keynes'ten önce ve sonra iktisat teorisi, kapitalist ekonomide toplam düzenliliklerin, bireysel iktisadi davranışın akla getirdiğine aykırı olabileceği görüşünü bir türlü sindirememiştir. Kapitalist üretimle mübadelenin özünde tahmin edilemez ve bilinemez niteliğe sahip olduğunu haklı olarak vurgulayan Keynes, bunu bir istikrarsızlık kaynağı olarak görüyordu.

Yine de Keynes'in, klasik ekonomi politikle kıyaslanabilecek bir kapitalist ekonomi teorisi geliştirmeyi başaramadığı açıktır.[136] Keynes'in, neoklasizmin öznel değer teorisine bel bağlaması, bu başarısızlığın temel nedenidir. Ricardo'nun ufak hacimli bir kitapta görkemli bir mantık yapısı kurabilmesi, yalnızca iktisadi düşüncenin dev şahsiyetlerinden biri olmasından değil, analitik yorumlarını cisimleşmiş emek olarak değere yaslamasından ötürü idi. Ricardo'nun, bölüşüm yasalarıyla ilgili görüşümüz ne olursa olsun, değer cephesinde sağlam temelleri olduğu şüphe götürmez. Keynes, üretim faktörlerinin marjinal üretkenliğe göre ödüllendirilmesiyle ilgili marjinalizmin ulaştığı sonuçlar sanki kendi sonuçları açısından hiç önem taşımıyormuş

gibi davranarak, marjinalizme dayanan bir radikal iktisat kurmaya kalkıştı. Savaş sonrası dönemde marjinalizm sonunda zafer kazandı ve fiyat esnekliğinin, Keynes'in miktarlarla efektif talebe yaptığı vurguya karşı tekrar üstünlük sağladığını gösterdi.

Keynes'in beklentilerle belirsizliği makroiktisat teorisine dâhil etmesine gelince, memnuniyet verici bir gelişme olsa da iki zayıf yönü vardır. İlk olarak, analizi, ne ekonomik karar alma çerçevesi içinde açıklanabilen, ne de iktisadi kategoriler kullanılarak analize katılabilen, tamamen psikolojik bir unsuru içerir. Bu, iktisadi analiz için tatmin edici olmayan bir temeldir. İkinci olarak, Keynes'in beklentilerle ilgili görüşü, finansal piyasa faaliyetlerinin ağır izini taşır. Sermaye piyasası spekülasyonuna özgü olan, (bilhassa faiz oranının belirlenmesinde) beklentilerle ilgili beklentilere vurgu yaparken, bu açıkça görülebilir. Ancak, sermaye piyasası, iktisadi karar birimlerinin beklentilerini oluşturmalarıyla ilgili sonuçlara ulaşılması açısından son derece dar bir toplumsal zemin sunar. Beklentilerin bireyler ve işçiler arasındaki oluşumunu teorileştirmek için iktisat teorisinin gerek belirsizliği, gerekse belirsizliğin psikolojik içermelerini çok daha geniş ve toplumsal açıdan daha bilinçli bir şekilde ele alması gerekir.

9.2 NEOKLASİK SENTEZ

II. Dünya Savaşı'ndan sonraki uzun yükseliş, 8. bölümde gösterdiğimiz üzere kapitalist birikimin lehine olan nesnel koşulları temel alıyordu. Önde gelen kapitalist ülkelerde hükümetlerin Keynesçi talep yönetimini benimsemeleri, patlamada pek etkili olmamıştı. 1930'lardaki ilk talep yönetimi örnekleri, kapitalist birikimi desteklemekte o kadar da başarılı gözükmemişti (Mattick, 1969, 12. bölüm). Genel olarak devlet, kamu harcamalarının gayri safi yurtiçi hâsıla içindeki payını sürekli artırarak ve gelişmiş kapitalist dünya genelinde birçok kilit sanayiyi millileştirerek, savaştan önce bile iktisadi faaliyetlerde önemli bir rol üstlenmeye başlamıştı. II. Dünya Savaşı bu eğilimi belirgin biçimde hızlandırdı ve süreç içinde 1930'ların depresyonunu çözüme kavuşturdu. Dahası, başta bazı Avrupa ülkeleri olmak üzere, savaştan sonra halkın refah devleti oluşturulması talebi, Keynesçiliğin etkisinin değil, halk arasında daha eşitlikçi bir topluma duyulan özlemin bir sonucuydu.

Yine de, özgüvenin ve coşkunun hissedildiği 1950'li ve 1960'lı yıllarda Keynesçilik efsanesi iyice yerleşti. Keynes'in *Genel Teori*'si üzerine Hicks'in (1937) pedagojik amaçlı özetine dayanan ve Hansen (1949, 1953), Modigliani (1944), Samuelson (1947) ile başka yazarların sistemli hâle getirdikleri, tepeden tırnağa akademik bir teori sistemi iktisatta kuruldu. Yeni 'bilimsel' ve giderek matematikselleşen iktisat sayesinde yetkililerin, iktisadi krizleri

ve depresyonları artık ortadan kaldırabildiklerinin hayal edilmesi, dönemin koşullarında doğaldı. Kendine fazla güvenen bu ideolojinin, 1970'lerin başlarında patlak veren küresel krizden sonra hızla çökmesi, fikirlerin her zaman maddi bir temelinin olması gerektiği iddiasının çarpıcı bir tezahürüdür.

Savaş sonrası dönemin Keynesçi iktisadının ana dayanak noktası, kuşaklar boyu iktisatçılara öğretilen IS-LM modeliydi. Kapalı bir ekonomi, mal piyasası ve para piyasası arasında analitik olarak ikiye bölünür. Faiz-gelir eksenlerinden oluşan alanda aşağı eğilimli bir çizelge olan IS, mal piyasasında dengeyi temsil eder ve yatırımların tasarruflara eşit olduğu noktaların birleşiminden oluşur. Yatırımın faiz esnekliği düştükçe ve çarpan değeri küçüldükçe, IS çizelgesi dikleşir. Benzer şekilde, yine faiz-gelir alanında yukarı eğilimli bir çizelge olan LM, para piyasasında dengeyi temsil eder ve para talebinin para arzına eşit olduğu tüm noktaların birleşiminden oluşur. Para talebinin gelir esnekliği arttıkça ve faiz esnekliği azaldıkça, LM çizelgesi dikleşir. Bu iki eğrinin kesiştiği yerde genel denge ortaya çıkar. Fiili dengenin, teorik olarak tam istihdamla çakışıp çakışmayacağı, fiyatlarla ilgili varsayıma bağlıdır. Eğer fiyatların tam esnek olduğu varsayılırsa, kapitalist firmaların miktar kısıtlarına tabi olarak çalıştıkları da belirtilmediği müddetçe, işsizliğin olması pratikte mümkün değildir. Tam fiyat esnekliği ve miktar kısıtlarının olmadığı veriliyken, işsizlik zorunlu olarak reel ücretlerin düşmesine yol açar, ki bu da emek piyasasında dengeyi yeniden sağlar. Düşen reel ücretler, kapitalist üretimi genişlemeye teşvik eder ve toplam talep eksikliğini giderir. Ancak, fiyatlar esnek değilse, özellikle de nominal ücretler aşağı doğru 'yapışkan' ise, reel ücret düşüşleriyle işsizlik ortadan kaldırılamaz. Toplam talepteki eksiklik hallolmaz ve tam istihdamın altında kalan bir denge durumu ortaya çıkar.

Devletin efektif talep yönetimi, bu şemada çok önemli bir yer tutar. Eğer ekonomi, toplam talep eksikliği ve 'yapışkan' fiyatlar yüzünden tam istihdamdan düşük bir yere saplanıp kalmışsa, devlet genişlemeci maliye politikası benimseyebilir, yani kendi harcamalarını artırarak, toplam talebi doğrudan yukarı iter. Başka bir seçenek olarak devlet, genişlemeci para politikası da benimseyebilir, yani para arzını artırıp faiz oranını düşürerek, özel yatırımları destekler ve toplam talebi canlandırır. Modelin sınırları dâhilinde, isabetli maliye ve para politikası karışımlarıyla, toplam talep eksikliğini her daim çözümlenmesini ve tam istihdama ulaşılmasını engelleyecek hiçbir neden yoktur. Genişlemeci politikaların nasıl finanse edileceği, yani vergilerin, borçlanmanın ya da para yaratmanın doğuracağı sonuçlar göz önüne alındığında, durum oldukça çetrefilli bir hâl alır, ancak meselenin özü bundan etkilenmez.

İlave analitik sonuçlar olarak, tam istihdama yaklaştıkça fiyatların artmaya başladığı ve tam istihdamın aşılması durumunda bu artışın daha da hızlandığı varsayılabilir. Dolayısıyla, genişlemeci maliye ve para politikaları, işsizliği bir miktar enflasyon pahasına gideriyormuş gibi gözükür. Eğer genişlemenin ölçüsü yanlış değerlendirilirse ya da efektif talep her halükârda dirençliyse, enflasyon görece şiddetlenebilir. Bu gibi durumlarda hükümet gidişatı tersine çevirmeli, daraltıcı maliye ve para politikalarını benimsemelidir. Kapitalist ekonominin yönetilebilen bir varlık olduğu ve hükümetin, işsizlikle enflasyon arasında tercih yapması gerektiği anlayışı, Phillips eğrisi kavramıyla daha da güçlendi. Phillips'in 1958 tarihli çalışmasından kaynaklanan eğri, kapitalist ekonominin temel ampirik düzenliliğini, yani enflasyon artıkça işsizliğin azaldığını ve bunun tersini yakalamayı amaçlar. Dolayısıyla hükümet, ekonomiyi, arzulanan işsizlik-enflasyon bileşimine doğru yönlendirmek için gereken araçlara ve ampirik bilgilere sahip gözükür.

Tam istihdam ve birikim krizlerinin önlenmesi gibi temel öneme sahip meselelerin çözüme kavuştuğunu düşünen iktisat teorisyenleri, büyük ölçüde anlamsız olan IS ve LM eğrilerinin eğimi tartışmasına büyük enerji harcadılar. IS düzleşip LM dikleştikçe, maliye politikasının toplam talep üzerindeki etkisinin azaldığı argümanı, resmi Keynesçiliği eleştirenler arasında rağbet görüyordu. Öte yandan, IS dikleşip LM düzleştikçe, toplam talebi artırmakta maliye politikası daha etkili oluyordu; Keynesçiler genel olarak bu IS-LM görüşünü destekliyorlardı. Uç bir durum olarak, çok düşük faiz oranlarında LM'nin tamamen düz olduğu dile getiriliyordu. Bu, 'likidite tuzağı' idi: Çok düşük düzeyde seyreden faiz oranlarındaki bir artışın, ellerinde tuttukları finansal varlıklardan büyük sermaye kayıplarına uğramalarına neden olacağından kaygılanan kapitalistler, sınırsız miktarda para tutmaya hazırdırlar. 'Likidite tuzağı' durumunda para politikası bütünüyle etkisizleşir.

Maliye politikasının ne kadar etkili ve önemli olduğuyla ilgili olarak IS-LM modelinden elde edilen teorik sonuçlar, fiyatların esnekliğine ilişkin varsayımlara bağlıdır. Bu, Keynes'in niyetine büsbütün terstir: O, reel ücretlerin, piyasayı temizlediği varsayılan düzeyi aşmasına bağlı olmayan bir kapitalist işsizlik makroiktisadı geliştirmeye çalışmıştı. Savaş sonrası dönemin resmi Keynesçiliği, Keynes'in gayriiradi işsizlik teorisi ile standart piyasa temizleme analizini birleştirmenin, kapitalist fiyat sistemindeyken mümkün olmadığını üstü kapalı bir şekilde kabul ediyordu. Dahası, kapitalist ekonomiye ilişkin en gelişmiş soyut formülleştirmelerde, aşağıya doğru esnekliğe bir ölçüde izin verilmesi hâlinde, kapitalist ekonominin kendiliğinden tam istihdama yöneleceği de açıkça dile getiriliyordu. İşsizlik karşısında fiyatlar düştüğü zaman, bireylerin gerçek refahını yükselir –ister para balanslarının, isterse finansal varlıkların fiyatlara oranla değeri olarak ölçülsün. Bireysel

tüketim, gelirin yanı sıra refaha da bağlı olursa, gerçek refahın yükselmesi tüketimin de yükselmesi, dolayısıyla efektif talebin de yükselmesi anlamına gelir. Tam anlamıyla Patinkin'in (1965) analiz ettiği reel balans (Pigou) etkisi, kapitalist ekonominin, likidite tuzağı faiz oranları kalıcılık gösterse bile asla işsizliğin olduğu bir dengeye saplanıp kalamayacağını iddia eder. Keynesçi işsizlik, fiyatlarla ücretlerin aşağı doğru katılığından ortaya çıkan özel bir durumdur.[137]

9.3 BÖLÜNMÜŞ ORTODOKSİNİN GERİ DÖNÜŞÜ

1973-4'ten sonra, hükümet politikasının etkileyemediği (hatta muhtemelen olumsuz etkilediği) yüksek enflasyon ve artan işsizlik bileşkesi, büyük patlama döneminin resmi Keynesçiliğinin ölüm fermanı oldu. 8. bölümde tartıştığımız kriz, mevcut emek gücüne oranla sermayenin aşırı birikmesinden ileri geliyordu; yüksek birincil ürün fiyatları ve Bretton Woods'un çöküşüne eşlik eden finansal istikrarsızlık işin tuzu biberi olmuştu. Uzun patlamanın sonu, kapitalist birikimin müzminleşen güçlüklerinin başlangıcına işaret ediyordu: Şiddetlenen finansal istikrarsızlığın karakterize ettiği uzun düşüş başlamıştı. Bu bağlamda, iktisat teorisinin birçok akımı, resmi Keynesçiliğin boşalttığı koltuğa oturmak için yarışa tutuşmuştu. Görünürdeki farklılıklarına karşın, bu teorik akımlar ortak bir zemini paylaşırlar. Her şeyden önce, kapitalizmin özü itibariyle ahenkli ve dengeleyici bir doğası olduğunu kabul ederler. Kalıcı ve kitlesel işsizlik, düşük büyüme oranları ve durağan reel ücretler karşısında anayolcu iktisat teorisi, bilindik ideolojik sığınağına geri çekilerek, serbestçe işleyen kapitalizmin sahip olduğu varsayılan faydalı etkilerini tekrarlayıp durmaktan başka bir şey yapmaz. Bu bakımdan şu anki düşüş, Keynes'in ekonomi ortodoksisine karşı radikal çıkışını doğuran savaş arası dönemin depresyonundan oldukça farklı olmuştur.

Parasalcılık, temel mesajını daha 1950'lerin sonlarında beyan eden Milton Friedman ile ilişkilendirilir. Friedmancı parasalcılık, savaş sonrası kapitalizminin koşullarında paranın miktar teorisi geleneğinin yeniden dirilmesini temsil eder. Friedman'ın para hakkındaki teorik çalışmasının en önemli kısmı, miktar teorisini, para talebi teorisi olarak formüle etmesidir. Friedman'a göre (1956) reel para balansları talebi, aralarında reel gelir, servet (hem beşeri hem de maddi) ve farklı varlıklarla ilgili çeşitli getiri oranlarının da bulunduğu çok sayıda değişkenin bir fonksiyonudur. Dahası parasalcılar, reel para balansları talebinin ampirik olarak istikrarlı olduğunu öne sürerler; görece az sayıda değişken kullanarak tahmin edilebilir ve ani dalgalanmalar göstermez. Aynı zamanda, bankacılık sisteminin rezerv arzını merkez bankaları kontrol ettiği (ya da edebileceği) için nominal para

balansları arzının otonom olduğu varsayılır. Nominal para arzını yetkililer belirlediğine ve reel para balansları talebi bağımsız (ve istikrarlı) olduğuna göre, nominal gelir değişiklikleri, nominal para arzı değişiklikleriyle orantılı olmalıdır. Bundan şu sonuç çıkar: 'Enflasyon her zaman ve her yerde parasal bir olgudur' (Friedman, 1970); yani para arzı, üretim artışından daha hızlı büyüdüğünde ortaya enflasyon çıkar.

Friedman'ın (1953) iktisadi metodolojik yaklaşımı, arsız bir olguculuktur [*pozitivizm*]: Teorinin sonuç ve kestirimleri ampirik olarak doğrulanabilir olduktan sonra, iç tutarlığı falan önemli değildir. Bu doğrultuda Friedman ile Schwartz (1963, 1982), nominal gelirdeki değişikliklerin çoğunlukla otonom para arzındaki değişikliklerce yönlendirildiğini ifade eden temel parasalcı kanının doğruluğunu kanıtlamak amacıyla, ABD ile Britanya'da parasal olguların tarihiyle ilgili kapsamlı bir çalışma yaptılar. Beklendiği üzere iddialarını kanıtladıklarını açıkladılar. Friedman ile Schwartz'ın çalışması, finansal kurumlar ile tarihe ilişkin yapay bir bakışı olduğu gerekçesiyle yoğun eleştirileri maruz kalmıştır (örneğin Tobin, 1970).[138] Parasalcıların ampirik çalışmalarının büyük bir bölümü de tartışma konusu olmuştur (Desai, 1981, 4. bölüm).

Friedman (1968), enflasyon ile işsizlik arasında istikrarlı bir ödünleşmenin varlığını inkâr ederek, resmi Phillips eğrisi görüşüne de meydan okudu. Friedman'a göre uyarlamalı [*adaptif*] beklentiler, ücret tespitinin çok önemli bir bileşenidir: Bir sonraki dönemin beklenen ücretlerinin cari ücretlerden sapması, son dönemin beklenen ücretleri ile cari ücretleri arasındaki farkın belli bir oranıdır. Uzun dönemde enflasyon ile işsizlik arasında ödünleşme olmaz, bunun yerine işsizlik, anlamının belirsizliğine karşın günümüz teorisinde standart hâle gelmiş bir kavram olan 'doğal' oranında gerçekleşir. Keynesçiliğin genişlemeci talep yönetimi, işsizliği 'doğal' oranının altına indirmeyi başarabilir, ama yalnızca kısa dönemde. Politika, esas itibariyle işçileri kandırıp, reel ücretlerinin gerçekte olduğundan daha yüksek olduğunu düşünmelerini sağlayarak etkili olur. Ancak, işçilerin beklentileri çok geçmeden gerçekliği yakaladığı zaman işsizlik, 'doğal' oranına geri dönmeye başlar. Bu bağlamda işsizlik ancak iradi [*gönüllü*] olabilir. Gerçekte işçiler, reel ücretlerin düşündüklerinden daha az olduğunu anlar anlamaz işlerinden ayrılmayı seçerler. Genişlemeci politikanın yegâne kalıcı sonucu, artan enflasyon oranı olur.

Parasalcıların pratiğe yönelik önerileri arasında talep yönetiminin terk edilmesi ve yıllık para arzının istikrarlı bir oranda artırılması, geriye kalan her şeyin kapitalist piyasaların serbest işleyişine bırakılması vardı. 1970'lerin ortalarına gelindiğinde, resmi Keynesçiliğin gözden düştüğü ve hızla artan enflasyonun ortaya çıktığı dikkate alındığında, ileri kapitalist ülkelerde para-

salcılık geçici de olsa etkisini müthiş artırdı. Para arzının sıkı sıkıya kontrol edilmesi politikası, 1970'lerin sonları ile 1980'lerin başlarında Britanya'da Thatcher ve ABD'de Reagan hükümetleri tarafından bir süreliğine benimsendi. Bu politika, başta (finansal istikrarsızlıkla yeniliğin hüküm sürdüğü yeni ortamda) hükümetin sistemli olarak para arzı hedeflerini tutturamadığı İngiltere'de olmak üzere, başarısızlıkla sonuçlandı. Parasalcı politikaların başarısızlığı karşısında Friedman (1981), tahmin edilebileceği gibi parasalcı teoride hiçbir yanlışlık olmadığı cevabını verdi: Tek sorun, bunu uygulamaya geçirecek merkez bankalarının yetersizliği idi. Yine de, sıkı para politikasının reel birikime dayattığı ağır resesyonist etkinin yardımıyla 1980'lerin başlarında enflasyon düştü.

Para arzının kontrol edilememesi sonucunda Friedman parasalcılığının itibar kaybetmesi, Robert Lucas'ın en önemli temsilcisi olduğu yeni klasik iktisadın yükselişine zemin hazırladı. Beklentilerin uyarlamalı şekilde ele alınmasına karşı çıkan yeni klasik iktisat, ilk kez Muth'un (1961) analiz ettiği 'akılcı' [*rasyonel*] beklentileri destekler. Bu kavram çeşitli şekillerde formüle edilir; belki de bunlardan en kapsamlısı, iktisadi karar birimlerinin beklentilerini oluştururken mevcut tüm bilgileri kullandıkları ve sistemli hatalar yapmadıklarıdır. Yeni klasik iktisat, denge durumundayken akılcı bireylerin öznel beklentilerinin, bizzat teorisyenlerin formüle ettikleri matematiksel iktisat modelinin 'hakiki' beklentileriyle örtüştüğünü öne sürerek, bu iddiayı uç noktalara çeker. Deyim yerindeyse ortalamaya vurulduğunda, karar birimlerinin iktisadi değişkenler hakkındaki beklentileri, teorik ekonomi modelinin özellikleriyle teyit edildiği üzere doğrudur. Yeni klasik iktisadın formüle edişlerinin doğru olmakla kalmayıp, aynı zamanda insanların da bunun doğru olduğunu bildiklerini iddia eden bu şaşılacak ölçüde dar olan iktisadi akılcılık anlayışı, günümüz teorisinde iktisadi beklentileri analiz ederken kullanılan hâkim yaklaşım durumuna gelmiştir. Gerek Keynes'in karmaşık ve felsefi açıdan derinlikli beklentileri, gerekse Friedman'ın uyarlamalı beklentileri, anayolcu teorik çalışmalarda önemlerini yitirmişlerdir.

Yeni klasik ekonomi, piyasanın temizlenmesinin süreklilik gösterdiğini, yani dengenin sistemli olarak bozulmadığını da vurguladılar. Fiyatlar tam esnektir ve tüm piyasalarda dengesizlik hızla, daha doğrusu anında giderilir. Yeniden hortlatılan Say yasasının bu özel biçimi, eski resmi Keynesçilikle, hatta dengesizliğin uzun zaman dilimlerinde devam etmesinin mümkün olduğunu kabul eden Friedman'ın parasalcılığıyla tam bir karşıtlık oluşturur. Piyasasının sürekli temizlenmesi, işsizliğin bütünüyle iradi olduğunu ima eder –işsizliğin son yirmi yıldır yüksek düzeylerde seyrettiği ortadayken tuhaf bir iddia. Akılcı beklentiler ile piyasanın sürekli temizlenmesinin birlikteliği, aşağıda ele alacağımız üzere, gerek ürün arzıyla, gerekse ekonomi-

de devlet müdahalesinin rolüyle ilgili oldukça güçlü sonuçlara ulaşılmasına neden olur.

Lucas'a göre (1972, 1973), firmalar kendi mallarının fiyatlarını bilirler, ama diğer fiyatların hareketini ancak gecikmeli olarak görebilirler. Dolayısıyla firmalar, fiyat değişikliklerinin ürünlerine olan talepte gerçek bir kaymayı yansıtıp arz cephesinde tepki vermeyi mi gerektirdiğine, yoksa arzın tepki vermesinin gerekmediği genel hareketlerden mi ibaret olduğuna karar vermelidirler. Firmalar bu ikinci durumu yanlışlıkla ilkiyle karıştırabilir ve üretimlerini, 'doğal' düzeyin altına ya da üstüne çekebilirler. Ancak, hata yaptıklarını er geç anlayan firmalar, 'doğal' üretim düzeyine geri dönerler. Firmalar sistemli olarak hata yapmadıklarından, daha önce karşılaştıkları bir nedenden ötürü genel fiyatlar hareket ettiğinde üretim düzeylerini değiştirmeyeceklerdir. Bunun, devletin ekonomide rolüyle ilgili önemli içermeleri vardır: Devlet politikası, eğer etkili olacaksa, iktisadi karar birimlerini sürekli olarak 'gafil avlamalıdır'.

Örneğin, genişlemeci para politikası uygulanacağının önceden ilan edilmesi, karar birimlerinin enflasyonu öngörüp hem ücretlerle hem de sattıkları malların fiyatlarıyla ilgili uygun adımları atmalarını sağlar. Sonuç olarak, gerçekleşen fiili enflasyonun işsizlik ve üretim üzerinde hiçbir etkisi olmaz. Yalnızca beklenmeyen enflasyonla sonuçlanacak ani parasal şoklar, üretimle istihdamı 'doğal' düzeyinden uzaklaştırabilir. Ne var ki bu etki uzun ömürlü olmaz, çünkü karar birimleri eninde sonunda hatalarının farkına varırlar. Kısacası, yeni klasik iktisat, devlet politikasının üretimi ve işsizliği etkilemekte tamamen kifayetsiz olduğunu iddia eder (Sargent ve Wallace, 1975, 1976).[139] Aslında, kapitalist ekonominin gözlenen istikrarsızlığı, geçmişte izlenen yanlış para politikasının sonucudur büyük ölçüde. Devletin yapabileceği en iyi şey, ahenkli ve kendi kendini dengeleyen bir süreç olan kapitalist birikimin işleyişine müdahale etmekten kesinkes kaçınmaktır. Anayolcu iktisat teorisi, 1970'li ve 1980'li yıllarda kapitalist birikimin derinleşen ve ağırlaşan sorunları karşısında, yapılacak en iyi şeyin kapitalizmi kendi hâline bırakmak olacağı kabilinden neoliberal bir argüman ortaya atabilmiştir ancak.

1980'lerin ortasına geldiğimizde, kapitalizmin kalbinin attığı topraklarda istikrarsızlığın bir türlü önlenememesi, yeni klasik iktisadın beklenmedik parasal şoklara (ve buna istinaden politika etkisizliğine) yaptığı vurgunun, iktisat teorisyenleri arasında eski cazibesini yitirmesine yol açtı. Ne de olsa, yeni klasik iktisadın başlıca mesajı, iktisadın biraz anlamsız bir düşünsel uğraşı olduydu. Kydland ve Prescott (1977, 1982), Long ve Plosser (1983) ile bağdaştırılan reel iş çevrimleri teorisinin gelişimi, bu yeni duruma gösterilen bir tepkiydi. Bu teori, akılcı beklentilere, piyasanın sürekli temizlenmesine, işsizliğin iradi doğasına ve para politikasının anlamsızlığına yaptığı vurguy-

la yeni klasik iktisatla ortak bir zemini paylaşıyordu. Bu bakımdan reel iş çevrimi teorisi, serbestçe işleyen kapitalizmin doğal olarak ahenkli ve kendi kendini dengeleyici olduğunu savunan neoliberal geleneğin bir parçasıdır. Yine de teori, teknolojideki ani değişikliklerin hem üretimde hem de toplam arzda şoklara yol açabileceğine ve bir bütün olarak ekonomiye dalgalanma davranışı getirebileceğini dile getirir.

Reel iş çevrimi teorisinin bu hâliyle bir kapitalist çevrimler teorisi olmadığı vurgulanmalıdır, çünkü kapitalist ekonominin özünde ahenkli olduğunu kabul eder. Teorinin tek yaptığı, rastlantısal bir şoka maruz kaldığı takdirde reel birikimin zorunlu olarak sergileyeceği dalgalanmaları formüle etmektir. Dahası, reel iş çevrimi teorisyenlerine göre parasal etkenler, kapitalist istikrarsızlıkta sadece tali bir rol üstlenirler; aslında parasal büyüklükler, reel kapitalist birikimin asli ilişkilerine içseldirler. Politika önerileri göz önüne alındığında, bu ekolün hakiki neoliberal referansları iyice belirginleşir. Üretim ve istihdam dalgalanmaları, iktisadi karar birimlerinin, beklenmedik (özellikle de üretim teknolojisiyle ilgili) şoklara karşı gösterdikleri akılcı tepkilerinden kaynaklandığına göre, devlet bu konuda hiçbir şey yapmamalıdır. Ardından, akıllara durgunluk verici bir sonuca ulaşırlar: Kitlesel işsizlik var olsa bile, gözlenen işsizlik düzeyleri, dış şoklara cevaben belirli bir uzun dönemli [*seküler*] eğilim doğrultusunda hareket eden tam istihdamı temsil eder aslında.

Hem yeni klasik iktisadın hem de reel iş çevrimi teorisinin teorik derinlikten yoksun olması, hükümetlere anlamlı politika önerileri sunmaktan aciz olmalarıyla birlikte değerlendirildiğinde, yeni, Keynesçi iktisat denilen Keynesçiliğin kısmen yeniden canlanmasına katkıda bulunmuştur. Neoliberal geleneğin vaaz ettiği çaresizliğe tepki olan bu yaklaşım, henüz bir düşünce okulu olmayı hak etmiş değildir. Yeni Keynesçi iktisadın ana özelliği, fiyatlar tam esnek olmadığından, piyasaların sürekli olarak ve anında temizlendiği argümanını reddetmesidir. Yeni Keynesçiler, her şeyden önce iş akdinin kurumsal özelliklerini kullanarak, nominal ücret ve fiyat katılıklarını teorilerine dâhil etmişlerdir. Ücret sözleşmeleri görece uzun zaman aralıklarında geçerli olma eğilimindedir; bu, ücret pazarlıklarının maliyetli ve kesintili bir süreç olması nedeniyle iktisadi faaliyetlerin lehine olan bir durumdur. Ayrıca, oligopolcü piyasalarda da fiyat katılıkları olabilir: Firmaların fiyatları düşürmesi, satışları artırabilir ama aynı zamanda hasılatı da düşürür (Akerlof ve Yellen, 1985). Başka katılıklar da (örneğin reel ücretlerde ve üretimde) tartışılmıştır. Katılıklar, bilgi asimetrilerinden, dışsallıklardan ve piyasaların bölünmüşlüğünden kaynaklanan piyasa başarısızlıklarıyla bir araya geldiklerinde, üretimle istihdamın optimal düzeyin altında kalmasına neden olabilir (Mankiw ve Romer, 1991).

Yeni Keynesçi akım, henüz tam olgunlaşmamış olmasından bağımsız olarak, hem savaş sonrasının resmi Keynesçiliğine, hem Keynes'in kendisine nazaran derinden derine muhafazakârdır. Serbestçe işleyen kapitalist sistemin, doğal olarak ahenkli bir toplumsal düzen olduğunu dile getiren egemen ideolojik varsayıma meydan okumayıp, ahengi sağlayan eğilimlerin kendilerini ifade etmelerini engelleyecek kısmi koşulları ortaya koymakla yetinir. Bu yaklaşımdan çıkan politika önerileri, emek piyasası katılıklarını azaltmak için iş kanunun ve ücret mevzuatının yeniden düzenlenmesinde olduğu gibi, benzer şekilde kısmi ve bölük pörçüktür. Tam istihdamı amaçlayan talep yönetimi, yeni Keynesçilerin önerileri arasında yer almaz. Keynes'in parayla finans alanındaki radikal ve köklü mirası, terk edilmiştir.

Sonuçta, 1973 sonrasının bitmek bilmeyen düşüşü, iktisat teorisi alanının parçalara bölünmesiyle sonuçlanmıştır. Savaş sonrası Keynesçiliği hızla ortadan kaybolmuş ve yerini, tarihi anlamda hiçbirinin özellikle ağır basmadığı bir dizi rakip teoriye bırakmıştır. Kitlesel işsizlik, istikrarsızlık ve yaşam standartlarının yerinde saymasıyla yüz yüze kalan anayolcu teori, geçtiğimiz yirmi yılın önemli bir kısmını, sanayi kapitalizminin ahenkli, yararlı ve baştan aşağı optimal niteliklerini vurgulamakla geçirmiştir. Keynes, işsiz kalanların piyasada geçerli ücretten çalışmaya hazır oldukları hususunu dikkate alacak bir kitlesel işsizlik teorisi geliştirmeye çalışırken, günümüz iktisatçıları ise işsizlerin çoğunlukla çalışmamayı seçtiklerine birbirilerini ikna etmekle uğraşıp duruyorlar. Ancak, iktisat teorisinin savları, kemer sıkma politikalarını uygulama ve reel ücretlere saldırma çabasındaki çeşitli hükümetlere gerçeği gizleyecek ideolojik bir örtü sağlamıştır. Bu arada, 1970'lerin ortasından itibaren, başta para ve finans alanı olmak üzere, kapitalist birikimi niteleyen belirgin ahenksizlik şiddetini azaltmadan sürmüştür. Bu istikrarsızlığın çalışan insanların yaşamları üzerindeki etkisi, iktisat teorisinin pek ilgisini çekmemiştir. Günümüz iktisat teorisi, ekonomi ile toplumun durumuyla ilgili fikir kıtlığını telafi etmek için giderek karmaşıklaşan matematik tekniklerine gömülmeyi seçmiştir. Bu noktada, aynı anda hem muazzam karmaşık hem de bütünüyle yanlış olan Kopernik öncesi dönemin astronomisiyle karşılaştırma yapmak yerinde olacaktır. Ekonomi politik, özellikle de Marksist kolu, anayolcu teorinin teknik karmaşıklığına sahip olmayabilir, ama günümüz kapitalizminin parasal ve finansal istikrarsızlığına ışık tutabilecek bir sosyal bilim olmaya hâlâ devam etmektedir.

10

Post-Keynesçi Para Teorisi

Savaş sonrası dönemin resmi Keynesçiliği, Keynes'in belirsizliğe, kapitalist girişimcinin 'hayvani güdüleri'ne ve para tutmanın psikolojik unsurlarına yaptığı özgün vurguyu büyük ölçüde göz ardı etti. Keynes'in yetiştiği radikal ortamın hâlâ gözle görülebildiği Britanya'da, Keynes'in iktisat anlayışı ile resmi Keynesçiliği birbirinden ayrı tutmak genel bir uygulama idi. Dahası, bankacılık okulu geleneği de Britanya'da politika yapımında ve akademik yaşamda güçlü bir etkiye sahipti. Bu iktisadi düşünce akımları, post-Keynesçiliğin ortaya çıkmasına vesile oldular.

Post-Keynesçilik, büyük çeşitlilik gösteren düşünsel üretimiyle 1970'lerin ortasından itibaren iktisadi düşüncenin önemli bir akımı olmuştur.[140] Kendilerini Keynes'in hakiki mirasçısı olarak gören iktisatçıların yanı sıra Kalecki'nin makroiktisadi yaklaşımının, Sraffa'nın yeni Rikardoculuğunun ve Marksizmin daha radikal takipçilerini cezbetmiştir. Post-Keynesçi analizin kapsamı, aralarında iktisadi metodoloji analizi, yatırım-tasarruf teorisi ve bölüşüm teorisinin de bulunduğu geniş bir alana yayılmıştır.[141] Ancak, akımı oluşturan bileşenlerin birbirine benzemeyen doğası, tutarlı ve açıkça teşhis edilebilir post-Keynesçi politika önerilerinin oluşmasını engellemiştir.[142] Post-Keynesçilik, pek çok iktisatçının, anayolcu iktisadın biçimciliği ile muhafazakârlığı karşısında kapıldığı derin hayal kırıklığını yansıtan bir eleştiri olarak kalmıştır. Ancak, kapitalist ekonominin geleceğine ilişkin alternatifler sunmaktaki yetersizliğine karşın, hem çeşitli radikal düşünce akımlarına, hem de Anglosakson dünyasında kapitalizmin alternatif iktisadi analizlerine nefes alma imkânı sağlamıştır.

Post-Keynesçilik, Nicholas Kaldor'un, Milton Friedman'ın egemen parasalcığıyla çatıştığı 1970'li ve 1980'li yıllarda ilk kez para teorisine damgasını vurdu. Britanya'da Radcliffe Raporu'nun (1959) parlayan yıldızlarından olan Kaldor, çığır açıcı katkılarında (1970, 1980, 1982, 1985), parasalcılığı açıkça nakit okulu geleneğiyle ilişkilendiriyordu. Bu bölümde, Marksist para teo-

risiyle ortaklıklarına ve farklılıklarına bilhassa odaklanarak, post-Keynesçi teoriyi, anayolcu para teorisinin özgün bir eleştirisi olarak değerlendireceğiz.[143] İlk önce para ile kredinin post-Keynesçi teorideki destek ayaklarını ele aldıktan sonra, para arzının içsel [*endojen*] olduğuna dair post-Keynesçi iddiayı tartışacağız.

10.1 BELİRSİZLİK, ZAMAN VE PARA

10.1.1 Genel Denge Teorisinin Eleştirisi

Hahn (1982, s. 1), para ve enflasyon üzerine verdiği ünlü derslerinin ilkinde şunu iddia ediyordu:

> Paranın varlığının, bir teorisyen için doğurduğu en ciddi zorluk şudur: En gelişmiş ekonomi modelinde bile ona uygun bir yer bulunamaz. En gelişmiş model elbette Walrasçı genel dengenin Arrow-Debreu uyarlamasıdır. Geleceğe yönelik, akla gelebilecek ve koşullu tüm sözleşmelerin mümkün olduğu bir dünyanın, özünde değersiz olan paraya ne ihtiyacı olması ne de onu istemesi.[144]

Hahn, parasal bir ekonomi modeli hazırlamanın asgari gereksiniminin, her gün alım-satımın olması gerektiğini de belirtmişti. Model, tüm muamelelerin zamanın tek bir noktasında tamamlandığı Walrasçı ekonomi yerine 'sıralı' ekonomi türünde olmalıdır. Bu, fiyat beklentilerinin nasıl oluştuğuyla ilgili bir teoriye ihtiyacımız olduğu anlamına gelir. Böyle bir modelde para, bugün ile gelecek arasındaki bağ olma işlevini üstlenerek, değer saklama aracı olarak kendine yer bulur. Ancak, Hahn'ın işaret ettiği üzere bu koşullar altında bile dengenin tekliği garanti altında değildir. Teorisyenler, parayı, belirsizliğe karşı bir tedbir ve değer saklama aracı olarak resmederek, belirsizliğe de yer açabilirler, ama dengenin tekliği yine de garanti edilemez. Paranın, diğer mallara nazaran birtakım müstesna özellikleri olduğu teorik olarak gösterilmedikçe, genel denge modellerinde paranın sağlam bir yeri olamaz.

Menger'in (1892) uzun süre önce fark ettiği üzere, mübadele aracının, biçimsel genel denge analizine mantıken dâhil edilmesi bilhassa zorlu bir sorundur. Clower (1967), yalnızca paranın malları satın alabildiğini, yani malların mallarla satın alınamadığını ifade eden müstesna özelliği kabul ederek, bir çözüm getirmeye çalıştı. Ancak, bu önermenin, genel denge analizi sınırları içerisine nasıl dâhil edileceği hiç mi hiç açık değildir. Hahn'ın (1982, s. 21) tercih ettiği çözüm, paranın, alım-satımlarda muamele maliyetlerini azalttığı idi: Para malları, malların malları satın aldığından daha ucuza satın alır. Sıralı alım-satım ile maliyetlerin asgariye indirilmesi bileşimi, genel denge teorisyenlerinin, mübadele aracını modellerine sokarken kullandıkları standart bir yöntem hâline geldi (örneğin, Kiyotaki ve Wright,

1989; Iwai, 1996). Ancak, Hahn'ın da kabul ettiği üzere, genel denge teorisi, mübadele sürecinde muamele maliyetlerinin nasıl ortaya çıktığını gösteremez (Hahn, 1982, s. 23). Bu nedenle, daha en başta paranın neden genel kabul gördüğünün, analitik olarak tatmin edici bir açıklaması yoktur. Olsa olsa, herkesin parayı kabul etmesi durumunda, para kullanan karar birimlerinin, ticareti doğrudan yapanlara nazaran malları daha ucuza satın alabilecekleri gösterilebilir. Bu, özünde döngüsel bir argümandır: Para neden özeldir? Para olduğu için!

Paranın ekonomik rolüyle ilgili post-Keynesçi tartışmalar, tam da paranın, Hahn'ın genel denge analizinde olmadığını belirttiği yanlarını vurgular. Bu alanda post-Keynesçi teorinin büyük kısmını şekillendiren kişi olan Davidson'a göre (1972a, 2. ve 3. bölümler) dünya, geleceğin bilinmez oluşu anlamında belirsizlikle nitelendirilir. Girişimciler ve hane halkları, üretim, yatırım ve tüketim planlarını, bu belirsizlik ortamında şekillendirirler. Aynı zamanda ekonomi tarihi, geriye döndürülemez zamanda var olur; bu nedenle, değiştirilmesi imkânsız geçmiş, ekonomik planların yapıldığı sahnenin arka planını oluşturur. Bir yanda değer saklama aracı olarak, öte yanda mevcut dayanıklı yatırım malları stoku olarak para, bugün ile gelecek arasında köprü kurmanın yöntemleridir. Ancak, Davidson'a göre değiştirilemeyen geçmiş ile bilinemeyen gelecek arasında köprü kurmanın en önemli yolu, para cinsinden ifade edilen sözleşmeler kurumudur. Dolayısıyla para, sözleşmelerin denkleştirilmesi ve nihayetinde de sonlandırılmasını kolaylaştıran bir ödeme aracı (genel bir mübadele aracı) işlevi de görür. Davidson, önemini birçok yerde vurguladığı (örneğin, 1982, 2. bölüm; 1972b, 1978) bu yaklaşımı, genel denge teorisine saldırırken kullanmıştır. Parasal ilişkilerin karakterize ettiği 'gerçek dünya', tam istihdam dengesine götürecek bir eğilimden yoksundur. Para, gerek üretim esnekliği, gerek diğer mallarla ikame esnekliği, gerekse mübadele ile değer saklama aracı arasındaki transfer masrafları ihmal edilebilir düzeyde olan herhangi bir şey olabilir.

Dow (1984), Davidson'un yaklaşımının kilit unsurlarını, genel denge analizi metodolojisini hedef alan genel eleştiriye dâhil etmeye çalışmıştır. Dow'a göre Keynes'in kökten farklı iktisat yaklaşımının teorik temellerini, değer saklama aracı olarak para, beklentilerin belirsizlik altında oluşturulması ve düşünsel zaman yerine tarihi zaman sağlıyordu.[145] Üstelik bu unsurlardan her biri, diğer ikisini zorunlu olarak gerektirir. Toplumlar tarihi zamanda varlıklarını sürdürürler, yani karar alınırken mutlaka belirsizlik vardır ve belirsizlik kısmen parada ifade edilir. 'Neredeyse her toplumun bir biçimde para kullanması, başlı başına belirsizliğe verilen bir tepkidir. Sözleşmelerin, ara meta olan para cinsinden ifade edilmesi, belirsizliğin, alıcı ile satıcı arasında paylaşmasına imkân verir' (Dow, 1984, s. 19). Dow'a göre para, mua-

meleleri zamanda ve mekânda ayırarak, belli alımları kuşatan belirsizlik azalıncaya kadar bu muamelelerin sonuçlanması erteleyebilir. Para, sözleşmeler sisteminin, finansal aracılığın ve kredi yaratmanın ortaya çıkmasına da izin verir. Finans sistemi giderek karmaşıklaştıkça, finansal varlık çeşitleri çoğalır ve karar birimleri, reel sermaye ile finansal varlıkların beklenen getirileriyle ilgili yargıda bulunmak zorunda kalırlar. Likidite tercihi, yatırım kararlarının alınmasında önemli bir unsurdur.

Böylece, paranın iktisadi faaliyetlerdeki temel rolünü ele alan post-Keynesçi teorik analiz, 'sıralı zaman', belirsizlik ve geleceğe ilişkin beklentileri kullanır. Aynı zamanda, post-Keynesçilik, takasın herhangi bir yerde ya da zamanda egemen olduğunun gösterilemeyeceğini savunarak, paranın teorik açıdan dolaysız mübadeleyle ilişkilendirilmesine karşı çıkar. Walrasçı genel denge analizi son tahlilde bir takas ekonomisi teorisi olduğu için post-Keynesçi bakış, genel dengenin reddedilmesi anlamına gelir. Dolayısıyla, iktisadi yeniden üretimi, paranın yalnızca kolaylaştırdığı, kendi kendine yeterli bir madde mübadelesi olarak gören ilkenin kendisi de tartışmaya açılmış olur. Hahn (1982, s. 34), bu neoklasik ilkeye 'para yanılsamasının olmaması aksiyomu' diyordu: 'Karar birimlerinin eylem ve planlarını belirleyen amaçları, hiçbir nominal büyüklüğe bağlı değildir'. Davidson (1982, s. 62-5), yaklaşımının geri kalanıyla tutarlılık içinde, paranın 'yansızlığı'nı da reddettiğini düşünerek, 'gerçek büyüklükler aksiyomu'nu reddediyordu.[146]

10.1.2 Para, Belirsizlik ve Özel Mülkiyet

Gelecekle ilgili belirsizliğin ve geri döndürülemez zamanın, beşeri koşulların kaçınılmaz yönleri olduğunu dile getiren post-Keynesçi argüman, şüphesiz ki geçerlidir. Ancak, insan toplumlarının yeniden üretiminde, bunlarla başa çıkmanın başlıca yönteminin para kurumu, hatta bundan ziyade para sözleşmeleri kurumu olması gerektiğini ima edecek hiçbir şey yoktur. Ananeler, hukuk, hiyerarşi, siyasi otorite ve toplumsal itibar, geri döndürülemez zamanla ve belirsizlikle başa çıkmayı hedefleyen aynı ölçüde yaygın toplumsal pratiklerdir. Belirsizliğe verilen toplumsal tepkiler, çeşitli biçimler alabilir. Bir alışkanlık olarak gıda maddesi ve hammadde stokları tutma; ürünün, üretim ile tüketim arasındaki dağılımının yasal olarak dayatılması; beklenmedik ölçüde düşük ya da yüksek gerçekleşen ürünün, hiyerarşiye ve toplumsal itibara göre bölüşülmesi, bu biçimlerden bazılarıdır. Belirsizliğe verilen bu toplumsal tepkilerin bazılarının özü, kapitalist koşullarda da aynıdır; örneğin, tarımsal ürün stokları oluşturulduğu ya da gelecekte yatırımların malzemesi olarak kullanmak amacıyla alışılmış talebi aşan miktarda üretim yapıldığı zaman. Öte yandan, belirsizliğe karşı kapitalist tepkilerin aldığı biçim, aslında parayla ilgili mülahazaların etkisi altındadır. Örneğin,

bu tepkiler, faiz oranındaki değişmeler ya da para gömüleri tutmadaki değişmeler olarak ortaya çıkabilir. Ancak, kapitalizmin özgül toplumsal yapısını yansıtan bu parasal biçimler, insan varoluşunun değişmez koşulu değildirler.

Dahası, para, iktisadi faaliyetleri kuşatan belirsizliği büyütür aynı zamanda. Piyasa kanalıyla örgütlenen ekonomilerde, üreticilerle tüketiciler arasındaki dolaysız, sıklıkla kişisel ve geleneksel hâle bürünmüş bağlantının yerini paranın dolaylı bağlantısı alır. Dini, hiyerarşik, ailevi ve benzeri çizgilerde görece kesinlik sergileyen bölüşüm, yerini metaların para karşılığında riskli satışından elde edilen parasal gelirleri temel alan, belirsizliğe bulanmış bölüşüme bırakır. Paranın alım-satımı (ve buna eşlik eden spekülasyon ve sahtekârlık) da işin içine girdiğinde, belirsizlik daha da büyür ve üretimle ticaret hakkında hiçbir şey bilmeyen uzman bir para simsarları sınıfı ortaya çıkar.

Daha da temelde kapitalist ekonomi, kapitalizmin altta yatan toplumsal ilişkilerine özgü belirsizliğe sebebiyet verir. Kapitalist birikim, işçilerin sömürülmesiyle artık değer yaratılması üzerinde kuruludur. Bu sürecin esasları, emek değer teorisinin 'reel' temeline dayanarak analiz edilebilir –paranın, yansız bir toplumsal olgu olduğu anlamına gelmez bu. Kapitalizmin tarihi özgüllüğünün ve sınırlamalarının farkında olan Marksist iktisat, reel birikimin özünde çevrimsel hareket etme, krizler üretme, dolayısıyla da iktisadi karar alımını kuşatan belirsizliği şiddetlendirme eğilimi taşıdığını örneklerle gösterir. Parasal olguyu iktisadi analize katmak için kapitalist yeniden üretimin 'reel temeli'ni mutlaka toptan reddetmek gerekmez. Aynı zamanda, kapitalist para, kredi ve finans mekanizmasının, kapitalizme özgü belirsizliği yaratıp büyütmede çok önemli bir rol oynadığı gösterilebilir. Bilhassa kredi-paranın, reel kapitalist birikim üzerinde derin yansımaları vardır; süreç içerisinde farklı zamanlarda birikimi teşvik ettiği gibi aksatması da söz konusudur.

Wray'in (1990), paranın takastan ortaya çıktığını savunan 'ortodoks' görüşe saldırarak giriş yaptığı etkili kitabını kısaca değerlendirerek, bu konuya biraz daha eğilebiliriz. Wray'e göre takasın, tarihte önem taşımış bir olgu olduğunu gösteren hiçbir kanıt bulunmamaktadır.[147] Aksine para, özel mülkiyet kurumu ortaya çıktığında boy göstermişti. Wray'in görüşü, 2. bölümde tartışıldığı üzere parayı takasla ilişkilendirmenin, parayla ilgili antropolojik araştırmaları görmezden gelmek olduğunu belirten Heihnsohn ve Steiger'in (1987, 1989) çalışmalarına dayanır. Meta mübadelesinin iktisadi analizinin aksine, iktisadi muamelelerin temeli aslında mülkün tek taraflı olarak başkalarına ödünç verilmesinde yatar. Özel mülkün sahibi açısından bakıldığında, mülkün iadesi artı gerekli değer artışıyla ilgili kaçınılmaz bir belirsizlik vardır. Sonuçta, Wray'e göre para, mülkün ödünç

verilip geri alınması için güvenli bir zemin sağlayan bir hesap birimi olarak ortaya çıkar. Kısacası, kredi muameleleri esas piyasa olgularıyken, para bir hesap biriminden ibarettir.

2. bölümde ortaya koyduğumuz üzere, tarihte hesap birimi olarak paranın, mübadele aracı olarak paradan önce ortaya çıktığını gösteren hiçbir kanıt yoktur. Bunun dışında, Wray'in analiziyle ilgili ana teorik sorun, özel mülkün tarihi olarak özgül bir terim olmasıdır. Kapitalist özel mülkiyet, üretim sürecinde doğrudan çalışmayan bir sınıfın, üretim araçlarının çoğuna sahip olması üzerine kuruludur. Dolayısıyla, destekleyici unsurları, Asya'nın haraççı tarım toplumları ile eski çağların köle sahibi toplumlarını bir yana bırakalım, feodal özel mülkiyetten bile nitelikçe farklıdır. Bu nitelikçe farklı türdeki özel mülklerin sahiplerinin, mülklerinin farklılaşmamış 'öndelenmesi'nin yarattığı benzer toplumsal ilişkilere girebileceklerini iddia etmek düpedüz saçmalık olur. Özel mülkiyet, paranın ortaya çıkışının teorik temeli olarak iş göremeyecek, karmaşık bir kavramdır. Doğrusu, Wray'in usulü, tarihte bilinen tüm özel mülk biçimlerini kapitalizmdeki ile özdeşleştirir.[148] Bu yaklaşımın aksine meta mübadelesi süreci, Marksist paranın kökeni analizinin vurguladığı üzere, altta yatan toplumsal yapıları aşan bir evrenselliğe sahiptir; özgür köylüler, köleler, zanaatkârlar ya da ücretli işçiler, kim tarafından üretilmiş olursa olsun, metalar hâlâ alınıp satılacak şeylerdir. Bu, farklı toplumlar içindeki tikel üretim ilişkilerine bakmaksızın, tarihte meta muamelelerinin, bu toplumlar arasındaki temas noktalarında ortaya çıkışına da uygun düşer.

Wray (1990, 1. bölüm), paranın, özel mülkün ödünç verilmesini kolaylaştırmak için ortaya çıktığı görüşüne dayanarak, satılacak malları üretmek için işçilerin tutulmasını gerektiren kapitalist üretimi ele alır. Süreç zaman aldığından kapitalist, geçim araçlarını artı hammaddeleri en başta öndelemelidir. Dolayısıyla, kapitalist ya kendi kaynaklarını kullanacak ya da diğerlerinden borçlanacaktır (ki bu, gelecek belirsiz olduğundan, kapitalistin kaynakları üzerine biraz koyarak iade etmesi gerektiğini ifade eder). Para, süreci kolaylaştıran hesap birimi olarak görünür:

> Özetle, para bir bilanço kalemidir ya da harcama akımını finanse eden bir hesap birimidir. Birisinin, gelecekteki alım gücünü bugüne aktarmasıyla yaratılır ve belirsiz bir dünyada, beklenen ve beklenmedik ödeme taahhütlerinin yerine getirileceğinin sigortası olarak tutulabilir, çünkü genel olarak kabul gören bir alım gücü biçimidir ve herkesin kabul ettiği bir borç ödeme aracıdır (Wray, 1990, s. 13).

Wray'in ulaştığı sonuç, analizinin temeliyle tutarlıdır: Kredinin paradan önce gelmesinin ötesinde, tüm paralar aslında kredi-paradır. Bu ifade düpedüz yanlıştır, çünkü hem meta-paranın hem de itibari paranın, kredi-paradan önce geldiğine dair bolca kanıta sahibiz ve bunlar, bir bilanço süreci

aracılığıyla yaratılmazlar. Bu olgu, aşağıdaki çelişkili ifadelerin açıkça gösterdiği gibi Wray'in analizinde aşılması imkânsız zorluklar doğurur:

> İlk para biçimi olan kredi-para, hesap birimi olarak yaratılmıştı. Piyasaların daha sonraki gelişimi, paranın mübadele aracı olarak kullanılmasına yol açtı. 1. bölümde tartışıldığı üzere, hesap parası giderek meta-parayla ölçülür oldu (a.g.e., s. 54).

Ama öte yandan:

> Dolayısıyla, eski toplumlarda kredi-paranın neredeyse esamesi bile okunmuyordu ve modern öncesi dünyanın ancak sonuna doğru önem kazandı (a.g.e., s. 31).

Keza:

> Ne ilginçtir ki kredi-para, meta-paranın gelişmesine yol açtıktan sonra kapitalizm öncesi toplumlarda önemini yitirir (a.g.e., s. 54).

Paranın neden var olduğu sorusu, belirsizlikten ve zamanın geri döndürülemezliğinden bahsederek cevaplanamaz. Neoklasiklerin para muammasına yaklaşımlarındaki zayıflığın, parayı meta mübadelesiyle ilişkilendirmekten kaynaklandığını ileri süren post-Keynesçi iddia da tatmin edici olmaktan uzaktır. İktisadi yeniden üretimde bir yeri olması için paranın, diğer mallara nazaran müstesna bir özelliği olmalıdır; üstelik bu özellik, bizzat meta mübadelesi işlemlerinden zorunlu olarak ortaya çıkmalıdır. Neoklasik teorinin asıl zayıflığı, daha en baştan metaların birbirleriyle dolaysız mübadele edilebildiğini varsaymasıdır. Bu, neoklasik teorisyenleri parayı, meta mübadelesi sürecini kolaylaştıran bir araç olarak türetmeye cesaretlendirir. Ama metalar birbirleriyle dolaysız olarak ve hemen mübadele edilebiliyorlarsa, para asla bunlarla ilişkisinde müstesna bir özelliğe sahip olamaz.

Marksist değer biçimi teorisi, bunun aksine paranın yaradılışını, metanın asli niteliği temelinde açıklar: Özgül bir kullanım değeri olan başka bir metayla mübadele edilme talebi. 2. bölümde tartıştığımız üzere bu talep, mübadele edilmek istenen metaya dolaysız mübadele edilebilirlik atfederek, diğer metayı eş değer biçimine çevirir. Bundan hareketle, diğer metalarca genel eş değer olarak seçilen bir metanın, dolaysız mübadele edilebilirliği tekeline alması teorileştirilebilir. Marksist para analizine göre para, tarihi olarak yalnızca diğer metalarla ilişki içinde var olur ve faydalı meta ürünlerine nazaran müstesna bir konumda bulunur. Dolaysız mübadele edilebilirliğin taşıyıcısı olan para, mübadele aracı, gömüleme aracı ve ödeme aracı (kredi ilişkilerinin temeli) olarak meta ekonomisinde her yerde kullanılır. Bu elverişli konumdan baktığımızda, hem neoklasik hem de post-Keynesçi para kavramları dar ve tarihsel olmaktan uzaktır.

Paranın, meta mübadelesinin özelliklerinden mantıken türetilmesi, yaygın takasın tarihi varlığına kesinlikle bağlı değildir. Tam tersine, paranın

aynı zamanda dini, törensel ve geleneksel kullanımlarının da olduğu kapitalizm öncesi toplumlarda, mübadelenin önem taşımadığı görüşüyle de tamamen tutarlıdır. Para ile mübadelenin birbirinden ayrılamayacağını söylemek, avlayıcı-toplayıcıların doğal durumda karşılaştıkları zaman paranın ortaya çıktığını iddia etmek anlamına gelmez (elbette yaptıkları soyutlamaların zamandan bağımsız olarak geçerli olduğuna inanan bazı neoklasikler böyle olduğunu düşünebilirler). Bu, daha çok paranın, insan toplumunun yeniden üretiminde temel bir şey olmadığını iddia etmektir. Marksizm, karmaşık ve kavrayıcı bir şekilde, paranın aslında insanın doğayla münasebetinde bir peçe olduğunu kabullenir. Genel denge analizi benzer bir noktaya dikkat çeker ama paranın, iktisadi yeniden üretim üzerinde fiilen yapabileceği etkiyi büyük ölçüde göz ardı ederek, bunu ahmakça bir tarzda yapar. Öte yandan post-Keynesçi yaklaşım, parayı tüm insan toplumlarının dokusuna katarak, genel dengenin zorluklarını aşmaya kalkışır. Meta mübadelesinin neden para kullanmayı gerektirdiğini açıklamak için, insanın tüm iktisadi faaliyetlerinin zorunlu olarak para ve kredi aracılığıyla yapıldığını varsayan post-Keynesçilik, fındığı balyozla kırmaya çalışır.

10.2 PARA ARZININ İÇSELLİĞİ

10.2.1 Kaldor'da Para Arzının İçselliği

Post-Keynesçi içsel para arzı teorisini sistemli olarak ilk ortaya koyan Kaldor oldu. Kaldor (1982, s. 19), altın parayı temel alan klasik paranın miktar teorisini, 'paranın değerinin, miktarıyla ters orantılı değiştiğini; ilişkinin, serveti, gelirin oranı olarak ifade edilen para biçiminde tutma talebine bağlı olduğunu' savunan bir görüş diye özetler. Ekonomideki fiili para balansları, mevcut altın miktarı tarafından dışsal [*egzojen*] olarak belirlenir. Dahası, 'neresi olursa olsun tüm altının bir yerlerde olması gerektiği' için fiili balanslar talep edilen balansları aşarsa, fiyatlar yükselir; fiili balanslar eğer talep edilen balanslardan azsa, fiyatlar düşer. Paranın değerinde meydana gelen değişiklikler, fiili balansları, talep edilen balanslarla uyumlu hâle getirir. Kaldor, bu öğretinin, altın miktarının değişebileceği önermesiyle uyumlu olduğunu belirtir: Uzun dönemde altının değeri, başka herhangi bir meta gibi üretiminin emek maliyetine uyumlu olur. Üstelik kâğıt para meta-paraya çevrilebildiği sürece para arzı dışsal kabul edilebilir, yani 'para arzının, kıymetli madenler yegâne ödeme aracıyken olduğu gibi, talepten bağımsız belirlendiği' varsayılabilir (a.g.e., s. 44).

Keynes'in, para arzındaki dışsal değişimlerin etkisinin fiyatlar yerine paranın [dolaşım] hızı tarafından massedilebileceğini ileri sürerek, miktar

teorisine karşı çıktığını hatırlayalım. Öte yandan, savaş sonrası dönemin parasalcıları, paranın hızının istikrarlı olduğunu, yani para arzındaki dışsal artışların, fiyat değişimlerine dönüşme eğilimi gösterdiğini ampirik olarak kanıtlamaya çalışıp durdular.

Kaldor, Friedman ile çekişmesi sırasında, değişken hız yaklaşımını temel alarak parasalcılığı hedef alan eleştirilerin yetersiz kaldığını gördü. Kaldor (a.g.e., s. 22), belirlenimin yönünün paradan gelire değil de tam tersi doğrultuda olduğu argümanına dayanarak, miktar teorisini eleştirmeyi tercih etti. Kaldor'a göre paranın miktar teorisinin itici unsuru, meta-para (ve konvertibl kâğıt para) arzının, talebinden bağımsız olduğu anlayışıdır. Bunun meta ve itibari para için genel hatlarıyla doğru olduğunu kabul eden Kaldor, kredi-para içinse geçerli olmadığı göstermeyi amaçladı. Sonuçta, kredi-para arzının talebinden bağımsız olmadığını, çünkü bu para biçiminin, verilen banka kredilerinin yan ürünü olduğunu iddia etti. Kaldor'a göre, savaş sonrasının resmi Keynesçiliğinin dikey para arzı eğrisinin yerine faiz-para alanında yatay olan bir eğri konulmalıdır. Gerçek bağımsız değişken para miktarı değil, merkez bankasının talep ettiği faiz oranıdır.

Eğer durum böyleyse ve paranın geniş tanımı kullanılırsa, faiz oranı değişikliklerinin para talebine etkisini teorileştirmeye gerek kalmaz. Keynes'in likidite tercihine yaptığı vurgu, 'bak kuş uçuyor' türü bir hamleydi. Dahası, para hızındaki değişiklikler, olsa olsa para muameleleri hacmine tepki olarak para arzının uyarlanması yerine geçebilirler. Kaldor şöyle devam eder:

> Para arzının tepkisi tamamlanmadığında (başka bir deyişle para stoku, harcamalardaki artışa oranla tam olarak artmadığında), farkı kapatmak için dolaşım hızı artar; tersi durumda yavaşlar. Başka bir deyişle, para stoku değişiklikleri ile hızdaki değişiklikler, birbirlerinin yerine geçerler; eğer dolaşım hızı istikrarlı *gözüküyorsa*, bunun tek sebebi para stoku miktarının *istikrarsız* olmasıdır (a.g.e., s. 28-9, vurgular aslında).

Takip eden yıllarda bu içgörü, post-Keynesçi içsel para arzı teorisi ve para-fiyat ilişkisi için temel olarak hizmet edecekti. Şimdi bu konuyu ele alacağız.

10.2.2 Bankalar ve Para Arzının İçselliği

Kaldor'un kredi-para arzının içselliğine ilişkin iddiasını destelemek için bankacılık teorisi gereklidir. Lavoie (1984, 1985), para arzı içselliğinin, bankaların faaliyetleri üzerindeki teorik etkilerini açıkça ifade etmiştir: İktisat ders kitaplarında yer verilen geleneksel görüşün aksine, krediler mevduatları yaratır ve merkez bankası, rezervleri sağlayarak kredi verilmesine yardım eder.[149] Basil Moore, daha sonra kitaplaştırdığı bir dizi makalede, bu argümanlara derinlik kazandırdı. Bankalar, perakende ve toptan mevduat yükümlülüğü girdilerini, perakende kazanç sağlayan varlık (krediler) ve

korunma amaçlı toptan varlık (nakit ve menkul kıymetler) çıktılarına dönüştürürler (Moore, 1988, 3. bölüm; 1989a). Bankalar, fonların maliyetine ilave edilen bir tutar alırlar; perakende piyasalarında fiyat koyucu ve miktar alıcı konumdadırlar, toptan piyasalarında tam tersi geçerlidir. Moore'un vardığı sonuca göre, modern ticari bankaların verdikleri kredilerin hacmini tamamen müşterileri belirler. Moore, bu görüşü, ilk olarak modern bankaların tipik olarak sundukları açık kredi kullanma imkânıyla, ikinci olarak perakende mevduatların pazarlanabilir olmamasıyla (ki bu durumda bankalar, varlıklarını istedikleri gibi azaltamazlar) desteklemeye çalıştı. Bankalar, daha yüksek bir faiz oranı talep ederek ya da teminat tutarını yükselterek, kredi hacimlerini ancak zaman içinde azaltabilirler.

Bankalar, müşterilerinin kredi taleplerine pasif biçimde yanıt verdiklerinden, rezerv pozisyonlarını korumak için gerekli adımları atmalıdırlar. Moore (1988, 2. bölüm; 1986), bankaların (çoğunlukla bankalar arası para piyasasında borçlanarak) pasif yönetiminin, onların, merkez bankasından bağımsız olan rezervlere ulaşabilmelerini sağladığını dile getirir. Ancak, bağımsız olarak rezerv bulma imkânlarının sınırına geldiklerinde, merkez bankasından borçlanmaya çabalarlar. Bankaların daha önceden kredi sağladıkları biliniyorken, eğer merkez bankası kredi sisteminde düzeni korumayı arzuluyorsa, bankaların taleplerini geri çeviremez (a.g.e, 5. bölüm). Daha da belirleyici olanı, merkez bankasının, açık piyasa işlemlerinde menkul kıymet satmak suretiyle banka rezervlerini azaltabilecek konumda olmamasıdır, çünkü bankalar, rezervlerindeki azalmayla uyumlu olsun diye kredi varlıklarını satamaz ya da hızla azaltamazlar. Belli miktarda banka kredisi bir kere verildiğinde, merkez bankası bunlara destek olmak için rezervleri temin etmelidir. Öte yandan merkez bankası, açık piyasa işlemlerinde menkul kıymet satın alarak ya da bankalara doğrudan borç vererek, banka rezervlerini genişletebilir. Banka rezervleri, yetkililerin kontrolü altında olmak şöyle dursun, aslında içsel olarak belirlenirler. Merkez bankasının bağımsız olarak belirleyebileceği şey, rezervleri temin etmeye hazır olduğu şartlardır: Kısa vadeli faiz oranlarını, 'belli bir değer aralığı içinde' olmakla birlikte merkez bankası belirler. Moore (a.g.e., s. 266), bu aralığın bazı belirleyicilerini şöyle tespit eder:

> Ulusal merkez bankalarının, yurtiçinde kısa vadeli nominal oranları tayin edebileceği değer aralığı, zaman içerisinde ve ülkeler arasında geniş farklar gösterebilir. Para politikası tekniklerine, iktisadi davranışın faiz oranı değişiklerine duyarlılığına, ekonominin büyüklüğü ile açıklığına, sermaye hareketliliği derecesine, merkez bankasının döviz rezervi ile kurların dalgalanmasına ne ölçüde izin vereceğine, hükümetin ekonomiyi düzenleyip denetleme konusunda ne kadar istekli olduğuna, ülkeler arasındaki işbirliğinin kapsamına bağlı olacaktır. Sermayenin hareketli olduğu açık ekonomilerde, bu değer aralığının orta noktasının, yabancı finans piyasalarında hâlihazırda geçerli olan ortalama nominal faiz oranlarına yaklaşması beklenir.

Moore'un analizi, kredi-para arzı açısından önemli sonuçlar doğurur. Mevduatlar, bankaların kredi açmasıyla birlikte doğrudan yaratılırlar –bir kısmı borç veren bankada kalırken, bir kısmı ise borçlananların bu fonları ticari muamelelerinde kullanmalarıyla dışarı akar. Bankalar, birbirlerine benzer oranlardan kredi verdikleri sürece, denkleştirici geri akışla kaybedilen mevduatlar, eş değerdeki kazanımlarla dengelenir: Bir banka, borç vermek suretiyle doğrudan yaratılan mevduatların bir kısmını kaybettiğinde, bunu başka bir banka toplar. Toplam mevcut kredi-para miktarı, kredi verilmesi sonucunda doğrudan doğruya artar –merkez bankasının, rezervlerini ödünç vererek ister istemez desteklediği bir süreç. Dolayısıyla, Kaldor için olduğu gibi Moore açısından da para arzı, faiz-para alanında yataydır:

> Nominal para arzındaki her artışın daima talebi olacaktır. Dolayısıyla, talep edilen nominal para miktarı, her zaman ve kaçınılmaz olarak, arz edilen nominal para miktarına eşit olur. Arz edilen kredi-para miktarı da banka kredisi talebindeki değişikliklere tepki verir ve kredi talebi, borçlananların ilave para balanslarına yönelik talebinden başka bir şey değildir (a.g.e., s. xiii).

Moore (1979, 1983), makroiktisadi şemasını tamamlamak amacıyla parasal ücretlerin dışsal olarak belirlendiğini ve aşağı yönde esnek olmadıklarını savunur. Kapitalist firmalar, ürün fiyatlarını, maliyet artı kâr marjı temelinde belirlerler; ücretler, maliyetlerin çok önemli bir kısmını oluşturur. Nominal ücret ödemeleri toplamı, işletme sermayesi finansmanı için bankalara yönelik talebin hacmini belirler. Merkez bankası, (işletme sermayesi finansmanı sağlama amaçlı) banka ödünçlerindeki artışın gereğini yerine getirerek, para arzını buna uygun şekilde artırır. Enflasyon, parasal ücretlerin yükselme baskısından ileri gelir –para arzı bunun ardından artar.[150]

10.2.3 Yatay Para Arzına Yönelik Post-Keynesçi Eleştiriler

Yatay para arzı görüşünü bütün post-Keynesçiler kabul etmez. Rousseas (1986), paranın hızının ve bankalarla diğer kurumların finansal yeniliklerinin önemine vurgu yaparak, ilk eleştirilerden birini yapmıştı. Rousseas'a göre (a.g.e., 3. bölüm), merkez bankası, para talebindeki artışı tamamen karşılamak zorunda değildir. Gerek bireylerin ellerindeki atıl balansları kullanarak, gerekse bankalar cephesinde muamele balansları ile finansal yenilik alanında iktisat yaparak, bu artışı karşılamak mümkündür. Bankaların, müşterilerinin kredi taleplerini pasif bir tutumla karşılamaları gerekmez, kredileri tayınlama yoluna gidebilirler. Açık kredilere fazla önem verilmemelidir, çünkü bunlar genellikle 'kullanılmadan' kalırlar (a.g.e., 4. bölüm). Rousseas, içsel para arzı için hızın değişkenliği üzerinde önemle durur. Finansal yenilik; muamele amaçlı fonların kullanımında iktisat yapılmasından ve atıl fonla-

rın harekete geçirilmesinde kaynaklanan kısmi hız artışı; merkez bankasının kısmen talepleri karşılaması; bunların hepsi birlikte değerlendirildiğinde, merkez bankası, (hâlâ içsel olmakla birlikte) yukarı eğimli para arzına sahip olur. Öyle gözüküyor ki Rousseas'a (1989) göre para arzı içselliği, para talebinin 'şu ya da bu ölçüde' kendi arzını yaratması anlamına gelmektedir. Ancak, Moore, 'yataycı' konumun, para talebinin kendi arzını yarattığını asla iddia etmediğini kesin bir dille ifade etti. Aksine, banka kredisi talebi, arz edilen para miktarını değiştirir. 'İçsel para belki de en iyi şekilde kredi güdümlü olarak nitelendirilebilir' (Moore, 1980b, s. 483). Aslında Moore'a göre, banka kredisi talebinden kaynaklanan para arzı fiilen kendi talebini yaratır, çünkü sonuçta ortaya çıkan mevduatlar bankacılık sisteminde bir yerlerde tutulur.

Yine de, yukarı eğimli para arzı eğrisi, merkez bankasının, banka rezervlerine ve para arzına miktar kısıtlamaları getirebileceğini ima etmesinden ötürü post-Keynesçiler arasında taraftar bulmaya devam etmiştir.[151] Pollin (1991, 1993), post-Keynesçi içsel para arzı teorisinin iki kolu olduğunu iddia etmiştir. Bir yanda, Moore ile Kaldor'un temsil ettiği ve merkez bankasının, finans sisteminin düzenli işlemesini arzuladığı için bankaların rezerv taleplerine uyması gerektiğini savunan 'uyumcu' taraf vardır. Buna göre para arzı yataydır ve faiz oranını merkez bankası saptar. Öte yanda, Rousseas ile Weintraub'un (1978, 5. bölüm) temsil ettiği ve merkez bankasının, mevcut rezervlere anlamlı miktar kısıtları getirebileceğini savunan 'yapısalcı' taraf vardır. Rezerv bulmak için bankalar, mevduat sertifikası gibi pasifleri ihraç ederek borçlanmaya mecbur kalırlar ve böylece, bilançolarının bileşimi değişir. Bankalar, rezerv arayışına girdiklerinde, varlık sahiplerini daha az likit olan mevduat harici araçlara çekebilmek için faiz oranlarını kendiliğinden yukarı çekme eğilimi gösterirler. Böylelikle para arzı eğrisi, hâlâ içsel olmakla birlikte, faiz-para alanında yukarı eğimli olur.[152]

Yapısalcı okula sempatiyle yaklaşan Pollin, para arzının yukarı eğiminin belirlenmesinde finansal yeniliğin rolüne vurgu yapar. Finans sisteminin kurumsal yapısı, bankaların rezerv arayışıyla birlikte değişme eğilimi gösterir: Eğer değişim başarılıysa, finansal varlıkların likiditesini artırır. Böylece bankalar, faiz oranlarını artırmak zorunda kalmadan rezerv bulabilirler. Pollin (1993), iki olasılığı ayırt eder: İlkinde, finansal yenilik, etkisi tamamen tükenip faiz oranları yükselinceye kadar para arzı eğrisinin yatay kalmasına izin verir; ikincisinde, finansal yenilik, para arzı eğrisinin giderek eğim kaybederek, yatay bir konuma geçmesine yol açar. İkisinden hangisinin geçerli olacağı esas itibariyle ampirik bir meseledir ve finansal yeniliklerin başarısına bağlıdır. Pollin, rezervlerin kendiliğinden yaratılmasının tam anlamıyla başarılı olamayabileceğini de sözlerine ekler; bu durumda likidite krizi ortaya çıkar ve finansal krizin kıvılcımı ateşlenebilir. Pollin'e göre yapı-

salcı yaklaşımın güçlü noktası, finansal kriz olasılığına doğal olarak olanak tanımasıdır.[153]

Ezcümle, yapısalcı ve uyumcu yaklaşımlar arasındaki fark, merkez bankasının ne ölçüde bağımsız bir şekilde faiz oranını belirleyebileceğiyle ilgilidir. Moore (1991, s. 406), Pollin'in eleştirisine şöyle cevap vermişti: 'Faiz oranları, *otonom* bir politika aracıdır. Düzeyi, merkez bankasının nasıl tepki vereceğine bağlıdır. Ne olacağı belli olmaz. Sonuç olarak, genel bir iş çevrimleri ya da iktisadi büyüme teorisi olamaz' (vurgular aslında). Ancak, Moore'un, faiz oranı dışsallığının sınırlarıyla ilgili, daha önce alıntı yaptığımız ifadesini hatırlarsak, iki yaklaşım arasında fark ilk bakışta gözüktüğü kadar çarpıcı değildir. Aslında, uluslararası muameleleri dikkate aldığımız anda benzerlikleri belirginleşir. Bizzat Moore (1988, s. 271), sabit döviz kurları altında ve sermaye kontrollerinin yokluğunda, merkez bankasının tek taraflı olarak faiz oranlarını belirleme gücünün önemli ölçüde sınırlandığına işaret etmişti. Dolayısıyla, eğer merkez bankası döviz rezervlerini koruma gereksinimiyle yüz yüze gelirse, otonom olduğundan bahsedilen faiz oranı fazlasıyla sınırlanır. Öte yandan, döviz kurları esnekse, merkez bankası, faiz oranını bağımsız olarak saptamada dikkate değer bir güce sahip olur. Moore'un, bir politika aracı olarak faiz oranının dışsallığı hakkındaki argümanı, iyimser bir bakışla, çoğu ileri ülke merkez bankasının, uluslararası rezervlerini savunma konusunda ciddi bir mecburiyetle karşı karşıya kalmadığı yüzyılın dörtte birlik diliminin sınırlı deneyimlerden edinilen bir genelleme olabilir. Döviz rezervlerini hâlâ savunmak zorunda olan daha küçük kapitalist ülkelerin merkez bankaları açısından argüman geçerliliğini yitirir. Dahası, ileri ülkeler için bile döviz kurlarının sınırsız dalgalanmasına izin verilemeyeceğinden dolayı, merkez bankasının tek taraflı olarak faiz oranlarını belirleme gücü yine sınırlanır.

Parasalcılığın genel geri çekilişi, bir politika aracı olarak merkez bankasının sağladığı rezervlerin sıkı sıkıya kontrol edilmesi gerektiğini artık çok daha az sayıda iktisatçının savunması anlamına gelir. Goodhart'ın (1976, 6. bölüm), merkez bankasının sağladığı rezervleri kontrol etmeye yönelik teşebbüslerin hatırı sayılır bir faiz oranı oynaklığına neden olacağı argümanı, yaygın kabul görmüştür. Ayrıca, paranın gelir dolaşım hızının 1980'lerin başından bu yana istikrarlı olmanın çok uzağında olduğu, ampirik anlamda kesin olarak gösterilmiştir (Friedman, 1988). Son olarak, merkez bankasının, ekonominin 'reel' ve parasal büyüklüklerini etkilemek üzere kullanabileceği en önemli politika aracının kısa vadeli faiz oranı olduğu artık iyice yerleşmiştir.[154] Post-Keynesçi para teorisi, bu fikirleri ilk savunanlardan olmanın haklı onurunu taşıyabilir. Yine de, post-Keynesçi para analizinde para arzı içselliğine bu kadar ağırlık verilmesi, aslında analitik bir gerilemedir. İçsel

para arzı eğrisinin şekliyle ilgili geniş yazın, onca gürültü çıkarmasına rağmen kalıcı bir iz bırakmamıştır. Bu açıdan bakıldığında, post-Keynesçi para teorisiyle ilgili olarak gündeme getirilmesi gereken iki önemli mesele vardır: İlki, içsel/dışsal ifadelerinin anlamı ve ikincisi, kredi-paranın mübadele değerinin belirlenmesi.

10.2.4 Dışsallık/İçsellik ve Para Biçimi

Dışsallık, tanımı karmaşık bir kavramdır. Dışsallık, değişkenin, eş zamanlı denklemler kümesi dışında belirlenmesi anlamında kullanılır; bir başka anlamı, iktisadi değişkenin, tamamen devlet yetkililerinin iradesi doğrultusunda belirlenmesi ya da belirlenebilmesidir; keza bir büyüklüğün, iktisadi ilişkiler kümesi içinde belirlenmemesi anlamı da vardır.[155] Post-Keynesçi yazında, meta-para açısından arz dışsallığı genellikle arzın ilgili zaman aralığında sabit olması anlamına gelirken, itibari para açısındansa arzın taleple ilgisiz olduğunu ifade eder.

Arz dışsallığının, itibari para düşünüldüğünde yerinde bir kavram olduğu şüphesizdir. Para arzının bağımsızlığı ve devletçe keyfi biçimde belirlenmesi, paranın miktar teorisinin itibari para açısından bir ölçüde uygulanabilirliğe sahip olmasının nedenleridir. 2. bölümde dile getirdiğimiz üzere, eğer devlet hiç durmadan dolaşıma itibari para sokmaya devam ederse, meta-paranın itibari parayla temsil edildiği oran düşerek, fiyat artışlarına yol açar. Ancak, arz dışsallığı, meta-para açısından kesinlikle yersiz olur –toplam meta-para stoku, dışsal olarak 'verili' kabul edilemez. Bunun gerisinde iki bariz sebep vardır. İlk olarak, yeni üretilen para madeni düzenli olarak mevcut stoka eklenir ve kullanımdan kaynaklı olarak madeni paranın yine düzenli olarak özünden kaybetmesi söz konusudur. İkinci olarak, parasal stok ile (mücevher, levha ve benzeri biçimlerde bulunan) para madeni stoku arasındaki çizgi aslında son derece muğlaktır. Ciddi darlıkları hesaba katarsak, para madeninin para olarak kullanılmayan, süs olarak kullanılan kısmını eritip sikkeye dönüştürmek her zaman mümkündür.

Ancak, bir anlığına ülkenin yalnızca para madeninden oluşan parasal stoka sahip olduğunu, buna herhangi bir ekleme yapılmadığını ve kullanım nedeniyle aşınmaların söz konusu olmadığını varsayalım. Para teorisi, para arzının verili olduğunu, dolayısıyla da tüm nominal büyüklüklerin nihayetinde mevcut para arzıyla uyumlu olduğunu kabul ederken haklı mıdır? Değildir ve bunun nedeni gömülemedir. Para gömülemeyi, toplam para stokunun gelir dolaşım hızında bir değişiklik olarak ele almak elbette mümkündür. Böylece, para stoku artışlarının, hızındaki düşüşlerle etkisiz kılındığı gerekçesiyle miktar teorisine karşı çıkılabilir. Ancak bu, klasik miktar

teorisi karşıtı geleneğini, kendine ait olmayan bir temelde yorumlamak olur. Klasiklerin paranın hızını ele alışları, tipik olarak para stokunun bütünüyle değil, sadece dolaşıma fiilen müdahale eden kısmıyla ilgilidir. Durağan hâldeki paradan (gömüler) farklı olarak hareket hâlindeki paraya mahsus olan hızı, coğrafya, kredi sisteminin kurumsal yapısı, ücret ödeme gelenekleri ve iş çevrimi evresi gibi mübadele dışı etkenler belirler. Paranın miktar teorisine karşı çıkanlara göre meta-paranın gömülenmesi (ve gömülerin çözülmesi), dolaşımdaki para miktarını, yani hareket hâlindeki para miktarını sürekli olarak değiştiren bir süreçtir. Sırf madeni [para] dolaşımı söz konusu olduğunda bu, toplam para stokunun sürekli yeniden dağılmasını; hareket hâlindeki para miktarının, dolaşımın ihtiyaçlarına uygun şekilde yeniden ayarlanmasını gerektirir. Paranın sürekli olarak gömülerden dolaşıma aktığı ve *vice versa*[*] düşünülürse, meta-paranın dolaşıma arzının, dışsal olmak bir yana gömüleme süreci yoluyla içsel olarak belirlendiğini bile öne sürebiliriz.[156] Kısacası, para arzının içselliği, meta-para ile kredi-parayı birbirinden ayırmakta kullanabileceğimiz geçerli bir ilke değildir.[157]

10.2.5 İçsel Kredi-Paranın Mübadele Değeri

Post-Keynesçi para analiziyle ilgili çok daha köklü bir sorun vardır: Para arzı içselliği vurgusunun gölgeleme eğilimi gösterdiği, kredi-paranın mübadele değerinin istikrarı. Bu, hem bağımsız para talebinin inkârına, hem de para arzının kendi talebini yarattığı inancına dayanan Moore'un çalışmalarında özellikle belirgindir.[158] 1. ve 2. bölümlerde bahsettiğimiz üzere, fiyatlar, değerler ve hızlarla uyum içinde olan belirli bir para miktarı vardır. Bankaların kredi sağlama sürecinin zorunlu olarak birikimle ilgili olduğunu ve kredi-paranın yaratılmasına (ki Moore enine boyuna incelemiştir bunu) sebep olduğunu göstermek, sonuçta ortaya çıkan kredi-para miktarının aslında fiyatlar, değerler ve hızlarla uyumlu miktar olduğunu göstermekle kesinlikle aynı şey değildir.

Kredi-para birilerinin portföyünde bulur kendini ve bireyci bir anlamda isteyerek bile 'tutulabilir', ama bu para miktarının bu yüzden ve kaçınılmaz olarak kapitalist birikimin diğer değişkenleriyle ahenk içinde olacağı söylenemez. Böyle bir ahengin varlığı, daha önce verilmiş kredilerin (en başta parayı bu yaratmıştır) ne ölçüde artık değer üretiminde başarıyla kullanıldığına ve yaratılan artık değerin ne ölçüde meta piyasalarında gerçekleştiğine bağlıdır. Ahenk, firmaların ne ölçüde ticari kredilerden faydalandıklarına, bu kredilerdeki dalgalanmalara ve banka kredileriyle eklemlenmesine de bağlıdır. Bu olgular, reel birikimin hareketiyle de tutarlı olmalıdır.

---

* *Vice versa*: Tersinin de geçerli olduğu –*çev.*

Kredi-para arzının içselliği, yani banka kredilerinin parayı yarattığı ve bu tür kredilere olan talebin esasen reel birikim sürecince belirlendiği olgusu, kredi-paranın mübadele değerinin istikrarlı olmasını garanti etmez. İleri kapitalizmde kredi sistemi, kapitalist üreticilerle tüccarların faaliyetleriyle ister istemez bağlantılı olan kendi faaliyetleri sırasında mübadele, ödeme ve gömüleme aracı sağlar. Reel sermaye birikiminin hareketiyle organik bağı olan kredi hareketi, birikimin içkin istikrarsızlığını yansıtır ve şiddetlendirir. En başta iş fırsatlarının mevcut olup olmadığı, kapitalistlerin artık değer üretiminde başarılı olup olamamaları, meta-sermayenin satılıp satılamaması ve zamanında satılıp satılmadığı; tüm bu konular, sonuçta kredi talebini ve geri ödemelerini belirler. Reel birikim sürecinde istikrar yoktur ve sürecin kendisi krediyle desteklendiği zaman istikrarsızlık ikiye katlanır. Banka bilançolarında yaratılan ve tahrip edilen para miktarları, kısmen bu içkin istikrarsızlığı yansıtır. Kredi süreçlerinin, meta fiyatları, değerler ve hızlarla uyumlu miktarda banka parasını istikrarlı ve ahenkli biçimde yaratacağının hiçbir *a priori* garantisi yoktur. Parasal alandan kaynaklanan fiyat istikrarsızlığı her zaman için olasıdır.

Bu bahsettiklerimiz, post-Keynesçi enflasyon analizini etkiler. Eğer nominal ücretler, sendikalarla işverenler arasındaki pazarlık usulleri gibi kurumsal mekanizmalar aracılığıyla belirleniyorsa ve akabinde, firmalar da fiyatlarını maliyetlerin üzerine kâr marjı koyarak belirliyorlarsa, enflasyonun nedeni artan para arzı değildir. Sonuçta, 1970'li ve 1980'li yıllarda devamlı enflasyonla karşı karşıya kalan post-Keynesçiler, süreklilik gösteren gelir politikaları benimsenmesini tüm güçleriyle savundular. Weintraub'un (1978) parasalcılık eleştirisinde açıkladığı üzere, para arzının sıkı sıkıya kontrol altına alınması, ancak ve ancak işsizliği yükseltmek gibi toplumsal maliyeti yüksek bir yöntemle enflasyonun azalmasına hizmet edebilir. Post-Keynesçilere göre kredi sistemi, krediler konusunda 'ticaretin ihtiyaçlarını' karşılarken, maliyet itişli enflasyona uyum sağlama eğilimi gösterir. Kredi sisteminin, gerekçesi genişleyen faaliyetler olan krediler ile parasal ücret artışı gereksinimlerini karşılayan kredileri tutarlı bir şekilde birbirinden ayırt etmemesi, sorunu bilhassa ağırlaştırır. Davidson (1989), ilkine 'reel', ikincisine 'enflasyon' senetleri adını vermiş ve 'sağlıklı' bir bankacılık sisteminin bozularak, bu ikisini ayırt edemeyen bir sisteme dönüşebileceğini iddia etmişti. Davidson'a göre, bankacılık sisteminin bu eğilimlerine verilecek yanıt, süreklilik gösteren gelir politikalarıyla desteklenen tam istihdam politikası gibi gözükmektedir.

Smith'in 'reel' ve 'mevhum' senetler ayrımının yankılanması, bu bağlamda rastlantısal değildir ve önemli içermeleri vardır. Thornton'un Smith eleştirisinde işaret ettiği üzere, eğer kredi sistemi bu iki senet türünü ayırt etmek-

te sistemli olarak başarısız olursa, kapitalist birikim sırasında bankalar, faiz oranı artırımları aracılığıyla (keza nicelikçe de) rezervlerle kredileri kısıtlamalarının zorunlu olduğunu göreceklerdir. 7. bölümde tartıştığımız üzere merkez bankası, süreç içinde fiyatları ve kredi-paranın mübadele değerini zorla yeniden ayarlayarak, kapitalizmin tarihinde bu rolü sıklıkla üstlenmiştir. Dolayısıyla, meta-para ile kredi-para arasında şu ya da bu ölçüde konvertibilite ilişkisi olduğu müddetçe, kredi-paranın değerine çıpa bulunmuş olur. Çıpa, bankacılık sisteminin elindeki meta-para rezervlerini korumak için bir gereksinim olarak iş görse bile, işlevini yerine getirebilir.

Ancak, Bretton Woods sisteminin çöküşünden beridir yaşaya geldiğimiz üzere eğer bu kısıt ortadan kaldırılırsa, kredi-paranın değer istikrarını güvence altına alacak hiçbir çıpa yoktur. Kredi sisteminin kısıtlanmamış faaliyetleri, her zaman isteyerek tutulan ama reel birikimle ahenkli olmayan kredi-para miktarları yaratabilir. Sırf parasal etkenlerden kaynaklanan fiyat enflasyonu olasılığının yanı sıra işin içine borsa ile diğer varlıkların da karıştığı spekülatif balonlar da olasılık dâhilindedir. Bu açıdan, post-Keynesçilerin önerdikleri gelirler politikası enflasyonla ilgisiz olmakla kalmayıp, nominal (dolayısıyla reel) ücretlerin gerektiği gibi ayarlanmasına engel olduğundan, işçilerin çıkarlarına da aykırıdır.

Kredi-para arzının içselliğini ortaya koymak, her ne kadar önemli olsa da, para ile fiyatlar arasındaki ilişkinin analizinde atılmış bir adımdan ibarettir aslında. İçsel olarak yaratılmış kredi-para, hem fiyatlar hem de reel birikim açısından son derece istikrar bozucu olabilir. Dahası, kredi mekanizmasının reel birikimi besleyici (keza köstekleyici) rolü, hâlihazırda post-Keynesçilerin kullandıklarından daha geniş ve tarih bilinci daha derin bir yaklaşımı gerektirir. Genişletilmiş ve Marx'ın içgörülerine daha sağlam bir şekilde dayandırılmış bir Steuart ve bankacılık okulu geleneği, çağımızın derin finansal istikrarsızlığını analiz etmek için mutlaka gereklidir. Dahası, finansal istikrarsızlığın içsel yaratılmış kredi-parada ortaya çıkması ölçüsünde, merkez bankasının, kredi ve reel birikimle bağlantılı görevleri de genişler –faiz oranını isabetli bir şekilde saptamanın ötesine geçer. Son olarak, para ile finansın ekonomi politiği, kapitalizmin gelişiminin nasıl olup da kredi-paranın daha fazla toplumsallaşmasına işaret ettiğinin yanı sıra bunun, gelecekte kredi ile finansın demokratik ve toplum esinli kontrolü açısından içermelerini de göz önüne almalıdır. Takip eden bölümde bunu yapmaya çalışacağız.

11

Sosyalist Ekonomide Para ve Kredi

Para, kökeni ve işlevleri itibariyle piyasa ekonomisinin *nexus rerum*udur. Hesap birimi, mübadele aracı ve zenginliğin mutlak biçimi olarak para, kapitalizme özgü piyasa ekonomisi örgütlenmesinden kesinlikle ayrı tutulamaz. Marksizmin klasik düşünürleri, piyasayı dışarıda bırakacak sosyalist ekonomide paranın esasen ortadan kaybolacağını varsaydılar. Ancak pratikte, Sovyet ve Doğru Avrupa sosyalizmi, toplumsal işlevleri bir bakıma kısıtlanan kâğıt para biçimini muhafaza etti. Mal ve hizmetler 'fiyatlandırılmış'tı –her ne kadar bu 'fiyatlar' piyasada belirlenmiyorsa da. Sosyalist paranın doğasını ve işlevlerini incelemek, gerek çökmüş bu toplumlar hakkındaki anlayışımızı daha da ileri taşımak, gerekse (tüm istikrarsızlığı ve eşitsizlikleriyle) kapitalist piyasa düzenini aşıp geçecek kendi sosyalist sistem görüşümüzü şekillendirmek açısından önemlidir. Sosyalist 'paranın' doğası ve işlevleri, sosyalist ekonominin örgütlenme biçimine göre genellikle değişiklik gösterir.

11.1 PARANIN İLGASI MI, TOPLUMSALLAŞTIRILMASI MI?

Sosyalist toplumda para bütünüyle lağvedilmeli mi, yoksa muhafaza edilip kontrol altına mı alınmalı? Esasında bu, temel bir mesele olarak sosyalist toplumun piyasayı lağvetmesi mi, yoksa muhafaza etmesi (ve kontrol etmesi) mi gerektiğinin başka bir ifadesidir. Klasik Marksist pozisyon, hem paranın hem de piyasanın lağvedilerek, toplumu, paranın mağrur ve fetişçi gücünden kurtarmak gerektiğini dile getirmiştir. Üyelerinin özgür birlikteliğine dayanan sosyalist bir toplumda, iktisadi hesap birimi görevini, emek-zaman üstlenecektir. Böylelikle, hem emeğin zorunlu sosyal dağılımı, hem de ürünlerin bireysel emek katkıları temelinde bölüşümü apaçık olacaktır. Marx'ın (1867, s. 172) kendi sözleriyle:

> Sırf metaların üretimiyle paralellik kurmak için her bireysel üreticinin geçim araçlarından alacağı payın, o bireyin emek-zamanıyla belirlendiğini varsayacağız. Bu durumda emek-zaman ikili bir rol oynar. Bunun belirli bir toplumsal plana uygun olarak paylaşımı, emeğin farklı işlevleri ile toplulukların çeşitli ihtiyaçları arasındaki doğru oranı korur. Öte yandan, emek-zaman, her bireyin ortak emek içindeki payının ve toplam ürünün bireysel tüketime ayrılan kısmı içindeki payının ölçüsü olarak da iş görür. Bireysel üreticilerin, hem kendi emekleriyle hem de emeklerinin ürünleriyle olan toplumsal ilişkileri, üretimin yanı sıra bölüşümde de basit olduğu kadar apaçık ortadır.

Böyle bir sosyalist toplumda para ile metaların ortadan kaybolacağı beklentisi, Marx'ın argümanıyla uyuşuyordu: 'Ancak yalıtılmış durumda yapılan ve birbirlerinden bağımsız olan emek eylemlerinin ürünleri, birbirlerinin karşısına metalar olarak çıkabilirler' (a.g.e., s. 132). Bundan hareketle, bağımsız ve yalıtılmış üreticilerin olmadığı bir toplulukta, ne genel eş değer olarak paraya ne de metalara yer varmış gibi gözükür. Lenin (1921, s. 113), klasik Marksist argümanın özünü lafını esirgemeyen bir açıklıkla aktarıyordu: 'Dünya ölçeğinde zafer kazandığımız zaman, altını, dünyanın en büyük şehirlerinin bazılarında umumi tuvaletler inşa etmek için kullanacağımızı düşünüyorum'.

Ancak, bu çalışmanın genelinde vurguladığımız üzere Marx, metalarla mübadelenin kökenine dair farklı bir içgörü de sunmuştu: 'Meta mübadelesi, toplulukların sona erdiği, bunların başka topluluklarla ya da bu toplulukların üyeleriyle temas kurduğu noktalarda başlar' (Marx, 1867, s. 182). İnsanlık tarihinin çok büyük bir bölümünde topluluklar, yeniden üretimlerinin temellerini piyasa ilişkilerine dayanmadan düzenlemişler, ama yine de para ve meta biçimlerini de içermişlerdir. Kökeni farklı topluluklar arasındaki ilişkilerde yatan meta mübadelesi, eski toplumsal biçimlenişlerin [*sosyal formasyon*] çoğunun emek sürecine özünde dışsal olan bir dizi toplumsal ilişkiyi temsil eder. Kapitalizmin tarihsel özgüllüğü, kapitalist koşullar altında meta ilişkilerinin, toplumsal yeniden üretim sürecine nüfuz edip onu etkisi altına alarak, insanın çalışma kapasitesini bile bir metaya dönüştürmesi olgusundan kaynaklanır.[159] Para ve piyasanın, toplumsal yeniden üretimin özüne dışsal iktisadi biçimler olduğundan hareketle, bunların sosyalist toplumdaki yeriyle ilgili iki analitik konum söz konusudur.

Birincisi, sosyalist toplumun, para ile piyasayı iktisadi yeniden üretimin özünün dışında bırakarak, doğanın insan tarafından metabolizasyonu üzerinde tam bir planlı kontrol sağlaması gerektiği iddia edilebilir.[160] Böyle olduğunda bile, para ile piyasanın toplumsal yeniden üretimin özünden dışlanması, bunların sosyalist biçimlerinin bütünüyle lağvedilmesi demek olmaz. Bu bölümün geri kalanında açıklayacağımız üzere, (kapitalist olanından

farklı olan) sosyalist 'para', özgür birlikteliğe dayanan, planlı bir sosyalist toplumda bile önemli bir iktisadi rol oynamaya devam edebilir.

İkincisi, para ile piyasanın (emek sürecinin altta yatan toplumsal ilişkilerine nazaran) dışsal olan doğası üzerine kurulmuş bir piyasa sosyalizmi biçiminin, önemli bir süre boyunca varlığını sürdüreceği öne sürülebilir. Görece bağımsız topluluk örgütlenmeleri, firmalar ve bireysel tüketiciler arasında eşgüdüm sağlayıcı bir aygıt olarak piyasa ekonomisi biçimleri kullanılabilir. Bu koşullarda para, üretim araçları toplumun mülkiyetinde olduğu ve taban örgütleri tarafından demokratik biçimde kontrol edildiği müddetçe, altta yatan emek sürecinin sosyalist niteliğine zarar vermesi gerekmeden, çok önemli bir toplumsal rol üstlenebilir.

11.2 PLANLI SOSYALİST EKONOMİDE 'PARA'

11.2.1 'Emek Parası'

Kapitalist piyasa düzeni, emeğin dağılımı ile geçim araçlarının bölüşümünün, emek-zamana göre hesaplanacağı, tamamen özgür birlikteliğe dayalı bir sosyalist topluma bırakabilir yerini. Örneğin, bir saatlik emeğe 10 ruble denilebilir. Gerek geçim araçlarının bölüşümünü, gerekse firmalara yapılacak üretim araçları ve emek gücü tahsisatını kolaylaştırmak amacıyla üzerinde 'ruble' işareti olan belgeler kullanılabilir. Ürünler, hesaplama amaçlı rubleler cinsinden 'fiyatlandırılabilir'; 'fiyatlar', ürünlerde cisimleşmiş emekle orantılı olurken, gelirlerse çalışılan saatle orantılı olacaktır. Sonuçta 'ruble' belgeleri, emeğin planlı ve bilinçli dağılımını temsil eden 'emek parası' olacaktır.

Marx'a göre emek parası belgeleri, bildiğimiz parayla aynı görülmemelidir –Marx'ın, Rikardocu sosyalist John Gray'e yönelik eleştirilerinde açıkça belirttiği bir nokta. Gray'e göre (1831, 1848), aşırı üretim krizleri dâhil genel iktisadi istikrarsızlığın kökeni, doğası gereği kıt olan altının para olarak kullanılması olgusunda yatar. Ahenkli ve adil bir iktisadi düzenin inşa edilmesi, para sisteminin dönüşümünü gerektirir. Üreticiler, ürünlerini ulusal bankanın ambarlarına teslim edecek, karşılığında ürünlerinde cisimleşmiş emeği temsil eden belli miktarda emek parası alacaklardır. Emre yazılı senet işlevi görecek emek parası, üreticilere, ambarlarda tutulan diğer ürünlerden talepte bulunma hakkı verir –elbette emek parasının temsil ettiğine eşit değerde olmalıdır. Ürünler, doğal olarak, onları üretmek için gereken emek-zamanla orantılı olan fiyatlardan mübadele edilecektir.[161]

Marx'ın (1939, s. 153-6) bu argümana ilişkin eleştirisinin özü, Gray'in, değerin pratikte neden doğrudan doğruya (içsel bir ölçü olan) emek-zamanla

değil de (dışsal bir ölçü olan) parayla ölçüldüğünü açıklamamasıdır. Neden pratikte tüm metaların değeri, emek-zaman yerine para-meta cinsinden hesaplanır? Marx'a göre bu soru Gray'in aklına dahi gelmemişti, çünkü o, metalarda saklı kişisel emeğin her zaman ve doğrudan doğruya toplumsal emek olduğunu varsayıyordu. Böylece Gray, bir ulusal bankanın, metalardaki kişisel emek sanki doğrudan doğruya toplumsal emekmişçesine emek parası basabileceğini öneriyordu. Ancak bu öneri, meta mübadelesini niteleyen ve kapitalizmin üzerine kurulu olduğu toplumsal ilişkilerin anarşik doğasını fark edemez. Gray'in ulusal bankası, sermaye ve toprak üzerindeki özel mülkiyetin ulusal mülkiyete dönüştürülmesi önerisinde kendisinin de zımnen kabul ettiği üzere, bizzat üretimi kontrol etmek zorunda kalacaktır. Toplumsal yeniden üretim sürecini yeniden yapılandırmadan Gray'in emek parasını safça uygulamaya geçirmeye kalkışacak bir banka, şüphesiz ki iflas edecektir. Marx'ın Gray'e yönelik eleştirisiyle bağlantılı olarak, aşağıda değineceğimiz iki önemli mesele gündeme gelir.

İlk olarak Marx'ın, değerin dışsal ölçüsünün zorunlu ortaya çıkışına yaptığı vurgu, meta üretiminde billurlaşan emek-zamanın, değerin dışsal ölçüsünü doğurduğu izlenimi uyandırmaktadır. Başka bir ifadeyle, toplumsal üretim özerk üreticiler tarafından şahsen gerçekleştirildiğinden, kişisel emek doğrudan doğruya toplumsal olamaz; çünkü bunun olabilmesi için paranın bağımsız bir değer biçimi olarak ortaya çıkması gerekir. Ancak, bu çalışmada sürekli vurguladığımız üzere, para ile metaları, toplulukların temas noktalarında meydana çıkan ve altta yatan üretim ilişkileriyle ilgisi olmayan dolaşım biçimleri olarak ele almak, daha anlamlı bir yaklaşım olacaktır. Aksi takdirde, üretimin kişisel temelde gerçekleştirilmediği ama sosyalist 'para'nın ya da bildiğimiz paranın bulunduğu sosyalist bir ekonomiyi tasavvur etmemiz oldukça zordur.

İkinci olarak, Marx'ın Gray eleştirisi, sermaye ile toprağın toplumsal mülkiyette olması ve emeğin doğrudan doğruya toplumsal olması durumunda, emek parasını pratikte kullanmanın mümkün olacağını ifade eder. Marx, emek parasını destekleyen düzenlemeleri hafife almak şöyle dursun, ütopyacı sosyalist Owen'in önerisine sempati duyuyordu. Owen'e göre (1821), tarım ve imalat kooperatiflerine dayanan, komünal ilkelere göre işleyen ideal bir toplumda emek parası kullanılabilirdi. Üretim araçları mülkiyetinin halka ait olması ve emeğin doğrudan doğruya toplumsal olması koşuluyla, emek parasının (bildiğimiz parayla aynı olmasa da) uygulanabilir bir yenilik olduğunu kabul eder gözüken Marx, şöyle diyordu:

> Bu noktada, örneğin Owen'in 'emek parası'nın, bir tiyatro bileti ne kadar paraysa o kadar 'para' olduğunu eklemek isterim. Owen, meta üretimine taban tabana zıt bir üretim biçimi olan doğrudan doğruya toplumsallaşmış emeği peşinen

> varsayıyor. Emek belgesi, yalnızca, bireyin ortak emeğe yaptığı katkıyı ve ortak ürünün tüketime ayrılan belli bir kısmı üzerindeki hakkını gösteren bir kanıttır. Ama Owen, meta üretimini peşinen varsayma ve aynı zamanda, para üzerinde şarlatanlıklar yaparak, bu üretim biçimi için gerekli koşulların çevresinden dolanmaya çalışma hatasına asla düşmemiştir (Marx, 1867, s. 188-9).

Sosyalist toplumda emek parasının yerleşmiş olduğunu varsayarsak, iktisadi işlevlerinin ciddi biçimde gelir bölüşümü tarzına bağlı olacağı açıktır. Bir bölüşüm tarzı, toplam gelirin işçiler arasında bölüşülmesinden sonra geriye hiçbir artık kalmayacağını öngörebilir. Eğer, örneğin sekiz saatlik emeğin sonucu 80 ruble olarak ifade ediliyorsa, günde sekiz saat çalışan tüm işçilerin, 80 ruble değerinde toplumsal ürün talep etmek hakkı olacaktır. Owen'ın, toplumsal reformu ve emek parasını savunurkenki amacı, her şeyden önce haksız kazancı ortadan kaldırarak, emeğin ürünlerinin bütünüyle bizzat emekçilerin eline geçmesini sağlamaktı. Burada, kendi üretim araçlarına sahip olup ücretli emek kullanmayan küçük meta üreticilerinden meydana gelen bir toplum anlayışıyla bir paralellik vardır. Marx'ın yukarıda alıntıladığımız, sosyalist ekonomide emek parasının 'ikili bir rol oynayacağı', yani hem emeği dağıtıp hem de geliri bölüştüreceği iddiasının arkasındaki özgün içgörüyü bunun şekillendirmiş olması muhtemeldir (a.g.e, s. 172).

Başka bir seçenek olarak, bölüşüm tarzı, birikim, komünal tüketim, felaketlere karşı sigorta ve benzeri ihtiyaçları karşılamak için ortak bir toplum fonu oluşturulmasını öngörebilir. Örneğin, günde sekiz saatlik emek katkısı yapan bireysel işçiler, sözgelimi bunun dört saatini harcanabilir kişisel gelir olarak alacak, geriye kalanı toplum fonuna gidecektir. Açıktır ki bu bölüşüm tarzı, esin kaynağını, kapitalist toplumda artık değerin yaratılıp toplumsal olarak düzenlenmesi pratiğinden almaktadır.

Emek maliyeti hesaplamasına yönelik iki yaklaşım, bu düzenlemelerle ilgilidir. Bir yöntem, işçi emeğinin artık kısmının doğrudan doğruya firmaya ya da merkezi kuruma ait olmasıdır. Yukarıdaki örnekte bahsettiğimiz işçinin günlük 'ücreti' (sosyalist ya da s-ücret), bu durumda 40 ruble ya da saatte 5 ruble olacaktır. Bir diğer yöntem, bireysel işçilerin kendi başlarına gelirlerinin bir kısmını doğrudan toplum fonuna koymaları olur. Bu durumda günlük ücret 80 ruble ya da saatte 10 ruble olacak ve firmalar, 40 rublelik artık emeği kaynağında ücretlerden keserek toplayabilecekler. Bu iki yöntem özünde aynı kapıya çıksa da, bireyin toplumla ilişkisi ve sosyalist fiyatların yapısı bakımından oldukça farklı yansımalarının olması mümkündür.

11.2.2 Sosyalist 'Para' (S-Para)

Sovyetler Birliği ile Doğu Avrupa'da ortaya çıkan ve varlıklarını 70-80 yıl kadar sürdürdükten sonra dağılan sosyalist toplumlarda, emek parası

yoktu. Stalin'in, 1936 Anayasası ile sosyalizmin kurulduğunu ve sınıf karşıtlıklarının ortadan kalktığını ilan etmesine rağmen durum böyleydi. Emek-zamanın temsil ettiği 'apaçık ve basit' iktisadi ilişkiler, Sovyetler Birliği'nde asla görülmedi. Sovyet para birimi ruble, asla bir emek parası ya da emek belgesi işlevi görmedi. Neden böyle olduğu üzerine düşünmemiz can alıcı önem taşıyor.[162]

Bu konudaki en önemli teorik ve pratik zorluk, heterojen ve karmaşık emeğin, homojen basit emeğe indirgenmesidir. Kapitalist ekonomide, karmaşık emeğin daha yüksek emek gücü değerine, dolayısıyla da diğer bütün koşullar aynıyken daha yüksek ücretlere sebep olması için genel ve mesleki eğitim zorunludur. Böylelikle, vasıflı emek gücünün toplumsal olarak gerekli çeşitlerinin kuşaklar boyunca yeniden üretimi, özel gelir tahakkuku sayesinde güvenceye alınır. Ancak, emek gücü değeri, ilke olarak, çalışma sırasında harcanan canlı emekle ilgili değildir. Eğer sosyalist toplum, vasıflı emek gücüne mesleki ve genel eğitim vermenin masrafını ortak toplum fonundan karşılasaydı, vasıflı işçilerin, sırf eğitim düzeyleri daha yüksek olduğu için daha yüksek gelir düzeylerine ulaşmaları akılcı olmazdı. Üstelik bunun tersini savunmak, seçkin kesimin mensuplarının, sıradan işçilerle karşılaştırıldığında verili sürede daha fazla emek harcamalarına izin veren sıra dışı yetenek ve vasıflara sahip oldukları gerekçesiyle, birtakım imtiyaz ve özel avantajlara kapıyı aralamak demek olur.[163]

Sosyalist toplum, karmaşık emek konusunda eşitlikçi bir konum benimseyerek, bunu insanın, çalışma yeteneğini basit emekle aynı esasa göre kullanması olarak görebilir. Hem basit hem de karmaşık emek, insanın genel çalışma yeteneğinin tezahürleri olduğundan, ortak ölçümleri için nesnel bir esasa sahiptirler. Basit emek de, insanın çalışma yeteneğinin çok çeşitli uygulamalarını kapsar. Genel ve mesleki eğitim masraflarının toplum tarafından karşılanması koşuluyla, karmaşık ve basit emeği aynı düzeyde ele alıp, her ikisini de basit çalışma saatleri cinsinden soyut insan emeği olarak ifade etmek akla yatkındır. Temelde ortak olan insanın çalışma yeteneği bu şekilde kabullenildiği zaman, ağır sorumluluklar getiren işlerin ilave teşvik ödemeleriyle dengelenmesi söz konusu olabilir –ama bunun gerekçesi, belli bir süre zarfında topluma diğer işlerden daha fazla emek katkısı yapması değildir.[164] Emeklerin yukarıdaki esasa göre ortak ölçülebilir yapılmasıyla ve her üretim sürecinden tek ürünün çıktığı varsayılırsa, cisimleşmiş emek miktarları, yeniden üretim sisteminin teknik girdi-çıktı karakteristiklerini gösteren eş zamanlı denklemler çözülerek belirlenebilir.[165]

Bu çözüm, teorik olarak mümkün olsa da pratikte uygulanabilir değildir. Bir kere yüz binlerce ürün için üretim sürecinin teknik özellikleri hakkında ilgili bilgileri toplamak neredeyse imkânsızdır. Ayrıca, bunlara karşılık gelen

sayıda denklemin çözülmesi özellikle meşakkatli ve zaman isteyen bir görev olacaktır. Hayek'in (1935), sosyalist ekonomik hesaplamalar tartışmasında dile getirdiği, genel denge modelleri için çözümler hesaplamanın muhtemelen uygulanabilir olmadığı argümanı, bu iki sorunla da paralellikler taşır.

Bilgi teknolojisi alanındaki son gelişmeler ve bilgisayarların insanın ağzını açık bırakacak ölçüde artan gücü, özellikle de eğer hesaplamalara yalnızca stratejik öneme sahip mal ve hizmetler dâhil edilirse, sorunu çetin olmaktan çıkarmış olabilir. İkinci bir şık olarak, çok sayıda nihai ürünü ilk hesaplamaların dışında tutabiliriz, çünkü bunlar diğer malların üretiminde girdi olarak kullanılmazlar; bunların üretimlerinde kullanılan girdilerin emek içerikleri bilindiği zaman, kendi emek maliyetleri tedricen tespit edilebilir.

Cisimleşmiş emek miktarları, deneme-yanılma yöntemiyle de tahmin edilebilir. S-ücret düzeyi öyle belirlenecektir ki, canlı emeğin tüm ürünü dağıtılacak, geriye toplumsal artık kalmayacaktır. Yukarıdaki örnek üzerinde gidersek, s-ücretler günlük 80 ruble (ya da saatte 10 ruble) olacak ve bireysel işçiler, bunun 40 rublesiyle toplum fonuna katkı yapacaklardır. Toplumsal artığın olmadığı (kapitalist koşullarda toplamda kârın sıfır olduğu) düşünülürse, mevcut üretim dallarının yeniden üretimi, fiyatların ürünlerde cisimleşmiş emekle orantılı olmasını gerektirecektir. Böyle olmasaydı, bazı üretim dalları, üretimlerini aynı ölçekte sürdürmeleri için gereken üretim araçlarını ve canlı emeği alamazlardı. Bu nedenle, ürünlerine yönelik toplumsal talebi karşılayamayarak, planlama yetkililerine fiyatların yükseltilmesi gerektiği mesajını verirlerdi. Böylece, deneme-yanılma süreciyle uygun fiyatlara ulaşılarak, nihayetinde ürünlerin emek içerikleri, göreli fiyat oranlarına göre anlaşılabilir. Deneme-yanılma yöntemi, genel denge teorisi bağlamında denge fiyatlarına ulaşmak için ilk kez Taylor (1929) ve Lange (1936-7) tarafından önerilmişti. S-ücretlerin, canlı emeğin tüm katkısını aldığı veriliyken, metalarda cisimleşmiş emeği ortaya çıkarmak için de bu yöntem kullanılabilir.

Ancak pratikte (ve emek parasının olmamasını andırır şekilde), Sovyet merkezi planlama kurulu, emek-zamana göre hesaplanmamış 'fiyatlar' (sosyalist ya da s-fiyatlar) tespit etti. Eğer paranın mutlaka ya emek parası ya da piyasa temelli para olduğu görüşü benimsenirse, bundan Sovyetler Birliği'nde metaların ve piyasa temelli paranın mevcut olduğu sonucu çıkar. Aslında, Stalin dâhil olmak üzere Sovyetler Birliği'nde resmi ortodoks görüşü temsil eden akım, ülkede hem metaların hem de paranın varlığını sürdürdüğünü iddia etmişti. Marx'ın yukarıda alıntıladığımız görüşü, yani ancak özerk ve bağımsız üreticilerin ürünlerinin birbirlerinin karşısına meta olarak çıktığında paranın ortaya çıktığı görüşü, teorik destek bulmak amacıyla yaygın olarak kullanıldı. Muhtemelen, ürünlerin tamamı, kapsamlı bir ulusal plan dâhilinde devlet firmaları tarafından üretildiğinde ancak metalar bütünüyle

ortadan kaybolacaktır. Millileştirilmiş firmaların, kooperatif firmaların ve tarım kooperatiflerinin birlikte var olmasının, Sovyet ekonomisinde metaların süren varlığına toplumsal bir temel sunduğu iddia ediliyordu. Yine de bu argüman, devlet firmaları arasındaki muamelelerin neden ruble ve resmi olarak belirlenmiş s-fiyatlarla yapıldığını açıklayamıyordu. Böylece, Sovyet otoritesi ve destekçileri, üretim söz konusu olduğunda devlet firmalarının birbirlerinden görece kopuk olduklarını sözlerine ekleyerek, para ile metaların varlığına zemin yaratıyorlardı.

Ancak, bu resmi Sovyet görüşleri asla ikna edici olamamıştır. Devlet firmaları görece birbirlerinden kopuk olsa bile, ne girdi ve emek gücü alımlarını, ne de ürünlerinin satışını açık piyasalarda yapabiliyorlardı. Çalışmanın genelinde tartıştığımız özgün anlamıyla para ile metalar, Sovyet ekonomisinde toplumsal olarak önem taşıyacak ölçekte hiç var olmamıştır. Sosyalizmin çöküşünün ardından 1990'ların başında piyasa kapitalizmine geçilmesinin, toplumu kargaşaya sürükleyecek kadar zorlu ve sorunlu olmasının bir nedeni muhtemel budur.

Para ve fiyat biçimlerinin, toplumsal yeniden üretimin özüne dışsal olarak değerlendirilmesi, Sovyetlerde fiyatlar ve para sorununa daha aydınlatıcı bir yaklaşım olacaktır. Bu açıdan bakıldığında, Sovyetlerde para ve fiyatların, son derece kısıtlı toplumsal işlevleri vardı: Bunlar, s-fiyatlar ve s-para idiler. Sovyet rublesi ne emek parasıydı ne de piyasa temelli paraydı; bu ikisi arasında kurulan yanlış ikili karşıtlığı reddetmek gerek. Sovyetler Birliği gibi tam anlamıyla üreticilerin özgür birlikteliğine dayanmayan, merkezi planlamalı bir sosyalist ekonomide, ürün fiyatlarının, cisimleşmiş emekle orantılı düzeylerde belirlenmesi ya da cisimleşmiş emekle arasında herhangi bir bilinçli planmış ilişkinin olması gerekmez. Böyle bir sosyalist fiyat rejiminde para, emek parası değildir ama piyasa temelli paranın kapsamlı işlevlerine de sahip değildir. Böyle bir planlı sosyalist ekonominin parasını, kısıtlı ama yine de geniş işlevlere sahip bir iktisadi biçim olan s-para diye nitelendirmek en iyisi olacaktır.

Örneğin, Sovyet rublesi hesap birimi işlevi görüyordu ama bunu, merkezi planlama kurulunun s-fiyatlarını saptamasına olanak verecek kısıtlı bir anlamda yapıyordu. Hesap birimi olarak makroiktisadi büyümeyi ölçmekte kullanıldı ve yetkililerle firmaların, üretim maliyetlerini hesaplamalarına (ve belki de en aza indirmeye çalışmalarına) imkân verdi.[166] Hesaplama rubleleri, kişisel harcanabilir gelirin bölüşülmesini de kolaylaştırdı. İlaveten ruble, etiketinde resmi olarak belirlenmiş fiyatların yazılı olduğu mal ve hizmetleri satın alma ve ödeme aracı işlevini de yerine getirdi. Ancak firmalar, ellerinde ruble olmasına rağmen, ne serbestçe üretim girdileri satın alabiliyor (çünkü bunların büyük kısmı, devlet tedarik dairesi tarafından

merkezden tahsis ediliyordu), ne de emek gücü işe alabiliyorlardı. Üstelik elinde ruble olan tüketiciler de talep ettikleri mal ve hizmetleri serbestçe edinemiyorlardı. Sovyet 'yokluk ekonomisi'ni, uzayıp giden kuyruklar, insanın ayaklarına kara sular indiren sıkıntılı mal peşinde koşuşturmalar ve talep edilen mallarda sıklıkla yaşanan kıtlıklar karakterize ediyordu.[167] Dolayısıyla, satın alma ve ödeme aracı işlevleri önemli ölçüde kısıtlanmıştı.

Paranın işlevlerinin kısıtlanması, rublenin etkilediği satın alma hacmindeki dalgalanmalar uyarınca (çok yavaş işleyen, hatta var olmayan) kaynakların yeniden dağıtılması ve fiyatların yeniden ayarlanması süreçleriyle ister istemez beraber gider. Mal ve hizmetlerin fiyatları, (ücretler dâhil) maliyetler temel alınarak esasen planlama dairesi tarafından belirlenir. Çeşitli heterojen emeklerin ürünlerine, aslında ruble fiyatlar cinsinden homojen bir biçim verilir, ama emeklere değer biçilmesinde kullanılan mekanizma, serbest piyasa bağlamında işleyen bir mekanizma değildir. Serbest piyasa mekanizmasında, anarşik tarzda ve öznel olarak saptanan fiyatlar, paranın aynı anda hem satın alma aracı hem de değer aracı işlevlerini görmesi nedeniyle sürekli düzeltilir. Üstelik ruble cinsinden ifade edilen ücretlerin belirlenmesi, emek gücü fiyatının serbestçe işleyen emek piyasasında belirlendiği gibi olmaz. Ruble ücretler, kişilerin, toplumsal üründen alacakları devletçe belirlenmiş haklarının nasıl dağıldığını yansıtıyordu. Ücret ödemelerinin firmalar eliyle yapıldığı durumda bile, işçilerin mal ve hizmetleri satın almalarıyla birlikte para büyük ölçüde devlete geri dönüyordu. Bireylerin, ruble cinsinden ifade edilen gelirlerin küçük bir kısmını tasarruf etmeleri (ve gömülemeleri) mümkündü, ama biriktirdikleri paraları ne parasal kâr elde etmek amacıyla özel muamelelerde, ne de emek gücü kiralayıp sermaye olarak kullanmaları mümkündü.

Ruble, merkezinde Sovyetler Birliği'nin yer aldığı planlı bir uluslararası iş bölümü sistemi olan COMECON (Karşılıklı Ekonomik Yardımlaşma Konseyi) üyesi ülkeler arasında, uluslararası ödemelerde hesaplaşma aracı olarak da kullanılıyordu. Ancak, yine paranın, bu farklı devletler arasındaki ekonomik ilişkileri kendi başına düzenleyecek bir araç olarak hareket etmesi söz konusu değildi. Sovyetler Birliği ile Doğu Avrupa'nın kullandığı uluslararası para birimi üzerinde güçlü bir merkezi denetimin bulunması, rublenin işlevlerini hesap birimi ve planlı ticaretin hesaplaşma aracı olmakla sınırlı tutuyordu.[168]

Tarih boyunca piyasa ekonomisi biçimleri, özellikle de para ve fiyatlar, oldukça çeşitli üretim ilişkilerine eklemlenmiştir. Genellikle, salt dolaşım biçimleri olarak para ve fiyatlar, altta yatan toplumsal üretim ilişkilerine bağlı olarak farklı işlevler üstlenebilirler. Merkezi planlı bir ekonominin parçası

olduklarında, s-para ve s-fiyatlar, ciddi kısıtlamalara tabi olmakla birlikte yine önemli roller oynayabilirler. Sovyetler Birliği'nin para alanındaki deneyimini yorumlamanın en iyi yolu, paranın örgütleyici işlevlerini, (Sovyet devletinin baskıcı niteliğinden kaynaklanan ciddi zafiyetleri bulunsa da) planlamayı ve üretim araçlarında kamu mülkiyetini temel alarak, toplumsallaştırma girişimi olarak düşünmek olacaktır.

11.3 SOSYALİST PİYASA EKONOMİSİNDE PARA

Kapitalizmin yerini kapsamlı planlamayı içeren sosyalist bir toplum değil de, üretim araçlarında kamu mülkiyetini temel alan sosyalist bir piyasa ekonomisi alabilir.[169] Sosyalist piyasa ekonomisi, görece serbestçe işleyen piyasanın yanı sıra bilinçli yönetimin arzulanır olduğu iktisadi faaliyet alanlarında kalan mal ve hizmetlerin (kontrollü fiyatlar altında) toplumsal olarak planlı dağıtımını da içerebilir. Piyasa süreçleri, ekonominin daha az kontrol edilen alanlarında kullanıldığı sürece para, her şey hesaba katıldığında, özgün işlevlerini sürdürecektir. Ancak para, başta iktisadi faaliyetin kontrollü alanları olmak üzere, s-paranın bir yanını da üstlenecektir. Üstelik uluslararası iktisadi ilişkiler alanında, sosyalist piyasa ülkesi, uluslararası rekabet etme gücüne bağlı olarak mevcut çeşitli stratejiler arasından seçim yapabilir. Örneğin ülke, serbest uluslararası ticareti seçerek, biriktirdiği dünya parası rezervleri aracılığıyla döviz kuru dalgalanmalarıyla karşı karşıya kalabilir. Başka bir seçenek olarak, dış ticaret sıkı sıkıya kontrol altında tutularak, mevcut dünya parası rezervleri idari yollarla tayınlanabilir.

Sosyalist piyasa ekonomisinde paranın işlevleri, kapitalist ekonomiden ister istemez daha kısıtlı olacaktır. Ayrıca, çeşitli parasal teknikler kullanarak para işlemlerine ek kontroller getirmek, sosyalist piyasa ekonomisinin tasarrufunda olacaktır. Kapitalist ülkeler, hem ülke içinde hem de uluslararası ölçekte para işlemlerini etkileyecek mekanizmaları ve uzmanlığı zaten edinmiş durumdalar. Her kapitalist ülkede bu kontrolü, statüsü itibariyle toplumun üzerinde duran ve parayla finans alanında uzmanlaşan bir seçkinler kümesi üstlenir. Bin bir yoldan uzman seçkinlerle bağlantısı olan kapitalist sınıfın temel menfaatleri dikkatle korunur. Bu gidişat, para ile finansın uluslararası düzeyde kontrolünde muhtemelen çok daha belirgindir.

Sosyalist piyasa ekonomisi, kapitalizmde birikmiş bilgilerin bir kısmını ve para kurumunu kullanabilir, ama işçi ve yurttaş örgütlerini de işin içine katacak şekilde karar alma sürecinin demokratik temelini genişletmelidir. Ancak, piyasa ekonomisinin ana bağlantı noktası olduğundan para, ademimerkezileşmiş bir karar alma sistemiyle yönetilemez. Burada, sosyalist fir-

maların yönetimiyle temel bir fark vardır. Parayı sosyalist ilkelere göre yönetmek için kısmi menfaatleri aşmak ve demokratik temsiliyeti güvenceye almak gereklidir. Ekonomi hakkında doğru ve yeterli bilgiye sahip olmak, hızla karar alabilmek de gerekir. Paranın yönetiminde, önemli ölçüde merkezileşme kaçınılmaz olacaktır.

Bu bağlamda, sosyalist piyasa ekonomisi, siyasi anlaşmazlıkların uygun şekilde çözüme kavuşturulmasını sağlayacak mekanizmalara da sahip olmalıdır –özellikle de bu anlaşmazlıkların, para mekanizması üzerinde yansımalarının olması söz konusuysa. Sosyalist piyasa ekonomisi, iktisadi bilgilere daha rahat ulaşılmasını sağlamanın ve iktisadi bilginin edinilmesine daha çok fırsat yaratmanın gerekli olduğunu da görecektir. Etkin para yönetimini yürütecek mekanizmaları ve personeli bir araya getirmek şüphesiz ki zorlu bir iştir. Yine de, sosyalist piyasa toplumunun, geleceğe kaygıyla bakması gerekmez. Ne de olsa kapitalist toplumun, şu anki (mükemmel olmaktan son derece uzak ve seçkinci) para yönetimi mekanizmalarını geliştirebilmesi, kuşaklar boyu süren deneme-yanılma girişimlerini ve azımsanamayacak sayıda felaketi gerektirmiştir.

11.4 SOSYALİST TOPLUMDA KREDİ SİSTEMİ VE FAİZ

Marx'ın faize bakışının karakteristik özelliği, ortalama faiz oranının belirlenmesine dayanak oluşturacak bir maddi temelinin olmadığı iddiasıdır. Öte yandan, ortalama kâr oranına baktığımızda, mevcut üretim teknolojileri ve reel ücretler böyle bir maddi temel sağlarlar. Marx'ın teorisinde faiz oranı, ödünç verilebilir para-sermaye arz-talep dengesine göre sıfır ila ortalama kâr oranı arasında değişir. Bu, iş çevriminin belli noktalarında faiz oranının kâr oranını aşması olasılığını dışlamaz.

Faiz getiren sermaye ile kredi sisteminin toplumsal temellerine gelince, 3. ve 4. bölümlerde ayrıntılı olarak açıkladığımız üzere, Marx'ın çalışmalarında iki yaklaşıma rastlanır. İlki, klasik okulun çizgisinde kalarak faizi, geçmişte alınmış nakdi krediler karşılığında para-kapitalistlerine ödenen, sanayi kapitalistlerinin kârlarının bir kısmı olarak sunmaktır. Böylelikle, kredi sistemi, kapitalist sınıfın iki ayrı ve belirgin kesimi arasındaki ilişkilere aracılık eden toplumsal bir mekanizma olarak değerlendirilir. Ancak ikinci yaklaşım, faiz getiren sermayeyi, toplam toplumsal sermaye devri sırasında yaratılan, toplumsal olarak dönüştürülmüş atıl para olarak sunar. Kredilere ödenen faiz, artık değerin sanayi ve ticaret sermayeleri arasında yeniden bölüşüm biçimidir. Benzer şekilde, kredi sistemi, sanayi ve ticaret sermayeleri sistemine içsel bir dizi mekanizmadır; amacı, ödünç verilebilecek fonların toplanmasını ve tahsisini sağlamaktır.

İlk yaklaşımı esas alırsak, sosyalist ekonomide muhtemelen ne kredi sistemi ne de faiz oranı olacaktır. Tüm sosyalist akımlar, para-kapitalistleri (daha genelde rantiyeciler) ve toprak sahipleri gibi asalak sınıflara sosyalizmde kesinlikle yer olmadığını kabul ederler. İlk yaklaşım, sosyalist kredi sisteminin inşasına pek yer bırakmıyor gibidir –özellikle de para ile piyasanın lağvedilmesi savunulursa. İkinci yaklaşım, kredi sisteminin sosyalist bir ekonomideki rolünü ve yerini daha iyi kavramaya imkân sağlar. Kısmen özerk olan sosyalist firmalar, faaliyetlerini daha kolayca genişletmek, teçhizatlarını yenilemek ya da tahmin edilemeyen olaylarla başa çıkmak amacıyla ya emek-parası veyahut da s-para cinsinden yedek fonlar biriktirebilirler. Bireysel işçiler de, tüketimde belli ölçüde seçeneklerin olması koşuluyla, evlilik, yurtdışı seyahatler, ani hastalıklar ve buna benzer sıra dışı gereksinimleri karşılamak üzere kendi ihtiyati rezervlerini oluşturabilirler. Sosyalist ekonomide bütün bu kişisel gereksinimlerin belli bir kısmı, bireysel gelir bölüşümünden önce oluşturulan toplum fonlarından karşılanacaktır. Buna karşın, bireylerin tuttukları yedek fonların bütünüyle lağvedilmesinin bir gerekçesi yoktur. Keza, bu tür kişisel rezervlerin her dönemdeki artışının, bireylerin harcamalarıyla bire bir örtüşmesini beklememiz için de bir neden yoktur. Ortalamaya vurulduğunda, kredi sisteminin inşasına nesnel zemin hazırlayacak şekilde, sosyalist toplumun genelinde parayla ifade edilen atıl yedek fonlar pekâlâ tutulabilir.

Eğer mal ve hizmetlerin idari yollarla tahsisi tam anlamıyla yeterli değilse, bazı üretim araçları firmalar arasında el değiştirebilir. Kapitalist ticari krediyi andıran firmalar arası kredi, böylece ortaya çıkabilir. Faaliyetlerini sürdürmek için fona ihtiyacı olan ve ellerinde (emek-para ya da s-para cinsinden) senetler olan firmalar, bu senetleri para karşılığında atıl fonları toplayan ulusal bankaya verebilirler. Büyümek için ilave fona ihtiyaç duyan sosyalist firmalar, bankadan fon ödünç alabilirler. Bireyler de, harcamalarını daha esnek yapmak ve zamanlama açısından rahat hareket etmek üzere borçlanabilirler. Böylelikle, atıl fonlardan yararlanılması temeli üzerine inşa edilen kredi sistemi, kaynakların, kendiliğinden değişen toplumsal ihtiyaçlara göre daha esnek şekilde tahsis edilmesine olanak sağlayabilir. Kredi sisteminin bundan daha fazla genişlemesi, gelecekteki getiri beklentilerine bağlı olacaktır. Öte yandan, eğer mal ve hizmetlerde eksiksiz bir tayınlama varsa, kredinin aktif rol oynayabileceği fazla alan kalmaz. Bu durumda bile devlet, ulusal bankadan atıl fonları borçlanarak ya da tahvil çıkararak, birikimi sürdürüp genişletmekte bu fonları kullanabilir. Para yönetiminin, devlete, genel fiyatlar düzeyini sistemli ve tutarlı biçimde etkileme imkânı vermesi ölçüsünde, ılımlı enflasyon sayesinde faiz ödemelerinin gerçek yükü azaltılabilir (planlı

fiyat artışları da aynı etkiyi yapabilir). Böylece, bir bütün olarak toplumun sırtına görece düşük bir maliyet yükleyerek, birikime yönelik ilave fon kaynakları yaratılabilir.

Nominal faiz oranı, stratejik öneme sahip ödünç verilebilir fon fiyatı olarak, merkezi planlama kurulu tarafından idari yollarla belirlenebilir; başka bir seçenek olarak, ödünç verilebilir fon arz-talep dengesini yansıtacak şekilde, oranın belli bir değer aralığı içinde hareket etmesine izin verilebilir; ya da serbestçe dalgalanmaya bırakılarak, düzeyini kendi kendine bulması da söz konusu olabilir. Nominal faiz oranı serbestçe belirlendiğinde bile, kamu bankasının ödünç verilebilir fonlar piyasasına müdahale etmesi, oranının belirlenmesine önemli ölçüde etki etme şansı yaratacaktır. Çoğu durumda, gerek bireysel tasarrufu teşvik etmek, gerekse firmalarla bireylerin gelişigüzel ve umursamazca borçlanmalarını engellemek amacıyla reel faiz oranı artı düzeylerde tutulacaktır. Reel faiz oranı, birikimin hızının belirlenmesinde de önemli bir oynayabilir. Görece özerk olan firmalar, ne kadar borçlanacaklarına karar verirken muhtemeldir ki faaliyetlerini büyütmekten bekledikleri artık ile reel faiz ödemeleri yükünü karşılaştırırlar. Böylece reel faiz oranı, sosyalist yetkililerinin elindeki güçlü bir iktisadi araç hâline gelebilir.

Sosyalist toplumda kredi ile faizin önemi, piyasanın o toplum için taşıdığı öneme göre doğrudan değişir. Bu açıdan bakıldığında, soyut bir piyasa ve plan bileşkesine dayanan tek bir piyasa sosyalizmi modeli olamaz. Aksine, halkın arzularına göre piyasanın işlevlerinin genişliği ve derinliği değiştirilebilir. Tam kapsamlı bir tayınlamanın yokluğunda, gerek üretimle tüketimin daha esnek biçimde uyum göstermesini sağlamak, gerekse kaynaklardan daha etkin faydalanmak için kredi ve faizle oynanabilir. Aynı şey, doğrudan komutaya başvurmaksızın ekonomik büyüme hızını artırmak için de geçerlidir. Kredi ile para, bizatihi para yaratan ilişkiler değillerdir; sosyalizme karşıt olmaları da gerekmez. Topluma faydalı işlevlerini akıl dışılıktan kurtarırken, spekülasyonu teşvik etme ve kapitalist koşullarda birikimi aksatma eğilimleri ortadan kaldırılabilir. Sosyalist ekonomide faiz, iktisadi artığın bireylerle firmalar arasında (toplumsal mutabakatın olduğu çizgilerde) yeniden bölüşülmesini temsil eder ve atıl fonların akılcı kullanılmasına yardımcı olabilir.

Sovyet sosyalizminin çöküşü, tek başına kapitalizm eleştirisinin, sürdürülebilir bir sosyalist ekonominin inşası için yeterli teorik ve ideolojik temeli sağlamadığını açıkça göstermiştir. Sosyalist gelecek görüşünü yeniden oluşturmanın bir yolu, kapitalist ekonominin biçim ve mekanizmalarını yeniden incelemekten geçiyor: Onların akılcı özlerini açığa çıkararak, geleceğin sosyalist toplumunun, geçmişte olduğundan daha esnek çizgilerde örgütlen-

mesini sağlayacak içgörülere ulaşmak mümkündür. Kapitalist para, kredi ve finans, bu temel üzerinde sürekli analiz edilmelidir.

Kapitalist para, 20. yüzyıl boyunca büyük bir dönüşüm geçirmiştir: Piyasa ekonomisi işlemlerinden anarşik bir biçimde ortaya çıkan meta-paradan (altın) başlayıp, devletin güçlü denetimi altındaki konvertibl olmayan banka parası hâline gelmiştir. Bu para çeşidinin zaten kısmen yönetiliyor olması, piyasa ekonomisinin *nexus rerum*u üzerinde denetim kurmanın akla yatkın olduğu gösteriyor. Yine de, ekonomik faaliyetlerin altında yatan anarşi düşünüldüğünde, paranın tamamen toplumsallaşması muhtemelen mümkün değildir. 1973 sonrasında yaşanan kapitalist birikim krizinin, hızlı enflasyon, aşırı döviz kuru dalgalanmaları ve spekülatif balonlar dönemine dönüşmesi, bu noktayı doğrular mahiyettedir. Sosyalizm, kâr peşinde koşulmasından kaynaklanan iktisadi istikrarsızlığın üstesinden gelmeli ve kapitalist ekonomi için imkânsız olan parayı toplumsallaştırma görevini yerine getirmelidir.

Notlar

1 Meek (1950), gerek emek değer teorisinin, gerekse teorinin öne sürdüğü kârın artık değer olduğu mantıki içermesinin, anayolcu iktisat için fazla radikal bir argüman olduğunu akademik olarak gösterir.

2 Ayrıca bkz. Mill (1848, III. kitap, 7. bölüm).

3 Ricardo (1817, s. 14-15), mısır ile para madenlerinin bu açıdan farklı olmadıklarına, Smith'ten çok daha açık bir şekilde işaret etmişti.

4 Steuart'ın para teorileri, modern araştırmalarda hâlâ göz ardı ediliyor. Bu eksikliğinin dışında mükemmel bir kitap olan Aspromourgos (1996), bunun tipik bir örneğidir. Önemli bir istisna için bkz. Green (1992).

5 Schumpeter (1954, s. 296-7), bunun erken döneme ait ve hatalı bir ölçü birimi anlayışı olduğunu belirtiyordu. Neden hatalı olduğunu açıklamıyordu.

6 Steuart (1805), fiziksel ölçümlere son derece vakıftı. Esas itibariyle değer ölçümü sorununa, fiziğin kütlenin ölçülmesi sorununa yaklaştığı gibi yaklaşıyordu. Her cismin, soyut olarak gramla hesaplanan belli bir kütlesi vardır; pratikte grama en yakın şey, Fransa'da BIPM'de tutulan belirli bir kütlenin binde biridir.

7 James Mill (1826, s. 294-5), muhtemelen Ricardo'nun görüşünü yansıtarak, miktar teorisi açıklamasına aktarım mekanizmasını dâhil ettiği için Hume'u eleştiriyordu.

8 İktisadi düşünceler tarihinde bu nokta çokça tartışılmıştır, ama ne gariptir ki Steuart'ın, görüşleriyle Smith'i etkilemiş olabileceği hep göz ardı edilmiştir; örneğin bkz. Eagly (1970) ve Laidler (1981).

9 Green (1992, s. 88-9), buna 'para dolaşımı yasası' der.

10 Marx (1905, 1. kısım, 3. bölüm), bu belirsizliği çok daha derinlemesine inceler.

11 Bu konuda daha fazlası için bkz. Lapavitsas (1996).

12 Law'ın girişimlerinin kısa tarihçesini Buchan'a (1995) borçluyuz.

13 Heckscher'in (1931, 2. cilt, s. 182) doğru şekilde tasvir ettiği gibi bir kâğıt para merkantilisti.

14 Tarihsel olaylarla, külçe ve bankacılık çekişmeleriyle ilgili İngilizce birçok klasik çalışma bulunmaktadır. Farklı yorumlar için bkz. Fetter (1965), Morgan (1965), Viner (1937), Horsefield (1944, 1949), Silberling (1924a, 1924b), Rist (1940), Feavearyear (1931), Wood (1939) ve Mints (1945).

15 Bir yüzyıldan daha uzunca bir zaman boyunca Külçe Raporu'nun arkasındaki başlıca düşünsel gücün Ricardo olduğu düşünülmüştü. Raporda ifade edilen görüşler ile Ricardo'nunkiler arasında büyük bir yakınlık olduğu inkâr edilemez. Ancak, Fetter (1959), raporun analitik temellerini aslında Thornton'un sağladığını ispatlamıştır.

16 Ayrıca, Horner'ın (1957, s. 36-40) hiddetle ve Ricardo'nun (1810, s. 60) zevkle belirttikleri üzere, mal fiyatlarının külçe cinsinden ve kâğıt para cinsinden ölçülmesiyle ilgili bazı kafa karışıklarına ister istemez yol açıyordu.

17 Viner (1937), tutarlı külçeciliğine Ricardo/Wheatley geleneği demiştir ve bu adlandırmanın daha sonraki yazında popüler olduğu görülmüştür. Ancak, Viner'in ifadesi son derece yanıltıcıdır. Ricardo bir iktisadi düşünce deviyken, Wheatley önemsiz bir hiciv yazarıydı. Fetter'in (1942), Wheatley'in yaşamı ve eserleri üzerine yaptığı çalışması, bu izlenimi zayıflatacak bir şey sunmaz.

18 John Stuart Mill (1848, s. 660), açık sözlü bir anında, bankacılık ve nakit okulları arasındaki tartışmanın açıkça belirtilmemiş gerçek amacının kapitalist krizlerle nasıl başa çıkılacağıyla ilgili olduğunu ifade etmişti.

19 Tooke ile ilgili ilk analitik biyografinin Arnon'un 1991'de yayınlanan mükemmel kitabı olması şaşırtıcıdır (ayrıca bkz. Arnon, 1984). Daha önce, Robbins (1958), Torrens'in anısını korumaya çalışmıştı.

20 Torrens'in (1837, s. 7) bununla ilgili bazı şüpheleri vardı, ama Overstone'a karşı duracak kadar kendine güvenmiyordu.

21 Neoklasizm, marjinalist öznel değer teorisi temelinde de olsa, kapitalizmin tarihi olarak özgül niteliğini hiçe saymaya devam ediyor.

22 Burada zemin özellikle kaypaktır. Marx'ın değer teorisiyle ilgili başlıca iki okul olduğunu söylemek belki de adil olacaktır. Marx'ın değer teorisinin, üretim esnasında metalarda cisimleşmiş emeğe gönderme yaptığını savunan teorisyenler vardır –örneğin bkz. Dobb (1940), Meek (1956) ve Sweezy (1942). Metaların özel, somut emek tarafından üretildiğini, bu emeğin ancak ve ancak metaların parayla mübadele edilmesi durumunda toplumsal ve soyut emek (yani değer) hâlini aldığını öne süren teorisyenler de vardır –bkz. Rubin (1927, 1978), Reuten ve Williams (1989). Japon Uno okulunun yaklaşımı, değerin özünün üretim esnasında cisimleşmiş emek olduğunu, ama değer biçimlerinin, değerin özünün toplumsal yerleşmesinden bağımsız olarak ve bundan daha önce ortaya çıkabileceğini dile getirir.

23 Biraz daha ayrıntıya girecek olursak, kullanım değeri ile değer arasındaki çelişkinin gelişip belirginleşmesi şöyle olur: Meta, somut emek-zaman (kullanım değeri) olarak meydana gelir, ama ancak genel emek-zaman (değer) olarak kabul edildiğinde mübadele edilebilir. Bu da gösteriyor ki, mübadele sürecinde meta, değer olarak bir varoluş kazanmalıdır. Aynı zamanda metalar, belirli ihtiyaçları karşılamaya yarayan belirli şeylerdir, ama mübadele edilmeleri için birbirlerinin karşısına aynı özden olan miktarlar olarak çıkmaları gerekir. Bundan yine ortaya çıkıyor ki meta, değer olarak bir varoluş kazanmalıdır. Kısacası, meta, mübadelede hem değer hem de kullanım değeri olarak ikili bir varoluşa sahip olmalı ve gene de, mübadele doğrudan yapıldığı müddetçe, değer olarak yeterli bir biçimi olmamalıdır. Eğer metanın çifte doğası daimi olarak ikiye ayrılmış olsaydı ve değer, metadan başka bir şeyde bağımsız bir yeterli biçim almış olsaydı, meta kendisi olarak kullanım değeri ve diğeri olarak da değer olacağından çelişki çözüme kavuşturulabilirdi.

24 Burada sunulan argüman, Itoh'da (1976) daha ayrıntısıyla tartışılıyor.

25 Göreli değer biçimi olarak meta ile eş değer biçimi olarak meta arasındaki ters çevrilemez kutbiyet ortadayken Marx'ın (1867, s. 157), genel değer biçimini elde etmek için hangi mantıki gerekçelere dayanarak genişlemiş değer biçimini tersine çeviriverdiğini anlamak zordur. Aksine, bu bölümde sunduğumuz argüman, genişlemiş biçimin istikrarsızlığının tam da mübadele edilebilirliğin geçici olarak tek metayla özdeşleştirilmesi anlamına gelir. Geçici olarak bu amaçla seçilen meta, böylelikle fazladan bir kullanım değerine sahip olur. Bu fazladan kullanım değerinin (değişen) sahipliği, bir metanın giderek diğer metalar tarafından seçilmesine ve genel eş değer olmasına imkân verir.

26 Yaptığımız analiz, 'para olma'nın birçok metanın tekeline girmesinin mantıki temelini açıklar, ama neden tek bir metanın tam tekeli altını girmesi gerektiğini tam olarak açıklamaz. Bu olgunun, neoklasik, Marksist ya da başka bir cepheden olsun tatmin edici ve yalın mantığa dayalı bir açıklaması yoktur. Ama Marksist yaklaşım, en azından mübadele edilebilirliğin tekelleşmesi sürecinin kendiliğinden ortaya çıkışına ilişkin mantıki bir analiz sunar.

27 Japon Uno okulunun güçlü bir şekilde vurgulamış *olduğu* bir nokta.

28 Engels'in görüşüne yöneltilen çok sayıda eleştiriden en dikkat çekici olanları için bkz. Weeks (1981), Anderson (1983) ve Shamsavari (1991).

29 Değerlerin doğrudan özlerine tekabül edip etmedikleri, dolayısıyla da fiyatları emek süresi cinsinden belirleyip belirmedikleri, ilgili bir konu olarak burada gündeme gelir. Ne-

den para, üzerine emek süresi basılmış kâğıt parçaları olamasın ki? Marx (1939, s. 153-9), parayla ilgili bu 'emek-makbuzu' görüşünü etraflıca tartışmış, özerk ve rekabet hâlindeki kapitalistlerden oluşup bilinçsizce örgütlenmiş bir ekonomide değerin, başka bir metada bağımsız bir biçim kazanması gerektiğini ileri sürerek bu görüşü reddetmişti. Değerin doğrudan doğruya emek-zaman ile ölçülmesi, bir bütün olarak toplum için ürünlerde bulunan emek-zamanı doğrudan tahmin edebilecek bir merkezi planlama dairesinin ya da yaygın halk birliklerinin mevcudiyetini gerektirir. Bu konu, aşağıda 11. bölümde daha ayrıntılı tartışılıyor.

30 Birbirini izleyen meta mübadelelerinden oluşan toplumsal zinciri kavramayı amaçlayan bu formülün gelişimi için bkz. Itoh (1988, s. 91-2).

31 Dar ödeme aracı, sürekli hareketle nitelendirilir. Ancak Marx (1859, s. 126), askıda bekleyen sikkenin, yani dar mübadele aracı işlevini üstlenmeye devam ederken geçici olarak cüzdanlarda, kasalarda ve ceplerde duran paranın da farkındadır.

32 Marx'ın dolaşımdaki para miktarının yanı sıra para biçimi ile paranın işlevlerinin performansı arasındaki ilişkiye dair açıklamalarının daha kapsamlı bir tartışması için bkz. Lapavitsas (1991).

33 Kapitalist birikimin finansmanı açısından gömüleme ve gömülerin çözülmesi tartışması için bkz. De Brunhoff (1973, s. 64-72). Ayrıca, Marx'ın kapitalist yeniden üretim analizinde gömülemenin yeri için bkz. Lapavitsas (1994).

34 De Brunhoff'un (1973, s. 77-80) işaret ettiği üzere, Marx'ın kredi teorisi aslında para teorisini esas alır; 'kredinin para teorisi'dir.

35 Doğaldır ki aynı para parçası önce satın alma aracı ardından da ödeme aracı olabilir, ama bu bizi, paranın hareketini ayrı ayrı analiz etmekten alıkoymamalıdır. Ne de olsa paranın hızını belirleyen etkenler, bu kısmın geri kalanında daha ayrıntılı ele alacağımız üzere, dolaşım aracı ve ödeme aracı için aynı değildir.

36 Foley (1982, 1983), 'para-metanın değeri' ile 'paranın değeri' ayrımının Marx'ın para teorisinde çok önemli bir rol oynadığını söyler. 'Para-metanın değeri', para biriminde cisimleşmiş emek iken, 'paranın değeri' ise para biriminin temsil ettiği emektir –daha özgül olarak, her dönemde net ürünün parasal fiyatına eklenen taze değerin oranıdır. Foley, dönüşüm sorunu için 'yeni bir çözüm' geliştirirken, bu 'paranın değeri' kavramını son derece yaratıcı bir şekilde kullanmıştır. Ancak, Foley'de 'paranın değeri', cisimleşmiş emek değil hükmedilen emektir ve Marx (keza Ricardo), paranın böyle tanımlanmasını açıkça reddetmiştir.

Bu kitapta para teorisinin öncelikle paranın mübadele değeri ile para-metanın değeri arasındaki ilişkiyi analiz etmesi gerektiği yaklaşımını benimsedik. Başka bir deyişle para teorisi, cisimleşmiş genel eş değerin, paranın mübadele değeri üzerinde karmaşık ve dolayımlı bir tarzda uyguladığı düzenleyici etkisini göstermelidir. Eğer para-meta kapitalist mübadeleden uzaklaştırılırsa, teori, bu gelişmenin paranın mübadele değeri açısından doğuracağı patolojik içermelere yönelebilir.

37 Ricardo'nun dünya piyasasındaki parayı ele alış tarzıyla ilgili Marx'ın eleştirisi için bkz. Lapavitsas (1996).

38 Yakın dönemde Heihnsohn ve Steiger (1987, 1989), iktisadi faaliyetlerin, mülkün zaman içerisinde getiri artı bir miktar da kazanç sağlayacağı anlayışına ve taahhüdüne dayanarak, tipik olarak özel mülkün bir tarafça ödünç verilmesini içerdiğini iddia etmişlerdir. Bu bağlamda paranın özgün rolü, değerin iktisadi karar birimleri arasında ödünç verilip geri alınmasını kolaylaştıran soyut bir hesap birimi olmaktan ibarettir.

39 Greko-Romen dünyasında köleliğin yeri, Marksist bilim insanlarıyla sınırlı kalmayan şiddetli akademik tartışmalara konu olmuştur. St Croix (1981, 2. ve 3. bölümler), hiç şüphesiz ki bunlardan en önemlisidir. Özgür emeğin önemini reddetmemekle birlikte eski Yunanda toprak sahibi yönetici sınıfın el koyduğu artık değerin ana kaynağının kölelik olduğunu iddia eder. Öte yandan, Meiksins-Wood (1988, 3. ve 4. bölümler), Yunan *polis*ine ayırt edici niteliğini kazandıran şeyin kölelik değil, özgür köylü emeği olduğunu öne sürer.

40 İşçilerin tasarruflarından oluşturulan faiz getiren sermaye hakkında az sayıda Marksist analiz vardır, ama genel bir yazın taraması için bkz. Harris (1976).

41 Devreyi bir dairesel akım diyagramı olarak düşünmek açıklayıcı olabilir (Fine, 1975, s. 47).

42 Marx'ın faiz getiren sermayeyi *sui generis* [*kendine özgü*] bir meta olarak ele alış tarzı ve meta fiyatları ile tüccar sermayesi kârları arasındaki ilişki hakkında oldukça anlaşılır bir sunuş için bkz. Fine (1985-6). Ancak, bu bağlamda, artık değer yaratmanın 'kendine özgü' kullanım değerinin, paranın tümü için geçerli olmadığı akılda tutulmalıdır; yalnızca sanayi sermayesi devresine (ya en başta ya da daha sonra ilave olarak) doğrudan yatırılmış para bu niteliği taşır. Dahası, bu kullanım değeri, atıl parayı tutanlar için geçerli değildir: Artık değere el koymak için bu atıl parayı ödünç vermelidirler.

43 Faiz ile işletmenin kârı arasındaki karşıtlık, kâr ile ücret arasındaki karşıtlıkla eşit derecede değildir. İkinci karşıtlık keskinleştiği zaman ilki önemini tamamen yitirir, adeta yok olup gider. Artık değer üretimi, bir gelir olarak faizin biçimlenmesi için mutlak bir ön koşuldur.

44 Engels, Marx'ın gösterimindeki hataya işaret etmişti (Marx, 1885, s. 359-60). Konunun eksiksiz bir analizi için bkz. Lapavitsas (1992).

45 Ticaret sermayesi ile para ticareti yapan sermayenin işletim maliyetleri (çoğunlukla emek gücünü satın alma maliyetleri), toplam artık değerden olan net kesintilerdir. Bu nedenle, tüccar kârı yüzünden meta fiyatlarının değerden sapması gerekmez. Panico (1980, 1988), bu meseleye hatalı bakmıştır –bkz. Fine (1985-6, 1988). Panico'nun (1980, 1987), bankerlerin öz sermaye rezervlerinin sıfıra düşebileceği görüşü de doğru değildi.

46 Marx'ın kredi sisteminin toplumsal rolüyle ilgili görüşlerinin sistemli bir özeti için bkz. Harvey (1982, s. 260-72).

47 Harris (1981b) ve Fine (1985-6), faiz oranı ile kâr oranı arasındaki sistemli farkın, (kapitalist sınıfın kesimleri olarak görülen) finans ve sanayi kapitalistleri arasında engeller olmasından kaynaklandığını öne sürerler. Ancak, finans kapitalistleri verdikleri ödünçlerin fiilen nerede kullanılacağını karşı tarafa dayatmadığı müddetçe, bu engellerin nasıl korunabileceğini anlamak kolay değildir. Faiz ile kâr arasındaki farkı, toplam toplumsal sermaye devresine göre sanayi sermayesi ile faiz getiren sermayenin yapısal olarak farklı yerlerine bakarak açıklamak daha az sorunlu olur. Sermayenin hareketliliği, iki alan arasında engeller olmamasına rağmen kâr oranı ile faiz oranını eşitleyemez.

48 İş çevrimi sırasında kaçınılmaz faiz oranı dalgalanmalarıyla ilgili olarak bkz. Lianos (1987).

49 Robinson'un (1966, s. 69) öne sürdüğünün aksine Marx, kesinlikle 'faiz oranının davranışı hakkında genelleme yapmak imkânsızdır' dememiştir.

50 Ayrıca Mauss, bu kitapta iddia edilene aykırı bir sonuç olarak, takasın ve bunun bir uzantısı olan alım-satımın da hediye vermekten doğduğunu öne sürüyordu.

51 M.Ö. 2. yüzyılda patlak veren Bergama büyük köle isyanı, eşitlikçi 'Güneş Şehri'ne duyulan özlemin ifadesi gibiydi. Bunun toplulukçu bir cennetten çok kölelerin bizzat efendilerini köleleştirme vakası olması söz konusuysa da, Romalı tefecilerin ve mültezimlerin yağmaya kurban gitmelerinin, iki kuşak içerisinde hem Yunanlıları hem de Küçük Asya'nın diğer halklarını çaresizliğe sürüklediği şüphesizdir (St Croix, 1981, s. 529; Green, 1990, s. 393-4; Lekatsas, 1946).

52 Açıkçası öndelenen şey para değil 'donanım'dır, çünkü genel denge analizi parayı mantıken içine almakta aşılmasız zor güçlüklerle karşılaşır. Ancak, parasal niteliğini açıkça tanımayan bir faiz getiren sermaye analizinde tuhaf demesek de tartışmasız doyurucu olmayan bir şeyler vardır.

53 Gertler (1988), bilgilendirici bir bakış sunar.

54 Salt 'üretici' kapitalistler ve para kapitalistleri varsayımıyla Marx'ın, faiz getiren sermayenin bizzat modern kapitalist üretime dayanarak ortaya çıktığını göstermek istediği düşünebilir. Ancak, Marx'ın (1894, 36. bölüm) belirttiği gibi faiz getiren sermayenin tarihi, sanayi

kapitalizminden önceye uzanır. Uno (1952, 1953), (kapitalist üretim analizinden önce gelen) piyasa ekonomisi biçimleri analizinde, tüccar sermayesi ve faiz getiren sermaye biçimlerinin, paranın sermayeye dönüşümünü inceleyerek türetilebileceğini ortaya koydu. Böylece, kredi sisteminin analizinden önce, faiz getiren sermayenin idealize edilmiş ve sorunlu bir biçimde soyut sunumundan kaçınılabilir. Ayrıca bkz. Itoh (1988, 4.3 ve 8.2 bölümler).

55 Doğmakta olan Alman ve Japon kapitalizmi döneminin önde gelen kapitalist birikim alanları, bireysel kapitalistlerin kaynaklarını aşan dev sabit sermayeleriyle ağır sanayilerdi. Sermaye piyasası aracılığıyla doğrudan finansman (hisse senedi çıkarılması) seçeneği, özel sermaye yatırımcılarının sayıca yetersizliği nedeniyle bu ülkelerde akla yatkın değildi. Sonuç olarak, çok yüksek kâr potansiyeli olan uzun vadeli sanayi projelerinde, bankaların sanayiyi finanse etmesi gerekiyordu.

Bankalar, çok sayıda insanın ufak miktarlardaki atıl paralarını toplamanın yanı sıra daha ileri kapitalist ülkeleri 'yakalama' sürecinin sunduğu kârlı fırsatlardan da istifade edebilirler. Ancak, Alman ve Japon bankaları, uzun vadeli sabit sermaye yatırımlarına kredi sağlarken, geleceklerini sanayi firmalarının kaderine sıkı sıkıya bağlamış oldular. 'Sağlam bankacılığın' dışına çıkarak, sıklıkla kıdemli ortak ya da hisse senedi sahibi gibi hareket etmek zorunda kaldılar. 5. bölümde bazı yönlerine değindiğimiz bu mesele, kredi ile finansın ekonomi politiği alanında bitip tükenmeyen bir tartışmanın konusu olmuştur. Bu alanda günümüz Anglosakson yazınındaki yeniden canlanmanın izlerini belki de Gerschenkron'a (1962) kadar geri götürebiliriz.

56 Marx, soyutlamalarına ampirik bir temel sağlamak amacıyla İngiliz kapitalizminin 18. yüzyıl ortasındaki genel özelliklerine dayanarak, kredi sistemi teorisini oluşturmaya da başlamıştı. Bu açıdan, Marx'ın (1894, 5. kısım) krediyle ilgili teorik çalışmalarını yarım yamalak ve dağınık bırakmış olmasına karşın, temel kredi sistemi teorisine ilişkin özgün içgörülerinden ve katkılarından olabildiğince faydalanabiliriz.

57 Burada başka hiçbir kredi ilişkisinin, özellikle de bankaların verdiği kredilerin olmadığı varsayılıyor. Emre yazılı senedi parayla mübadele edebilecek bir bankanın varlığında, B'nin, A'nın senedini kabul etmesi aslında kolaylaşacaktır. Ancak, ticari kredi, kapitalistler arasında kendiliğinden ortaya çıkar ve banka kredisinin varlığından bağımsız olarak kendi başına genişler. Aynı zamanda, ticari kredi üzerine yapılacak ayrı bir çalışma, banka kredisinin zorunlu ortaya çıkışı için teorik koşulların yerleşmesine hizmet eder.

58 Paranın miktar teorisi geleneği, para miktarı ile fiyat düzeyi arasındaki ilişkiyi tespit ederken, bu kredi-para biçimini görmezden gelme eğiliminde idi. Öte yandan, miktar teorisi karşıtı gelenek, kredi-parayla finanse edilen aşırı alım-satım olasılığını görmezden gelerek, kredi-para miktarı ile meta üretimi hacmi/değeri arasında ahenk olduğunu varsaymaya meyilli idi.

59 King (1936), yurtiçi poliçelerin İngiltere'deki gerileyişine dair klasik bir açıklama sunmuştu. 1890'ların banka birleşmeleri hareketi, büyük ölçekli şube bankacılığını doğurdu ve artan mevduat tabanı istikrarı, açık krediler aracılığıyla bankaların sanayinin dolaşır sermayesini finanse edebilmelerini sağladı –tahvil çıkarma ihtiyacını gereksiz kılarak. Nishimura (1971), gerilemenin, birleşme hareketinden çok önce 1870'lerde gözle görülür olduğu gerekçesiyle bu görüşe itiraz etmiştir. Nishimura, gerilemeyi açıklayacak birçok kısmi neden ortaya koymuştu; ham madde stokları tutma, dolayısıyla da senet iskontosuna bel bağlama ihtiyacını azaltan ulaşım ve iletişimdeki gelişmeler, bu nedenlerden biridir.

60 Tipik olarak, bir kredi-para biçimi olan merkez bankası banknotları aşağıda analiz ediliyor.

61 Marx (1885, 6. bölüm), 'Dolaşım Maliyetleri'ni üç kısımda tartışıyordu: 'Salt Dolaşım Maliyetleri', 'Depolama Maliyetleri' ve 'Taşıma Maliyetleri'. İlk kısımda Marx, alım-satım süresi ile defter tutmadan sonra parayı salt dolaşım maliyeti olarak görüyordu. Bunu analiz ederken Marx, altının (ve gümüşün) değerinin salt dolaşım maliyeti olduğunu öne sürmüştü. Bu argüman, kredi ilişkileriyle ilgilenme maliyetlerini de kapsayacak şekilde genişletilmelidir. Kapitalizmin 20. yüzyıldaki gelişimi, altınla gümüşün para olarak kullanımını giderek azalttı; öte yandan, kredi-parayla ve genelde kredi ilişkileriyle ilgilenmenin bankalara getirdiği maliyetse zaman içinde yükselmiştir.

62 Bu açıdan Panico'nun (1987), genel faiz oranını, üretimin maddi teknik koşullarından belirlemeyi amaçlayan Straffacı gelenekten girişimi yanıltıcıdır. 3. bölümde belirttiğimiz üzere, faiz getiren sermaye arz-talep dengesi haricinde kapitalist üretimin hiçbir nesnel maddi özelliği faiz oranına yansımaz. Benzer olarak, banka sermayesi büyüklüğünün, kendi faaliyetlerine göre belirlenmesi için hiçbir teknik sebep yoktur.

63 19. yüzyıl Britanya'sında, çoğu bankanın şubesinin olmadığı 'tek bankacılık' sistemi, bu eğilimin açık bir örneği idi.

64 İstisnai durumları saymazsak, İngiltere Bankası banknotlarının üzerinde yazan en düşük değer [*nominal değer*] 5 sterlindi –ücret ödemelerinde kullanmak için fazlasıyla büyük bir para.

65 Marx'ın (1894, s. 656) gözlemlediği üzere, 1844'te İngiltere ile Galler'de dolaşımdaki yerel banknotlar 8,63 milyon sterlindi, İngiltere Bankası'nın banknotlarıyla birlikte 21 milyon sterlin ediyordu. Bağımsız emisyon bankları İskoçya ve İrlanda'da da faaldiler. 1857'de Britanya'da altın dolaşımı 70 milyon sterlinken, dolaşımdaki toplam banknot 39 milyon sterlindi.

66 Benzer şekilde, bankaların müşteri firmaları gözetleme işlevi, 2. bölümde tartıştığımız üzere bizzat kapitalist piyasa ekonomisinin doğasından ötürü mutlaka engellenir. Özel mülkiyetin kutsallığı, iktisadi faaliyetlerde –özellikle de gelecek planları söz konusu olduğunda– açıklığın önünü temelden keser. Öte yandan, demokratik sosyalizm koşullarında ana üretim araçlarının toplumsallaştırılması, açıklığı doğurabilir ve firmaların gelecek planlarında toplumsal eşgüdümü mümkün kılabilir. Firma faaliyetlerini gözetlemek ve onların geleceğe yönelik planlarında eşgüdümü sağlamak, sosyalist üretim koşullarında daha kolay olabilir.

67 John Law'ın 'Sistemi' balonunun Paris'te aynı zamanda ortaya çıkıp patlaması bir rastlantıdan ibaret olamaz. Bu olguların eş zamanlı olmasının nedeni, iki şehir arasındaki uluslararası spekülatif para akışları olabilir.

68 Britanya pamuk dokuma fabrikalarında ortalama çalışan sayısı 19. yüzyıl boyunca önemli bir artış göstermedi: 1838'de 137 iken 1871'de 171 olmuştu (alıntılayan Albritton, 1991, s. 130).

69 Anonim şirketlerin tekrar çoğalmaya başladığı 1884'te bile bu şirketlerin Britanya pamuklu dokuma firmaları içindeki payı yalnızca %5,2 idi. Eğirme firmalarında oran %18,8 idi (Tsuda, 1948, s. 35-6).

70 Lenin, Hilferding'in içgörüleri ile Hobson'un, fazla tasarrufların massedilmesi açısından yurtdışı yatırımların önemine yaptığı vurguyu birleştirdi. Emperyalizmi açıklarken bankalar ile sanayi arasındaki ilişkiye vurgu yapılmasına, Bukharin'in (1915) klasik çalışmasında da rastlıyoruz.

71 Bu, Baran ve Sweezy'nin (1966) eserinde apaçık görülebilir.

72 Uno'ya göre (1952-3), sanayide anonim şirket sermayesinin yayılması, karakteristiklerini yalın kapitalizm teorisi içerisinde analiz edemeyeceğimiz 'finans kapital' dönemini başlattı. Buna karşın, Suzuki (1960-2), Iwata (1964) ve Itoh (1981), kapitalizmin temel ilkelerini saptamakta kullanılan soyutlamanın tarihi zeminini genişletmekten yanaydılar. Bu zemini liberalizm çağından sonra kapitalizm dönemine doğru kaydırarak, anonim şirket sermayesinin karakteri daha enine boyuna açıklanabilir.

73 Roemer (1997), *Sosyalizm için Gelecek* çalışmasının Japonca tercümesi için yazdığı önsözde, sosyalizmde üretken varlıkların mülkiyet haklarının ayrıştırılmasının önemini vurgular. Mülkiyet haklarının ayrıştırılmasının, elbette kapitalist sınırlar içinde de olsa, anonim şirketler için zaten gündeme geldiği belirtilmelidir.

74 Mülk sahipleri ile anonim şirket yöneticileri arasındaki karmaşık ilişki, yönetim kurulu bileşiminin işçiler, tüketiciler ve yerel halk lehine olacak şekilde değiştirilmesini mümkün kılar. Marx'a (1894, s. 572) göre, 'Kooperatif fabrikalar gibi kapitalist anonim şirketler de kapitalist üretim tarzından daha ortaklaşa bir tarza geçiş biçimleri olarak görülmelidirler;

birinde zıtlık olumsuz şekilde, diğerindeyse olumlu şekilde giderilir'. Yine de, büyük şirketlerin yönetim yapısının işçi ve yurttaş örgütleri lehine değişebilmesinin ön koşulu, siyasi güç dengesinin büyük ölçüde sosyalist kuvvetler lehine olmasıdır.

75 Hilferding (1910, 11.-14. bölümler), tekelci kartellerin kurulmasıyla ilgili çeşitli güdüleri tartışıyordu. Bugünden geçmişe baktığımızda, Hilferding'in ticaret sermayesinin dışlanmasının, merkezileşmede güçlü bir güdü olduğu görüşü inandırıcı olmaktan uzak gözüküyor.

76 Metindeki formül, matematiksel olarak basit bir durum olan aynı büyüklükteki daimi temettü ödemesi akışları için geçerlidir. Varsayımlarımız bu kadar katı olmazsa, sermayelendirme [*kapitalizasyon*] hesaplamaları epey karmaşıklaşır. Ancak, çeşitli hesaplamalar arasında kavramsal olarak fark yoktur: Tümü de her düzenli para ödemesinin, bir tür farazi sermayenin faiz ödemesi olarak yorumlandığı temel anlayışına dayanır. Marx, hisse senedi, tahvil ve benzeri türden farazi sermayeye 'fiktif' sermaye demişti: 'Fiktif sermaye oluşumu sermayelendirme diye bilinir' (1894, s. 567). Bu bağlamda, 'fiktif' sermaye terimi iki şekilde yorumlanabilir. İlki, devlet tahvili açısından para tutarı, artık değer üretimine yatırılan sermaye değerini temsil etmez genel olarak. İkincisi, şirket hisse senetleri açısından para tutarı, artık değerin üretimine gerçekte yatırılandan daha fazla sermayeyi temsil eder sıklıkla. Dolayısıyla, kriz durumunda finansal varlık fiyatlarının çökmesi, üretken şekilde kullanılan reel sermayeden ziyade fiktif sermayenin tahrip olması olarak ele alınabilir. Ancak, varlık fiyatlarının iş çevrimi sırasındaki davranışlarını tam anlamıyla analiz etmek için beklenen temettüler, sermaye kazançları ve piyasa faiz oranı arasındaki ilişkiyi incelemek gerektiğinden, biraz belirsiz olan 'fiktif' sermaye terimini bu kitapta kullanmaktan kaçınacağız.

77 Hisse senedi fiyatlarının, genel olarak beklenen temettülerin sermayelendirilmesiyle (yani T^b/f ile) belirlendiğinden hareketle, hisse senedinin gelecekte belirli bir andaki beklenen fiyatı (F_h^b), gelecekte o noktadan itibaren temettülerin sermayelendirilmesini temsil eder. Bundan anlaşıldığı üzere T^b/f formülü, beklenen sermaye kazançlarını zımnen kapsar ve yeni bir hisse senetleri formülü gerekmez. Ancak, beklentilerin etkisi tartışılırken, sermaye kazançların açıkça formüle edilmesi yararlı olacaktır.

78 20. yüzyılın sonlarında mikro-elektronik teknolojilerinin gelişimi, küçük ve orta ölçekli özel sektör işletmelerine uygun olan faaliyetleri muhtemelen artırmıştır.

79 Etkin piyasa hipotezi, sermaye piyasasını, (tahvil ticaretini de içeren) geniş anlamda bir menkul kıymet piyasası olarak görür. Ancak, analizin özü, hisse senedi piyasasını ilgilendirir.

80 Hilferding (1910, 11. bölüm), anonim şirket sermayesi kârının, özel sektör işletmesi kârı ile birlikte kâr oranın eşitlenmesine katıldığını iddia ederken haklıydı. Ayrıca, anonim şirket sermayesinin kolaylaştırdığı sabit yatırım artışlarının, kâr oranının eşitlenmesini zorlaştırdığını da fark etmişti.

81 6. bölümde daha ayrıntılı açıkladığımız üzere bu, 1930'lardaki bunalımın önemli bir yönüydü.

82 Neoklasik teori, tekel fiyatlarının keyfi olarak artırılmadığını da vurgular; tekel kârı, marjinal gelirin marjinal maliyete eşit olduğu noktada azami düzeye çıkar –tam rekabetten farklı olarak, marjinal gelir sabit olmayıp üretim arttıkça düşer.

83 Tipik bir örnek için bkz. SSCB Akademisi Ekonomi Politik Enstitüsü ders kitabı, *Political Economy* (1954, 2. cilt, s. 401-2).

84 Bu not, Marx'ın 1883'te vefat etmesinden hemen sonra Engels'in yayına hazırladığı *Kapital*'in birinci cildinin üçüncü Almanca baskısında ilk kez yer almıştı. Yine de, *Kapital*'in daha sonraki Almanca baskılarında açıklığa kavuştuğu üzere, notu yakında yapılacak baskıyı düşünen Marx'ın kendisi yazmıştı aslında. *Kapital*'in Penguin tarafından hazırlanan ve bu kitapta kullandığımız İngilizce çevirisinde, yanlışlıkla alıntının Marx'a değil Engels'e ait olduğu belirtilmiştir.

85 Marx'ın kendi çalışmalarında değindiği farklı kriz teorilerinin kökenleri ve önemi hakkında daha fazla ayrıntı için bkz. Itoh (1980, 4. bölüm).

86 Fine ve Harris (1979, s. 77, 80), emek kıtlığı teorisinin yeni Rikardocu olduğunu, çünkü bölüşüm alanında cereyan eden sınıf mücadelesine vurgu yaptığını iddia etmişlerdir. Ancak, Uno okulunun yaklaşımı, kapitalist birikim esnasında emek piyasasında değişimler olduğunu vurguladığı için dinamiktir. Öte yandan, Sraffa okulunun çalışmaları, temelde durağandır.

87 Özellikle bkz. Uno (1952-3, 1953b) ve Itoh (1973, 1988).

88 Klasik on yıllık çevrimler çağında sınai yedek emek ordusu, değişken kısım (sanayi merkezlerinde), gizli kısım (tarımda), durağan kısım (yerli sanayide) ve *lümpen* (ya da yoksul) kısımdan oluşuyordu. Değişken kısım görece kıtlaştığında, Britanya sınai birikiminin merkezinde, tipik olarak, reel ücretler yükselmişti. Bu bakımdan, Clarke'ın (1989, s. 142), emek kıtlığı temelli kriz teorisini eleştirmek gayesiyle, 'daha kapitalizmin ilk zamanlarından itibaren yedek ordunun küresel çapta sürekli genişlediği'ne vurgu yapması, esasen konuyla alakasızdır.

89 On yıllık iş çevrimleri çağında, tipik olarak yükselişin sonuna doğru gözlemlenen ithal pamuk fiyatı artışı, reel ücret artışıyla benzer etkiler yapıyordu, çünkü pamuk Britanya'da ülke içinde yeniden üretilemiyordu. Aynı zamanda, pamuk fiyatındaki artış, arzı hızla artırılamayacak diğer hammaddelerin fiyat hareketlerini de temsil ediyordu. Genel fiyat düzeyindeki artış, reel ücret artışlarının etkisini kısmen hafifletse de, kullandıkları hammaddelerin fiyatları da yükseldiği için pamuklu dokuma imalatçılarının düşen kâr oranına merhem olamıyordu.

90 Klasik on yıllık çevrimler çağında, poliçelerin vade süresi genellikle 3, en fazla ise 10 aydı. Sonuç olarak, krizin en ağır evresi tipik olarak 1 yıldan az, çoğunlukla 6 ay kadar sürüyordu.

91 Sabit sermayenin yenilenmesi esnasında ikincil bir patlama, ardından da çöküş gerçekleşebilir –özellikle sermaye malları sanayinde. Bu ara kriz, sabit sermayelerini yenileyip yenilik yapmakta başarısız olan firmaları kaçınılmaz olarak iflasa sürükler. Bu firmaların başarısızlığı, genel olarak aşırı üretim kapasitesinin yeniden yapılanmasını iyice teşvik eder.

92 Liberal İngiliz kapitalizmi döneminde, on yıllık kriz esnasında yaşanan altının yurtdışına çıkışı, dünya piyasasında fiyat düşüşlerini durdurmadı ve sıklıkla da yurtiçine giriş hâline geldi. Marx (1894, s. 702), 'belki de 1837 dışında, gerçek kriz, ancak döviz kurunun hareket etmesinden sonra, yani kıymetli maden ithali tekrar ihracına baskın olur olmaz patlak vermiştir hep' iddiasında bulunuyordu. Altının yurtiçine girişinin, yurtdışına çıkışın sona ermesinden kısa bir süre sonra ve keskin fiyat düşüşlerinden hemen önce başlaması olgusu da, basite kaçan paranın miktar teorisiyle çelişir.

93 Bu sorunu ilk ele alanlardan biri Senior (1829) idi. Senior, para madenine (gümüş) yönelik toplumsal talebin, (süslemeler, tabak ve benzeri için) sıradan bir meta olarak gümüş talebi ile para olarak gümüş talebi toplamından meydana geldiğini kabul ediyordu. Verimi sınırda olan gümüş madenlerinin açılıp kapanması, gümüşün sıradan bir meta olarak talebine göre belirleniyordu çoğunlukla. Gümüşün mübadele değerini, dolaşımdaki metaların miktarının gümüş para miktarına oranı değil, gümüşün cisimleşmiş değeri belirliyordu.

Yükselen fiyat düzeyinin kışkırtmasıyla 20. yüzyılın başlarında Marksistler arasında paranın mübadele değerinin belirlenmesi üzerine, Varga, Hilferding, Kautsky ve Otto Bauer'in (*Neue Zeit*, 1911-13) katıldıkları zengin bir tartışma yaşandı. Tartışma çoğunlukla toplumsal altın talebinin özel niteliğiyle (yani altın zenginliğin mutlak biçimi olduğu sürece, altın talebinin sınırsız olup olmadığıyla) ilgiliydi. Ayrıca, para olarak toplumsal altın arz-talep dengesinin tam olarak nasıl belirlendiği de soruşturuluyordu. Bu tartışma, konvertibl olmayan banknot rejiminde, fiyat hareketlerinin analizi için referans çerçevesi işlevi gördü.

94 Eğer altın sektörünün organik bileşimi toplumsal ortalamanın altındaysa, yükselişin son evresinde ücretler meta fiyatlarından daha hızlı arttığı sürece, altın üretiminde kâr oranı düşüşü daha da şiddetli olur.

95 Eğer aktın sektörünün organik bileşimi toplumsal ortalamanın altıdaysa, ücretler fiyatlardan daha hızlı düştüğü zaman altın sektöründe kâr oranı artışı daha da şiddetli olur.

96 Altın sektöründe üretkenlik diğer sanayilerden daha hızlı yükselirse, fiyat düzeyi eninde sonunda yükselir (altının mübadele değeri düşer). Tarihsel olarak bakıldığında, Vilar'ın (1976) çalışmasında teyit ettiği üzere, yeni altın madenleri bulunması da aynı etkiyi yapar, ama bu etkinin ne kadar çabuk ortaya çıkacağı, dönemin iktisadi koşullarına ve yeni madenlerin fiziki niteliklerine bağlıdır. Örneğin, 1848-51'de Kaliforniya'da ve kısa bir süre sonra da Avustralya'da alüvyon altın bulunması, efektif talebi canlandırdı ve fiyatları görece hızla yükseltti. Ancak, 1880'lerde Güney Afrika madenlerinin keşfi, 1890'lardan I. Dünya Savaşı'na kadar fiyat düzeyi üzerinde daha yavaş ama uzun soluklu bir etki yapmış gibi.

97 Kondratieff'e benzer şekilde Mandel de ödünç verilebilir sermaye bolluğunun, uzun yükselişin ön koşulu olduğunu kabul ediyordu. Ancak, Rowthorn (1980), II. Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde çoğu ileri ülkede ödünç verilebilir sermaye bolluğu diye bir şey olmadığına ve daha sonraki uzun yükselişin sebebinin bu olamayacağına işaret etmişti. Aslında, daha sonraları ortaya çıkan şiddetli enflasyon, bu tür sermayede arz fazlalığı olduğuna işaret ediyordu. Öte yandan, muhtemeldir ki ödünç verilebilir sermaye bolluğu ve düşük fiyatlar, 1873-96 Büyük Bunalımını takip eden yükselişe kısmen de olsa katkıda bulunmuştur.

98 *Genel Teori* bağlamında kesinlikle öyle. Para talebinde 'finans güdüsü'nün önemiyle ilgili, bizim de 9. bölümde kısaca değindiğimiz, uzun süredir devam eden ve büyük ölçüde sonuçsuz kalan bir tartışma vardır. Bu, firmaların yatırım planlarını etkilemek amacıyla talep ettikleri likidite gibi biraz muğlak bir anlayıştır.

99 Minsky'nin finansal istikrarsızlık hipotezini modern Marksist iş çevrimleri analizine dâhil etme girişimleri olmuştur; bkz. Crotty (1993) ve Yokokawa (1985, 1989).

100 Geçmişiyle analizimizin temelini sağlayan İngiltere Bankası'nın, bankacılık sisteminin merkezi rezervini tutan kurum olması 1694'te kurulmasından sonra yüzyıllık bir zaman almıştır. Napolyon Savaşları zamanında Banka'nın banknotları, diğer bankalar dikkate alındığında, altın elde etmenin en güvenilir aracıydı. Banka'nın, kısa vadeli kredi faizi oranını para piyasasının gösterge oranı hâline getirmesi daha da uzun zaman aldı. Ortaçağ'ın kalıntısı olan Tefecilik Yasaları, 1833'e gelinceye değin Banka'nın iskonto oranına %5'lik tavan değer getirmişti.

101 'Kısıtlama Döneminin sonu ile "Nakit" ve "Bankacılık" tartışmasının başlaması arasında, Banka müdürlerinin kendileriyle ilgili meselelerinin düzenlenmesine yönelik tutumlarında, neredeyse hiç farkına varılmadan büyük bir değişim oldu' (Morgan, 1965, s. 100).

102 1844 Banka Yasası'nın önde gelen destekçilerinden olan Torrens ile Overstone, Palmer kuralını eleştirdiklerinde amaçları tam da buydu (Viner, 1937, s. 224-9).

103 'Devlet borçları, yıllık faiz vb. ödemelerini karşılaması gereken devlet gelirleriyle desteklendiğinden, modern vergilendirme sistemi, ulusal borçlanma sisteminin zorunlu tamamlayıcısı idi' (Marx, 1867, s. 921).

104 Ayrıca, ulusal bankanın kurulması üzerine kâğıt paranın düzenlenmesinin ve faiz oranının düşürülmesinin, ticaretin ihtiyaçları olarak algılandığını savunan Andreades'e (1909, II. kısım, I. bölüm) bakınız.

105 İngiltere Bankası'nın devletle bağlantısı, özel kârlarını artıran ayrıcalıklar kazanmasına olanak tanıdı. Sahip olduğu en önemli ayrıcalık, ülkenin ticari kalbi olan Londra civarında banknot basmasına izin verilen yegâne hisseli banka olmasıydı. Böylelikle Banka, kârlı bir şekilde devlete para ödünç veriyor ve kendi ayrıcalıklı ödeme taahhütlerini [*banknot*] basarak kârına kâr katıyordu. Banka, 1833'e kadar Londra'da başka hisseli banka kurulmasını şiddetle karşı çıktı –ki bu bankaların banknot çıkarma hakları yoktu. Banka'nın en önemli silahlarından birisi, bu bankaların takas sistemine katılmalarına engel olmaktı. Hisseli bankaların bu mekanizmaya katılmalarına 1854'e kadar izin verilmedi (Gilbart, 1834, II. cilt, XXXII. kısım).

106 Serbest bankacılığı bu bölümün ilerleyen sayfalarında daha ayrıntılı tartışacağız. Millileştirilmiş bir merkez bankasının sebep olduğu toplumsal dönüşüme gelirsek, 11. bölümde tartışılacağı gibi Marx'ın (1939, s 154-8), emek makbuzları basan bir ulusal banka planından ötürü Saint-Simon'a yönelttiği etkili eleştirileri mutlaka göz önüne almalıyız. Ezcümle, millileştirilmiş merkez bankası eğer kapitalist birikimin sınırlarını gerçekten de aşıp geçecekse, kendisini gerçek bir ulusal planlamacıya dönüştürmeli ve kapitalist mülkiyeti bizzat çiğneyip geçmelidir. Bu nedenle, banka faaliyetleri kısa süre sonra kapitalist kredi sisteminin sınırlarını aşacaktır. Ayrıca bkz. Marx (1894, 36. bölüm).

107 Klasik okulun, uluslararası iktisadi ilişkilerin kendi kendini düzenleyici özelliklerine yaptığı vurgu ve buna dayanarak merkantilizme saldırması, kapitalist devlet ilişkilerinin karşıtlık içindeki doğasını fiilen gizledi.

108 Merkez bankası, bankalara olan yükümlülük arzını fiyat odaklı yöntemlerle değiştirebileceği gibi arzı doğrudan tayınlayabilir de. Bankaların, müşterilerinin kredi gereksinimlerini karşılama kabiliyetlerini önemli ölçüde etkileyen bu yöntem, merkez bankalarının rahatlıkla ya da normalde başvuracakları bir şey değildir. Doğrudan tayınlama, merkez bankası rezervleri için de geçerli olabilir –bizzat bankaların hem rezervleri hem de ödünç verme faaliyetleri üzerine getirilen doğrudan miktar kontrollerinin sıklıkla eşlik ettiği bir politika. Doğrudan kredi kontrolleri, açıktır ki kredi sistemi işlemlerinde serbestliği kısıtlar.

109 'Merkez bankası bankaların bankasıdır. Bankacılık camiasının diğer bankalarına, rekabetçi bankalara, onların kendi müşterilerine sunabildikleri olanakları sunabilir … Bu olanakların sağlandığı rekabetçi bankalar, para birimini temin etme sorumluluğundan kurtulurlar … Bunun gerçek nedeni, kimi zaman sanıldığı gibi merkez bankasının, kendi banknotları biçiminde para yaratma gücüne sahip bir emisyon bankası olması değildir … Merkez bankası, *son başvurulacak kredi mercii*dir. Para konusundaki sorumluluğunun gerçek kaynağı budur' (Hawtrey, 1932, s. 116-17).

110 Her ne kadar Arnon (1997), Parnell'in bir ölçüde takdir yetkisine ihtiyaç olduğunu kabul ettiğini kuvvetle öne sürerek, günümüz serbest bankacılık okulunun habercisi olarak görülmemesi gerektiğini belirtmişse de.

111 Serbest bankacılık sisteminin bir şekilde 'doğal' olduğunu göstermek isteyen teorisyenler, tarihte bu tür rejimlere rastlanmamasının sıkıntısını fazlasıyla hissederler. 1844 Yasası öncesinde İskoçya'da serbest bankacılık rejiminin hüküm sürdüğünü göstermek için epey çaba sarf edilmiştir (White, 1984, 2. bölüm). Ancak, o dönemde İskoç bankacılığının küçük ve tek merkezde toplanmamış altın rezervleriyle çalışabilmesinin, bankaların nihayetinde İngiltere Bankası'ndan kolaylıkla altın alabileceklerini bilmelerinden kaynaklandığı anlaşıldı. Bkz. Checkland (1975, s. 432-3).

112 Rezerv aktifin hesap birimi işlevi görebilmesi, serbest bankacılık yazınında yeterince tartışılmamış, çetrefilli bir konudur. Geçmişte istikrar sicili ne kadar parlak olursa olsun, emeğin üretkenliği değiştikçe aktifin göreli değeri de her zaman değişerek, fiyat istikrarsızlığını tetikleyebilir. Bu şartlar altında, uygun meta sepeti bileşimi kesinlikle belirsiz olacak ve ödeme aracı işlevini görebilmesi, yani geçmiş borçları kapatabilmesi daima şüpheli olacaktır.

113 Serbest bankacılık taraftarları, yaygın olarak benimsenen bu görüşü çürütmek için hatırı sayılır çaba harcamışlardır, ancak pek başarılı oldukları söylenemez (bkz. Dowd, 1993, 6. bölüm).

114 Timberlake (1984), Federal Rezerv'in 1907'de kurulmasından önce takas odasının son başvurulacak kredi mercii olarak davrandığını ve gereken parayı yarattığını belirtir. Başka bir deyişle, banka rezervlerinin kendiliğinden merkezileşmesi ve bu rezervin, takas odası sistemi içinde akılcı temelde kullanılması eğilimi söz konusudur. Timberlake (a.g.e., s. 14-15) şunu da ifade eder: 'Ancak, Federal Rezerv alternatifi, takas odası sisteminden önemli ölçüde farklıydı. Parayla ilgili karar alma süreçlerine ihtiyari politika unsurunu sokarak, sistemin davranışını belirleyen yetkilileri, sisteminin bütünlüğünün korunmasından 'hu-

susi menfaatleri' olanlardan tamamen ayırdı'. Ancak, merkezileşmiş bankacılık rezervinin aynı zamanda ulusun ana gömüsü olması, zorunlu olarak ülke içi dolaşımda ve uluslararası muamelelerde ona rol biçer. Bu bağlamda akılcılık, bankaların 'hususi menfaatleri'nden daha geniş sınırlara sahip olmalıdır. Merkez bankasının ortaya çıkışı, bu açıdan bakıldığında 'akılcı' bir adımdır.

115 Hayek (1976a, s. 64-5), 'miktar teorisinin işe yaramazlığı'nı ilan ederken bu meseleden uzak durur ve para basımı serbest olduğu zaman (paranın miktar teorisinin savunduğu gibi) para talebinin sabit olmadığını düşünür. Ancak, para talebi sabit olsun olmasın, serbestçe basılan para miktarının mallara göre fazla olması olasılığı, umursamazca göz ardı edilemez. Aksine, Smith (1936, s. 33-5, 73-6), soruna hatırı sayılır bir yer ayırmış ama kesin bir yanıt bulamamıştır.

116 Glasner (1989, 11. bölüm), emek/ücret standardına dayanan rekabetçi bankacılık önerisini uygulayarak, yurtiçi fiyat düzeyine istikrar getirmenin, istikrarsız döviz kurlarına da çözüm olacağına inanıyor gibi gözükür. Ama toplam kredi-para ile uluslararası ödeme aracı gömüsü arasındaki olası dengesizlikler ve çatışmaların, başlı başına ele alınması gerekir.

117 Vera Smith (1936) buna *bankmässige Deckung* diyordu.

118 Çeşitli görüş ve argümanların faydalı bir sunumu için bkz. Marglin ve Schor (1990).

119 Bu, Düzenleme Okulu'nun Fordist birikim rejiminin önemli bir yönüydü. Burada 'düzenleme', kapitalist birikimi mümkün kılan toplumsal düzenlemeler bütünlüğünü ifade eder. Savaş sonrasının yüksek ekonomik büyüme dönemi, elli yıl süreli uzun dalganın yükseliş kısmını da andırır. Uzun yükselişe uygun koşulların yaratılmasında II. Dünya Savaşı'nın önemine haklı olarak vurgu yapan Mandel (1975), kapitalist birikime içkin zorluklar nedeniyle düşüşün kaçınılmaz olduğunu da iddia etmişti.

120 Firmalara verilen kredilerin faiz oranı tipik olarak devlet tahvili getirisinden yüksek olsa da, bu getiri ilkinin kabaca tahmini değeri olarak kabul edilir.

121 Enflasyonun hem yatırılmış sermayenin hem de kârların değerini az çok aynı şekilde etkilediği varsayılırsa, faiz oranının aksine kâr oranının enflasyon oranıyla iskonto edilmesi gerekmez.

122 1973'te önde gelen yedi kapitalist ülkede imalat sektörünün kâr payı, 1973 petrol şoku öncesinde %14-26 azaldı (Armstrong ve Glyn, 1986). Üretkenlik artışını aşan (ürün fiyatları cinsinden) ücret artışlarının, bu olguda payı vardı.

123 Örneğin, Eylül 1985'te 240 olan yen-dolar kuru, Japon yeninin değer kazanmasıyla 1988 başında 120 düzeyine gelmişti. Japonya'nın ihracat ağırlıklı sektörlerini şoka sokan bu gelişme, onları iç piyasada daha fazla çaba göstermeye zorlamıştı.

124 Japon hane halklarının nakit mevcutlarının aylık reel gelire oranı, 1972'de yaklaşık 1/3 düzeyindeyken 1988'de 1/5 düzeyine gerilemiştir.

125 Strange (1986), bu gelişmeye yerinde bir ifadeyle 'kumarhane kapitalizmi' demişti.

126 Örneğin, Japonya'da toplam finansal sermaye kazançlarının 1985-9'da 1.728 trilyon yen olduğu tahmin ediliyordu (bunun 569 trilyonluk kısmı 1986-9 arasında hisse senetlerinin katkısıydı). Öte yandan, 1990-2'de 690 trilyon yenlik tahmini toplam sermaye zararlarının 490 trilyonluk kısmından hisse senetleri sorumluydu (Miyazaki, 1995, s. 57-8). Bu tutarları, 1990'da 387 trilyon yen olan Japonya'nın net milli hasılasıyla karşılaştırın.

127 ABD'den önemli miktarda borçlanmayı gerektiren 1994-5 Meksika krizi, Meksika ve ABD gibi birbirine benzemeyen ülkeleri tek bir serbest ticaret ve yatırım bölgesi içinde bütünleştirmenin getirdiği güçlükleri tam zamanında bize hatırlatmıştı. Sıklıkla ABD sermayesinin teşvik ettiği finansal spekülasyon, bölgede yoğunlaşmış gibi gözüküyor. Asya ile Pasifik'te olduğu gibi ilgili ülkelerin farklılıkları, serbest ticaret bölgelerini ya da para birliklerini yakın gelecekte imkânsız kılacak kadar belirgindir.

128 Bilgi teknolojisinin yaygınlaşması, uluslararası muamelelerde elektronik paranın ortaya çıkmasını teşvik etmiştir –serbest bankacılık önerisini güçlendirebilecek bir gelişme. Yasal ödeme aracı olmayan ve merkez bankasının pasif arzına bağlı olmayan bir tür elektronik para biçiminin, dünya piyasasında kendine yer bulabileceği düşünülebilir. Bu para, çıkaran kurumun, uluslararası finans piyasalarında kolaylıkla ve görece ucuza satabileceği aktiflerle desteklediği büyük finansal kurumlarca yaratılabilir. Merkez bankasının para arzı üzerindeki kontrolü, bu durumda önemli ölçüde zayıflayabilir. Yakın gelecekte pek mümkün gözükmemesi bir yana, bu gelişmenin çelişkili yansımaları olacaktır. Bir yanda, bankacılıkta serbestliği artırabilir, ama öte yanda, yeni dünya parasını kontrol edip düzenleyecek bir dünya merkez bankasının kurulması için daha sağlam ve nesnel bir temel de sunabilir.

129 Daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. Haq ve diğerleri (1996).

130 Say yasasının iktisattaki önemine dair özlü ve aydınlatıcı bir açıklama için bkz. Foley (1986). Marx ile Keynes'in Say yasasına karşı çıkışlarındaki farkları dikkate alan Foley, kapitalist firmaların gömüleme kararlarına dayanan Marx'ın, spekülatörlerin finansal piyasalardaki gömüleme kararlarını vurgulayan Keynes'ten daha inandırıcı olduğunu ortaya koyar.

131 Mill (1826, s. 326-9), Rikardocuların Say yasasına yaklaşımını açıklarken bu noktayı açıklığa kavuşturur.

132 Ancak, Marx'ın analizinin bazı kısımlarında Say yasası bir anlamda geçerlidir. Marx'ın (1885) yeniden üretim şemalarında analiz ettiği üzere, genel kapitalist yeniden üretimin (soyut olarak ele alınan) maddi gerçekliği, burjuvazinin bazı kesimlerinin gömüleme faaliyetlerinin eşit miktardaki gömüleme çözülmesiyle dengelenmemesi durumunda savunulamaz olacaktır. Ancak, Marx'a göre bu, otonom genel kapitalist yeniden üretimin, soyut bir olasılık olarak varlığını gösterir yalnızca. Kapitalist birikimin, ne yeniden üretim şemalarında örnek olarak gösterilen çeşitli durumlara, ne de tam istihdam sonuçlarına yöneltecek denge eğilimlerine sahip olduğu varsayılmaz. Aslında, fiili yeniden üretim, gömüleme ile gömülerin çözülmesi arasındaki dengenin yanı sıra normal iktisadi bir olgu olarak işsizliğin mevcudiyetinin de sürekli yadsınmasını içerir.

133 Örneğin bkz. Mill (1826, s. 326-9).

134 Keynes (1937), Ohlin'e (1937a, 1937b) verdiği yanıtta, *Genel Teori*'de, kapitalistlerin süren yatırımların tamamlanmasını kolaylaştırmak amacıyla ellerinde tuttukları para gömülerini dikkate almadığını kabul eder. Bu gömüler, 'finans' güdüsü ile likidite tercihinden ötürüdür. 'Finansal' gömülerden oluşan (düzenli boyutlarıyla) 'döner sermaye', kapitalist sınıfın bütününe hitap eder; bankalarca tutulur ve yatırım yapılan kapitalistlere ödünç verilir. Tasarruf yatırım eşitliği *ex post* [*gerçekleşen durum*] olarak sağlandığı müddetçe, bankalara geri ödeme yapmak ve gömüleri yenilemek için, ürünün satılmasını takiben yatırım gelirlerinin tahakkuk etmesiyle birlikte yeterli fon yaratılır. Bankaların fazladan kredi sağlamaması hâlinde, bir bütün olarak kapitalist sınıfın yatırımlarındaki ani bir sıçramanın finanse edilmesi imkânsızdır.

Bu pek de iyi düşünülmüş bir fikir değildir ve Robertson (1937, 1938), likidite tercihi ile tasarruflardan yaratılan ödünç verilebilir fonlar arasında ayrım yaparken, bunun kılavuz olarak kullanılabileceğini reddetmişti. Öte yandan, Davidson (1965), 'finans' güdüsünü görmezden gelen geleneksel Keynesçiliğin, sahte bir reel ve parasal sektör ayrımını körüklediğini öne sürmüştü. Aksine, Asimakopulos'a (1983) göreyse 'finans' güdüsü sorunludur, çünkü çarpanın görevini yaparak, sonunda 'döner sermayeyi' yenileyecek tasarrufları yaratmasını sağlayacak kadar zaman geçmesine izin vermez.

135 Skidelsky (1983, 6. bölüm), Keynes'in bakış açısının biçimlenmesinde G.E. Moore'un etik felsefesinin rolünü öğretici bir şekilde açıklar.

136 Keynes'e derin bir saygı ve sevgi duysa da Harrod'un (1951, s. 466-7) vurguladığı bir nokta: 'Bence, Adam Smith ve David Ricardo ile aynı sınıfta yer alır. Mantıki kesinlik ve keskinlikte Adam Smith'ten, yazılarının berraklığında da Ricardo'dan çok daha üstündü … Onu Adam Smith ve Ricardo ile aynı sınıfa koysam da, bir iktisatçı olarak yıldızının onlar kadar parlak olduğundan şüpheliyim'. Ancak bu, bizim Keynes değerlendirmemizin Harrod'unki ile aynı olduğu anlamına gelmez.

137 Patinkin'in formülasyonlarının analitik içeriğiyle ilgili ayrıntılı bir tartışma için bkz. Harris (1981a, 4. ve 5. bölümler) ve Weeks (1989, 6. bölüm).

138 Federal Rezerv'in başkanı Benjamin Strong'un zamansız ölümünün, parasalcılara göre iki savaş arasında ABD'de yaşanan depresyonun önemli bir nedeni olması, tarihi analize nasıl yaklaştıklarını gösterir. Anlaşıldığına göre Strong'un bilgece liderliği sayesinde Federal Rezerv, 1930'ların başlarında ABD bankacılık sisteminin çökmesini ve buna eşlik eden para arzı daralmasını engelleyebilirdi.

139 Dahası, yeni klasik iktisada göre, politika formüle etmekte kullanılan ekonometri çalışmaları bütünüyle değersizdir, çünkü makroiktisatta kullanılan ekonometrik simülasyonlarda model parametrelerinin, tipik olarak, politikadaki değişimler karşısında sabit kaldığı varsayılır. 'Lucas eleştirisi' (Lucas, 1976), bunun yanlış bir varsayım olduğunu, çünkü karar birimlerinin, politikanın yarattığı yeni ortama uygun düşecek şekilde davranışlarını ayarladıklarını iddia eder. İktisat politikası iki kere lanetlenmiştir: Ampirik temeller üzerine yerleştirmek imkânsızdır ve etkisizdir.

140 Gelişimiyle ilgili erken dönem araştırmaları için bkz. Hamuda ve Harcourt (1988), Sawyer (1991).

141 Şu anda post-Keynesçi bakış açısıyla analiz edilen çeşitli konular için bkz. Arestis (1992), Arestis ve Chick (1992), Kregel (1989), Davidson ve Kregel (1989), Davidson (1994).

142 Ancak, Arestis (1996), post-Keynesçi akım içinde, hem kurumsalcılık vurgusundan hem de neoklasik olmayan metodolojisinden kaynaklanan bir tutarlılığın belirmeye başladığından bahseder.

143 Post-Keynesçi para teorisi hakkında faydalı bir inceleme için bkz. Cottrell (1994).

144 Arrow-Debreu modelinde paraya gerek yoksa, ilgilendiğimiz 'ekonomi' kapitalist olduğuna göre bunun 'en gelişmiş ekonomi modeli' olmadığını belirtmemiz gerekiyor.

145 Dow (1985), yeni Avusturya, neoklasik, post-Keynesçi ve Marksist okullar arasındaki yöntemsel farkları da tartışmıştır. Neoklasiklere özgü 'Dekartçı/Öklidci' aksiyomatik [*belitsel*] yaklaşım ile disiplinler arası ve post-Keynesçi okula özgü, daha gevşek 'Babilli' yaklaşımını birbirinden ayrı tutuyordu. Bu, iki geleneğin ürettiklerini açıklarken faydalı olabilir, ama sosyal bilimlerin kullanabileceği yöntemlerin inandırıcı bir genel nitelendirmesi olmaz. Biçimsel mantık, toplumsal analiz söz konusu olduğunda isteğe bağlı fazladan bir şey değildir. Marksizmin diyalektik [*eytişimsel*] yaklaşımı kesinlikle 'Babilli' değildir –kafa karışıklığını ve anlayış eksikliğini yansıtan talihsiz bir terim. Post-Keynesçiliğin metodolojisi konusunda daha fazlası için bkz. Dow ve Hillard (1995).

146 Minsky'nin (1984) etkisiyle.

147 Wray (1990, 1. bölüm), para teorisine ilişkin iki yaklaşımın tespit edilebileceğini söyler: İçsel ve dışsal. Bu, para teorisinde bankacılık ve nakit okulu gelenekleri arasındaki ayrımı anımsatıyor. Wray, 'içsel' yaklaşımına Steuart ile Smith'i de dâhil etmeliydi.

148 Garip bir şekilde Wray (1990, s. 9), 'Roma'nın düşüşünden sonra' özel mülkiyetin bir süreliğine ortadan kaybolduğunu iddia eder.

149 Lavoie, Fransızca konuşulan yerlerde miktar teorisi karşıtı geleneğin hâlâ canlılığını koruduğuna dair kanıtlar da sunmuştur.

150 Kaldor'a benzer şekilde Moore (1988, s. 15) da, içsel ve yatay para arzının, meta-para ve itibari parayı değil de kredi-parayı nitelediğini öne sürer. Moore, likidite tercihinin (gömülemenin), zenginliğin reel ve finansal varlıklar arasındaki dağılımında can alıcı öneme sahip bir etken olduğunu kabul etmez. Moore'a (a.g.e., 12. bölüm) göre, kredi-para arzı her arttığında ekonominin borçlanan birimleri açığa dayalı harcama yaparlar. Toplamda, diğer karar birimleri artan mevduatları tutarlar, çünkü almadan satmışlardır. Bu olguya, (satan birimlerin bankalara) 'uygun borç verme'si adını veriyordu (a.g.e., s. 315). Borç vermek suretiyle yaratılan mevduatlar nihayetinde birisi tarafından tutulur; likidite tercihi bu bağlamda önemli olmayan bir kavramdır.

151 Wray (1990, 3. ve 6. bölümler), yukarı eğimli para arzı eğrisi görüşünü destekler. Moore'un aksine Wray, likidite tercihinin, yani daha kısa vadeli varlıklar tutma arzusunun önemine de vurgu yapar. Finansal bir krizde olduğu üzere likidite tercihinin artması, para arzı ile talebinin aslında düştüğü anlamına gelebilir. Wray'e göre, işler büyüdüğü zaman firmaların bilançoları giderek likit olmamaya başlar. Merkez bankası, bir süreliğine gereken likiditeyi temin etmeyerek, para arzını geçici olarak dikey yapabilir. Ancak, finansal istikrar sağlanacaksa, merkez bankası eninde sonunda gereken rezervleri temin edecektir, ama daha yüksek bir faiz oranından. Para arzı, adım adım yukarı eğimli hâle gelir.

152 Daha yakın bir tarihte Dow (1996), iş çevriminin düşüş evresinde bankaların sistemli olarak kredi tayınlamasına başvurdukları gerekçesiyle yatay para arzı eğrisi görüşünü reddetmiştir. Ödünçlerle ilgili risklerin artması, bankaları daha fazla likidite tercih etmeye ve kredileri tayınlamaya zorlar. Dow, bu görüşün, anayolcu analizle karşılaştırıldığında 'Keynesçi' temellere dayandığını vurgular –anayolcu yaklaşım da bankaların kredi tayınlamasına yöneldiklerini giderek daha fazla vurguluyor ama bunu, bankalar ile müşteriler arasındaki asimetrik [*bakışımsız*] bilgi temelinde yapıyor. Ayrıca bkz. 154. not.

153 Pollin'in para arzı ile faiz oranı arasındaki ilişkinin yapısal belirleyicilerine vurgu yapmasını memnuniyetle karşılıyoruz. Ancak, Pollin'in çalışması, finansal yeniliğin nasıl ortaya çıktığını sistemli olarak açıklamaz. Bankaları ve diğer finansal kurumları yenilik yapmaya zorlayan, finansal sistemin faaliyetlerine içkin olan mekanizma nedir? Böyle bir teori yokken, finansal yenilik modelde *deus ex machina* [*hızır gibi yetişen yardım*] olarak gözükür. Benzer şekilde, böyle bir teorinin yokluğunda, uyumculuk ile yapısalcılık arasında ayrım yapmak, ekonometri testlerine başvurarak halledilebilecek, esasen ampirik bir mesele olarak gözükebilir. Ancak, bu konuda Moore (1991a) ile Palley (1991), Pollin'in ekonometri testlerinin kesin olmadığını ısrarla belirtmişlerdir. Üstelik Pollin'in argümanı, reel sermaye birikimi sırasında kredi-para ile faiz oranının rolünü daha derinlemesine soruşturmayı gerektirir.

154 Faiz oranı politikasının beklenen çalışma tarzı, Moore'un analizine tamamen aykırı olsa da. Argüman, merkez bankasının faiz oranı değişikliklerinin, ticari bankaların kârlarını etkileyerek, kredi arzında miktar kısıtlamalarına yol açacağını ifade eder. Ticari bankaların kredi tayınlaması, hızla IS-LM modeli çerçevesinde para politikası için tercih edilen 'aktarım mekanizması' hâline geliyor (Bernanke ve Blinder 1988; Friedman, 1995; Taylor, 1995).

155 Kavramla ilgili aydınlatıcı bir tartışma için bkz. Dow (1988).

156 Hareket hâlinde para ile durağan hâldeki para ya da 'faal'-'atıl' para ayrımını yerli yerine oturtmak zordur. Sayers (1960, s. 510), sorunu kısa ve öz olarak şöyle ifade etmişti: 'Ama bu ayrım en iyimser bakışla yanıltıcıdır. Hiçbir varlık, bir muamelenin sonuçlandırılması esnasında birinin iyeliğinden bir başkasının iyeliğine geçtiği anın haricinde mübadele aracı olarak faal durumda değildir; bu şekilde kullanılan hiçbir varlık grubu, mantıken faal para kategorisi dışında bırakılamaz. Muameleler arasında para hep atıldır. Bununla birlikte, eğer faal olmakla muamelede kullanım olasılığı nedeniyle hazırda tutulmak da kastediliyorsa, o zaman tüm parasal varlıklar her zaman faal durumdadır'.

Radcliffe Raporu'nda (1959) belirgin olan bu görüş, Sayers'in bireysel bakış açısını yansıtır. Bir bütün olarak toplumsal yeniden üretim dikkate alındığında, ki metaların düzenli olarak girip çıktıkları mübadele alanı da buna dâhildir, sorun biraz daha anlaşılır hâle gelir: Mübadele alanında, verili herhangi bir süre zarfında meta akışlarını kolaylaştırmak üzere sürekli hareket hâlinde olacak bir miktar para olmalıdır. Benzer şekilde, bir miktar para dolaşımın yanı başında durağan hâldedir. Toplam para stokunun belli bir unsurunun, bu iki kısımdan birine ya da diğerine ait olması ve bunun sahibine nasıl gözüktüğü, bu bağlamda önemli konular değildir. Hareket hâlindeki para ile durağan hâldeki para konusunda ufuk açıcı bir tartışma için bkz. Chick (1992, 7. bölüm).

157 Dahası, klasik paranın miktar teorisine göre bir ülke, meta değerlerine, maddi üretim düzeyine ve paranın hızına uygun miktarda parayı elinde bulundurur –hükümetler ve ban-

kalar, parasal süreçleri kurcalamadıkları sürece. Geri kalan mevcut para ihraç edilir. Başka bir deyişle, meta-para, belli bir ülkede dolaşımda olan miktarının otomatik mübadele sürecinin işleyişiyle belirlenmesi anlamında 'içsel' paradır. Bunun aksine, miktar teorisyenlerinin gözünde kredi-paranın belirgin bir 'dışsal' yönü vardır, çünkü bankalar, kredi şartlarını gevşetmek suretiyle bu paranın dolaşımdaki miktarını tek taraflı olarak değiştirebilirler.

158 Goodhart (1989, s. 33), Moore'un argümanında şöyle bir zayıflık tespit eder: 'Verili bir bağlamda *denge*de tutmak isteyeceğim optimal miktar anlamında para talebi, kredi-karşılığı para arzı ile aynı şey *değildir* –ya da bu ikincisi tarafından *belirlenmez*. Kredi piyasası, para piyasasından ayrı ve farklıdır … Herhangi bir anda cari para arzının, mevcut koşullarda –kredi-karşılığı yaklaşımının işaret ettiği üzere– esas olarak kredi piyasasında belirlendiği ve bunun isteyerek kabul edildiği konusunda hemfikirim. Ama bu cari stokun, yukarıda özetlediğim denge anlamında, zorunlu olarak talep de edildiğini reddediyorum' (vurgular aslında).

Buna cevaben Moore (1991b), Walrasçı açık artırmacı kavramını inkâra başvurmaya yöneldi, ama verdiği cevap her zamanki anlaşılır yaklaşımından uzaktı. Goodhart (1991), haklı olarak, belirttiği noktanın esasen yanıtsız kaldığını iddia etti. Arestis ve Howells (1996) de, belirsiz 'uygun borç verme' kavramına yaslanarak, para talebinin bağımsızlığını reddetmesini eleştirdiler.

159 Bu, Uno okulunun (1950-2, 1980) köşe taşıdır. 2. bölümde belirttiğimiz üzere, Uno okulunun metaları, parayı, tüccar sermayesini ve faiz getiren sermayeyi, salt dolaşım biçimleri olarak, yani değerin özüne ya da altta yatan emek sürecini niteleyen özgül toplumsal ilişkilere atıfta bulunmaksızın analiz etmesine olanak sağlamıştır.

160 Uno (1953a), Stalin'in, değer yasasının sosyalist toplumda oynayacak rolü olmadığı iddiasını reddederken, bu görüşü kabul etmiş görünür. Uno'nun eleştirisini, 1956'da Stalinizasyon'dan arındırma sürecinin başlamasından önce yaptığı dikkate alınmalıdır.

161 Gray'in görüşlerinin daha ayrıntılı bir tartışması için bkz. Saad-Filho (1993).

162 Sovyetler Birliği'nin, sosyalizme doğru ilerleyen ama ona ulaşamamış bir geçiş toplumu olarak kaldığı söylenebilir. Ancak, bu görüş, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler Birliği için geçerli olduğu üzere, oldukça gelişmiş bir planlı ekonomide emek parasına dayanan bir para sistemi kurmanın önündeki teorik ve pratik zorluklara ilişkin pek içgörü sunmaz.

163 Heterojen somut emeğin homojen soyut emeğe indirgenmesiyle ilgili uzun zamandır süren teorik çekişme, bu meseleden etkilenir. Rubin (1928, 13. ve 14. bölümler), indirgemenin, meta mübadelesi süreci vasıtasıyla piyasada gerçekleştiğini öne sürmüştü. Bu durumda, sosyalist ekonomide farklı emek çeşitlerinin ölçekdeşliği [ortak bir ölçüyle ölçülmesi] sorunu gündeme gelir. Her ne kadar Rubin, somut ve soyut emeğe ilaveten 'toplumsal bakımdan eşitlenmiş emek' kavramını kullansa da, çeşitli somut emeklerin hangi temelde toplumsal bakımdan eşitlenmiş emeğe indirgenebileceği hakkında belirgin bir şey söylememiştir. Ayrıca, Rubin'in yaklaşımı, Sovyetler Birliği'nde hâkim olan emeğin rastgele derecelendirilmesinin (ki devlet ve Komünist Parti bürokratlarına ayrıcalıklar sağlayan buydu) eleştirilmesine izin vermez.

164 Bu konu hakkında daha fazlası için bkz. Itoh (1988, 6. bölüm).

165 n üretim sektöründe n tane ürün üretildiğini varsayalım. Teknik olarak, i. ürün için a_{ij} birim j. ürünü ve l_i saatlik canlı emek gereklidir. i. ürünün bir biriminde cisimleşmiş toplam geçmiş ve canlı emek, t_i saat olsun. Bu durumda:

$$a_{11}t_1 + a_{12}t_2 + \ldots + a_{1n}t_n + l_1 = t_1$$
$$a_{21}t_1 + a_{22}t_2 + \ldots + a_{2n}t_n + l_2 = t_2$$
$$\ldots$$
$$a_{n1}t_1 + a_{n2}t_2 + \ldots + a_{nn}t_n + l_n = t_n$$
$$(a_{ij} \geq 0, l_i \geq 0, i = 1, 2, \ldots, n)$$

Karşımızda *n* bilinmeyenli *n* tane eşanlı doğrusal denklem var. Çözümler, üretimin teknik koşulları olan a_{ij} ve l_i cinsinden olur. Okishio (1955), bu sorunun ilk analizlerinden birini sunmuştu.

166 İki savaş arası dönemin 'sosyalist iktisadi hesaplama tartışmasında, sosyalizmi eleştirenler, üretim araçları piyasasının yokluğunda üretim maliyetlerini hesaplayıp en aza indirmenin imkânsız olacağını iddia ediyorlardı. Ancak, son 30 yıl içerisinde yeni Rikardocu ve Marksist değer teorilerin yeniden güç kazanırken, iktisadi maliyetin hesaplanıp en aza indirilmesi için neoklasiklerin öznel değer ve para teorisine gerek olmadığı açıkça ortaya konmuştur. Başlangıçtaki tartışmada, sosyalizmi savunan bazı kimseler bu noktanın farkında değildi (Itoh, 1995).

167 Kornai (1980), bu olguları tüm ayrıntısıyla tartışıyor.

168 Üstelik Doğu Bloğu hâlâ dünya piyasasında kapitalist ülkelerle ticaret yaptığından, uluslararası ödemelerde altın, dolar ve diğer para birimlerini kullanıyordu. Sovyetler Birliği'nin dünyanın en büyük altın üreticilerinden birisi olması, ülkenin uluslararası rezervleri edinmesini kolaylaştırıyor ve hızla sanayileşmesine (bir ölçüde) destek oluyordu.

169 Piyasa sosyalizmi, kapitalizmin sosyal demokrat kontrolünden apayrı bir şeydir. Üretim araçları mülkiyetine dokunmayan sosyal demokrasi, vergi ve aktarım politikaları aracılığıyla gelirin yeniden bölüşümünü etkilemeye çalışmakla yetinir.

Kaynakça

Aglietta, M. (1979) *A Theory of Capitalist Regulation* (Londra: NLB).

Akerlof, G. (1970) 'The Market for "Lemons": Qualitative Uncertainty and the Market Mechanism', *Quarterly Journal of Economics*, cilt 84, s. 488-500.

Akerlof, G. ve J. Yellen (1985) 'Can Small Deviations from Rationality Make Significant Differences to Economic Equilibria?', *American Economic Review*, Eylül.

Albritton, R. (1991) *A Japanese Approach to the Stages of Capitalist Development* (Londra: Macmillan).

Alesina, A. ve Summers, L. H. (1993) 'Central Bank Independence and Macroeconomic Performance: Some Comparative Evidence', *Journal of Money, Credit and Banking*, cilt 25, sayı 2.

Alesina, A. ve G. Tabellini (1987) 'Rules and discretion with non-coordinated monetary and fiscal policies', *Economic Inquiry*, cilt 25.

Anderson, K. (1983) 'The "Unknown" Marx's "Capital" ', *History of Political Economy*, cilt 15, sayı 4.

Andreades, A. (1909, 1966) *History of the Bank of England*, 4. baskı (Londra: Frank Cass).

Arestis, P. (1992) *The Post-Keynesian Approach to Economics* (Aldershot and Brookfield: Edward Elgar).

Arestis, P. (1996) 'Post-Keynesian economics: towards coherence', *Cambridge Journal of Economics*, cilt 20, sayı 1 (Ocak).

Arestis, P. ve V. Chick (der.) (1992) *Recent Developments in Post-Keynesian Economics* (Aldershot & Brookfield: Edward Elgar).

Arestis, P. ve P. Howells, (1996) 'Theoretical reflections on endogenous money: the problem of convenience lending', *Cambridge Journal of Economics*, cilt 20, sayı 5 (Eylül).

Armstrong, P. ve Glyn, A., Harrison, J. (1984) *Capitalism Since World War II*, (Londra: Fontana).

Armstrong, P. ve Glyn, A. (1986) *Accumulation Profits, State Spending: Data for Advanced Capitalist Countries 1952-1983* (Oxford: Oxford Institute of Economics and Statistics.)

Arnon, A. (1984) 'The transformation in Thomas Tooke's monetary theory reconsidered', *History of Political Economy*, cilt 16, s. 311-26.

Arnon, A. (1991) *Thomas Tooke: Pioneer of Monetary Theory* (Londra: Edward Elgar).

Arnon, A. (1997) 'Free and Not-so-Free Banking Theories Among the Classicals', *History of Political Economy*, yayınlanacak.

Asimakopulos, A. (1983) 'Kalecki and Keynes on finance, investment, and saving', *Cambridge Journal of Economics*, cilt 7, sayı 3/4.

Aspromourgos, T. (1996) *On the origins of classical economics* (Londra & New York: Routledge).

Bagehot, W (1873) 'Lombard Street', N. St John-Stevas (der.), *The Collected Works of Walter Bagehot* içinde, cilt 9 (Londra: The Economist 1978).

Baran, P. ve P. Sweezy (1966) Monopoly Capital (New York ve Londra: Monthly Review Press) [*Tekelci Kapitalizm*, çev. Filiz Onaran, Doğan Yayınevi, 1970].

Barro, R.J. ve Gordon, D.J.B. (1983a) 'A Positive Theory of Monetary Policy in a Natural-rate Model', *Journal of Political Economy*, Ağustos, cilt 91, sayı 4.

Barro, R.J. ve Gordon, D. B. (1983b) 'Rules, Discretion and Reputation in a Model of Monetary Policy', *Journal of Monetary Economics*, cilt 12, Temmuz.

Bernanke, B. ve A. Blinder (1988) 'Credit, Money, and Aggregate Demand', *American Economic Review*, Mayıs.

Bernanke, B. ve M. Gertler (1989) 'Agency Costs, Net Worth, and Business Fluctuations', *American Economic Review*, cilt 79, sayı 1 (Mart).

Borza, E. (1990) *In the Shadow of Olympus: The Emergence of Macedon* (Princeton, NJ: Princeton University Press).

Bowles, S. ve R. Edwards (1985) *Understanding Capitalism* (New York: Harper & Row).

Boyer, R. (1986) *La Theorie de la Regulation* (Paris: Edition La Decouverte).

Braudel, F. (1981, 1992) *The Structures of Everyday Life* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press) [*Maddi Uygarlık: Gündelik Hayatın Yapıları*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları, 2. Basım, 2004].

Brunhoff, S. de (1973, 1976) *Marx on Money* (New York: Urizen Books) [*Marx'ın Para Teorisi*, çev. Uğur Selçuk Akalın, Kalkedon Yayıncılık, 2009.].

Buchan, J. (1995) 'Mississippi dreaming: on the fate of John Law', *New Left Review*, sayı 210 (Mart/Nisan).

Bukharin, N. (1915, 1972) *Imperialism and World Economy* (Londra: Merlin Press) [*Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi*, çev. Uğur Selçuk Akalın, Bağlam Yayınları, 2005].

Checkland, S. G. (1975) *Scottish Banking: A History, 1695-1973* (Glasgow: Collins).

Chick, V. (1992) *On Money, Method, and Keynes, selected essays* P. Arestis ve S. Dow (der.) (New York: St Martin's Press).

Clapham, J. (1944) *The Bank of England*, Cilt I ve II (Cambridge: Cambridge University Press).

Clarke, S. (1989) 'The Basic Theory of Capitalism: A Critical Review of Itoh and the Uno School', *Capital & Class*, cilt 37 (Bahar).

Clower, R. (1965) 'The Keynesian Counter-Revolution: A Theoretical Appraisal', F. Hahn ve F. Brechling (der.), *The Theory of Interest Rates* içinde (Londra: Macmillan).

Clower, R. (1967) 'A Reconsideration of the Microfoundations of Monetary Theory', *Western Economic Journal*, cilt 6 (Aralık).

Cohen, E. (1992) *Athenian Economy and Society: A Banking Perspective* (Princeton, NJ: Princeton University Press).

Congdon, T. (1980) 'The Monetary Base Debate: Another Instalment in the Currency School vs Banking School Controversy', *National Westminster Bank Quarterly Review*, Ağustos.

Cottrell, A. (1994) 'Post-Keynesian monetary economics', *Cambridge Journal of Economics*, cilt 18, sayı 6 (Aralık).

Croix, G. E. M. de St (1981) *The Class Struggle in the Ancient Greek World* (Londra: Duckworth).

Crotty, J. (1993) 'Rethinking Mandan Investment Theory: Keynes-Minsky Instability, Competitive Regime Shifts, and Coerced Investment', *Review of Radical Political Economics*, 25(1).

Cukierman, A. (1992) *Central Bank Strategy, Credibility, and Independence: Theory and Evidence* (Cambridge, Mass: MIT Press).

Davidson, P. (1965) 'Keynes' finance motive', *Oxford Economic Papers*, cilt 17, sayı 1.

Davidson, P. (1972a) *Money and the Real World* (Londra ve Basingstoke: Macmillan).

Davidson, P. (1972b) 'A Keynesian View of Friedman's Theoretical Framework for Monetary Analysis', *Journal of Political Economy*, *Money and Employment, Collected Writings of Paul Davidson* içinde yeniden baskı (Basingstoke & Londra: Macmillan, 1990).

Davidson, P. (1978) 'Why Money Matters: Lessons from a Half-century of Monetary Theory', *Journal of Post-Keynesian Economics*, *Money and Employment, Collected Writings of Paul Davidson* içinde yeniden baskı (Basingstoke & Londra: Macmillan, 1990).

Davidson, P. (1982) *International Money and the Real World* (Basingstoke ve Londra: Macmillan).

Davidson, P. (1989) 'Keynes and Money', R. Hill (der.), *Keynes, Money and Monetarism* içinde (Londra: Macmillan).

Davidson, P. (1994) *Post-Keynesian Macroeconomic Theory* (Aldershot ve Brookfield: Edward Elgar).

Davidson, P. ve J. Kregel (der.) (1989) *Macroeconomic Problems and Policies of Income Distribution* (Aldershot and Brookfield: Edward Elgar).

Desai, M. (1981) *Testing Monetarism* (Londra: Pinter).

Diamond, D. W. (1984) 'Financial Intermediation and Delegated Monitoring', *Review of Economic Studies*, cilt 51, s. 393-414.

Diamond, D. ve P. Dybvig (1983) 'Bank runs, deposit insurance, and liquidity', *Journal of Political Economy*, cilt 91.

Dobb, M. (1940) *Political Economy and Capitalism* (Londra: Routledge & Kegan Paul).

Dow, S. (1984) 'Methodology and the Analysis of a Monetary Economy', *Economies et Societes*, cilt 18, Monnaie et Production 1, *Money and the Economic Process* içinde yeniden baskı (Aldershot and Brookfield: Edward Elgar, 1993).

Dow, S. (1985) *Macroeconomic Thought* (Oxford: Blackwell).

Dow, S. (1988) 'Money supply endogeneity', *Economie appliquee*, cilt XII, sayı 1, *Money and the Economic Process* içinde yeniden baskı (Aldershot and Brookfield: Edward Elgar, 1993).

Dow, S. (1996) 'Horizontalism: a critique', *Cambridge Journal of Economics*, cilt 20, sayı 4 (Temmuz).

Dow, S. ve J. Hillard (der.) (1995) *Keynes, Knowledge, and Uncertainty* (Aldershot and Brookfield: Edward Elgar).

Dowd, K. (1989) *The State and the Monetary System* (Hemel Hempstead: Philip Allan)

Dowd, K. (1993) *Laissez-faire in banking* (Londra ve New York: Routledge).

Eagly, R. V. (1970) 'Adam Smith and the specie-flow doctrine', *Scottish Journal of Political Economy*, cilt 17, s. 61-8.

Engels, F. (1981, 1894) *Supplement to Volume 3 of 'Capital'* (Londra: Penguin/NLR) ['*Kapital*'in Üçüncü Cildine Ek', *Kapital, III. Cilt* içinde, çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, 779-95, 1978].

Fama, E. (1970) 'Efficient Capital Market', *Journal of Finance*, cilt 25, sayı 2, (Mayıs).

Fama, E. (1991) 'Efficient Capital Markets: II', *Journal of Finance*, cilt 46, sayı 5, (Aralık).

Feavearyear, A. E. (1931) *The Pound Sterling: A History of English Money* (Oxford: Clarendon Press).

Fetter, F. W. (1942) 'The Life and Writings of John Wheatley', *Journal of Political Economy*, cilt I, sayı 3 (Haziran).

Fetter, F. W. (1959) 'The Politics of the Bullion Report', *Economica*, cilt XXVI, sayı 102 (Mayıs).

Fetter, F. W. (1965) *Development of British Monetary Orthodoxy, 1797-1875* (Cambridge, Mass: Harvard University Press).

Fine, B. (1975) *Marx's Capital* (Londra ve Basingstoke: Macmillan) [*Marx'ın Kapital'i*, çev. Nail Satlıgan, Yordam Kitap, 2. Basım, 2012.].

Fine, B. (1980) *Economic Theory and Ideology* (Londra: Edward Arnold).

Fine, B. (1985-86) 'Banking Capital and the Theory of Interest', *Science & Society*, cilt XLX, sayı 4 (Kış).

Fine, B. (1988) 'From Capital in Production to Capital in Exchange', *Science & Society*, cilt 52, sayı 3 (Güz).

Fine, B. ve L. Harris (1979) *Re-reading Capital* (Londra: Macmillan).

Finley, M. I. (1973) *The Ancient Economy* (Londra: Chatto & Windus).

Finley, M. I. (1981) *Economy and Society in Ancient Greece* (Londra: Chatto & Windus).

Foley, D. (1982) 'The value of money, the value of labour power and the Marxian transformation problem', *Review of Radical Political Economics*, cilt 14, sayı 2.

Foley, D. (1983) 'On Marx's theory of money', *Social Concept*, cilt 1, sayı 1.

Foley, D. (1986) 'Say's Law in Marx and Keynes', *Cahiers d'Economie Politique*, sayı 10,11.

Friedman, B. (1988) 'Lessons of Monetary Policy from the 1980's', *Journal of Economic Perspectives*, cilt 2, sayı 3 (Yaz)

Friedman, B. (1995) 'Does Monetary Policy Affect Real Economic Activity', *NBER Working Paper*, sayı 5212, Ağustos.

Friedman, M. (1953) *Essays in Positive Economics* (Chicago, Ill.: University of Chicago Press).

Friedman, M. (1956) 'The Quantity Theory of Money: A Restatement', M. Friedman (der.), *Studies in the Quantity Theory of Money* içinde (Chicago, Ill.: University of Chicago Press).

Friedman, M. (1968) 'The Role of Monetary Policy', *American Economic Review*, Mart.

Friedman, M. (1970) 'The Counter-revolution in Monetary Theory', *IEA Occasional Paper*, sayı 33, (Londra: Institute of Economic Affairs).

Friedman, M. (1981) 'Memorandum on Monetary Policy', Treasury and Civil Service Committee'ye sunulan makale (Londra: HMSO).

Friedman, M. ve A. Schwartz (1963) *A Monetary History of the United States, 1867-1960* (Princeton NJ: Princeton University Press).

Friedman, M. ve A. Schwartz (1982) *Monetary Trends in the United States and the United Kingdom: Their Relation to Income, Prices and Interest Rates* (Chicago: University of Chicago Press).

Fullarton, J. (1844) *On the Regulation of Currencies* (Londra).

Gale, D. ve M. Hellwig (1985) 'Incentive Compatible Debt Contracts: The One-Period Problem', *Review of Economic Studies*, cilt LII, s. 647-63.

Gerschenkron, A. (1962) *Economic Backwardness in Historical Perspective* (Cambridge, MA: Harvard University Press).

Gertler, M. (1988) 'Financial Structure and Aggregate Economic Activity: An Overview', *Journal of Money, Credit, and Banking*, cilt 20, sayı 3 (Ağustos), s. 559-88.

Gilbart, J. W. (1834, 1922) *The History, Principles, and Practice of Banking*, 2 cilt, A. S. Michie, *Gilbart on Banking* içinde (Londra: G. Bell).

Glasner, D. (1989) *Free Banking and Monetary Reform* (Cambridge: Cambridge University Press).

Goodhart, C. A. E. (1975) *Money, Information, and Uncertainty* (Basingstoke ve Londra: Macmillan).

Goodhart, C. A. E. (1985, 1988) *The Evolution of Central Banks* (Cambridge, Mass: MIT Press).

Goodhart, C. A. E. (1987) 'Why do banks need a central bank?', *Oxford Economic Papers*, sayı 39, C. A. E. Goodhart, *The Central Bank and the Financial System* içinde de basıldı (Londra: Macmillan, 1995).

Goodhart, C. A. E. (1989) 'Has Moore become too horizontal?', *Journal of Post Keynesian Economics*, cilt 12, sayı 1 (Güz).

Goodhart, C. A. E. (1991) 'Is the concept of an equilibrium demand for money meaningful? A reply to "has the demand for money been mislaid?" ', *Journal of Post Keynesian Economics*, cilt 14, sayı 1 (Güz).

Gordon, D. R. Edwards ve M. Reich (1982) *Segmented Work Divided Workers* (Cambridge: Cambridge University Press).

Gray, J. (1831) *The Social System* (Edinburgh).

Gray, J. (1848) *Lectures on the Nature and Use of Money* (Edinburgh).

Green, P. (1990) *Alexander to Actium* (Londra: Thames & Hudson).

Green, R. (1992) *Classical theories of money, output and inflation* (Basingstoke: Macmillan).

Grierson, P. (1977) *The Origins of Money* (Londra: Athlone Press ve University of London).

Grilli, V., D. Masciandaro ve G. Tabellini (1991) 'Political and monetary institutions and public financial policies in the industrialised countries', *Economic Policy*, cilt 13.

Hahn, F. (1982) *Money and Inflation* (Oxford: Blackwell).

Hamuda O. ve G. Harcourt (1988) 'Post-Keynesianism: From Criticism to Coherence', *Bulletin of Economic Research*, Ocak.

Hansen, A. (1949) *Monetary Theory and Fiscal Policy* (New York: McGraw-Hill).

Hansen, A. (1953) *A Guide to Keynes* (New York: McGraw-Hill).

Haq, M., I. Kaul ve I. Grunberg (der.) (1996) *The Tobin Tax* (Londra: Oxford University Press).

Harris, L. (1976) 'On Interest, Credit, and Capital', *Economy and Society*, Mayıs.

Harris, L. (1981a) *Monetary Theory* (New York: McGraw-Hill).

Harris, L. (1981b) 'Marx's Theory of Interest: A Comment', mimograf (Milton Keynes: Open University).

Harrod, R. (1951) *The Life of John Maynard Keynes* (Londra: W. W. Norton).

Harvey, D. (1982) *The Limits to Capital* (Oxford: Basil Blackwell) [*Sermayenin Sınırları*, çev. Utku Balaban, Tan Kitabevi Yayınları, 2012].

Hawtrey, R. (1932, 1962) *The Art of Central Banking* (Londra: Frank Cass).

Hawtrey, R. (1938) *A Century of Bank Rate* (Londra, New York ve Toronto: Longmans, Green).

Hayek, F. A. (1935) *Collectivist Economic Planning* (Londra: Routledge & Kegan Paul).

Hayek, F. A. (1939) 'Introduction', *Thornton's Paper Credit* (Londra: Allen & Unwin).

Hayek, F. A. (1976a) *Denationalisation of Money* (Londra: Institute of Economic Affairs)

Hayek, F. A. (1976b) *Choice in Currency* (Londra: Institute of Economic Affairs).

Heckscher, E. (1931, 1994) *Mercantilism*, 2 cilt (Londra ve New York: Routledge).

Heihnsohn, G. ve O. Steiger (1987) 'Private Ownership and the Foundations of Monetary Theory', *Economies et Societes*, sayı 9.

Heihnsohn, G. ve O. Steiger (1989) 'The Veil of Barter: The Solution to the Task of Obtaining Representations of an Economy in which Money is Essential', J. Kregel (der.) içinde, 1989.

Helphand, A. (Parvus) (1901) *Die Handelskrisen und die Gewerkschaften* (Münih: Ernst).

Hicks, J. (1937, 1967) 'Mr Keynes and the "Classics" ', *Econometrica*, cilt V, sayı 2 (Nisan), *Critical Essays in Monetary Theory* içinde yeniden basıldı (Oxford: Clarendon Press).

Hicks, J. (1967) 'Thornton's Paper Credit', *Critical Essays in Monetary Theory* içinde (Londra: Oxford University Press).

Hilferding, R. (1910, 1981) *Finance Capital* (Londra: Routledge & Kegan Paul) [*Finans Kapital*, çev. Yılmaz Öner, Belge Yayınları, 1995].

Hobson, J. (1902) *Imperialism* (Londra).

Horner, F. (1957) *Economic Writings of Francis Horner*, F. W. Fetter (der.) (Londra: London School of Economics).

Horsefield, J. K. (1944) 'The Origins of the Bank Charter Act, 1844', *Economica*, cilt XI, sayı 44 (Kasım).

Horsefield, J. K. (1949) 'The Bankers and the Bullionists in 1819', *Journal of Political Economy*, cilt LVII, sayı 5 (Ekim).

Hume, D. (1752, 1955) 'Essays, Literary, Moral and Political', E. Rotwein (der.), *Writings on Economics* içinde (Edinburgh: Nelson).

Institute of Political Economy, USSR Academy (1954) *Political Economy* (Japonca tercümesi) (Tokyo: Godo-shuppan).

Itoh, M. (1973) *Credit and Crisis* (Japonca) (Tokyo: University of Tokyo Press).

Itoh, M. (1976) 'A Study of Marx's Theory of Value', *Science & Society*, cilt 40, sayı 3 (Güz), *Value and Crisis* içinde yeniden basıldı (Londra: Pluto Press, 1980).

Itoh, M. (1980) *Value and Crisis* (Londra: Monthly Review Press, New York: Pluto Press).

Itoh, M. (1981) *The Theory of Value and Capital* (Japonca) (Tokyo: Iwanamishoten).

Itoh, M. (1988) *The Basic Theory of Capitalism* (Londra: Macmillan, Totown: Barnes and Noble).

Itoh, M. (1990) *The World Economic Crisis and Japanese Capitalism* (Londra: Macmillan, New York: St. Martin's).

Itoh, M. (1995) *Political Economy for Socialism* (Londra: Macmillan, New York: St. Martin's).

Iwai, K. (1996) 'The Bootstrap Theory of Money: A Search-Theoretic Foundation of Monetary Economics', mimograf, University of Tokyo.

lwata, H. (1964) *World Capitalism* (Japonca) (Tokyo: Mirai-sha).

Jaffee, D. M. ve T. Russell (1976) 'Imperfect Information Uncertainty and Credit Rationing', *Quarterly Journal of Economics*, cilt XCI, s. 651-66.

Kaldor, N. (1970) 'The New Monetarism', *Lloyds Bank Review*, Temmuz.

Kaldor, N. (1980) 'Monetarism and UK Policy', *Cambridge Journal of Economics*, Aralık.

Kaldor, N. (1982) *The Scourge of Monetarism* (Oxford: Oxford University Press).

Kaldor, N. (1985) 'How Monetarism Failed', *Challenge*, Mayıs-Haziran.

Kautsky, K. (1901-2) 'Krisenteorien', *Neue Zeit*, XX-2.

Kautsky, K. (1911) 'Finanzkapital und Krisen', *Neue Zeit*, XXIX-2.

Kautsky, K. (1913) 'Die Wandelungen der Goldproduktion und der wechselnde Charakter der Teuerung', *Neu Zeit*, sayı 16 ilavesi (Ocak).

Keynes, J. M. (1936, 1973) *The General Theory of Employment, Interest, and Money* (Londra: Macmillan) [*Genel Teori: İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi*, çev. Uğur Selçuk Akalın, Kalkedon Yayıncılık, 2. Basım, 2010].

Keynes, J. M. (1937) 'Alternative theories of the rate of interest', *Economic Journal*, cilt XLVII, sayı 2.

Keynes, J. M. (1973) 'The General Theory of Employment', *The Collected Writings of J. M. Keynes* içinde (Londra: Macmillan, s. 109-23).

Kindleberger, C. (1984) *A Financial History of Western Europe* (Londra: George Allen & Unwin).

King, W. (1936) *History of the London Discount Market* (Londra: Routledge).

Kiyotaki, N. ve R. Wright (1989) 'On Money as a Medium of Exchange', *Journal of Political Economy*, cilt 97 (Aralık).

Kondratieff, N. (1935) 'The Long Waves in Economic Life', *Review of Economics and Statistics*, cilt 60.

Kornai, J. (1980) *Economies of Shortage* (Amsterdam: North-Holland).

Kregel, J. (der.) (1989) *Inflation and Income Distribution in Capitalist Crisis* (Basingstoke: Macmillan).

Kydland, F.ve E. Prescott (1977), 'Rules rather than Discretion: The Inconsistency of Optimal Plans', *Journal of Political Economy*, Haziran.

Kydland, F. ve E. Prescott (1982) 'Time to Build and Aggregate Economic Fluctuations', *Econometrica*, Kasım.

Laidler, D. (1981) 'Adam Smith as a monetary economist', *Canadian Journal of Economics*, cilt XIV, sayı 2 (Mayıs).

Lange, O. (1936-7) 'On the Economic Theory of Socialism' B. Lippincot (der.), *On the Economic Theory of Socialism* içinde (University of Minnesota Press, 1938).

Lapavitsas, C. (1991) 'The Theory of Credit Money: A Structural Analysis', *Science & Society*, cilt 55, sayı 3.

Lapavitsas, C. (1992) 'A Model of Money Hoard Formation in the Circuit of Capital', *Çalışma Metni* Sayı 8, School of Oriental and African Studies, University of London, Mart.

Lapavitsas, C. (1994) 'The Banking School and the Monetary Thought of Karl Marx', *Cambridge Journal of Economics*, cilt 18, sayı 5 (Ekim).

Lapavitsas, C. (1996) 'The Classical Adjustment Mechanism of International Balances: Marx's Critique', *Contributions to Political Economy*, cilt 15.

Lavoie, M. (1984) 'The Endogenous Flow of Credit and the Post Keynesian Theory of Money', *Journal of Economic Issues*, cilt 18, sayı 3 (Eylül).

Lavoie, M. (1985) 'Credit and Money: The Dynamic Circuit, Overdraft Economics, and Post Keynesian Economics', M. Jarsulic (der.), *Money and Macro Policy* içinde (Boston: Kluwer-Nijhoff).

Law, J. (1705, 1966) *Money and Trade Considered* (New York: Kelley).

Leijonhufvud, A. (1967) 'Keynes and the Keynesians: A Suggested Interpretation', R. Clower (der.), *Monetary Theory* içinde (Londra: Penguin).

Leijonhufvud, A. (1968) *On Keynesian Economics and the Economics of Keynes* (Londra: Oxford University Press).

Lekatsas, P. (1946, 1978) *The City of the Sun* (Yunanca) (Atina: Kastaniotis).

Leland, H. ve D. H. Pyle (1977) 'Informational Asymmetries, Financial Structures and Financial Intermediation', *Journal of Finance*, cilt 32, s. 371-87.

Lenin, V. I. (1921, 1966) 'The Importance of Gold Now and After the Complete Victory of Socialism', *The Collected Works of Lenin* içinde, cilt 33, (Moskova: Progress Publishers).

Lianos, T. (1987) 'Marx on the Rate of Interest', *Review of Radical Political Economics*, cilt 19, sayı 3, s. 34-55.

Long J. ve C. Plosser (1983) 'Real Business Cycles', *Journal of Political Economy*, Şubat.

Lucas, R. (1972) 'Expectation and the Neutrality of Money', *Journal of Economic Theory*, Nisan.

Lucas, R. (1973) 'Some International Evidence on Output-Inflation Trade-offs', *American Economic Review*, Haziran.

Lucas, R. (1976) 'Econometric Policy Evaluation: A Critique', *The Phillips Curve and Labor Markets* içinde, K. Brunner ve A. Meltzer (der.) (Amsterdam: North Holland).

Luxemburg, R. (1913, 1951) *The Accumulation of Capital* (Londra: Routledge & Kegan Paul) [*Sermaye Birikimi*, çev. Tayfun Ertan, Belge Yayınları, 1986].

Mandel, E. (1975) *Late Capitalism* (Londra: NLB) [*Geç Kapitalizm*, çev. Candan Badem, Versus Kitap Yayınları, 2008].

Mandel, E. (1980) *Long Waves of Capitalist Development* (Cambridge: Cambridge University Press) [*Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları*, Yazın Yayıncılık, 1991].

Mankiw N. ve D. Romer (der.) (1991) *New Keynesian Economics* (Cambridge, Mass.: MIT Press).

Marglin, S. ve J. Schor (der.) (1990) *The Golden Age of Capitalism* (Oxford: Clarendon Press).

Marx, K. (1859, 1970) *Contribution to the Critique of Political Economy* (Moskova: Progress Publishers) [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, 1970].

Marx, K. (1867, 1976) *Capital*, cilt I (Londra: Penguin/NLR) [*Kapital, I. Cilt*, çev. Nail Satlıgan ve Mehmet Selik, Yordam Kitap, 2011].

Marx, K. (1885, 1978) *Capital*, cilt II (Londra: Penguin/NLR) [*Kapital, II. Cilt*, çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, 1976].

Marx, K. (1894, 1981) *Capital*, cilt III (Londra: Penguin/NLR) [*Kapital, III. Cilt*, çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, 1978].

Marx, K. (1905, 1969) *Theories of Surplus Value*, 3 cilt (Londra: Lawrence & Wishart) [*Artı-Değer Teorileri*, çev. Yurdakul Fidancı, Sol Yayınları, 1998].

Marx, K. (1939, 1973) *Grundrisse* (Londra: Penguin/NLR) [*Grundrisse*, çev. Arif Gelen, Sol Yayınları, 1999].

Mattick, P. (1969) *Marx and Keynes* (Londra: Merlin).

McCallum, B. (1995) 'Two Fallacies Concerning Central Bank Independence', *American Economic Review*, Papers and Proceedings, cilt 85, sayı 2.

McCallum, B. (1997) 'Crucial Issues Concerning Central Bank Independence', *Journal of Monetary Economics*, cilt 39.

Mauss, M. 1954, *The Gift Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies* (Londra: Cohen & West)

Meek, R. (1950) 'The Decline of Ricardian Economics in England', *Economica*, cilt XVII, sayı 65 (Şubat).

Meek, R. (1956) *Studies in the Labour Theory of Value* (New York: Monthly Review Press) [*Emek Değer Teorileri*, çev. Uğur Selçuk Akalın, Kalkedon Yayıncılık, 2009].

Meiksins-Wood, E. (1988) *Peasant-Citizen and Slave* (Londra & New York: Verso).

Menger, K. (1892) 'On the Origins of Money', *Economic Journal*, cilt 2, (Mart).

Mill, J. (1808, 1966), 'Smith on Money and Exchange', *James Mill: Selected Economic Writings* içinde, D. Winch (der.) (Edinburgh ve Londra: Oliver & Boyd).

Mill, J. (1826, 1966), 'Elements of Political Economy', *James Mill, Selected Economic Writings* içinde, D. Winch (der.) (Edinburgh ve Londra: Oliver & Boyd).

Mill, J. S. (1848, 1965) *Principles of Political Economy* (Toronto: University of Toronto Press).

Millet, P. (1991) *Lending and Borrowing in Ancient Athens* (Cambridge: Cambridge University Press).

Minsky, H. (1975) *John Maynard Keynes* (New York: Columbia University Press).

Minsky, H. (1982) *Can 'It' Happen Again: Essays on Finance and Instability* (Armonk, NY: M. E. Sharpe).

Minsky, H. (1984) 'Frank Hahn's Money and Inflation: A Review Article', *Journal of Post Keynesian Economics*, cilt 6.

Minsky, H. (1985) 'The Financial Instability Hypothesis', *Post Keynesian Economic Theory* içinde, P Arestis ve T. Skouras (der.) (Armonk, NY: Sharpe).

Mints, L. (1945) *A History of Banking Theory in Great Britain and the United States* (Chicago, Ill.: University of Chicago Press).

Miyazaki, Y. (1992), *Complex Depression* (Japonca) (Tokyo: ChuoKoron-sha)

Miyazaki, Y. (1995), *Twilight of National Economies* (Japonca) (Tokyo: Asatin-Shinbun-Sha)

Modigliani, F. (1944) 'Liquidity Preference and the Theory of Interest and Money', *Econometrica*, Ocak.

Moore, B. (1979) 'The endogenous money stock', *Journal of Post Keynesian Economics*, cilt 2, sayı 1 (Güz).

Moore, B. (1983) 'Unpacking the post Keynesian black box: bank lending and the money supply', *Journal of Post Keynesian Economics*, cilt 5, sayı 4 (Yaz)

Moore, B. (1986) 'How Credit Drives the Money Supply: The Significance of Institutional Developments', *Journal of Economic Issues*, cilt 20, sayı 2 (Haziran).

Moore, B. (1988) *Horizontalists and Verticalists: The Macroeconomics of Credit Money* (Cambridge: Cambridge University Press).

Moore, B. (1989a) 'A simple model of bank intermediation', *Journal of Post Keynesian Economics*, cilt 12, sayı 1 (Güz).

Moore, B. (1989b) 'On the endogeneity of money once more', *Journal of Post Keynesian Economics*, cilt 11, sayı 3 (Bahar).

Moore, B. (1991a) 'Money supply endogeneity: "reserve price setting" or "reserve quantity setting"?', *Journal of Post Keynesian Economics*, cilt 13, sayı 3 (Bahar).

Moore, B. (1991b) 'Has the demand for money been mislaid? A reply to "has Moore become too horizontal?" ', *Journal of Post Keynesian Economics*, cilt 14, sayı 1 (Güz).

Morgan, D. (1994) 'Bank Credit Commitments, Credit Rationing, and Monetary Policy', *Journal of Money, Credit, and Banking*, cilt 26, sayı 1 (Şubat), s. 87-101.

Morgan, E. V. (1965) *The Theory and Practice of Central Banking, 1797-1913* (Londra: Frank Cass).

Morgan, E. V. ve W. A. Thomas (1962) *The Stock Exchange: Its History and Functions* (Londra: Elek Books).

Muth, J. (1961) 'Rational Expectations and the Theory of Price Movements', *Econometrica*, Temmuz.

Neue Zeit (1911-13) The Debate on Gold as Money, 30 bd.1-7, 31 bd.1-16, Kasım 1911-Ocak 1913.

Nishimura, S. (1971) *The Decline of the Inland Bills of Exchange in the London Money Market, 1855-1913* (Cambridge: Cambridge University Press).

Norman, G. W. (1833) *Remarks Upon Some Prevalent Errors with Respect to Currency and Banking* (Londra).

OECD *Historical Statistics*, çeşitli sayılar (Paris: OECD).

Ohlin, B. (1937a) 'Some notes on the Stockholm theory of savings and investments II', *Economic Journal*, cilt XLVII, sayı 2.

Ohlin, B. (1937b) 'Alternative theories of the rate of interest - rejoinder', *Economic Journal*, Cilt XLVII, sayı 3.

Okishio, N. (1955) *Value and Prices* (Japonca), İktisat Araştırmaları, Kobe University, Mart.

Overstone, Lord (S. Lloyd Jones) (1840a, 1857) 'Effects of the Administration of the Bank of England', *Tracts, etc., on Metallic and Paper Currency* içinde, J. R. McCulloch (der.) (Londra).

Overstone, Lord (1840b, 1857) 'A Letter to J. B. Smith', McCulloch (der.) içinde.

Overstone, Lord (1840c, 1857) 'Remarks on the Management of the Circulation and on the Condition and Conduct of the Bank of England and of the Country Issuers during the Year 1838', McCulloch (der.) içinde.

Overstone, Lord (1840d, 1857) 'Effects of the Administration of the Bank of England. A Second Letter to J. B. Smith Esq.' McCulloch (der.).

Owen, R. (1821) *Report to the County of Lanark* (Glasgow).

Palley, T. (1991) 'The endogenous money supply: consensus and disagreement', *Journal of Post Keynesian Economics*, cilt 13, sayı 3 (Bahar).

Panico, C. (1980) 'Marx's analysis of the relationship between the rate of interest and the rate of profit', *Cambridge Journal of Economics*, cilt 4, s. 363-78.

Panico, C. (1987) *Interest and Profit in the Theories of Value and Distribution* (Londra: Macmillan).

Panico, C. (1988) 'Marx on the Banking Sector and the Interest Rate: Some Initial Notes for a Discussion', *Science & Society*, cilt 52, sayı 3 (Güz), s. 310-25.

Parnell, H. (1827) *Observations on Paper Money, Banking and Overtrading* (Londra: Ridgway).

Parnell, H. (1832) *A Plain Statement of the Power of the Bank of England and of the Use It Has Made of It* (Londra: Ridgway).

Patinkin, D. (1965) *Money, Interest and Prices*, 2. baskı (New York: Harper & Row).

Persson, T.ve Tabellini, G. (1993) *Designing Institutions for Monetary Stability*, Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy, Aralık, 39.

Phillips, A. W. (1958) 'The Relation Between Unemployment and the Rate of Change of Money Wage Rates in the United Kingdom, 1861-1957', *Economica*, Kasım.

Polanyi, K. (1944) *The Great Transformation* (Boston: Beacon Press) [*Büyük Dönüşüm*, çev. Ayşe Buğra, İletişim Yayınevi, 9. Basım, 2010].

Polanyi, K. C. Arenberg ve H. Pearson (der.) (1957) *Trade and Markets in Early Empires* (Glencoe, Ill.: Free Press).

Pollin, R. (1991) 'Two theories of money supply endogeneity: some empirical evidence', *Journal of Post Keynesian Economics*, cilt 13, sayı 3 (Bahar).

Pollin, R. (1993) 'Money Supply Endogeneity: What Are the Questions and Why Do They Matter?', E. Nell ve D. Deleplace (der.), *Money in Motion: The Circulation and Post Keynesian Approaches* içinde (Londra: Macmillan).

Radcliffe Report (1959) *Report on the Working of the Monetary System* (Londra: HMSO).

Reden S. von (1994) 'Ancient Money: Institution and Symbol. The Greek Polis as a Case Study', 'Economic Thought and Economic Reality in Ancient Greece' konferansında sunulan makale, Delphi, Yunanistan, 22-26 Eylül.

Reuten, G. ve M. Williams (1989) *Value Form and the State* (Londra: Routledge).

Ricardo, D. (1810, 1951) 'The High Price of Bullion', P. Sraffa ve M. Dobb (der.), *Works and Correspondence of David Ricardo* içinde, cilt III (Cambridge: Cambridge University Press).

Ricardo, D. (1811, 1951) 'Reply to Bosanquet', P. Sraffa ve M. Dobb (der.) içinde.

Ricardo, D. (1816, 1951) 'Proposals for an Economical and Secure Currency', P. Sraffa ve M. Dobb (der.) içinde, cilt IV.

Ricardo, D. (1817, 1951) 'On the Principles of Political Economy and Taxation', P. Sraffa ve M. Dobb (der.) içinde, cilt I.

Ricardo, D. (1951) 'Letters', P. Sraffa ve M. Dobb (der.) içinde.

Rist, C. (1940) *History of Monetary and Credit Theory from John Law to the Present Day* (Londra: Allen & Unwin).

Robbins, L. (1958) *Robert Torrens and the Evolution of Classical Economics* (Londra: Macmillan).

Robertson, D. (1937) 'Alternative theories of saving and investment —rejoinder', *Economic Journal*, cilt XLVII, sayı 3.

Robertson, D. (1938) 'Mr Keynes and "finance" ', *Economic Journal*, cilt XVLIII, sayı 2.

Robinson, J. (1942, 1966) *An Essay on Marxian Economics* (Londra & Basingstoke: Macmillan).

Roemer, J. H. (1997) *A Future for Socialism* (Japonca baskısı) (Tokyo: Aoki Shoten).

Rogoff, K. (1985) 'The Optimal Degree of Commitment to an Intermediate Monetary Target', *Quarterly Journal of Economics*, Kasım, cilt 100, sayı 4.

Rogoff, K. (1989), 'Reputation, Coordination, and Monetary Policy, *Modern Business Cycle* içinde, R. Barro (der.) (Oxford: Blackwell).

Rousseas, S. (1986) *Post Keynesian Monetary Economics* (Armonk, NY: M. E. Sharpe).

Rousseas, S. (1989) 'On the endogeneity of money once more', *Journal of Post Keynesian Economics*, cilt 11, sayı 3 (Bahar).

Rowthorn, B. (1980) *Capitalism, Conflict, and Inflation* (Londra: Lawrence & Wishart) [*Kapitalizm, Çelişki ve Enflasyon*, çev. Cemil Günay, Birey ve Toplum Yayınları, 1985].

Rubin, I. (1927, 1978) 'Abstract Labour and Value in Marx's System', *Capital & Class*, Yaz.

Rubin, I. (1928, 1975) *Essays in Marx's Theory of Value* (Montreal: Black Rose Books).

Saad-Filho, A. (1993) 'Money, Labour, and "Labour-Money" ', *History of Political Economy*, cilt 25, sayı 1.

Samuelson, P. (1947) *Foundations of Economic Analysis* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press).

Sargent, T. ve N. Wallace (1975) 'Rational Expectations, the Optimal Monetary Instrument and the Optimal Money Supply Rule', *Journal of Political Economy*, Nisan.

Sargent, T. ve N. Wallace (1976) 'Rational Expectations and the Theory of Economic Policy', *Journal of Monetary Economics*, Nisan.

Sawyer, M. (1991) 'Post-Keynesian Macroeconomics', D. Greenaway, M. Bleaney ve I. Stewart (der.), *Companion to Contemporary Economic Thought* içinde (Londra: Macmillan).

Sayers, R. (1957) *Central Banking After Bagehot* (Oxford: Clarendon Press).

Sayers, R. (1960) 'Monetary Thought and Monetary Policy in England', *Economic Journal*, cilt 70, sayı 280 (Aralık), H. Johnson (der.), *Readings in British Monetary Economics* içinde yeniden basıldı (Oxford: Clarendon Press, 1972).

Schumpeter, J. A. (1939) *Business Cycles*, 2 cilt (New York: McGraw-Hill).

Schumpeter, J. A. (1954) *History of Economic Analysis* (Londra: Routledge).

Selgin, G. (1988) *The Theory of Free Banking* (Totowa, NJ: Cato Institute/Rowman & Littlefield).

Senior, N. (1829) *Three Lectures on the Value of Money* (Londra: Fellows).

Shamsavari, A. (1991) *Dialectic and Social Theory: The Logic of 'Capital'* (Braunton: Merlin Books).

Silberling, N. (1924a) 'Financial and Monetary Policy of Great Britain During the Napoleonic Wars', *Quarterly Journal of Economics*, cilt XXXVIII (Şubat).

Silberling, N. (1924b) 'Financial and Monetary Policy of Britain During the Napoleonic Wars', *Quarterly Journal of Economics*, cilt XXXVIII (Mayıs).

Skidelsky, R. (1983) *John Maynard Keynes: Hopes Betrayed, 1883-1920* (Londra: Macmillan).

Smith, A. (1776, 1904) *The Wealth of Nations*, E. Cannan (der.), cilt I ve II (Londra: Methuen) [*Ulusların Zenginliği, Cilt I*, çev. Ayşe Yunus ve Mehmet Bakırcı, Alan Yayıncılık, 2004; *Cilt II*, çev. Mehmet Tanju Akad, Alan Yayıncılık, 2004].

Smith, V. (1936, 1990) *The Rationale of Central Banking* (Indianapolis: Liberty Press).

Sowell, T. (1974) *Classical Economics Reconsidered* (Princeton, NJ: Princeton University Press).

Steuart, J. (1767, 1805) 'An Inquiry into the Principles of Political Economy', *Works, Political, Metaphysical, and Chronological, of the Late Sir James Steuart* içinde, cilt I, II, III, IV (Londra).

Steuart, J. (1805) 'A Plan for Introducing an Uniformity of Weights and Measures within the Limits of the British Empire', *Works* içinde, cilt V (Londra).

Stiglitz, J. (1985) 'Capital Markets and the Control of Capital', *Journal of Money, Credit, and Banking*, cilt 17, sayı 2 (Mayıs).

Strange, s. (1986) Casino Capitalism (Londra: Basil Blackwell).

Suzuki, K. (1960-2) Principles of Political Economy (Japonca), 2 cilt (Tokyo: University of Tokyo Press).

Sweezy, P. (1942, 1968) *The Theory of Capitalist Development* (New York: Monthly Review Press) [*Kapitalist Gelişme Teorisi*, çev. Gülsüm Akalın, Kalkedon Yayıncılık, 2007].

Taylor, F. (1929) 'The Guidance of Production in a Socialist State' B. Lippincot (der.), *On the Economic Theory of Socialism* içinde (University of Minnesota Press, 1938).

Taylor, J. B. (1995) 'The Monetary Transmission Mechanism: An Empirical Framework', *Journal of Economic Perspectives*, Güz.

Thompson, W. E. (1978) 'A view of Athenian banking', *Museum Helveticum*, cilt 36, s. 224-41.

Thompson, W. E. (1982) 'The Athenian Entrepreneur', *L'Antiquite classique*, cilt 51, s. 53-85.

Thornton, H. (1802, 1939) *An Enquiry into the Nature and Effects of the Paper Credit of Great Britain* (Londra: Allen & Unwin).

Timberlake, R. H. (1984) 'The Central Banking Role of Clearinghouse Associations', *Journal of Money, Credit, and Banking*, cilt 16, sayı 1.

Tobin, J. (1970) 'Money and Income: Post Hoc, Ergo Propter Hoc?', *Quarterly Journal of Economics*, Mayıs.

Tooke, T. (1826) *Considerations on the State of the Currency* (Londra).

Tooke, T. (1829) *A Letter to Lord Grenville* (Londra).

Tooke, T. (1844, 1959) *An Inquiry into the Currency Principle* (Londra: London School of Economics).

Tooke, T (1840) *History of Prices, 1838-39*, cilt III (Londra).

Tooke, T. (1848) *History of Prices, 1839-1847*, cilt IV (Londra).

Torrens, R. (1812) *An Essay on Money and Paper Currency* (Londra).

Torrens, R. (1837) *A Letter to the Right Hon Lord Melbourne* (Londra).

Torrens, R. (1847) *On the Operation of the Bank Charter Act of 1844 as it Affects Commercial Credit* (Londra).

Torrens, R. (1857) *The Principles and Practical Operation of Sir Robert Peel's Act of 1844*, 2. baskı (Londra).

Townsend, R. (1979) 'Optimal Contracts and Competitive Markets with Costly State Verification', *Journal of Economic Theory*, cilt 21, s. 265-93.

Trotsky, L. (1941) 'On the Curve of Capitalist Development', *Fourth International*, Mayıs.

Tsuda, T. (1948) *The Development of Cotton Capitals in the World* (Nagoya: Reimei Shobo).

Tugan-Baranowsky, M. (1913) *Les Crises industrielles en Angleterre* (Paris: Jiard & Brieve).

Uno, K. (1950-2) *Principles of Political Economy*, 2 cilt (Japonca) (Tokyo: Iwanami-shoten).

Uno, K. (1953a) 'The Economic Law and Socialism' (Japonca), *Shiso*, Ekim.

Uno, K. (1953b) *Theory of Crisis* (Japonca) (Tokyo: Iwanami-shoten).

Uno, K. (1980) *Principles of Political Economy*, Japonca aslından çeviri, T. Sekine (çev.) (Brighton: Harvesten, Atlantic Highland: Humanities).

Varga, E. (1937-8) *World Economic Crises*, 2 cilt (Japonca tercümesi) (Tokyo: Keio-shobo).

Vilar, P. (1976) *A History of Gold and Money* (Londra ve New York: Verso).

Viner, J. (1924) *Canada's Balance of International Indebtedness, 1900-1913* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press).

Viner, J. (1937) *Studies in the Theory of International Trade* (New York: Harper).

Walsh, C. (1995) 'Optimal Contracts for Central Bankers', *American Economic Review*, cilt 85, sayı 1, Mart.

Weeks, J. (1981) *Capital and Exploitation* (Princeton, NJ: Princeton University Press).

Weeks, J. (1989) *A Critique of Neoclassical Macroeconomics* (New York: St. Martin's Press).

Weintraub, S. (1978) *Keynes and the Monetarists* (New Brunswick ve New Jersey: Rutgers University Press).

White, L. (1984) *Free Banking in Britain* (Cambridge: Cambridge University Press).

White, L. (1989) *Competition and Currency* (New York ve Londra: New York University Press).

Wicksell, K. (1898, 1965) *Interest and Prices* (New York: Augustus Kelley).

Wicksell, K (1935) *Lectures on Political Economy*, cilt I, II (Londra: George Routledge).

Williamson, S. (1986) 'Costly Monitoring, Financial Intermediation, and Equilibrium Credit Rationing', *Journal of Monetary Economics*, 18 Eylül, s. 159-79.

Wilson, J. (1859) *Capital, Currency, and Banking* (Londra: The Economist).

Wood, E. (1939) *English Theories of Central Banking Control, 1819-1858* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press).

Wray, R. (1990) *Money and Credit in Capitalist Economies* (Aldershot ve Brookfield: Edward Elgar).

Yokokawa, N. (1985) 'Theories of Value and Reproduction', yayınlanmamış doktora tezi, University of Cambridge.

Yokokawa, N. (1989) *Value, Employment, and Crisis* (Japonca) (Tokyo: Shakaihyoron-sha).

Dizin

A

Akerlof, G. 87, 221, 268
altın 20, 29, 31, 36, 38, 40-42, 44, 45, 50, 51, 56, 59, 64, 70, 86, 96, 103, 108, 109, 144-148, 152, 159-161, 164-169, 172, 176, 178, 180-182, 187, 193, 201, 203, 230, 252, 259, 261, 262, 267
arz-talep 23, 37, 73, 105, 106, 108, 121, 122, 132, 145, 207, 208, 249, 251
anonim şirket sermayesi 13, 92, 111, 113, 115, 117, 119, 123-127, 137, 149, 260
  beklenen temettü getirisi 119-122
  birleşmeler 113, 117, 118
  hisse senedi fiyatı 112, 118, 120-123
  ortak yatırım 111, 113, 115, 117
  sermayenin merkezileşmesi 117
  tarihsel 111, 203
  tekel kârı 126, 127
  toplumsal işlevleri 123, 126
Arnon, A. 15, 255, 262, 268

B

Bagehot, W. 46, 171, 172, 268, 279
bankacılık 12, 21, 27, 35, 37, 40, 42-46, 62, 63, 65, 72, 81, 94, 96, 104, 105, 107, 108, 113, 114, 131, 141, 145, 147, 156, 158-160, 162-165, 170-172, 175, 177-183, 204, 206, 217, 223, 231, 234, 238, 239, 255, 259, 262-265
  iş çevriminde 194
  nakit okulu 12, 21, 145, 181, 223, 265
bankacılık okulu 12, 21, 27, 43, 44, 65, 145, 206, 223, 239
banka faiz oranı 45, 46, 165, 166
banka kredisi 62, 77, 85, 94, 101, 102, 107-109, 138, 140, 154, 175, 179, 181, 232-234
bankalar 11, 26, 27, 31-35, 37, 38, 62, 87, 93, 96, 102-106, 108, 110, 114, 136, 142, 149, 156, 158-160, 164, 166, 168-171, 176, 178-180, 190, 199, 232-234, 239, 259, 262, 265, 266
  geri çıkma 33
  kâr 35, 38, 44
  mevduatlar 43, 60, 62
  para piyasasında 106-108, 121, 136, 142, 149, 154, 162, 215, 232
  reel senetler 34, 35, 44, 180, 181
  reel senetler doktrini 34, 35, 44, 180
  rezervler 31, 35, 41, 42, 57, 60, 63, 72, 80, 94, 103, 104-108, 136, 140, 146-160, 164, 166, 167, 170, 172, 192, 195, 204, 232
  rezervlerine ve para arzı 234
  sermaye 34, 44, 71, 81, 103-106, 108-110
banknotlar 20, 31, 32, 34, 36, 39, 42, 43, 62, 92, 102, 103, 108, 144, 159, 160, 164, 165, 259
Barra, R. ve Gordon, D. 172
bilgi devrimi 197, 198
1844 Banka Yasası 12, 21, 42, 145, 159, 165, 262
Birikimin Toplumsal Yapısı okulu 153
bölgesel bütünleşme 202
Bretton Woods 167, 168, 172, 176, 182, 187, 192-194, 200, 201, 203, 217, 239
  ABD'nin iktisadi hegemonyası 187, 192, 203
Britanya kredi sistemi 45

C

Clapham, J. 159, 161, 162, 269
Clower, R. 209, 224, 269, 274
Cukierman, A. 174, 270

D

dalgalı döviz kurları 9, 195, 200, 201
Davidson, P. 225, 226, 238, 264, 265, 270
De Brunhoff, S. 77, 256, 257
değer
  biçimleri 20, 22, 48, 49, 51, 53, 55, 65, 69, 93, 94, 242, 243, 248, 258, 259, 266
  emek 12, 13, 20, 22, 23
  emek değer teorisi 20, 227
  özü 58
Diamond, D. 88, 179, 270
dışsallık/İçsellik 236
dolaşım kanalı 27, 28, 34, 35, 37-39, 43, 63
Dow, S. 225, 265, 266, 269, 270
Dowd, K. 178, 263, 270
Düzenleme Okulu 153

E

emek parası 242-247
emperyalizm 113, 114, 151, 269

emre yazılı senet 97, 242
enflasyon 24, 25, 59, 156, 168, 173-177, 186-188, 190-196, 200, 202, 206, 216-219, 224, 233, 238, 251, 253, 261, 263, 278
etkin piyasa hipotezi 123-125, 260

F

faiz 71-77, 80-82
  sosyalist toplumda 250,252
  ticari kredide 71, 101
faiz getiren sermaye 13, 71-73, 75-77, 80-84, 87, 89, 90, 250, 257-259, 266
  kapitalizm öncesi para ödünç verme 86
  'para' kapitalisti 74-76, 89
faiz oranı 44, 73, 82, 83, 101, 138, 139, 168, 190, 212, 266
  beklenen temettü 119-122
  kâr oranı 44, 54, 72, 80-83
  para piyasasında 108, 142, 154
Fama, E. 124, 270
Federal Rezerv Sistemi 167
finansman 94, 114, 156, 162, 177, 190, 200, 258
  doğrudan 114, 189, 198, 199
Fine, B. 15, 209, 257, 260, 271
Foley, D. 257, 264, 271
Friedman, M. 217-219, 223, 231, 235, 266, 270, 271
Fullarton, J. 42-45, 271

G

genel denge teorisi 224, 225, 246
geri akış yasası 33, 35, 37, 39, 43, 44, 62, 180-182
Glasner, D. 180, 263, 272
gömüler 57, 60, 78, 164, 167, 237, 264
  devir mekanizması 78, 79
  kredi sistemiyle 20, 59
  sermaye devresi 74, 76
  ticari kredide 71, 101
Goodhart, C.A.E. 169, 170, 180, 235, 266, 272
Gray, J. 242, 243, 266, 272
Green, R. 70, 255, 258, 272
Grierson, P. 66, 67, 272
Güney Denizi balonu 112, 132

H

Hahn, F. 224-226, 269, 272, 276
Hawtrey, R. 166, 262, 272
Hayek, F. 36, 177, 246, 263, 272
Heihnsohn, G. ve Steiger, O. 227, 257, 273
Hicks, J. 36, 214, 273
Hilferding, R. 114, 119, 122, 123, 133, 259-261, 273
Hume, D. 19, 24-30, 32-34, 37-39, 43, 207, 255, 273

İ

içsel/dışsal 236
İngiltere Bankası 21, 28, 31, 32, 38, 40-46, 159, 161, 162, 165, 171, 172, 259, 262
iş çevrimi 63, 81-83, 95, 105, 134, 135, 140, 144, 145, 148, 154, 165, 169, 170, 182, 207, 221, 237, 258, 260
  emek kıtlığı 133, 134, 137, 260
  kriz 139, 140
  paranın mübadele değeri 145, 146
  sabit sermayenin yenilenmesi 144
  ticari kredi ve banka kredisi 140
  yükseliş 128, 135
  yükselişin son evresi 137, 144, 146

K

Kaldor, N. 223, 230-234, 265, 273
kapitalizm öncesi para ödünç verme 86
kâr oranı 37, 72, 81-83, 105, 118, 122-124, 133, 135, 136, 140, 143, 145-147, 190, 194, 209, 213, 250, 257, 258, 261
  anonim şirket sermayesinin kâr oranı ve tekel kârı 126
  değer ölçümü 55
  faiz oranı 38, 44, 80, 82
  kurucu kârı 122, 123, 128, 149
Keynes, J. M. 12, 155, 198, 201, 206, 207, 209-214, 216, 217, 219, 222, 223, 225, 230, 231, 264, 268-280
Keynesçilik 81, 133, 196, 214, 223, 226, 230
King, W. 258, 274
klasik ekonomi politik 14, 19, 20, 65, 70, 71, 207
Kondratieff, N. 152, 154, 261, 274
kapitalist kredi sistemi 12, 60, 71, 72, 81, 96, 238
  reel birikimle 64, 93, 168, 239
  sosyalist toplumda 252
kredi-para 11, 13, 21, 27, 28, 32-35, 39, 41, 43, 51, 61-65, 92, 98, 99, 135, 144, 145, 160, 164, 167, 178, 180-182, 229, 231, 233, 237, 239, 258, 259, 263, 265, 266
  mübadele değeri 236-239
Kriz
  aşırı arz teorileri 132
  aşırı sermaye 132
  emek kıtlığı teorisi 133
  iki tür 120
  iş çevrimi evresi 237
  Marksist teori 133, 134, 157
  para krizi 131, 165
Küçük Asya 69, 86, 258

külçe tartışması 28, 36, 38
Kydland, F. ve Prescott, E. 172, 220, 274

L

Law, J. 19, 24, 30, 31, 34, 110, 132, 255, 259, 269, 271, 274, 278, 280
Lenin, V. İ. 114, 119, 241, 259, 275
Lucas, R. 219, 220, 265, 275

M

Makedonya 69
Mandel, E. 152, 153, 261, 263, 275
Marx, K. 20, 23, 27, 48, 49, 51-55, 57-61, 64, 65, 67, 68, 72-76, 78-83, 89, 94-96, 104, 107, 108, 111, 113, 116-119, 123, 127, 130-134, 138-142, 144, 145, 148, 154, 159, 164, 165, 206, 208, 211, 239, 240-244, 246, 250, 255-262, 264, 268, 269, 271-275, 277, 278
McCallum, B. 175, 176, 275
merkantilizm 14, 19, 24, 111, 262
Merkez bankası
  bağımsızlık 174, 175
  bankaların bankası 158, 162, 163, 175
  devletin bankası 161, 163, 175, 182
  dünya merkez bankası 201
  kredi sisteminin denetçisi 166, 169
  kredi sistemi piramidi 108
  rezerv gereksinimleri 159
  rezervi ile merkez bankasının yükümlülükleri 160
  rezervi/yükümlülükler 159, 160
  rezervlerinin büyüklüğü 159
  rezervlerinin yeterliliği 158
  rezervlerin merkezileşmesi 158
  rezerv merkezi 172
  son başvurulacak kredi mercii 170-172, 179, 182
  uluslararası para 163, 164, 165
meta mübadelesi 22, 27, 48, 49, 51, 52, 57-59, 66, 67, 69, 101, 211, 227-230, 241, 243, 267
Mill, J. 19, 39, 42, 255, 264, 276
Minsky, H. 155-157, 261, 265, 269, 276
Miyazaki, Y. 199, 263, 276
Moore, B. 231-235, 237, 264-266, 272, 276
müteselsil mesuliyet 97, 98, 136, 140

N

nakit okulu 12, 21, 145, 181, 223, 265
neoklasik sentez 206
neoliberalizm 196, 198, 201
Nishimura, S. 258, 259, 277

O-Ö

Ohlin, B. 264, 277
Overstone, L. 40, 41, 43, 255, 262, 277
Owen, R. 243, 244, 277
ödemeler dengesi 25, 32-34, 40, 64, 164, 165, 167, 168, 180, 192, 197
  ABD'nin 192, 203, 204
  fiyat düzeyi-madeni para akımı 25, 37

P

Palmer kuralı 42, 45, 159
Panico, C. 257, 259, 277
para 9-12, 32, 33, 36
  belirsizlik 225-227, 229
  biçimi 46, 48
  değer ölçüsü 55, 59, 63
  dünya parası 59, 64, 164, 249
  fiyat ölçeği 51, 55, 57, 59
  hesap parası 23, 68, 229
  hızı 24, 28, 56, 57, 189, 201, 230, 231, 237
  kâğıt 26-29, 33, 34, 37, 39, 41, 43, 231, 240
  kökeni 11, 54, 84, 240-242
  meta 11, 13, 15
  mübadele 46, 48
  mübadele değeri 11, 63, 64, 145, 146, 148, 187, 257, 261
  mübadele edilebilirliği tekeline alması 48, 49, 130, 229
  ödeme aracı 27, 31, 59, 61, 63-65, 80, 92, 94, 96, 97, 130, 131, 141, 150, 160, 162-167, 171, 178-180, 182, 187, 202, 203, 225, 229, 247, 248, 256, 257, 263, 264
  özel bir meta olarak 75
  sosyalist piyasa ekonomisinde 249
  üzerinde kontrol 174
'para' kapitalisti 72, 75, 76, 89
paranın miktar teorisi 12, 21, 24-28, 30, 36, 38, 39, 46, 58, 59, 64, 144, 145, 196, 200, 210, 217, 230, 231, 236, 237, 258
para piyasası 106, 107, 119
para politikası 155, 156, 166, 168, 169, 173-177, 190, 193, 197, 200, 213, 215, 216, 220, 232, 266
parasalcılık 201, 207, 217, 218, 238
parasal kriz 45, 121, 171
para ticareti yapan sermaye 80, 81
Patinkin, D. 217, 264, 277
Polanyi, K. 65, 66, 68, 277
poliçe 32, 43, 61, 62, 96, 98, 102, 103, 138
  iskonto etme 103, 135
  'reel' ve 37, 235
Pollin, R. 234, 235, 266, 277
Post-Keynesçilik 223
  belirsizlik 211, 225-227

genel denge teorisi 224, 225
para arzı içselliği 234, 235, 237
yatay para arzı 233

R

reel iş çevrimi teorisi 207, 221
reel senetler doktrini 34, 35, 44, 181
Ricardo, D. 25, 28-30, 36-39, 41, 43, 46, 57, 63, 64, 72, 145, 207, 209, 211, 213, 255, 257, 264, 278
Robertson, D. 264, 278
Rogoff, K. 173, 278
Rousseas, S. 233, 234, 278
Rubin, I. 256, 267, 278

S

sabit sermaye yatırımı 113
Sayers, R. 166, 266, 279
Say yasası 130, 132, 207-211, 219, 264
Schumpeter, J. A. 152, 255, 279
Senior, N. 15, 261, 279
serbest bankacılık 163, 172, 177-182, 204, 262-264
Smith, A. 19, 22, 23, 25-28, 31, 34-39, 43, 44, 71, 172, 177, 180, 238, 255, 264, 265, 270, 274, 276, 277, 279
Smith, V. 263
sosyalist 'para' 12, 241, 243
Sovyet 240, 244-246
spekülasyon 128, 138, 139, 149, 155-157, 169, 177, 195, 197, 199, 200, 201, 227, 263
iş çevrimi sırasında 95, 140, 169, 170
Steuart, J. 14, 19, 23-27, 30-36, 43, 55, 62, 65, 206, 239, 255, 265, 279

T

takas 22, 29, 31, 61, 62, 85, 160, 161, 178, 180, 181, 226, 262, 263
Thornton, H. 30, 36-39, 41, 44, 238, 255, 272, 273, 279
ticaret sermayesi 80, 81, 102, 104, 257
ticari kredi 94, 96-101
iş çevrimi 94, 95, 101, 137, 145
zinciri 98-102
ticari senet 62, 92, 93, 97, 102, 103, 106, 107
Timberlake, R. 263, 279
Tobin vergisi 204
Tooke, T. 42-45, 179, 255, 268, 280
Torrens, R. 40, 41, 43, 255, 262, 278, 280
Townsend, R. 88, 280
Trotskiy, L. 152, 280
tüccar sermayesi 76, 80, 257, 258

U

Uno okulu 134, 256, 260
uzun dalga teorileri 151
uzun düşüş 152, 191, 194, 195, 197, 199, 203, 217

V

Vilar, P. 261, 280
Viner, J. 36, 255, 262, 280

W

Walsh, C. 173, 280
White, L. 178, 180, 181, 262, 280
Wicksell, K. 44, 154, 155, 280
Wilson, J. 42, 43, 281
Wray, R. 228, 265, 281

Y

yeni Keynesçi 207, 221, 222
yeni klasik iktisat 219, 220
Yunan polisi 69